

WESTERN UNIVERSITY
c a s p i a n

e-ISSN 2789-4614

p-ISSN 2789-4606

QƏRBİ KASPI UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR

İctimai və texniki elmlər seriyası

2023 № IV (13)

BAKI- 2023

Təsisçi: Qərbi Kaspi Universiteti Western Caspian University

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatda alınıb: Reyestr №3496

Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor: t.ü.f.d., professor Hüseynqulu Bağirov

Redaksiya heyəti

D.S. Nuriyeva - Qərbi Kaspi Universiteti;
R.H. Bağirov - Qərbi Kaspi Universiteti;
A.N. Rzayev - Qərbi Kaspi Universiteti
G.V. Məmmədova i.ü.f.d. - Qərbi Kaspi Universiteti;
A.Y.Xəlilov - Qərbi Kaspi Universiteti;

Redaksiya Şurası

Səfər Pürhəni -i.e.d., prof. - Qərbi Kaspi Universiteti;
Mübariz Bağirov i.e.d., prof.- Azərbaycan Dövlət
İqtisad Universiteti (UNEC)
Şəfa Əliyev i.e.d., prof. - Sumqayıt Dövlət Universiteti;
Damət Bağirov -i.e.d., prof. - Qərbi Kaspi Universiteti;
Rövşən Quliyev i.e.d., prof. - Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universiteti (UNEC)
Mayıs Gülləliyev i.e.d. dos. - Azərbaycan Texnologiya
Universiteti (ATU);
Rəhimə Nurəliyeva - i.e.n., dos. -ADNSU
Rəna Hacıyeva p.ü.f.d., dos. - Qərbi Kaspi Universiteti;
Afaq Həsənova r.ü.f.d.,dos. - Qərbi Kaspi Universiteti;
Teymur Nizamzadə dos. - Bakı Dövlət Universiteti;
Rəhim Rəhimov dos - Qərbi Kaspi Universiteti;
Gülsurə Mehdiyeva f.r.ü.f.d., dos. - Azərbaycan
Texnologiya Universiteti (ATU)
Nailə Quliyeva k.ü.f.d. - Qərbi Kaspi Universiteti;
İlham Səlimov f.r.ü.f.d.- Qərbi Kaspi Universiteti;
Dürdanə Rüstəmovə fiz.ü.f.d. - Qərbi Kaspi
Universiteti;

Aynur Ərəbzadə b.ü.f.d. - AMEA Mərkəzi Nəbatat
bağı;
Esmira Əhmədova r.ü.f.d. - Qərbi Kaspi Universiteti;
Abdol Samad Navi prof - Universiteti texnoloji MARA
(UİTM),
Mikael Sukkov b.e.d., prof. - Almaniya, Təbiəti Qoruma
Fondunun təsisçisi,
Ahmet İpek b.e.d., prof. - Uludağ Universiteti,Türkiyə,
Harmut Müller b.e.d. - Lower Oder Valley (Milli Park)
və Şirvan Milli Parklarının eks-direktoru;
Mohammed İshfaq - Pakistan, İqtisadi analitik;
Məsud Əfəndiyev prof. - Almaniya, "Helmholtz" Elmi-
Tədqiqat Mərkəzi
Feridun Hamdullah prof. and president Emeritus -
University of Waterloo
Michael Maunsell Vice-President - UIAA Mountain
Protection Commission
Colin Love prof. -Nottingham Trent University
Florian Rupp prof. - Kutaisi International University

Jurnal Beynəlxalq elmi məlumat bazalarına daxildi: Advanced Sciences Index, Crossref, Academic Resource Index ResearchBib; Citefactor, Sherpa Romeo, Root Society for Indexing and Impact Factor Service, Scilit, J-Gate, International Scientific Indexing (ISI)

MÜNDƏRİCAT

MALIYYƏ, PUL-KREDIT SIYASƏTİ

MƏLİKOVA Leyli Əfras qızı, BAĞIROVA ƏLİZADƏ Zəhra Vidadi qızı, Azərbaycan Respublikasının maliyyə bazarlarının təkmilləşdirilməsi problemləri və həlli yolları.....	6
DOI: https://doi.org/10.54414/ZQLF9010	
AŞURBƏYLİ-GUSƏYNOVA Nigяр Pirверди гызы, ИСМАЙЛОВА Динара Туран гызы Международный опыт валютного регулирования и валютного контроля.....	14
DOI: https://doi.org/10.54414/OESP4129	
ASLANOVA İlhamə Eybulla qızı, NURİ Əkrəm Qurban oğlu Kommersiya xərclərinin auditi və onun nəzəri-metodoloji əsasları.....	24
DOI: https://doi.org/10.54414/FOFL3118	
ALEKBAROV Tural Faig Inventories in accounting: meaning, accounting treatment, importance.....	29
DOI: https://doi.org/10.54414/BZLW7473	
ABDULLAYEVA Məhsəti Səyyad Azərbaycanda manatın effektiv məzənnəsinə neft gəlirlərinin təsiri.....	36
DOI: https://doi.org/10.54414/ZQLF9010	
KAZIMOV İlkin Məhəmməd Xarici əməliyyatlarda həyata keçirilən gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsi prinsipləri.....	45
https://doi.org/10.54414/BZLW7473	
QƏMƏRLİ Gülay Paşa qızı Valyuta tənzimlənməsinin müasir istiqamətləri.....	50
DOI: https://doi.org/10.54414/QGXM1391	
HACIYEV Qədir Akif Maliyyə nəzarətinin predmeti və obyektı.....	56
DOI: https://doi.org/10.54414/ETQA5294	
ƏLİYEV Gəray Aydın oğlu Azərbaycanda real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində bankların rolunun artırılması yolları...	60
DOI: https://doi.org/10.54414/ETQA5294	
XEYİRXƏBƏRLİ Nəzrin İsmayıl qızı Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi: Azərbaycan təcrübəsi.....	67
DOI: https://doi.org/10.54414/YAIU5401	
MİRZƏYEV Qurban Rauf oğlu Azərbaycan Respublikasında lizinq əməliyyatlarının uçotunun təşkili qaydaları və mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	73
DOI: https://doi.org/10.54414/NDXU5634	

İQTİSADI SİYASƏTİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ İQTİSADI FİKİR TARİXİ

PİRİYEV Kəhrəman Məhəmməd

Causes and characteristics of crisis situations..... 81

DOI: <https://doi.org/10.54414/NDXU5634>

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN DÜNYA TƏSƏRRÜFAT SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYASI PROBLEMLƏRİ

BABAYEV Ata Məhəmməd oğlu

Qlobal kontekstdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi yolları..... 88

DOI: <https://doi.org/10.54414/YXJP8432>

AĞAKİŞİYEV Zaur İsa oğlu

İqlim dəyişikliyinə qiymətlərin sabitliyinə təsiri və tənzimləmə tədbirləri..... 95

DOI: <https://doi.org/10.54414/KQPC8792>

QULUZADƏ Yasəmən Ələvsət qızı

Müasir dövrdə ixracın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri..... 101

DOI: <https://doi.org/10.54414/VQLL2763>

YUSİBOV Rəsul Yusif

Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında ticarət əlaqələrinin biznes mühitinə təsirləri..... 109

DOI: <https://doi.org/10.54414/QGXM1391>

ABDURAHMANLI Elgiz Eldəniz oğlu

ABŞ və ÇİN münasibətlərində Tayvan problemi..... 115

DOI: <https://doi.org/10.54414/BCLY9666>

XƏLƏFLİ Tamerlan İlyas

Transmilli şirkətlər və kapital ixracı problemi..... 120

DOI: <https://doi.org/10.54414/OIGI9152>

ƏLƏKBƏROVA Humay Elfaq qızı

Post pandemiya dövründə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti..... 127

DOI: <https://doi.org/10.54414/OFOW2845>

MUSAZADƏ Ziya Kamil oğlu

Azərbaycan Respublikasında ixraca dövlət dəstəyinin müasir vəziyyəti..... 133

DOI: <https://doi.org/10.54414/FNRP2568>

TALİBOVA Nigar Eldar qızı

İqtisadi təhlükəsizliyin təminatında xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri aspektləri..... 138

DOI: <https://doi.org/10.54414/BCLY9666>

İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN METODOLOJİ VƏ EKONOMETRİK PROBLEMLƏRİ

YUSUBOV Seymur Səməndər

İqtisadi təhlükəsizlik problemləri və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən amillər..... 147

DOI: <https://doi.org/10.54414/AUKF8186>

İNNOVASIYA MENEJMENTİ VƏ ELMİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

RUSTAMOV Orkhan Vagif

Innovation and technological advancements in the Azerbaijan financial market: trends and implications..... 155

DOI: <https://doi.org/10.54414/ETQA5294>

ƏLİZADƏ Ümid Çingiz oğlu

Müasir dövrdə sənaye sahələrinin və müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinə nəzəri yanaşmalar..... 158

DOI: <https://doi.org/10.54414/VQLL2763>

CAVADZADƏ Gunay Əfrasiyab

Innovativ texnologiyalar əsasında müasir parça dizaynında ornamentlərin tətbiqi..... 165

DOI: <https://doi.org/10.54414/KQPC8792>

AQRAR İSLAHATLAR VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

QULİYEV İbrahim Qədim oğlu, QULİYEV Abbas Elçin oğlu

Aqrar sektorun investisiyalaşdırılması istiqamətlərinin və meyllərinin təhlili..... 170

DOI: <https://doi.org/10.54414/BMZN4191>

ALLAHVERDİYEV Elnur Qara oğlu

Orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində skandinaviya ölkələrinin təcrübəsi..... 176

DOI: <https://doi.org/10.54414/LIZC5904>

XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

BÖYÜKKİŞİ Nəriman Bəhram oğlu, İSMAYILOVA Lalə Azər qızı

Turizm müəssisələrində xərclərin və qiymətlərin idarə edilməsi..... 184

QULİYEV İbrahim Qədim oğlu, XƏLİLLİ Raqub Yaqub oğlu

Turizmin inkişafının iqtisadi təsirlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi..... 189

DOI: <https://doi.org/10.54414/OFOW2845>

ƏHMƏDOV Kamal Nizami oğlu

Ərazi marketingin əsasında proqnozlaşdırılma və strategiyalar..... 195

DOI: <https://doi.org/10.54414/KJKY5780>

QULİYEVA Cəmilə Elçin qızı

Nəqliyyat-logistika fəaliyyətindəki problemlərin həlli üzrə nəzəri-metodoloji yanaşmalar... 200

DOI: <https://doi.org/10.54414/BCLY9666>

İBRAHİMOVA Sabina Mayis

A case study on the effects of e-procurement implementation on supplier performance..... 208

DOI: <https://doi.org/10.54414/BCLY9666>

RUSTAMLİ Amin Allahverdi

Azərbaycanda təhsil xidmətləri bazarının müasir inkişaf meylləri..... 215

DOI: <https://doi.org/10.54414/ZULM2615>

ƏHMƏDLİ Tural Eyvaz oğlu

Azərbaycanda xidmət sektorunun iqtisadi məzmunu və onun sahələrinin təsnifatı..... 219

DOI: <https://doi.org/10.54414/SJZS4901>

HEYBATOVA Aynura Shamsaddin
Exploring the influence of industry 4.0 technology on supply chain agility..... 226
DOI: [https://doi.org/ 10.54414/LIZC5904](https://doi.org/10.54414/LIZC5904)

MƏMMƏDOV Cəmaləddin Pərviz oğlu
Azərbaycan respublikasında dəb sənayesi mədəni sənayələrin subsektoru kimi..... 232
DOI: <https://doi.org/10.54414/AUKF8186>

SAHİBKARLIQ VƏ İNHİSARÇILIĞIN TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

RÜSTƏMLİ Hüseyn Məmməd oğlu
Startup və sahibkarlıq ekosistemləri..... 240
DOI: [https://doi.org/ 10.54414/SDGO8130](https://doi.org/10.54414/SDGO8130)

OSMANOV Elchin Farhad
management mechanisms of small and medium enterprises..... 247
DOI: [https://doi.org/ 10.54414/QTEK8245](https://doi.org/10.54414/QTEK8245)

QAFFARLI Elvin Əli
Kiçik və orta sahibkarlıqlar üçün avropa ittifaqında vergi güzəştlərinin təhlili..... 253
DOI: [https://doi.org/ 10.54414/BITC2773](https://doi.org/10.54414/BITC2773)

HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏRİ

HÜMBƏTOVA Suqra İnkilab qızı, ABDULLAYEVA Humay Niyazi qızı
Azərbaycanda əmək bazarının inkişafı və məşğulluğun təmin edilməsi məsələləri..... 262
DOI: [https://doi.org/ 10.54414/EOHM2499](https://doi.org/10.54414/EOHM2499)

ISAYEVA Narmin Vuqar
Artificial intelligence model for human capital management..... 268
DOI: [https://doi.org/ 10.54414/FPWZ5166](https://doi.org/10.54414/FPWZ5166)

QULİYEVA Xanım Hikmət qızı, ƏLƏSGƏROV Hikmət Əmrah oğlu
Milli və qlobal miqyasda işsizlik səviyyəsinin müqayisəli təhlili..... 275
DOI: [https://doi.org/ 10.54414/AEKS2077](https://doi.org/10.54414/AEKS2077)

REGIONAL İNKİŞAF VƏ TƏBİİ SƏRVƏTLƏRDƏN İSTİFADƏ PROBLEMLƏRİ

MAHMUDOVA İlhamə Məhəmmədnəbi qızı, QULUZADƏ Nəzrin İbrahim qızı
Azərbaycanda regional inkişaf siyasəti: formalaşması mərhələləri və müasir baxışlar..... 282
DOI: [https://doi.org/ 10.54414/ZCSC3209](https://doi.org/10.54414/ZCSC3209)

ÜMUMİ İQTİSADIYYAT

BƏŞİROV Nurlan Xətai
Verilənlər bazası və verilənlər bazası idarəetmə sistemlərinin formalaşması prosesi..... 288
DOI: <https://doi.org/10.54414/KQPC8792>

XANKIŞIYEVA Lamiyə Lazım qızı, MƏMMƏDZADƏ Sara Rafiq qızı
Müasir dövrdə bankların investisiya fəaliyyətinə sistemli yanaşma
DOI: [https://doi.org/ 10.54414/KQPC8792](https://doi.org/10.54414/KQPC8792)

Leyli Əfras qızı MƏLİKOVA

*Qərbi Kaspi və Bakı Dövlət Universitetlərinin müəllimi,
UNEC Qarabağ İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzinin tədqiqatçısı*

Zəhra Vidadi qızı Bağirova Əlizadə,

Qərbi Kaspi Universiteti, magistr

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ BAZARLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarının üzləşdiyi əsas problemləri müəyyən etmək və təkmilləşdirilməsi üçün effektiv həll yolları təklif etməkdir. Mövcud maliyyə strukturlarını, qaydaları və bazar dinamikasını təhlil edərək, tədqiqat bazarın böyüməsinə, investorların inamına və ümumi sabitliyə mane olan maneələri müəyyən etməyə çalışır. Hərtərəfli araşdırma və strateji tövsiyələr vasitəsilə o, ölkənin iqtisadi inkişafına və rifahına töhfə verməklə daha möhkəm və səmərəli maliyyə ekosistemini inkişaf etdirməyi hədəfləyir.

Tədqiqatın metodu olaraq mövcud ədəbiyyatın hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini, bazar məlumatlarının təhlilini və maliyyə məlumatlarının kəmiyyət təhlilini əhatə edən hərtərəfli metodologiyadan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri bu problemlərin aradan qaldırılması üçün maliyyə təhsili proqramları, infrastrukturun inkişafı, tənzimləyici islahatlar, risklərin idarə edilməsi strategiyaları və inklüziv maliyyə siyasəti kimi strateji təşəbbüslərə kritik ehtiyacı vurğulayır. Tədqiqat maraqlı tərəfləri bu problemləri birgə həll etməyə stimullaşdırır və Azərbaycanda daha dinamik maliyyə bazarının formalaşdırılmasına əlavə elmi-metodoloji baza kimi çıxış edir.

Açar sözlər: maliyyə bazarı, Azərbaycan, problemlər, maliyyə savadlılığı, inklüziv siyasətlər.

JEL: P34

UOT: 338.2

DOI: <https://doi.org/10.54414/ZQLF9010>

Giriş

Şərqi Avropa və Qərbi Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra mühüm iqtisadi transformasiyaların şahidi olmuşdur. Ölkənin maliyyə bazarı geniş iqtisadi islahatlarla yanaşı inkişaf edərək onun iqtisadi mənzərəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın maliyyə sektoru bank, sığorta və kapital bazarlarını əhatə edir və onun fəaliyyətinə Azərbaycan Mərkəzi Bankı və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının nəzarət etdiyi əsas qurumlar var. Azərbaycanın maliyyə bazarı tənzimləmə dəyişiklikləri, global iqtisadi dalğalanmalar və daxili islahatlar kimi çətinliklərlə üzləşib. Onun hazırkı vəziyyətini başa düşmək, mövcud problemlərin həlli və dayanıqlı

inkişafı dəstəkləmək üçün çox vacibdir. Bu məqalə Azərbaycanın maliyyə bazarının üzləşdiyi çoxşaxəli çağırışları araşdırır və onun əsaslarını möhkəmləndirmək üçün potensial strategiyaları araşdırır.

Güclü və yaxşı fəaliyyət göstərən maliyyə bazarı hər bir inkişaf edən iqtisadiyyatın can damarıdır. Azərbaycan kontekstində gücləndirilmiş maliyyə bazarı təkə təcrid olunmuş sektor deyil, daha geniş iqtisadi inkişafın katalizatorudur. O, kapitalın bölüşdürülməsi üçün kanal rolunu oynayır, resursların səmərəli səfərbər edilməsini asanlaşdırır və investisiyaları təşviq edir, bununla da iş yerlərinin yaradılmasına və yoxsulluğun azaldılmasına töhfə verir. Dayanıqlı maliyyə bazarı həm də xarici investisiyaların cəlb

edilməsində və ölkənin global iqtisadi mövqeyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan davamlı iqtisadi artıma və diversifikasiyaya can atdığı üçün onun maliyyə bazarında problemlərin həlli dayanıqlı və dinamik iqtisadiyyatın dəstəklənməsi üçün vacib olur.

Azərbaycanın cari maliyyə bazarına baxış

Azərbaycanın maliyyə mənzərəsi müxtəlif əsas oyunçular və institutlar tərəfindən formalaşır. Ön planda əsas tənzimləyici və monetar orqan kimi çıxış edən Azərbaycan Mərkəzi Bankıdır. Kapital Bank, PAŞA Bank və AccessBank kimi kommersiya bankları mühüm maliyyə xidmətlərinin göstərilməsində mühüm rol oynayırlar. Bundan əlavə, Bakı Fond Birjası (BFB) qiymətli kağızların ticarəti üçün əsas platforma rolunu oynayır, likvidlik və investisiya imkanlarını artırır. “AzSığorta” və “AtaSığorta” kimi sığorta şirkətləri risklərin azaldılmasına və maliyyə təhlükəsizliyinə töhfə verir, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası isə maliyyə sektorunun sabitliyinə və uyğunluğuna nəzarət edir. Bu qurumların rollarını və qarşılıqlı əlaqələrini başa düşmək Azərbaycanın maliyyə bazarının dinamikasını dərk etmək üçün vacibdir.

Azərbaycanın maliyyə bazarı tənzimləyici tədbirləri rəhbər tutan strukturlaşdırılmış çərçivədə fəaliyyət göstərir. 2019-cu ildə yaradılmış Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, tənzimləmənin səmərəliliyini artırmaq və bazar sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə maliyyə institutlarına nəzarəti birləşdirmişdir. Normativ baza ən

yaxşı beynəlxalq təcrübələrə uyğunlaşmaq üçün davamlı səylərlə bank, sığorta və kapital bazarlarını əhatə edir. Bazar strukturuna ənənəvi bank xidmətləri və inkişaf etməkdə olan kapital bazarı daxildir. Bank sektoru üstünlük təşkil etsə də, diversifikasiya səyləri kapital bazarının böyüməsini təşviq edən Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi kimi təşəbbüslər vasitəsilə aydın görünür. Bununla belə, çətinliklər şəffaflığı və investorların inamını gücləndirən hərtərəfli tənzimləyici çərçivə daxilində bu komponentlərin qüsursuz inteqrasiyasını təmin etməkdən ibarətdir. Performans göstəriciləri və tendensiyaları Azərbaycanın maliyyə bazarının sağlamlığı və trayektoriyası haqqında məlumat verir. Əsas göstəricilərə ÜDM artımı, inflyasiya dərəcələri və birbaşa xarici investisiya daxildir. Son illərdə ölkə neft asılılığından şaxələnmək üçün səylərlə sabit iqtisadi artımın şahidi olur. Rəqəmsallaşma və fintech-in qəbulu tendensiyaları mənzərəni yenidən formalaşdırır, maliyyə inklüzivliyini və əlçatanlığı təşviq edir. Bununla belə, problemlə kreditlər və xarici iqtisadi təsirlər kimi problemlər qalmaqdadır. Bu göstəricilərin və tendensiyaların təhlili Azərbaycanın maliyyə bazarının dayanıqlığını və uyğunlaşma qabiliyyətini gücləndirən strategiyaların formalaşdırılması üçün çox vacibdir [2, s.322].

Azərbaycanın maliyyə bazarındakı çətinlikləri aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

Şəkil 1. Azərbaycanın maliyyə bazarındakı çətinliklər

1. Maliyyə savadlılığının olmaması. Azərbaycanın maliyyə bazarında geniş yayılmış problem onun əhalisi arasında maliyyə savadının olmamasıdır. Bu çatışmazlıq fərdlərin məlumatlı investisiya qərarları vermək qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Maliyyə anlayışları, risklər və investisiya alətləri haqqında əsas anlayış olmadan, potensial investorlar özlərini dezinformasiyaya və ya maliyyə məqsədlərinə uyğun gəlməyən seçimlərə məruz qoya bilərlər. Bu problemin həlli maliyyə maarifləndirilməsi və maarifləndirmə proqramlarının vacibliyini vurğulayaraq fəal tədbirlər tələb edir. Hökumət qurumları, maliyyə təşkilatları və təhsil müəssisələri arasında birgə səylər uçuşunu aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Bu proqramlar əsas maliyyə biliklərinin verilməsinə, məsuliyyətli maliyyə davranışının təşviqinə və maliyyə bazarının mürəkkəbliklərində hərəkət etmək üçün fərdlərin səlahiyyətləndirilməsinə diqqət yetirməlidir.

2. Qeyri-kafi infrastruktur. Azərbaycanın maliyyə bazarı qeyri-kafi texnoloji infrastrukturdan irəli gələn maneələrlə üzləşir. Köhnəlmiş sistemlər xüsusilə onlayn bankçılıq, rəqəmsal ödənişlər və məlumatların təhlükəsizliyi sahələrində maliyyə xidmətlərinin səmərəliliyinə və rəqabətə davamlılığına mane olur. Bu texnoloji gerilmə qlobal maliyyənin sürətlə inkişaf edən mənzərəsində bazarı əlverişsiz vəziyyətdə qoyur. Bu problemin öhdəsindən gəlmək üçün texnologiyaya və infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə strateji investisiyalar vacibdir. Qabaqcıl maliyyə texnologiyalarının (fintech) qəbul edilməsi səmərəliliyi artırır, əməliyyat xərclərini azaldır və ümumi xidmətin göstərilməsini yaxşılaşdırır. Müasir sistemlərin qüsursuz inteqrasiyasını asanlaşdırmaq və bazarın texnoloji tərəqqilərin önündə qalmasını təmin etmək üçün maliyyə institutları və texnologiya təminatçıları arasında əməkdaşlıq vacibdir [4, s.60].

3. Tənzimləmə məsələləri. Azərbaycanın maliyyə bazarı mürəkkəblilik və köhnəlmiş qaydalarla qeyd olunan tənzimləmə problemləri ilə mübarizə aparır. Çətin tənzimləyici çərçivələr innovasiyalara mane ola, xarici investisiyaların qarşısını ala bilər və bazar iştirakçıları üçün lazımsız maneələr yarada bilər. Qaydaların

sadələşdirilməsi və modernləşdirilməsi dinamik və həssas maliyyə ekosistemini inkişaf etdirmək üçün çox vacibdir. Tənzimləyici landşaftın islahatı mütləqdir. Qaydaların sadələşdirilməsi və icrada şəffaflığın təmin edilməsi bazar iştirakçılarını aydın çərçivədə fəaliyyət göstərməyə, ədalətli rəqabəti və investorların inamını təşviq edə bilər. Daimi qiymətləndirmələr və qaydalara yeniliklər davamlı inkişaf üçün əlverişli mühit yaratmaqla ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrə uyğun olmalıdır.

4. Bazar dəyişkənliyi. Azərbaycanın maliyyə bazarı bazar dəyişkənliyinə səbəb olan xarici amillərə həssasdır. Qlobal iqtisadi şərait, geosiyasi hadisələr və əmtəə qiymətlərində, xüsusən də neftdə baş verən dalğalanmalar bazar sabitliyini poza bilər. Belə dəyişkənlik həm investorlar, həm maliyyə institutları, həm də siyasətçilər üçün problemlər yaradır. Bazar dəyişkənliyinin azaldılması effektiv risklərin idarə edilməsi strategiyalarının işlənilməsinə və həyata keçirilməsinə zəruri edir. İnvestisiya portfellerinin şaxələndirilməsi, möhkəm risklərin qiymətləndirilməsi çərçivələri və fəvqəladə hallar planlarının yaradılması həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi və qlobal iqtisadi tendensiyalara uyğunlaşmaq xarici qeyri-müəyyənliklər qarşısında bazarın dayanıqlığını artırır.

5. Kapitala məhdud giriş. Kapitala çıxış Azərbaycanda KOM-lar üçün əhəmiyyətli problem olaraq qalır. İqtisadi artım və iş yerlərinin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu müəssisələr tez-tez maliyyə axtararkən maneələrlə qarşılaşırlar. Kreditə məhdud çıxış onların genişlənmə imkanlarını məhdudlaşdırır və biznes mənzərəsi daxilində innovasiyaları boğur. Bu problemin həlli üçün inklüziv maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi vacibdir. KOM-lar üçün məqsədyönlü proqramların, maliyyə stimullarının və dəstək mexanizmlərinin yaradılması onların böyümə potensialını açır. Maliyyə institutları, hökumət orqanları və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq kapitala ədalətli çıxışı təşviq edən, Azərbaycanda daha möhkəm və əhatəli maliyyə bazarını təşviq edən siyasətlərə yol açır. Bu problemlərin aradan qaldırılması müxtəlif maraqlı tərəflərin, o cümlədən dövlət orqanlarının, maliyyə institutlarının, tənzimləyici orqanların və təhsil

müəssisələrinin birgə səylərini tələb edir. Bu maneələri üzbəüz həll etməklə, Azərbaycan xalqın ümumi iqtisadi rifahına töhfə verən daha möhkəm, əhatəli və dinamik maliyyə bazarına yol açə bilər.

Azərbaycanın maliyyə bazarında təkmilləşdirmə təşəbbüsləri

Azərbaycanın maliyyə bazarı, digərləri kimi, çağırışlardan sığortalananmayıb. Bununla belə, bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və davamlı artımı təşviq etmək üçün yol strateji təşəbbüslərdən keçir. Azərbaycanda dayanıqlı maliyyə bazarı qurmaq üçün təməl daşı maliyyə təhsili proqramlarına investisiya qoymaqdır. Məktəblərdən tutmuş universitetlərə qədər müxtəlif səviyyələrdə təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq, fərdlərin erkən yaşlarından əsas maliyyə savadlılığı bacarıqları ilə təchiz olunmasını təmin edir. Maliyyə təhsilinin kurikulumuna inteqrasiyası tələbələrə qənaət, investisiyalar və maliyyə planlaşdırması ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı verir. Maliyyə institutları və təhsil orqanları arasında tərəfdaşlığı inkişaf etdirməklə praktiki biliklər seminarlar, seminarlar və interaktiv sessiyalar vasitəsilə ötürülə bilər. Sənaye mütəxəssislərinin qonaq müəssisələri və staj kimi təşəbbüslər nəzəri biliklərlə real dünya tətbiqləri arasında körpü yarada bilər, maliyyə cəhətdən savadlı fərdlər xətti yarada bilər. Rəsmi təhsildən başqa, daha geniş auditoriyaya çatmaq üçün ictimai məlumatlandırma kampaniyaları vacibdir. Media kanallarının, sosial platformaların və icma tədbirlərinin cəlb edilməsi maliyyə biliklərini müxtəlif demografik qruplara yaya bilər. Bu kampaniyalar maliyyə planlaşdırmasının, risklərin idarə edilməsinin vacibliyini və daha geniş iqtisadiyyatda maliyyə bazarının rolunu vurğulamalıdır. İnteraktiv seminarlar, onlayn resurslar və cəlbədiçi məzmun maliyyə təhsilini daha əlçatan və əlaqəli edə bilər. Influencerlər, sənaye mütəxəssisləri və məşhurlarla əməkdaşlıq bu kampaniyaların təsirini gücləndirərək, maliyyə məsələlərində daha çox məlumatlılıq və maraq yarada bilər [1, s.15].

Qeyri-kafi infrastruktur problemini, xüsusilə texnoloji irəliləyişləri həll etmək üçün texnologiyaya və rəqəmsallaşmaya əhəmiyyətli investisiyalar mütləqdir. Azərbaycanın maliyyə bazarı

əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, xərcləri azaltmaq və istehlakçılara innovativ xidmətlər təqdim etmək üçün fintech həllərini qəbul etməlidir. Təhlükəsiz onlayn bank platformalarına, mobil ödəniş sistemlərinə və rəqəmsal pul kisələrinə investisiyalar maliyyə inklüzivliyini və əlçatanlığı artırə bilər. Bundan əlavə, blokçeyn texnologiyasının inteqrasiyası maliyyə əməliyyatlarında şəffaflığı və təhlükəsizliyi artırə bilər. Texnoloji investisiyalar və beynəlxalq texnoloji firmalarla əməkdaşlıq üçün hökumətin təşviqi modernləşdirmə prosesini sürətləndirə bilər. İnnovasiya mərkəzi olan özəl sektor maliyyə bazarının infrastrukturunun təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Maliyyə institutları və özəl texnologiya firmaları arasında birgə səylər qabaqcıl həllərin işlənilib hazırlanmasına və tətbiqinə təkan verə bilər. Azərbaycanın maliyyə bazarının ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış sifarişli texnologiyaların yaradılmasını təşviq edən tədqiqat və inkişaf təşəbbüslərini maliyyələşdirmək üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıqlar yaradıla bilər. Bazar iştirakçıları üçün əlverişli mühitin yaradılması üçün tənzimləyici bazanın təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiqliyi, səmərəliliyi və beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin etmək üçün mövcud qaydaların müntəzəm olaraq nəzərdən keçirilməsi və yenilənməsi aparılmalıdır. Müəkkəb qaydaların sadələşdirilməsi aydınlığı və uyğunluğu artırə, maliyyə fəaliyyətlərinin daha rəvan işləməsinə asanlaşdırə bilər. Hərtərəfli təhlilə sənaye ekspertləri, hüquq mütəxəssisləri və maraqlı tərəflərin rəyi daxil edilməlidir. Qaydaların maliyyə bazarının inkişaf edən dinamikasını əks etdirməsini təmin edərək, bazar iştirakçılarından fikirlər toplamaq üçün əks əlaqə mexanizmləri yaradıla bilər.

Şəffaflıq və investorların etimadı tənzimləmə siyasəti ilə sıx bağlıdır. Şəffaf və investorlara uyğun siyasətin həyata keçirilməsi təkcə xarici investisiyaları cəlb etmir, həm də yerli investorlar arasında inam yaradır. Uyğunluq, hesabat vermə və mübahisələrin həlli ilə bağlı aydın təlimatlar sabit və cəlbədiçi investisiya mühitinə kömək edir. Tənzimləyici orqanlar və sənaye nümayəndələri arasında əməkdaşlıq nəzarət ehtiyacını artımın təşviqi imperativi ilə balanslaşdırən siyasətlərin işlənilib hazırlanmasını asanlaşdırə bilər. Sənaye forumları və dəyirmi masa

müzakirələri kimi müntəzəm kommunikasiya kanalları siyasətlərin maliyyə bazarının inkişaf edən ehtiyaclarına cavab verməsini təmin edə bilər. Bazar dəyişkənliyinin azaldılması möhkəm risklərin qiymətləndirilməsi çərçivəsini tələb edir. Maliyyə institutları və tənzimləyici orqanlar hərtərəfli risklərin idarə edilməsi strategiyaları yaratmaq üçün əməkdaşlıq etməlidirlər. Buraya bazar dalğalanmaları, iqtisadi qeyri-müəyyənliklər və geosiyasi hadisələrlə bağlı risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi daxildir. Risk modellərinin, stress-test ssenarilərinin hazırlanması və erkən xəbərdarlıq sistemlərinin tətbiqi potensial təhlükələrə vaxtında cavab verməyə imkan verə bilər. Risklərin idarə edilməsi təcrübələrinin müntəzəm auditləri və qiymətləndirmələri inkişaf edən bazar dinamikası şəraitində strategiyaların effektiv qalmasını təmin edir.

Azərbaycan risklərin idarə edilməsi imkanlarını artırmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlıqdan faydalana bilər. Qlobal maliyyə təşkilatları, tənzimləyici orqanlar və risklərin idarə edilməsi üzrə ekspertlərlə əlaqə ən yaxşı təcrübə və fikir mübadiləsinə imkan verir. Oxşar problemlərlə üzləşən digər ölkələrin təcrübələrindən öyrənmək effektiv risklərin idarə edilməsi strategiyalarının işlənilməsinə və həyata keçirilməsinə sürətləndirə bilər. Kiçik və orta müəssisələrin (KOM) potensialının açılması iqtisadi artım üçün çox vacibdir. KOM-ları dəstəkləmək təşəbbüslərinə xüsusi maliyyə məhsullarının yaradılması, kredit müraciəti proseslərinin sadələşdirilməsi və məqsədyönlü təlim proqramlarının təqdim edilməsi daxildir. Maliyyə institutları, dövlət qurumları və sənaye assosiasiyaları arasında əməkdaşlıq KOM-ların inkişaf edə biləcəyi mühiti gücləndirə bilər. Xüsusilə startaplar üçün vençur kapitalı fondlarının, inkubatorların və akseleratorların yaradılması innovasiyaları və sahibkarlığı təşviq edir. Aşağı faizli kreditlər və qrantlar kimi uyğunlaşdırılmış maliyyə alətləri bu kiçik müəssisələr üçün lazımı maliyyə dəstəyi təmin edə bilər. İnküziv maliyyə siyasətləri xidmət göstərilməyən icmalara çatmaq üçün ənənəvi sektorlardan kənara çıxmalıdır. Mikromaliyyə təşəbbüsləri ucqar və ya iqtisadi cəhətdən əlverişsiz ərazilərdə olan fərdlərə və bizneslərə maliyyə xidmətlərinin

göstərilməsində mühüm rol oynayır. Mikromaliyyə təşkilatlarının və proqramlarının yaradılması kredit, əmanət və sığortaya çıxışı təmin etməklə bu icmaları gücləndirə bilər. Subsidiyalar və ya zəmanətlər vasitəsilə hökumət dəstəyi maliyyə institutlarını mikromaliyyə təşəbbüslərində iştirak etməyə həvəsləndirə bilər. Qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər) və icma əsaslı təşkilatlarla əməkdaşlıq mikromaliyyə proqramlarının effektivliyini və əhatəliliyini artırır [3, s.18].

Nəticə olaraq, Azərbaycanda möhkəmlənmiş maliyyə bazarına aparıcı yol çoxşaxəli yanaşmanı əhatə edir. Maliyyə təhsili, infrastrukturun inkişafı, tənzimləyici islahatlar, risklərin idarə edilməsi və inklüziv maliyyə siyasətində birgə səylər vasitəsilə Azərbaycan daha möhkəm, əhatəli və dinamik maliyyə mənzərəsinə yol açır. Bu təşəbbüslər birgə və strateji şəkildə həyata keçirildikdə, Azərbaycan Respublikasında iqtisadi artımı və sabitliyi gücləndirən müsbət transformasiyaları sürətləndirmək potensialına malikdir.

Maliyyə bazarının təkmilləşdirilməsində bir sıra nümunələrə nəzər salaq. Sinqapur fintech tətbiqi vasitəsilə maliyyə bazarını uğurla transformasiya etmək üçün cəlbedici nümunə kimi xidmət edir. Sinqapurun Valyuta Təşkilatı innovasiyaya şərait yaradan ekosistemi təşviq edərək proaktiv tənzimləmə yanaşmasını həyata keçirdi. Hökumət, maliyyə institutları və fintech startapları arasında əməkdaşlıq rəqəmsal ödənişlərdən tutmuş blokçeyn tətbiqlərinə qədər ən müasir həllərin inkişafına səbəb olub. Sinqapurun uğuru maliyyə bazarının səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında tənzimləyici dəstəyin və əməkdaşlığın müsbət təsirini nümayiş etdirir. Norveçin maliyyə bazarı tənzimləyici islahatlar vasitəsilə əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə məruz qalıb. Ölkə əlverişli biznes mühitini təşviq etmək üçün tənzimləmələri sadələşdirərək şəffaf və investorlara uyğun siyasətləri qəbul etdi. Norveç Maliyyə Nəzarəti Təşkilatı (Finanstilsynet) bazarın böyüməsini təşviq etmək üçün çevikliyi qoruyarkən, uyğunluğun təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Norveçin tənzimləyici islahatlarının uğuru davamlı maliyyə bazarının yetişdirilməsində dövrü təhlillərin, uyğunlaşmanın və şəf-

faflığın vacibliyini vurğulayır. Sinqapurun uğurlarından dərslər alan Azərbaycan öz maliyyə bazarını inkişaf etdirmək üçün texnoloji innovasiyalardan istifadə edə bilər. Fintech həllərinə sərmayə qoymaq və özəl sektorla əməkdaşlıq maliyyə infrastrukturunu modernləşdirir, xidmətlərin göstərilməsini yaxşılaşdırır və innovasiyaları inkişaf etdirir. Rəqəmsal ödənişlər, blokçeyn və digər inkişaf edən texnologiyaların tətbiqi Azərbaycanı qlobal maliyyə mənzərəsində rəqabətə davamlı oyunçu kimi yerləşdirir. Norveç təcrübəsi tənzimləmə çevikliyi və şəffaflığın vacibliyini vurğulayır. Azərbaycan mövcud qaydaların hərtərəfli nəzərdən keçirilməsindən, mürəkkəb çərçivələrin sadələşdirilməsindən və icrada şəffaflığın təmin edilməsindən faydalana bilər. Maliyyə institutları və bazar iştirakçıları da daxil olmaqla sənayenin maraqlı tərəfləri ilə müntəzəm dialoq nəzarət və biznes üçün əlverişli mühitin təşviqi arasında balans yaradan qaydaların işlənilməsinə kömək edə bilər. Sinqapurun uğurlu maliyyə təhsili təşəbbüslərinin əhəmiyyətini vurğulayır. Azərbaycan maliyyə savadlılığının kurikulumuna inteqrasiyası üçün təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığa üstünlük verməlidir. Uğurlu nümunələrdən sonra modelləşdirilmiş ictimai maarifləndirmə kampaniyaları geniş əhali arasında maliyyə təhsilini daha da artırmağa imkan verə bilər. Savadlı və məlumatlı istehlakçıların sabit və inkişaf edən maliyyə bazarına töhfə vermə ehtimalı daha yüksəkdir.

Müxtəlif regionlarda mikromaliyyələşdirmənin uğurlu hekayələrindən ilham alaraq Azərbaycan inklüziv maliyyə siyasətlərini tərtib edə və həyata keçirə bilər. Məqsədli maliyyə məhsulları, vençur kapitalı fondları və inkubatorlar vasitəsilə KOM və startapların dəstəklənməsi sahibkarlığı və iqtisadiyyatın diversifikasiyasını stimullaşdırmağa imkan verə bilər. Əlavə olaraq, az xidmət göstərən icmalara uyğunlaşdırılmış mikromaliyyə təşəbbüsləri iqtisadi boşluqları aradan qaldırmağa, maliyyə inklüzivliyini gücləndirə və bərabərsizlikləri azalda bilər. Uğurlu maliyyə bazarlarının təcrübələrinə bənzər risklərin idarə edilməsi üzrə qlobal əməkdaşlıq Azərbaycan üçün dəyərli fikirlər verə bilər. Güclü risklərin qiymətləndirilməsi çərçivələrinin, stress-test ssenarilərinin yaradılması

və beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi ölkənin riskləri idarə etmək və azaltmaq qabiliyyətini artırmağa imkan verə bilər. Qlobal miqyasda ən yaxşı təcrübələrdən öyrənmək risklərin idarə edilməsi strategiyalarının Azərbaycanın unikal iqtisadi və geosiyasi kontekstinə uyğunlaşdırılmasını təmin edir [5, s.31].

Azərbaycanın maliyyə bazarı üçün gələcəyə baxış

Azərbaycanın maliyyə bazarındakı problemlərin həlli üçün həyata keçirilən təşəbbüslər transformativ təsir verə bilər. Maliyyə təhsili proqramları və artan məlumatlılıq, çox güman ki, fərdləri gücləndirəcək, daha məlumatlı və fərsətli investor bazasını gücləndirəcək. Texnologiya və rəqəmsallaşmaya diqqət yetirməklə infrastrukturun inkişafı Azərbaycanı qlobal maliyyə mənzərəsində dinamik oyunçu kimi yerləşdirərək səmərəliliyi, əlçatanlığı və innovasiyanı artırmağa imkan verə bilər. Tənzimləyici islahatlar uğurla həyata keçirildiyi təqdirdə, həm daxili, həm də xarici investisiyaları cəlb etməklə daha şəffaf və investorlar üçün əlverişli mühit yaratmaq potensialına malikdir. Güclü risklərin idarə edilməsi strategiyaları və beynəlxalq əməkdaşlıqlar maliyyə bazarını qeyri-müəyyənliklərə qarşı gücləndirə və onun sabitliyinə töhfə verə bilər.

İnklüziv maliyyə siyasətləri, xüsusən də KOM-ları və kifayət qədər xidmət göstərməyən icmaları dəstəkləyənlər, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına tökan vermək və bərabərsizlikləri azaltmaq potensialına malikdir. Mikromaliyyə təşəbbüsləri daha əhatəli maliyyə ekosistemi yaradaraq, aşağı səviyyədə fərdləri gücləndirə bilər. Müsbət dünyagörüşünə baxmayaraq, Azərbaycan davamlı problemlərlə üz-üzədir. Təşəbbüslərin uğurla həyata keçirilməsini təmin etmək və zamanla onların təsirini izləmək üçün davamlı səylər tələb olunur. İnkişaf edən bazar dinamikasına uyğunlaşmaq üçün tənzimləyici islahatlara və vaxtaşırı təhlillərə davamlı sadiqlik çox vacibdir. Texnoloji irəliləyişlər təkəç imkanlar deyil, həm də kibertəhlükəsizlik problemləri gətirir. Kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə davamlı investisiya maliyyə sistemlərini və məlumatların bütövlüyünü qorumaq üçün vacibdir. Bundan əlavə, maliyyə bazarı sabitliyə davamlı problemlər yarada bilər qlobal iqtisadi dalğalanmalar və geosiyasi hadisələr kimi xarici amillərə qarşı ayıq qalmalıdır.

Maliyyə savadlı cəmiyyəti daim inkişaf etdirmək üçün maliyyə təhsili və maarifləndirmə kampaniyalarında təcilin davam etdirilməsi vacibdir. İnküziv maliyyə siyasətləri mütəmadi olaraq qiymətləndirilməli və yaranan ehtiyacları qarşılamaq üçün uyğunlaşdırılmalı və iqtisadi artımın faydalarının əhalinin bütün təbəqələrinə çatmasını təmin etməlidir. Azərbaycanın maliyyə bazarının gələcək uğuru onun bu çətinliklərin öhdəsindən məharətlə çıxma bilməsindən və davamlı təkmilləşdirməyə fəal yanaşmasından asılıdır. Ölkə inkişaf etdikcə, davamlı və dinamik maliyyə sektoru davamlı iqtisadi artım və rifahın təmin edilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Nəticə

Azərbaycanın maliyyə bazarının mənzərəsini nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, bir sıra problemlər onun optimal işləməsinə mane olur. Maliyyə savadının olmaması və köhnəlmiş infrastrukturdan tənzimləmə mürəkkəbliyinə və bazar dəyişkənliyinə qədər maneələr çoxşaxəlidir. Xüsusilə KOM-lar üçün kapitalla çıxış məhdud olaraq qalır və bu, iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün inküziv maliyyə siyasətlərinə ehtiyacı vurğulayır.

Azərbaycan maliyyə bazarının inkişafının kəşiməsində dayandığından, kollektiv fəaliyyətə kritik ehtiyac var. Maraqlı tərəflər, o cümlədən siyasətçilər, maliyyə institutları, tənzimləyici orqanlar və təhsil müəssisələri bu problemləri həll etmək üçün əməkdaşlıq etməlidirlər. Fəaliyyətə çağırış aşağıdakıları əhatə edir:

1. Məktəblərdən tutmuş daha geniş ictimaiyyəti əhatə edən, fərdləri məlumatlı maliyyə qərarları üçün lazım olan biliklərlə gücləndirən hərtərəfli maliyyə təhsili proqramlarına üstünlük verin və investisiya qoyun.

2. Texnoloji yenilikləri tətbiq etməklə və özəl sektorla əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə infrastrukturun inkişafını sürətləndirin. Buraya rəqəmsal sistemlərin təkmilləşdirilməsi, kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi və səmərəliliyi artırmaq üçün fintech həllərinin təşviqi daxildir.

3. Tənzimləyici çərçivələrin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi və modernləşdirilməsi ilə

məşğul olun, onların şəffaf, uyğunlaşa bilən və investorlar üçün əlverişli olmasını təmin edin. Müntəzəm qiymətləndirmələr ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrə uyğunlaşdırmaq üçün islahatlara rəhbərlik etməlidir.

4. Ən yaxşı global təcrübələrdən xəbərdar olmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlığı vurğulayaraq risklərin qiymətləndirilməsi çərçivələrinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Proaktiv risklərin idarə edilməsi strategiyaları maliyyə bazarında qeyri-müəyyənlikləri idarə etmək üçün çox vacibdir.

5. KOM-ları, startapları və kifayət qədər xidmət göstərməyən icmaları dəstəkləyən siyasətlər hazırlayın və həyata keçirin. İnküziv maliyyə təşəbbüsləri dinamik olmalı, müxtəlif iqtisadi mənzərənin dəyişən ehtiyaclarını ödəmək üçün inkişaf etməlidir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, bu çağırışların həlli və strateji təşəbbüslərin həyata keçirilməsi üçün birgə səy Azərbaycanın maliyyə bazarının inkişaf etməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə sektorunun gələcək uğuru bütün maraqlı tərəflərin innovasiya, şəffaflıq və inküzivliyi təşviq etmək öhdəliyindən asılıdır. Bu gün fəal addımlar atmaqla Azərbaycan xalqı davamlı iqtisadi tərəqqiyə doğru sövq edən mühüm və dinamik maliyyə bazarı qura bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi

2. Ataşov B. Maliyyə bazarları. Bakı: "Kooperasiya" nəşriyyatı, 2016, 456 s.

3. Ələkbərov Ə., Sadiqov E. Müasir dövrdə maliyyə bazarlarında bank resurslarının iqtisadiyyata təsirinin gücləndirilməsi mühüm strateji prioritetdir. *Maliyyə, kredit və pul tədavüllü məsələləri*. 04(311)-2018, s.14-21.

4. Kərimova G. Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişafının nəzəri və praktiki aspektləri. *Audit*, № 3 (2020), Cild 29, s. 53-64.

5. Mikayılov İ. Maliyyə bazarının müasir vəziyyəti. *«Maliyyə və uçot»*.-2008.-№9.-S.26-33.

Лейли Эфрас МАЛИКОВА

Преподаватель Западно-Каспийского и Бакинского государственных университетов, научный сотрудник Карабахского центра экономических исследований UNEC

Захра Видади АЛИЗАДЕ БАГИРОВА
Западно-Каспийский Университет, магистр

ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ ФИНАНСОВОГО РЫНКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

Цель исследования – выявить основные проблемы, с которыми сталкивается финансовый рынок Азербайджанской Республики, и предложить эффективные решения для их улучшения. Анализируя существующие финансовые структуры, правила и динамику рынка, исследование направлено на выявление барьеров на пути роста рынка, доверия инвесторов и общей стабильности. Посредством комплексных исследований и стратегических рекомендаций он стремится создать более надежную и эффективную финансовую экосистему, способствуя экономическому развитию и процветанию страны.

Метод исследования состоит из комплексной методологии, которая включала всесторонний обзор существующей литературы, анализ рыночных данных и количественный анализ финансовых данных.

Результаты исследования подчеркивают острую необходимость в таких стратегических инициативах, как программы финансового образования, развитие инфраструктуры, реформы регулирования, стратегии управления рисками и инклюзивная финансовая политика для преодоления этих проблем. Исследование завершается призывом к действию, призывающим заинтересованные стороны и политиков совместно решать эти проблемы и прокладывать путь к более устойчивому и динамичному финансовому рынку в Азербайджане.

Ключевые слова: финансовый рынок, Азербайджан, проблемы, финансовая грамотность, инклюзивная политика.

Leyli Afras MALIKOVA

Teacher of Western Caspian and Baku State Universities, researcher of UNEC Karabakh Economic

Zahra Vidadi BAGHIROVA ALIZADA

Western Caspian University, master

PROBLEMS AND SOLUTIONS IN THE IMPROVEMENT OF THE FINANCIAL MARKET IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

The purpose of the research is to identify the main problems faced by the financial market in the Republic of Azerbaijan and to propose effective solutions for their improvement. By analyzing existing financial structures, regulations and market dynamics, the study seeks to identify barriers to market growth, investor confidence and overall stability. Through comprehensive research and strategic recommendations, it aims to develop a more robust and efficient financial ecosystem, contributing to the country's economic development and prosperity.

Research method consists of a comprehensive methodology, which included a comprehensive review of existing literature, analysis of market data and quantitative analysis of financial data.

The findings of the research highlight the critical need for strategic initiatives such as financial education programs, infrastructure development, regulatory reforms, risk management strategies and inclusive financial policies to overcome these challenges. The study concludes with a call to action urging stakeholders and policymakers to jointly address these challenges and pave the way for a more robust and dynamic financial market in Azerbaijan.

Key words: financial market, Azerbaijan, challenges, financial literacy, inclusive policies.

Daxil olub: 22.12.2023

Нигяр Пирверди гызы АШУРБЕЙЛИ-ГУСЕЙНОВА

Д.ф.э. доцент кафедры "Прикладная экономика",
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC),
Баку, Азербайджан

Динара Туран гызы ИСМАЙЛОВА

магистрант Международного центра магистратуры и докторантуры,
Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC),
Баку, Азербайджан

E-mail: dinara.iva.921@gmail.com

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ВАЛЮТНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И ВАЛЮТНОГО
КОНТРОЛЯ**

Резюме

В статье рассматриваются ускоренные процессы глобализации с конца прошлого века, обусловленные усилением взаимозависимости между государствами и регионами. В 2022 году на глобальную динамику повлияли эскалация геополитической напряженности, рост инфляции и замедление экономического роста. Различные центральные банки, в том числе Федеральная Резервная Система США, приняли более жесткую денежно-кредитную политику, что привело к прогнозам о постепенном снижении инфляции к 2024 году. Однако такое ужесточение отрицательно сказалось на финансовых условиях развивающихся стран, увеличивая риски для финансовой стабильности, особенно в -финансовые институты. Риски ликвидности на мировых финансовых рынках возросли в связи с расширением спредов по ценным бумагам Казначейства США. В статье также исследуется усиливающаяся тенденция «валютных войн» между странами, предполагающая количественные ограничения и валютные интервенции. В 2018 году базовая ставка в США удвоилась, и, несмотря на текущий уровень инфляции ниже целевого показателя, защитные меры администрации рассматриваются как потенциальные факторы экономического роста и опасения перегрева, что приводит к прагматическому рассмотрению ужесточения денежно-кредитной политики.

Ключевые слова: Валютное регулирование, валютный контроль, денежно-кредитная политика, инфляция, ликвидность, МВФ.

JEL:F02

УДК:336

DOI: <https://doi.org/10.54414/OESP4129>

Введение

В 2022 году глобальный ландшафт формировался под воздействием эскалации геополитической и геоэкономической напряженности, резкого роста инфляционного давления, замедления экономического роста в крупнейших странах и проведения более жесткой денежно-кредитной политики в ряде стран.

Ужесточение денежно-кредитной политики привело к ухудшению финансовых условий в развивающихся странах, увеличению рисков

для финансовой стабильности. Согласно докладу МВФ о глобальной финансовой стабильности, всплеск финансовой нестабильности в первую очередь затрагивает нефинансовые институты. Следовательно, крупные нефинансовые корпорации стали свидетелями снижения прибыльности из-за роста затрат, в то время как более мелкие предприятия сталкиваются с повышенным риском дефолта из-за повышения ставок финансирования и уменьшения бюджетной поддержки.

Риски ликвидности на мировых финансовых рынках растут, что проявляется в значительном расширении спредов по ценным бумагам Казначейства США, которые являются ключевым индикатором глобальной ликвидности. В целом премии за ликвидность выросли, в то время как уровни ликвидности снизились по различным классам активов. В Отчете о глобальной финансовой стабильности МВФ подчеркивается, что маргинальные требования к деривативам, используемым для хеджирования от ожидаемого воздействия повышенных и нестабильных цен на энергоносители в Европе, возросли. Такое развитие событий привело к проблемам с ликвидностью у крупных энергопотребляющих компаний, что побудило ряд европейских правительств расширить экстренные краткосрочные линии ликвидности и кредитные гарантии этим предприятиям.

В условиях экономического спада страны во всем мире все активнее применяют разнообразные меры для стимулирования своей национальной экономической активности. Эти меры включают периодическую переоценку денежно-кредитной политики, валютного контроля и валютного регулирования для защиты своего международного положения. Следовательно, возникновение «валютных войн» между государствами растет, а масштабы таких конфликтов расширяются. С одной стороны, такие страны, как Китай, Япония, страны Юго-Восточной Азии и страны Латинской Америки, вводят различные количественные ограничения, чтобы предотвратить повышение курса своих национальных валют по отношению к доллару. Они также участвуют в валютных интервенциях на своих внутренних рынках. С другой стороны, Федеральная Резервная Система США (FES) поддерживает глобальный статус доллара и существенно влияет на эмиссию валюты. Эта динамика привела к тому, что обычно называют «валютной войной».

Главная часть

С конца прошлого столетия произошло заметное ускорение процессов глобализации, во многом обусловленное усилением взаимозависимости между государствами и отдельными

регионами, а также возникновением и эскалацией глобально значимых проблем и конфликтов.

В 2022 году на мировую ситуацию повлияли эскалация геополитической и геоэкономической напряженности, рост инфляционных сил, замедление экономического роста, наблюдаемое в крупных странах, а также проведение более жесткой денежно-кредитной политики в нескольких странах.

В условиях растущих рисков и повышенной неопределенности в мировой экономике МВФ пересмотрел свои прогнозы мирового экономического роста. Следовательно, прогноз роста мировой экономики на 2023 год, который первоначально составлял 2,9% в июльском выпуске «Перспектив развития мировой экономики» (ПРМЭ) 2022 года, был скорректирован в сторону понижения на 0,2 процентных пункта в октябрьском обновлении до 2,7%. Аналогичным образом, прогнозы для стран с развитой экономикой (ИЕО) и стран с формирующимся рынком и развивающихся стран (ИЕОÖ) показали снижение на 0,3 и 0,2 процентных пункта, достигнув 1,1% и 3,7% соответственно

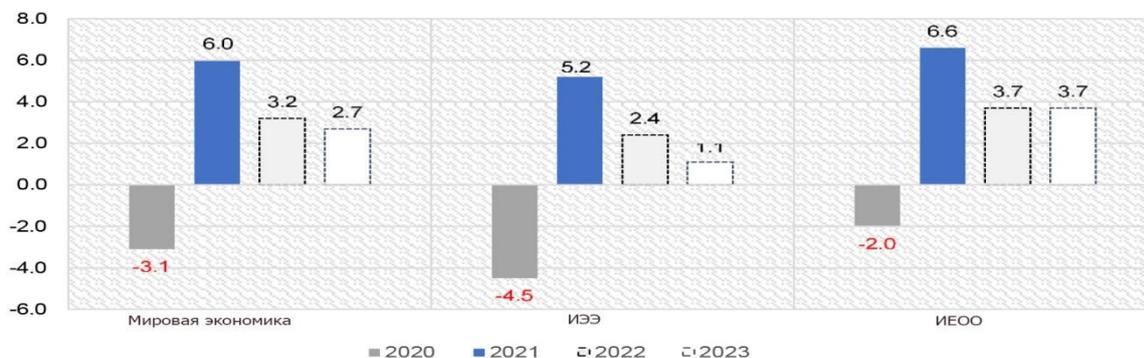
(<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October>).

Основной угрозой глобальной финансовой стабильности является эскалация инфляции на фоне продолжающихся геополитических событий. Существенное сокращение и временная приостановка экспорта природного газа из России в Европу, а также эмбарго Европейского Союза на импорт российского угля и введение максимальной цены на нефть способствовали резкому росту цен на энергоресурсы. (Архипова, 2016: 110-125).

Одновременно эскалация геополитической напряженности и введение санкций привели к росту цен на продукты питания. Кроме того, резкий рост спроса после пандемии стал дополнительным фактором, способствующим росту глобальной инфляции. Основным катализатором этой глобальной инфляционной тенденции является базовая инфляция. Следовательно, в Соединенных Штатах наблюдался самый высокий годовой уровень инфляции за 40 лет, достигший 6,5%, в то время как в евро-

зоне и Соединенном Королевстве темпы инфляции составили 9,2% и 10,5% соответственно.

График 1
Прогнозы роста ВВП, в процентах

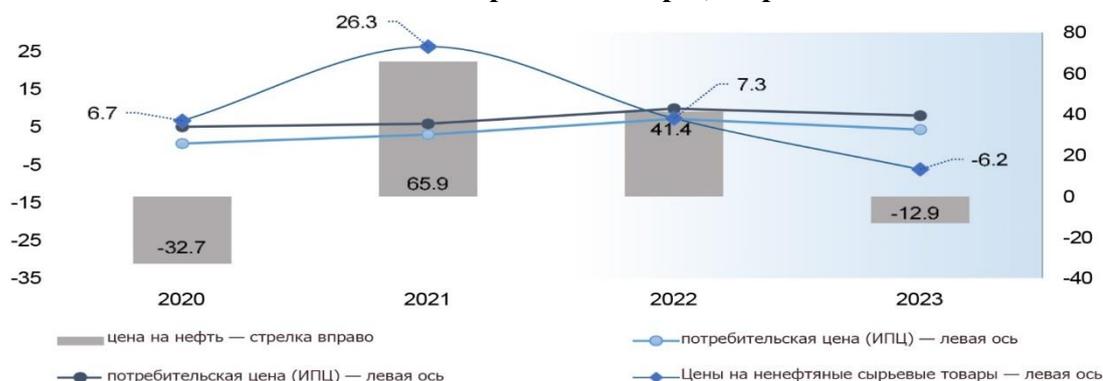
Источник: МВФ, «Перспективы развития мировой экономики» (ПРМЭ), октябрь 2022 г.

Всплеск инфляционного давления побудил многие центральные банки принять более жесткую денежно-кредитную политику. Например, Федеральная Резервная Система США повысила основную процентную ставку с 0–0,25% до 4,25–4,5%, Банк Англии повысил ее с 0,25% до 3,5%, а Европейский центральный банк повысил каждую из трех своих ключевых ставок. процентные ставки на 2,5 базисных пункта. В течение 2022 года в общей сложности 70 центральных банков решили повысить свои ключевые процентные ставки 357

раз, а 8 центральных банков решили снизить их 18 раз. Между тем, 10 центральных банков поддерживали стабильные процентные ставки в течение года. Ожидаемым результатом ужесточения денежно-кредитной политики является постепенное снижение инфляции в 2023 и 2024 годах. По данным МВФ, прогнозируется снижение мирового индекса потребительских цен с 8,8% в 2022 году до 6,5% в 2023 году и далее до 4,1% в 2024 году (<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October>).

График 2.

Изменение цен на сырьевые товары, в процентах

Источник: МВФ, «Перспективы развития мировой экономики» (ПРМЭ), октябрь 2022 г.

Ужесточение денежно-кредитной политики привело к ухудшению финансовых условий в развивающихся странах, повышая риски для

финансовой стабильности. Согласно докладу МВФ о глобальной финансовой стабильности,

эскалация финансовой нестабильности наблюдается в первую очередь в нефинансовых организациях. Следовательно, у крупных нефинансовых корпораций наблюдалось снижение прибыльности из-за растущих затрат, в то время как более мелкие предприятия столкнулись с повышенным риском дефолта из-за повышения ставок финансирования и сокращения бюджетной поддержки (Соловьева, 2018: 4).

Риски ликвидности на мировых финансовых рынках растут, что отмечено существенным расширением спредов по ценным бумагам Казначейства США, которые считаются ключевым показателем ликвидности на мировой арене. В широком смысле премии за ликвидность выросли, в то время как уровни ликвидности снизились по различным классам активов. В Отчете о глобальной финансовой стабильности МВФ отмечается, что маржинальные требования к производным финансовым

инструментам, используемым для хеджирования от ожидаемого воздействия повышенных и нестабильных цен на энергоносители в Европе, увеличились. Следовательно, такое развитие событий привело к проблемам с ликвидностью для крупных энергопотребляющих компаний, что побудило ряд европейских правительств расширить экстренные краткосрочные линии ликвидности и кредитные гарантии этим предприятиям (Канчев, 2017: 5).

Уровни риска на рынках недвижимости возросли в различных странах, включая как развитые, так и развивающиеся экономики. Ужесточение денежно-кредитной политики привело к увеличению ставок по ипотечным кредитам и ужесточению условий кредитования, что отрицательно сказалось на динамике рынка недвижимости. Кроме того, кризис на рынке недвижимости Китая создал угрозу стабильности внутренней банковской системы страны и оказал негативное влияние на экономический рост.

Таблица 1

Доля бюджетного баланса и государственного долга в ВВП, в процентах

ИЭЭ	ПРОГНОЗ				ПРОГНОЗ			
	2021	2022	2023	2024	2021	2022	2023	2024
США	-7,2	-3,6	-3,7	-3,8	117,9	112,4	111,3	111,8
Еврозона,	-10,9	-4,0	-5,7	-6,6	128,1	122,1	122,9	126,0
Япония,	-5,1	-3,8	-3,3	-2,8	95,3	93,0	91,3	89,8
ЕЕО	-6,7	-7,9	-3,6	-2,5	262,5	263,9	261,1	260,3
Азия	-5,3	-6,2	-5,4	-5,5	64,4	65,1	68,5	71,6
Европа	-6,6	-8,6	-7,0	-7,2	71,2	75,4	80,8	85,2
Латинская Америка	-1,9	-3,0	-2,8	-2,7	35,8	31,6	31,9	32,7
Ближний Восток и Северная Африка	-4,5	-4,2	-4,7	-4,0	72,2	68,0	68,1	68,9

Источник: МВФ, «Бюджетный монитор», октябрь 2022 г.

Несмотря на сокращение, дефицит бюджета остается повышенным по сравнению с уровнем до пандемии. Прекращение программ бюджетной поддержки, связанных с пандемией, способствовало снижению бюджетного дефицита во всех странах мира. Одновременно рост цен на энергоносители положительно повлиял на финансовое положение стран-экспортеров нефти. Однако долговое бремя Китая увеличилось из-за более высоких процентных ставок, введенных центральными банками, и

ужесточения финансовых условий на мировых рынках. Эскалация цен на продовольствие также отрицательно повлияла на финансовое положение развивающихся стран. Отношение мирового государственного долга к ВВП составляет 91%, что отражает рост на 7,5% по сравнению с периодом до пандемии.

В условиях экономического спада страны мира все активнее применяют разнообразные меры для стимулирования национальной экономической активности. Эти усилия включают

частую переоценку денежно-кредитной политики, валютного контроля и валютного регулирования для защиты своего международного положения. В результате растет число случаев «валютных войн» между государствами, масштабы таких конфликтов расширяются. С одной стороны, такие страны, как Китай, Япония, страны Юго-Восточной Азии и Латинской Америки, вводят различные количественные ограничения, чтобы предотвратить повышение курса своих национальных валют по отношению к доллару. Они также участвуют в валютных интервенциях на своих внутренних валютных рынках. С другой стороны, Федеральная Резервная Система США (FES) сохраняет глобальный статус доллара и часто оказывает значительное влияние на выпуск валюты. Эта динамика привела к ситуации, которую обычно называют «валютной войной» (Vazanova, 2017).

Глобализация валютных и финансовых потоков вынуждает страны всего мира тщательно оценивать использование валютного регулирования, валютного контроля и валютной политики как неотъемлемых компонентов своих национальных экономических стратегий. Несмотря на финансовые и экономические кризисы, продолжающаяся глобализация рынков сохраняется. Следовательно, акцент на валютном регулировании, валютном контроле и возможностях денежно-кредитной политики направлен на использование новых возможностей для повышения эффективности национальной экономической деятельности в условиях глобализованного рынка (Arxipova 2016: 110-125).

Банк России использует разнообразный набор инструментов контроля валютных отношений. Регулируя основную процентную ставку, регулятор в сочетании с дополнительными мерами денежно-кредитной политики влияет на процентные ставки по кредитам и долгам, объем денег в обращении, а также уровень инфляции. Кроме того, ключевая ставка используется руководством Банка России, в числе других инструментов, для реализации инфляционного таргетирования, управления как притоком, так и оттоком капитала из-за границы (Едовина, 2017: 1).

С 1 января 2016 года ставка рефинансирования в РФ привязана к основной ставке, и их значения приведены в соответствие. В настоящее время ставка рефинансирования рассматривается как ориентир в соответствии с соответствующим законодательством.

В последние годы Банк России снижает ключевую процентную ставку (см. табл. 1), тогда как центральные банки развитых стран движутся вопреки ставке, установленной Федеральной резервной системой США, что свидетельствует о начале повышения процентных ставок.

Учитывая позитивные сдвиги в экономической ситуации в США, характеризующиеся ростом ВВП и низким уровнем безработицы, Россия в течение года постепенно повышала учетную ставку. С середины 2017 года усилия были направлены на сокращение активов на балансе. Цель состоит в том, чтобы привести ставки в США к нейтральному уровню в среднесрочной перспективе, который оценивается в диапазоне от 2,75% до 3,0%. 13 декабря 2017 года Федеральная Резервная Система США повысила ключевую ставку до 1,25-1,5% годовых. Среди большинства инвесторов преобладало ожидание того, что Россия постепенно ужесточит свою денежно-кредитную политику в 2018 году. Эти ожидания оправдались в марте 2018 года, когда Россия повысила учетную ставку до 1,5-1,75%. Намерение регулятора состоит в дальнейшем повышении ключевой ставки с учетом экономического роста и снижения уровня безработицы (http://www.cbr.m/statistics/credit_statistics/prmt.aspx?file).

В 2018 году базовая ставка в США выросла как минимум вдвое, хотя некоторые эксперты прогнозировали утроение. Текущий уровень инфляции в США находится на уровне 1,8%, что ниже целевых 2%. Введение администрацией США снижения налогов и протекционистских мер, направленных на защиту отечественных производителей, потенциально может ускорить экономический рост и потенциально привести к перегреву. Инвесторы больше обеспокоены перегревом экономики, чем стагнацией. Таким образом, реализация ужесточения денежно-кредитной политики

считается практичным и жизнеспособным курсом действий. Ожидается, что с повышением основного обменного курса России доллар

США укрепится, что потенциально может привести к обесцениванию рубля (Соловьева, 2018: 4).

Таблица 2

Динамика показателей российского валютного рынка

Показатель	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.
Международные резервы РФ (на начало года), млрд долл. США	505,6	385,5	385,3	377,7	432,7
Динамика обменного реального курса рубля к доллару США	-19,9	-6,5	-4,0	16,3	
Ключевая процентная ставка Банка России, в процентах	15 декабря – 10,5; 16 декабря – 17,0	2 февраля – 15,0; 16 марта – 14,0; 5 мая – 12,5; 15 июня – 11,5; 3 августа – 11,0	14 июня – 10,5; 19 сентября – 10,0	24 марта – 9,75; 2 мая – 9,25; 19 июня – 9,0; 28 июля – 9,0; 18 сентября – 8,5; 30 октября – 8,25; 18 декабря – 7,75	12 февраля – 7,5

Источник: Банк России. URL: http://www.cbr.m/statistics/credit_statistics/prmt.aspx?file

Среди различных мер валютного регулирования мы выделяем курсовую политику Банка России. Эта политика направлена на смягчение волатильности курса рубля и предполагает корректировку режима конвертации валюты, включая как ужесточение, так и ослабление валютных ограничений, а также ряд других инструментов.

Министерство финансов Российской Федерации активно участвует в воздействии на курс рубля, в первую очередь посредством выпуска еврооблигаций. В рамках этих усилий руководство ведомства планирует провести новую эмиссию на общую сумму \$3 млрд. По мнению экспертов, не связанных с правительством, значительная часть этих средств предполагается направить на наращивание валютных резервов для противодействия внезапной девальвации рубля в условиях неблагоприятной рыночной конъюнктуры (Шейнин, 2012: 80-95).

Комплекс мер валютного регулирования включает также ограничения на операции с валютными активами. Это включает в себя правила ввоза и вывоза иностранной валюты в страну, принуждение предприятий-экспортеров продавать часть своей валютной выручки, надзор за валютными операциями, а также контроль за открытием и закрытием банковских счетов резидентов. Кроме того, резиденты обязаны сообщать обо всех операциях и остатках на счетах в налоговые органы, обеспечивая полное соблюдение требований отчетности.

Банк России в соответствии с законодательством осуществляет контроль за осуществлением валютных операций кредитными организациями, обеспечивая соблюдение правил, регулирующих продажу иностранной валюты. Одновременно государственные органы несут ответственность за надзор и регулирование иностранной валюты.

В Соединенных Штатах Федеральная Резервная Система (ФРС) функционирует как центральный банк, руководящий денежно-кредитной политикой.

Уставный капитал Банка России составляют депозиты 12 государственных центральных банков – членов регулятора, составляющие более 70% всех депозитов в кредитной системе России. В отличие от Банка России, который действует как правительственный орган, Федеральная Резервная Система опирается на частный капитал (Базанова, 2017).

Основные инструменты, используемые при проведении денежно-кредитной политики Федеральной Резервной Системы США, включают валютные интервенции, изменение ключевого обменного курса, размещение депозитов в других центральных банках или международных агентствах, а также использование инструментов финансового рынка.

На колебание курсов российских валют преимущественно влияют валютные интервенции, обеспечивающие стабильность на валютном рынке. Чтобы уравновесить сокращение валютных резервов в Соединенных Штатах, государственные ценные бумаги продаются, по сути, финансируя валютные операции. Это представляет собой основную концепцию стерилизованной интервенции на валютном рынке США. Более того, он оказывает целенаправленное – краткосрочное или среднесрочное – воздействие и влияет исключительно на спрос и предложение конкретной валюты (Архирова 2016: 110-125).

Непризнанная или нестерилизованная российская интервенция влечет за собой приобретение или избавление от долларов США в обмен на иностранную валюту.

Федеральная Резервная Система США регулирует движение средств резидентов, участвуя в операциях с иностранной валютой и банковскими счетами, тем самым снижая риски отмывания денег и финансирования терроризма. В соответствии с действующим законодательством информация о счетах в иностранных финансовых учреждениях передается налоговым органам страны.

Посредством своей денежно-кредитной политики Федеральная Резервная Система США влияет не только на экономику США, но и на

мировые финансовые рынки, в том числе на котировки ценных бумаг и курсы валют различных стран. Это связано с тем, что, как упоминалось ранее, доллар США остается основной мировой валютой, продолжая доминировать в международной торговле и сделках. По состоянию на январь 2017 года на доллар США приходилось 40,72% от общего объема международных платежей, за ним следовали евро - 32,87%, британский фунт - 7,49%, иена - 3,06%, канадский доллар - 1,87%, швейцарский фунт - 7,49%. франк — 1,53%, другие валюты — 12,53%

(http://www.cbr.m/statistics/credit_statistics/prmt.aspx?file)

Различные страны по всему миру проводят политику борьбы с долларизацией, используя как административные стратегии, так и рыночные инструменты. Было замечено, что применение только обязательных мер по дедолларизации без использования рыночных инструментов не дает желаемых результатов. Неспособность Боливии и Перу снизить долларизацию административными методами служит ярким тому подтверждением. В случае Пакистана и Аргентины в результате принятых мер жители предпочли хранить иностранную валюту наличными, а не на банковских счетах. Подобные ограничения создают угрозу доверию к отечественному банковскому сектору и способствуют оттоку капитала (Обухова, 2017: 41).

Изучение как успешных, так и неудачных практик зарубежных стран имеет решающее значение и может способствовать принятию решений в нашей стране. Механизмы, ведущие к успеху в одной стране, могут привести к разным результатам в нашей республике. Крайне важно обратить внимание на опыт политически и экономически схожих государств с общими принципами управления. В настоящее время Азербайджан считается страной, более близкой к Казахстану и России в отношении экономической структуры, текущих экономических условий, формы управления, роли нефти в экономике и методов принятия решений.

В период с 2015 по 2017 год в Российской Федерации наблюдался рост депозитов в иностранной валюте с 20% до 35%, а в Республике

Казахстан – с 37% до 74%. За это время доллар укрепился к рублю на 102,8%, а к тенге - на 75,5%. Обе страны недавно приняли меры по централизации. С 2014 года Россия перевела свою национальную валюту на режим плавающего обменного курса, сопровождаемый повышенной учетной ставкой. Кредитование или покупка ценных бумаг в иностранной валюте представляет собой повышенный фактор риска для банков. Черпая вдохновение из российского опыта, Казахстан разработал план, включающий специальные меры по снижению степени долларизации экономики страны. В плане основное внимание уделяется трем основным направлениям: развитию безналичных расчетов, обеспечению макроэкономической стабильности и сокращению теневой экономики

http://www.cbr.m/statistics/credit_statistics/prmt.aspx?file

Наша страна приняла различные меры по борьбе с долларизацией, черпая вдохновение из опыта Казахстана и России. Заметные шаги включают в себя переход национальной валюты, маната, к плавающему курсу, запрет на выдачу потребительских кредитов в иностранной валюте лицам, не имеющим валютных доходов, выпуск государственных облигаций Министерством финансов и повышение нормы резервных требований в Азербайджане с 0,5% до 1% в иностранной валюте. Кроме того, среди других мер, базовый уровень надежности маната был повышен до 9,5%. К сожалению, эти меры реализуются периодически в ответ на ситуацию, а не представляют собой единую стратегию. К сожалению, эти спорадические действия не принесли ожидаемых положительных результатов. Крайне важно расширить сферу успешного опыта за пределами Казахстана и России и учесть уроки из других источников.

Мировая практика показывает, что эффективность мер варьируется. Стратегия борьбы с долларизацией опирается на бюджетную консолидацию, включающую оптимизацию бюджетных расходов, увеличение доходов бюджета за счет экономических стимулов и проведение структурных реформ. В то же время необходима жесткая денежно-кредитная поли-

тика, включающая такие меры, как сокращение спроса для борьбы с инфляцией и повышение номинального и реального обменных курсов. Крайне важно не ограничивать усилия по борьбе с долларизацией исключительно финансовым сектором (Сухарев, 2016). В сочетании с этими стратегиями крайне необходимы достижение экономического роста, ограничение неформального обращения иностранной валюты, обеспечение стабильности цен, содействие производству местных товаров и содействие росту обрабатывающей промышленности.

Заключение

В заключение отметим, что траектория глобальной экономической динамики с конца 20-го века определялась ускорением темпов глобализации, вызванной усилением взаимозависимости между государствами, регионами и появлением насущных глобальных проблем. 2022 год стал свидетелем сложного глобального сценария, отмеченного растущей геополитической напряженностью, геоэкономической напряженностью, инфляционным давлением и замедлением темпов роста экономики крупнейших стран. В ответ на растущие риски и возросшую неопределенность Международный валютный фонд (МВФ) пересмотрел свои прогнозы роста мировой экономики на 2023 год, прогнозируя корректировку в сторону понижения с первоначальных 2,9% до 2,7%.

Повсеместный всплеск инфляции побудил ряд центральных банков, включая Федеральную резервную систему США, Банк Англии и Европейский центральный банк, принять более жесткую денежно-кредитную политику. Коллективное решение 70 центральных банков повысить ключевые процентные ставки в общей сложности 357 раз в 2022 году, в отличие от 8 банков, снижающих ставки 18 раз, отражает согласованные усилия по борьбе с инфляционным давлением. Ожидается, что это ужесточение постепенно снизит инфляцию: МВФ прогнозирует снижение мирового индекса потребительских цен с 8,8% в 2022 году до 6,5% в 2023 году и далее до 4,1% в 2024 году.

Однако ужесточение денежно-кредитной политики вызвало негативные последствия,

особенно в развивающихся странах, где финансовые условия ухудшились, что повысило риски для финансовой стабильности. Крупные нефинансовые корпорации столкнулись со снижением рентабельности из-за роста издержек, а более мелкие предприятия столкнулись с повышенными рисками дефолта на фоне сокращения бюджетной поддержки.

Глобальный финансовый ландшафт также омрачен растущими рисками ликвидности, примером чему служат расширенные спреды по ценным бумагам казначейства США, ключевым индикатором глобальной ликвидности. Премии за ликвидность увеличились, в то время как уровни ликвидности снизились по различным классам активов. Маржинальные требования по деривативам, используемым для хеджирования от ожидаемого воздействия нестабильных цен на энергоносители, выросли, что создает проблемы с ликвидностью для крупных энергопотребляющих компаний.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. МВФ, «Перспективы развития мировой экономики» (ПРМЭ), октябрь 2022 г.
2. МВФ, «Бюджетный монитор», октябрь 2022 г.

3. Архипова В., «Особенности современного "валютного игры"» // Мир перемен. 2016. № 3. С.110-125.

4. Базанова Е., «Валюта без контроля не останется» // Ведомости. 2017. № 235. 13 декабря.

5. Едовина Т., «Повышение с опережением» // Коммерсант. 2017. 14 декабря. С. 1.

6. Обухова Е., «Обойдемся без зелени» // Эксперт. 2017. № 44. С. 41. 2.

7. Сухарев А.Н., «Курсовая политика Банка России в системе обеспечения макроэкономической стабильности» // Финансы и кредит. 2016. Вып. 12. Март. С. 4.

8. Соловьева О., «Правительство берет займы 3 миллиарда долларов» // Независимая газета. 2018. 12 марта. С. 4.

9. Канчев Г., Руссолилло С., Иосебашвили И. «ФРС не может напугать рынки» // Ведомости. 2017. 12 декабря. С. 5.

10. Шейнин Э.Я., «Институциональная среда в экономике России: состояние и проблемы» // Мир перемен. 2012. № 3. С. 80-95.

11. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October>

12. http://www.cbr.ru/statistics/credit_statistics/prmt.aspx?file

Nigar Pirverdi gizi ASHURBEYLI-HUSEİNOVA

*PhD in economics. Associate Professor of the Department of Applied Economics,
Azerbaijan State Economic University (UNEC)*

Dinara Turan gizi ISMAİLOVA

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN CURRENCY REGULATION AND CURRENCY CONTROL

Summary

The article discusses the accelerated globalization processes since the end of the last century, attributed to increased interdependence among states and regions. In 2022, global dynamics were influenced by escalating geopolitical tensions, rising inflation, and slower economic growth. Tighter monetary policies were adopted by various central banks, including the US Federal Reserve, leading to forecasts of a gradual decline in inflation by 2024. However, this tightening has adversely affected developing countries' financial conditions, escalating risks to financial stability, particularly in non-financial institutions. Liquidity risks in global financial markets have increased, with widening spreads on US Treasury securities. The article also explores the growing trend of "currency wars" among countries, involving quantitative restrictions and foreign exchange interventions. In 2018, the US base rate doubled, and despite the current inflation rate below the target, the administration's protective measures are seen as

potential drivers of economic growth and overheating concerns, leading to a pragmatic consideration of monetary tightening.

Keywords: *Currency regulation, currency control, monetary policy, inflation, liquidity, IMF.*

Nigar Pirverdi qızı AŞURBƏYLİ-HÜSEYNOVA
i.ü.f.d.. Tətbiqi iqtisadiyyat kafedrasının dosenti,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Dinara Turan qızı İSMAYILOVA

VALYUTA TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ VALYUTA NƏZARƏTİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Xülasə

Məqalədə ötən əsrin sonlarından başlayaraq dövlətlər və regionlar arasında qarşılıqlı asılılığın artması ilə izah edilən sürətlənmiş qloballaşma proseslərindən bəhs edilir. 2022-ci ildə qlobal dinamikaya artan geosiyasi gərginlik, artan inflyasiya və yavaşlayan iqtisadi artım təsir göstərmişdir. ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi də daxil olmaqla, müxtəlif mərkəzi banklar tərəfindən daha sərt pul siyasəti qəbul edildi və bu, 2024-cü ilə qədər inflyasiyanın tədricən aşağı düşəcəyi proqnozlarına gətirib çıxardı. Lakin bu sərtləşdirmə inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdir, maliyyə sabitliyinə riskləri artırmışdır, xüsusən də qeyri-kredit sektorunda. -Maliyyə institutları. Qlobal maliyyə bazarlarında likvidlik riskləri ABŞ Xəzinədarlığının qiymətli kağızları üzrə spredlərin genişlənməsi ilə artıb. Məqalədə həmçinin ölkələr arasında kəmiyyət məhdudiyyətləri və valyuta müdaxilələri ilə bağlı artan “valyuta müharibələri” tendensiyası araşdırılır. 2018-ci ildə ABŞ-ın baza dərəcəsi iki dəfə artdı və cari inflyasiya səviyyəsinin hədəfdən aşağı olmasına baxmayaraq, administrasiyanın qoruyucu tədbirləri iqtisadi artımın və həddindən artıq istiləşmə narahatlıqlarının potensial sürücüləri kimi qəbul edilir və bu, monetar sərtləşdirmənin pragmatik nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxarır.

Açar sözlər: *Valyuta tənzimlənməsi, valyuta nəzarəti, pul siyasəti, inflyasiya, likvidlik, BVF.*

Daxil olub: 02.07.2023

İlhamə Eybulla qızı ASLANOVA
Bakı Avrasiya Universiteti, kafedra müdiri
aslanovailhama220@gmail.com

Əkrəm Qurban oğlu NURİ
Bakı Avrasiya Universiteti, magistrant
E-mail: nuri_ekrem@mail.ru

KOMMERSİYA XƏRCLƏRİNİN AUDİTİ VƏ ONUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə

Xərclərin müəyyən edilməsi və onların dinamikasının izlənilməsi müəssisədə iqtisadi idarəetmənin mühüm istiqamətlərindən biridir. Ona görə ki, xərclərin kəmiyyəti və dəyişməsi meylləri bir tərəfdən müəssisənin rəqabət qabiliyyətini, digər tərəfdən isə rentabelliyini müəyyən edir. Bu baxımdan xərclərin auditinin aparılması müstəvisində müvafiq standart və təlimatların tələblərindən kənarlaşmaların vaxtında aşkar edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. İstehsal və kommersiya müəssisələrində xərclərin tərkibi və strukturunun fərqli olmasına baxmayaraq, onların auditinin ümumi cəhətləri də vardır.

Təqdim olunan məqalədə kommersiya xərclərinin tərkibi və onların auditini barədə elmi-nəzəri yanaşmalar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *audit, xərc, risk, maliyyə, nəzarət, maliyyə, mühasibat uçotu.*

UOT: 336

JEL: G2

DOI: <https://doi.org/10.54414/FOFL3118>

Giriş

Maliyyə nəzarətinin bir elementi olan audit ifadəsinin mənbəyinə nəzər saldıqda məlum olur ki, audit anlayışı latın mənşəlidir və azərbaycan dilinə tərcümədə “qulaq asmaq” mənasını verir. Bu anlayışın və onunla bağlı fəaliyyətin yaranması daha çox müəssisənin təsisçilərinin, səhmdarların və idarəetmə strukturlarının maraqların təmin edilməsi ilə bağlıdır. Auditin yaranmasından əvvəlki dövrlərdə müəssisə sahibləri maliyyə hesabatı sahəsində hər hansı şübhəli məqamların olmasını hiss etdikdə, əməliyyatların uçotunu aparan məsul şəxslərdən şifahi izahat alınması üçün müstəqil şəxslər təyin edərtilər. Həmin şəxslər kənarlaşma faktını araşdıraraq, nəticə barədə müəssisə rəhbərliyinə məlumat verərtilər. Belə qənaətə gəlmək olar ki, həmin dövrdə müəssisələrin kiçik olması səbəbindən və onlar bilavasitə öz sahibləri tərəfindən idarə edildiyindən audit fəaliyyətinin əhatə dairəsi məhdud olmuşdur və demək olar ki, bu fəaliyyət növünə ciddi tələbat yox idi.

Audit fəaliyyətinin təşkilinin ümumi aspektləri. Audit fəaliyyətinə vahid mövqedən yanaşmaq və konkret tərif verilməsi çətindir. Belə ki, bu sahədə tanınmış alimlərin və tədqiqatçıların audit fəaliyyətinə fərqli və subyektiv elmi yanaşmaları müxtəlif fikirlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, ümumiləşdirilmiş mahiyyət açıqlamasının verilməsinin qeyri-mümkünlüyünü də söyləmək olmaz. Bu baxımdan demək olar ki, audit təsərrüfat subyektlərinin hesabatlarının etibarlığının təmin edilməsi, maliyyə vəziyyətinə müstəqil nəzarət və mühasibat uçotunun qurulması, vergi qanunvericiliyi daxil edilməklə qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət edilməsi ilə təsərrüfat subyektlərinin əmlak maraqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi üzrə spesifik informasiya təminatı sistemidir.

Əsas mətn

Müasir dövrdə audit fəaliyyətinin əhatə dairəsi geniş olmaqla, məqsədinə, təyinatına və digər aspektlərinə görə çoxşaxəlidir. Belə ki, audit

fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi üzrə əməliyyatlar mövcud vəziyyətdən, eləcə də əsas məqsəddən irəli gələrək, aparılan auditin növündən asılıdır.

Məsələyə tarixi mövqedən yanaşsaq, audit müstəqil bir şəxsin müəyyən bir dövrdəki fəaliyyət(iş) üzrə məlumat toplaması, onları təhlili edərək, qiymətləndirməsi və alınan nəticələr barədə hesabat hazırlayaraq maraqlı şəxslərə təqdim etməsi ilə bağlı nəzarət mexanizmidir. Göründüyü kimi, burada fəaliyyətin yoxlanılmasından, onun nəticələrinin qiymətləndirilməsindən söhbət gedir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə üçün yoxlama təxirəsalınmaz və əvəzolunmaz bir tələbdir. Məhz bu baxımdan Tamer Aksoy qeyd edir ki, audit aparıldığı tarixdə nəyin və necə baş verdiyini və ya gələcəkdə nələrin baş verə biləcəyini proqnozlaşdırmaq üçün zəruridir. Buradan aydın olur ki, əsasında aşkarlamaq, dərk etmək və proqnozlaşdırmaq olan risk və sisteməsaslı müasir audit yanaşması üçün bir çox sadə və mürəkkəb xarakterli məsələləri diqqətdə saxlamaq və nəzarət etmək lazımdır.

Elmi mənbələrdə özünə yer almış digər mahiyyət açıqlamasına görə, audit müəssisənin maliyyə hesabatlarında öz əksini tapan məlumatların düzgünlüyü barədə rəy verməzdən əvvəl səlahiyyətli şəxs və qurum tərəfindən tətbiq olunan daxili nəzarət sistemidir [5, s.28]. Bəzən onu mühasibat uçotu sənədlərinin hərtərəfli və ətraflı nəzərdən keçirilməsi kimi də qəbul edirlər. Burada audit əməliyyatların mövcud qaydalara uyğun olub-olmamasını müəyyən etmək, aşkar edilən uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasının qanuni, elmi və intellektual metodlarına əsaslanan araşdırmalar kimi nəzərdə tutulur.

Audit özünəməxsus yoxlama olduğundan Audit Konsepsiya Komitəsi onun mahiyyətini dar şəkildə belə müəyyən edir: audit, iqtisadi fəaliyyət və hadisələrlə əlaqəli iddiaların əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlara uyğunluğunu araşdırmaq və nəticələrini maraqlı olanlara bildirmək üçün obyektiv şəkildə dəlil toplayan və qiymətləndirən sistemətik bir prosesdir [1, s.34].

Mahiyyət etibarilə audit öz elementləri və xüsusiyyətləri ilə aşağıdakı variantlarda qəbul edilə bilər:

Sistemli proses şəklində. Auditin səmərəliliyi optimal planlaşdırmaya əsaslanır və bu plana sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi

daxildir. Bu zaman dəlilin etibarlı olması üçün toplanmış sübutlar da obyektiv olmalıdır.

İqtisadi fəaliyyət və hadisələrlə əlaqəli şəkildə. Mütəxəssis audit fəaliyyətinə başladığında, ona yoxladığı şirkətin maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti barədə hesabatlar təqdim edilir. Həmin hesabatlarda müəssisə rəhbərliyinin müəyyən dövr ərzindəki iqtisadi fəaliyyətlə bağlı bəyanatları öz əksini tapır. Araşdırma və qiymətləndirmə aparılan auditor tərəfindən toplanan dəlillər real iqtisadi hadisələrlə əlaqəli olmalıdır [2].

Nəticələrin maraqlı şəxslərə ötürülməsi. Auditin nəticələrində maraqlı tərəflər auditorun rəy və qərarlarından istifadə edənlər, yəni əsasən şəriklər, maliyyə-kredit təşkilatları, işçilər, təchizatçılar və dövlət qurumlarıdır.

Əvvəlcədən təyin olunmuş meyarlar - rəhbərliyin iqtisadi fəaliyyət və hadisələrlə bağlı hesabatlarının və bildirişlərinin dürüstlüyünü müəyyən etmək üçün istifadə və ya tətbiq etdiyi standartlardır. Auditor və məlumatdan istifadə etmək istəyində olanlar arasında səmərəli ünsiyyətin təşkili üçün ortaq bir ünsiyyət dili olmalıdır [6].

Hesabat nəticələri. Nəticələrin ümumiləşdirilməsi və təqdim olunması audit prosesinin son mərhələsidir. Nəticələrin bəyan edilməsi faktiki olaraq, onların tam təsdiqlənməsidir.

Kommersiya xərclərinin auditinə müasir yanaşmalar. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, auditin mərhələli və ardıcıl əməliyyatlardan ibarət olan bir proses kimi müqayisəyə əsaslandığını söyləyə bilərik. Nəticə etibarilə audit müəssisə rəhbərliyinin fəaliyyətinin maliyyə əməliyyatlarının aparılmasında və qiymətləndirilməsindəki müsbət və mənfi tərəflərini aşkar edir. Ənənəvi mühasibat auditü bir tərəfdən, məsul şəxslər tərəfindən hazırlanmış maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün və dürüstlüyünün obyektiv araşdırılması, digər tərəfdən isə onun təsdiqlənməsi funksiyasıdır. Göstərilən ənənəvi mahiyyət açıqlamasına istinad edərək demək olar ki, genişləndirilmiş mühasibat auditü, maliyyə-mühasibat əməliyyatlarının düzgün və adekvat aparılmasını araşdırmaq məqsədilə zəruri informasiyanın toplanmasını, müəssisədə idarəetmə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Əgər kommüersiya müəssisələrində xərclərin auditinə diqqət yetirsək, ilk növbədə kommersiya xərclərinin tərkibi və strukturu araşdırılmalıdır.

Kommersiya xərcləri müəssisələrin məhsulların satışı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi ilə əlaqədar çəkdiyi xərclərdir. Onların tərkibinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- hazır məmulların qablaşdırılmasına və taralara çəkilən xərclər;
- məhsulların göndəriş məntəqələrinə və alıcılara çatdırılması xərcləri;
- vasitəçi təşkilatlara ödənilən komissiyon haqqı;
- satış yerlərində məhsulun saxlanması xərcləri;
- marketoloqların və satıcıların əmək haqqı xərcləri;
- kommersiya fəaliyyətində istifadə edilən uzunmüddətli aktivlərin amortizasiyası xərcləri;
- reklam xərcləri;
- sair xərclər [5, s.64].

Beynəlxalq Standartlara görə saxlama (anbar) və satış xərcləri ehtiyatların ilkin dəyərində daxil edilmir və yarandığı vaxtda xərc kimi tanınır. Nümunə olaraq, göstərilə bilər ki, məhsulun satıcının anbarından alıcının anbarına çatdırılması xərcləri yarandığı vaxtda satış məsrəfləri hesab olunur və tanınır.

Kommersiya xərclərinə daxil edilən tara və qablaşdırma xərcləri birbaşa məhsulun maya dəyərində əlavə edilə bilər. Mühasibat nöqtəyindən Hesablar Planının kommersiya xərclərinin uçotunun əks etdirildiyi 711-ci maddəsində təsərrüfat subyektinin kommersiya fəaliyyətində istifadə olunmuş xammal və material xərcləri, kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan işçi heyətin əmək haqqı və onun bazasında hesablanan sosial sığorta ayırmaları, kommersiya fəaliyyətində istifadə olunan aktivlərin amortizasiyası xərcləri və sair xərclər üzrə ümumiləşdirilmiş göstəricilər öz əksini tapır.

Müəssisələrdə fəaliyyətin və əməliyyatların struktur genişlənməsi nəticəsində fəaliyyətə kompleks nəzarət etmək mümkün olmur. İzlənməsi mümkün olmayan əməliyyatlar isə müəssisənin fəaliyyəti səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Xüsusilə kiçik müəssisələrdə sahibkar fəaliyyəti özü izləyə bilər, lakin fəaliyyətin genişlənməsi ona nəzarət edəcək başqa bir insana ehtiyac olduğunu göstərir. Bir çox hallarda bu nəzarət daxili auditora həvalə edilir. Bununla birlikdə auditorlar rəhbərliyə risklərin

müəyyənləşdirilməsi və azaldılmasında, gələcəyin və keçmişin araşdırılmasında və s. kömək edirlər.

Yoxlama aparən auditor müəssisənin rəhbərliyinə vəziyyətə uyğun zəruri araşdırmalar barədə məsləhət verməlidir. Bundan əlavə auditorlarla əməkdaşlığın təsirli olub-olmadığına dair fikir formalaşdırır, müəssisə rəhbərliyinin maraq dairəsində olan konkret araşdırmalar aparır [3, s.79].

Müəssisələrdə auditorların əsas məqsədi səhvlərin, itkilərin və mənafeələr toqquşması kimi mənfi halların səbəblərini və mümkünlüyünü araşdırmaq olmalıdır. İtkilərin və səmərəsizliyin başlıca səbəblərindən birinin xərclərin və nəticələrin qeyri-adekvat nisbətlərinin olduğunu nəzərə alaraq, xərclərin auditinin təsərrüfat subyektləri üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu düşünmək olar.

Məlumdur ki, auditor kommersiya müəssisəsində aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının uçot və hesabat sənədlərində düzgün uçota alınmayıb alınmamasını müəyyənləşdirir. Bu zaman auditin təşkilində müəyyən problemlərin yaranması aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirilir:

- mühasibat işçilərinin konkret vəzifə bölgüsünün müəyyənləşdirilməməsi;
- icra olunmuş mühasibat əməliyyatlarına dair sənəd dövrüyyəsinin müəyyən olunmaması;
- kommersiya müəssisəyə aid olan əmlakın hərəkəti və istifadəsi üzərində nəzarətin olmaması;
- mühasibat uçotu standartlarına və prinsiplərinə riayət edilməsinə lazımı nəzarətin olmaması;
- nəzərdə tutulmuş vaxtlarda əmlakın inventarlaşdırılmasının həyata keçirilməməsi. Bu həm də inventarlaşdırmanın nəticələrinin mühasibat uçotu göstəriciləri ilə müqayisə olunmaqla mövcud çatışmazlıqların aşkar edilməsi imkanlarını istisna edir.
- mövcud əmlakın və pul vəsaitinin mənimsənilməsi kimi neqativ halların qarşısının alınması üzrə zəruri tədbirlərin görülməməsi;
- illik maliyyə hesabatında öz əksini tapmış göstəricilərin mühasibat uçotu sənədləri ilə uyğunsuzluğu və s. [2, s.147].

Gəlir və nəzarətin əlaqələndirilməsi müəssisələrin fəaliyyətinin idarə olunmasında başlıca problemlərdən biridir. Müəssisələr xərcləri düzgün müəyyənləşdirməklə öz mənafeləri

naminə optimal planlaşdırma apara bilərlər. Əgər istehsal xərcləri düzgün hesablanılmazsa, onda məhsulun satış qiymətindən başlayaraq büdcəyə qədər qəbul edilən maliyyə qərarları yalnız mənfi təsirlərə malik olacaqdır. Bu vəziyyətdə müəssisələr müəyyən edilmiş hədəflərdən və qəbul edilən qərarlardan kənarlaşırlar.

İstehsal xərclərini təşkil edən elementlərinin kəmiyyətində təhriflərə yol verilməməlidir. İstehsal xərclərinin sənədlərdə fərqli kəmiyyətdə uçota alınması nəticəsində məhsulun maya dəyəri ondan yüksək və ya aşağı göstərilir. Bu da bilavasitə işçilərin maliyyə hesabatlarında bilərəkdən yol verdikləri saxtakarlığı ilə əlaqələndirilə bilər.

Ümumiyyətlə, bilərəkdən və ya bilmədən istehsal xərcləri üzrə verilən hesabatlardakı nöqsanlar müəssisədə və onun xaricində verilən qərarlara öz təsirini göstərir. Bundan irəli gələn riski minimumlaşdırmaq üçün auditin aparılması zəruridir. Əldə edilən nəticə ticarət fəaliyyətinin strateji planlara və qanunlara uyğunluğunun, resurslardan səmərəli istifadəni, eləcə də fəaliyyət çərçivəsində müəyyən edilmiş hədəflərin həyata keçirilməsinin təmin olunmasından ibarətdir.

İstehsal xərcləri üzrə daxili audit fəaliyyətinin səmərəli şəkildə aparılmaması büdcə, rentabellik və məhsulun satış qiyməti kimi göstəricilərin obyektiv olmamasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan istehsal xərcləri ilə bağlı təkmil nəzarət sisteminin formalaşdırılması üçün audit məlumatları və sahələri düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Daxili audit aparılması zamanı əldə olunan nəticələr qiymətləndirilməli və hesabat şəklində kommersiya müəssisəsinin rəhbərliyinə təqdim olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hacıyev F.Ş., Əliyev S.H. (2011), "Audit" dərsləri vəsaiti. Bakı, 396s.
2. Kazımov R.N., Namazova C.B. (2011). Praktiki audit, dərslər. Bakı, 428s.
3. Novruzov V.Q. və başqaları. (2011). Audit, dərsləri vəsaiti. Bakı, 310s.
4. Rzayev Q.R. (2006). Mühasibat uçotu və audit. Bakı, 383s.
5. Бычкова С. М. (2014). Планирование в аудите. Финансы и статистика, 249с.
6. Шеремет А.Д., Суйц В.П. (2005). Аудит. Москва, Инфра, 275с.

Ильхама Эйбулла кызы АСЛАНОВА

Бакинский Евразийский Университет, заведующий кафедрой

Акрама Гурбан оглы НУРИ

Бакинский Евразийский Университет, магистрант

АУДИТ КОММЕРЧЕСКИХ ЗАТРАТ И ЕГО ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Резюме

Определение затрат и контроль их динамики является одним из важных направлений экономического управления на предприятии. Потому что количество и тенденция изменения издержек определяют конкурентоспособность предприятия, с одной стороны, и рентабельность - с другой. С этой точки зрения важным является своевременное выявление отклонений от требований соответствующих стандартов и методических указаний на уровне аудита затрат. Несмотря на то, что состав и структура затрат на производственных и коммерческих предприятиях различны, существуют общие аспекты их аудита.

В представленной статье отражены научно-теоретические подходы к составу коммерческих расходов и их аудиту.

Ключевые слова: аудит, стоимость, риск, финансы, контроль, финансы, бухгалтерский учет.

İlhama Eybulla ASLANOVA
Baku Eurasian University, head of Department

Akram Gurban NURİ
Baku Eurasian University, graduate student

**AUDIT OF COMMERCIAL COSTS AND ITS VIEW-METHODOLOGY
THE BASICS**

Summary

Determining costs and monitoring their dynamics is one of the important directions of economic management in the enterprise. Because the quantity and change trends of costs determine the competitiveness of the enterprise on the one hand, and profitability on the other hand. From this point of view, timely detection of deviations from the requirements of relevant standards and guidelines at the level of cost audit is important. Despite the fact that the composition and structure of costs in production and commercial enterprises are different, there are common aspects of their audit.

The presented article reflects scientific-theoretical approaches to the composition of commercial expenses and their audit.

Keywords: audit, cost, risk, finance, control, finance, accounting

Daxil olub: 16.12.2023

Tural Faig ALEKBAROV

Azerbaijan State Economic University
<https://orcid.org/0000-0001-5145-0448>

INVENTORIES IN ACCOUNTING: MEANING, ACCOUNTING TREATMENT, IMPORTANCE

Summary

Raw materials - items used in the production of goods, performing works, providing services and meeting the needs of the enterprise, and which have a useful life of less than 1 year. Raw materials and materials are supplied in the production process as current assets, and their value is fully transferred to the manufactured product. The accounting of goods in the warehouse is carried out by responsible persons, names of goods (types, batches, etc.), quantity or other quantitative indicators, and storage locations. Stock accounting in the warehouse is carried out by a warehouseman appointed by the head of the enterprise. A full liability contract must be concluded with the storekeeper. A contract of full financial responsibility can be concluded only with persons who have reached the age of 18 and work directly with material resources. If a full financial liability contract is not concluded with the employee, then the full compensation for the damage caused to the employee cannot be charged. Only average wages can be compensated for damages.

Key words: production process, stock accounting, inventory

JEL: G2

UOT: 336

DOI: <https://doi.org/10.54414/BZLW7473>

Entry of material resources

Materials usually enter the enterprise from consignors as a result of purchase and sale transactions. But there may be other ways to log in:

- priceless;
- by the founders;
- own domestic production;
- as a result of the exchange;
- as a result of liquidation of buildings and equipment;

Materials are valued at cost when acquired. The initial cost of materials includes the purchase price, customs import duties and other taxes (except for taxes subsequently reimbursed to the enterprise by tax authorities), transportation, unloading and other costs directly related to the acquisition of raw materials.

When, for any reason, the market price of the acquired materials falls below the original cost, the enterprise **evaluates the acquired material reserves at the lower of the two available values - the original cost or the possible net**

realizable value. At this time, the amount of any reduction of the balance value of reserves to the possible net sale value and all losses on reserves are recognized as expenses in the period in which this reduction or loss occurs, and are reflected in the debit of the sub-account No. 731-7 and the credit of the corresponding sub-accounts of the account No. 208.

Realizable net realizable value is equal to the difference between the selling price of the item and all costs incurred to make it ready for sale and to sell it.

Example.

Company A wants to sell its obsolete materials. Enterprise A can modernize these materials by spending 3,000 manats, and then sell them for 5,000 manats. The possible net sales value of these materials will be: $5,000 - 3,000 = 2,000$ manats

If the possible net sale value of unused reserves of the enterprise in subsequent periods exceeds their initial value, the amount of reduction of reserves recognized as expenses in

previous periods is debited to the corresponding sub-accounts of account No. 208 and credited to sub-account No. 611-7.

When entered on a trade-in basis

When material resources are acquired, the following accounting entries are made:

- Debit of the relevant sub-accounts of account No. 201 and the corresponding sub-accounts of accounts No. 244, 431, 432, 433, 435, 445, 531, 532, 536, 538, 545 to the value of material resources, production (work and service) costs, goods and other resources on credit;
- When the excise taxed raw materials and materials used in the production of products subject to excise tax are obtained, the debit of subaccount No. 241-2 and 244, 431, 432, 433, 435, 445, 531, 532, 536, on the credit of the relevant sub-accounts of accounts No. 538, 545;
- when the excise tax paid on the acquired raw materials and materials is replaced, on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 521 and the credit of sub-account No. 241-2;
- in cases where the excise tax paid on the acquired raw materials and materials is not compensated, on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 201 and the credit of sub-account No. 241-2;
- on the debit of the sub-account No. 241-1 and the credit of the corresponding sub-accounts of the accounts No. 244, 431, 432, 433, 435, 445, 531, 532, 536, 538, 545 for the calculation of value added tax related to the acquired material resources;
- on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 521 and the credit of sub-account No. 241-1 when the value added tax on acquired material resources is replaced;
- in cases where the value added tax on acquired material reserves is not offset, on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 201 and the credit of sub-account No. 241-1.

Interest expenses incurred due to obligations related to the purchase of material resources, goods and other resources are reflected in the debit of the sub-account No. 751-1 and the credit of the corresponding sub-accounts of the accounts No. 434, 537.

When entered without replacement

When material resources are purchased at the expense of government subsidies free of charge

or with a nominal payment, the accounting entity recognizes those material resources at their initial cost.

Stocks of material received free of charge from other persons or discovered as a result of inventory are recorded at the market price.

When the material reserves are received free of charge, the corresponding sub-accounts of account No. 201 are debited and the corresponding sub-accounts of account No. 611 are credited.

When entered by the founders

Raw materials and materials entered by the founder are included in the balance sheet of the enterprise at the value agreed with the founders (on the condition that it does not exceed the market price).

The following accounting entries are made for the acquisition of material resources by the enterprise by issuing shares:

- on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 302 and the credit of the relevant sub-accounts of account No. 301 for the issuance of shares;
- on the debit of the relevant sub-accounts of accounts No. 201 and credit of the relevant sub-accounts of account No. 302 to the inclusion of material reserves.

When entering from its own domestic production

The initial value of material resources from own domestic production is measured by their cost value.

At this time, the debit of the corresponding sub-accounts of account No. 201 and the credit of the corresponding sub-accounts of account No. 204 are issued.

When entered as a result of exchange

Material resources of one or more names can be acquired through the exchange of a non-monetary asset or assets, or assets consisting of monetary and non-monetary assets. The initial cost of such tangible resources is measured at fair value, except in the following cases:

- unless the exchange transaction has a commercial content;
- when the fair value of the acquired (or given) asset or assets cannot be determined on a reliable basis.

In cases where it is not possible to determine the fair value of the material resources obtained as a result of the exchange, its value is estimated at the fair value of the transferred asset (assets). In cases where it is not possible to determine the fair value of the transferred asset (assets), the value of the acquired tangible resources is estimated at the book value of the transferred asset (assets).

The following accounting entries are given in connection with the material resources obtained as a result of the exchange:

- on the debit of the relevant sub-accounts of accounts No. 201, 202, 205, 207 and the credit of the relevant sub-accounts of accounts No. 431, 432, 433, 435, 445, 531, 532, 536, 538, 545; When the excise taxed raw materials and materials used in the production of products subject to excise tax are obtained as a result of exchange, the excise tax calculated on those raw materials and materials is debited to subaccount No. 241-2 and 431, 432, 433, 435, 445, 531, 532, 536, on the credit of the relevant sub-accounts of accounts No. 538, 545;

- when the excise tax paid on the acquired raw materials and materials is replaced, on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 521 and the credit of sub-account No. 241-2;

- on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 201 and the credit of sub-account No. 241-2 in cases where the excise tax on excise-taxed raw materials and materials used in the production of products subject to excise tax is not compensated;

- Debit of sub-account No. 241-1 for VAT calculation and credit of corresponding sub-accounts of accounts No. 431, 432, 433, 435, 445, 531, 532, 536, 538, 545;

- When VAT is replaced, on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 521 and the credit of sub-account No. 241-1;

- In cases where VAT is not compensated, on the debit of the relevant sub-accounts of accounts No. 201, 202, 205, 207 and the credit of sub-account No. 241-1;

- to the value of the assets presented for the purpose of exchange, on the debit of the relevant sub-accounts of the accounts No. 171, 172, 174, 175, 177, 211, 212, 214, 215, 217 and the credit

of the relevant sub-accounts of the accounts No. 601, 611;

- Debit of the relevant sub-accounts of accounts No. 171, 172, 174, 175, 177, 211, 212, 214, 215, 217 and credit of the relevant sub-accounts of account No. 545 to the value added tax calculated for the assets presented for the purpose of exchange, the creation of a tax liability to the budget during the debit of the relevant sub-accounts of account No. 545 and credit of the relevant sub-accounts of account No. 521;

- when the amounts of creditor debt are replaced by the amounts of receivables that arise due to the value of assets presented for the purpose of exchange, the debit of the relevant subaccounts of accounts No. 431, 432, 433, 435, 445, 531, 532, 536, 538, 545 and 171, 172, 174, 175, 177, 211, 212, 214, 215, 217 on the credit of the relevant sub-accounts.

When entering as a result of liquidation of buildings and equipment

Material reserves are recorded at market price when they are received as a result of the liquidation of buildings and equipment. This transaction is shown in the debit of the corresponding sub-accounts of account No. 201 and the credit of the corresponding sub-accounts of account No. 611.

Removal of material stocks

Raw materials and materials can be released to the production process, to meet the internal needs of the enterprise, sold, given free of charge or destroyed for any reason (obsolescence, loss, theft, etc.).

The release of raw materials and materials can be carried out **on the basis of a request for the release of materials at the enterprise and an internal invoice**. If raw materials and materials are sold, their output is documented with **an electronic invoice**.

Evaluation of the output of raw materials and materials for production or for another reason According to paragraph 25 of the National Accounting Standard 8 N "On Reserves", the initial cost of reserves can be calculated based on the "first in - first cost" (FIFO) or weighted average cost formula. An entity should apply the same formula used in calculating the initial cost of inventories to all inventories that are similar in

nature and use. Different methods can be used to calculate the initial cost of resources that have different characteristics and are used in different ways by the enterprise.

Inventories for individual non-substitutable items, as well as goods produced and intended for special projects, are calculated based on the first-in-first-out (FIFO) or weighted average cost formula. The entity should apply the same formula used in calculating the initial cost of reserves to all reserves that are the same in terms of their characteristics and use. The accounting entity has the right to use different methods for the purpose of calculating the initial cost of resources that have different characteristics and are used in different ways by the enterprise.

Use of raw materials and materials within the enterprise

When raw materials and materials are used within the enterprise, their value is written off from the credit of account 201 "Material resources" to the debit of accounts 202 "Production (work and service) costs", 711 "Commercial costs", 721 "Administrative costs", 731 "Other operational costs".

During the creation or repair of raw materials and buildings and equipment by the economic method, their value is written off from the credit of account 201 to the debit of account 113.

Content of the transaction	He must	Credit	Amount
The cost of raw materials and materials used in product production is written off	202 "Production (work and service) costs"	201 "Material reserves"	-
Packaging materials used in the sale of finished products and goods	711 "Commercial expenses"	201-3 "Packaging materials"	-
Materials used in the construction of a warehouse building using the economic method.	113 "Capitalization of costs related to land, buildings and equipment"	201 "Material reserves"	-

Raw materials and materials provided without replacement

When the raw materials and materials provided without replacement are deleted from the enterprise's account, the following accounting records are issued:

Content of the transaction	He must	Credit	Amount
The value of raw materials and materials provided without compensation is written off	343 "Undistributed profit for previous years (unpaid loss)"	201 "Material reserves"	1 000
VAT calculated on raw materials and materials supplied without compensation	343 "Undistributed profit for previous years (unpaid loss)"	521 "Tax liabilities"	180

Sale of raw materials and materials

When material reserves and other reserves, as well as excise taxed raw materials and materials used in the production of products subject to excise tax, are transferred to other assets held for

the purpose of sale, the debit of the corresponding sub-accounts of account No. 206 and the credit of the corresponding sub-accounts of accounts No. 201 are reflected. At this time, in the event that the excise tax on excise taxed raw materials and

materials used in the production of products subject to excise tax is replaced, the debit of the relevant sub-accounts of account No. 206 and the credit of the relevant sub-accounts of accounts No. 521, if not replaced, the debit of the relevant sub-accounts of account No. 206 and 241-2 An accounting entry is issued for the credit of sub-account no.

When expenses related to the sale or free transfer of other assets held for sale are reflected in accounting, adjustments due to a decrease in their value (if any) are made in the debit of the relevant sub-accounts of account No. 208 and in the credit of the relevant sub-accounts of accounts No. 206, the initial amount of other assets held for sale value or the possible net sale value is recorded in the debit of the corresponding sub-accounts of the accounts No. 701, 731 and the credit of the corresponding sub-accounts of the accounts No. 206. Incomes calculated for other assets held for the purpose of sale are recorded in the debit of the corresponding sub-accounts of accounts No. 171, 172, 177, 211, 212, 217 and the credit of the corresponding sub-accounts of accounts No. 601, 611. If the submitted finished products and goods are products subject to excise tax, the calculated excise tax amount is reflected in the debit of the relevant sub-accounts of accounts No. 171, 172, 177, 211, 212, 217 and in the credit of the relevant sub-accounts of account No. 521. Debit of the relevant sub-accounts of accounts No. 171, 172, 177, 211, 212, 217 and credit of the relevant sub-accounts of account No. 545 for the value added tax calculated for the provided products, goods and other assets held for the purpose of sale, and in case of tax liability to the budget An accounting entry is issued for the debit of the corresponding sub-accounts of account No. 545 and the credit of the corresponding sub-accounts of account No. 521.

Sold material stocks, other assets held for the purpose of sale and income due to other stocks are reflected in the debit of the corresponding sub-accounts of the accounts No. 601, 611 and the credit of the corresponding sub-accounts of the account No. 801. Calculated expenses for sold, gratuitously given and written-off material reserves, other assets kept for the purpose of sale and other reserves are debited to the corresponding sub-accounts of account No. 801

and credited to the corresponding sub-accounts of accounts No. 701, 711, 721, 731.

Loss, shortage, damage or theft of raw materials and materials

In the case of shortages and losses of the company's material resources (including spoilage, shortages and losses exceeding natural loss norms) and the causes and the guilty parties, their amounts (at market prices at the time the shortages and losses were determined) are determined and the following accounting entries are attributed to the accounts of the guilty parties. given:

- on the debit of the corresponding sub-accounts of the account No. 217 and the credit of the corresponding sub-accounts of the accounts No. 611 in the amount of the market price;
- if those resources are material resources and finished products subject to excise tax, the amount of excise tax on those assets is debited to the relevant sub-accounts of account No. 217 and credited to the relevant sub-accounts of account No. 521;
- to the value added tax calculated according to the amount of the market price of those resources, on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 217 and the credit of the relevant sub-accounts of account No. 545, and at the time of the tax liability to the budget, the debit of the relevant sub-accounts of account No. 545 and the credit of the relevant sub-accounts of account No. 521 ;
- if there are amounts for adjustments due to the decrease in the value of reserves, the debit of the corresponding sub-accounts of account No. 208 and the credit of the corresponding sub-accounts of accounts No. 201, 206, to their initial value or possible net sale value, the debit of the corresponding sub-accounts of account No. 731 and the corresponding sub-accounts of No. 201, 206 on the credit of the relevant sub-accounts of the accounts;
- if the balance sheet value of reserves is higher than the market price, the value added tax calculated according to the amount of the difference between the balance sheet value and the market price shall be debited to the corresponding sub-accounts of account No. 731 and credited to the corresponding sub-accounts of account No. 545, and in the event of a tax liability

to the budget, the corresponding account of No. 545 on debit of sub-accounts and credit of corresponding sub-accounts of account No. 521.

In cases where it is not possible to determine the relevant guilty persons in case of shortage of the reserves of the accounting entity, these shortages are attributed to the expense of the enterprise, and when there are amounts for corrections due to the decrease in the value of reserves, on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 208 and the credit of the relevant sub-accounts of accounts No. 201, 206, to their initial value or possible net sale value, the debit of the corresponding sub-accounts of account No. 731 and the credit of the corresponding sub-accounts of accounts No. 201, 206 are recorded.

In the case of material resources and finished products that are subject to excise tax, the missing resources are the debit of the relevant sub-accounts of account No. 731 and the credit of the relevant sub-accounts of account No. 731, in the event that the amount of excise tax on those assets is compensated, and the debit of the relevant sub-accounts of account No. 731 and 241- An accounting entry is issued for the credit of sub-account No. 2.

The following accounting entries are made to the amount of value added tax calculated on the missing reserves:

- in non-reimbursable cases, on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 731 and the credit of sub-account No. 241-1;

- in the cases of compensation, on the debit of the relevant sub-accounts of account No. 731 and the credit of the relevant sub-accounts of account No. 521.

Surpluses of the enterprise on material resources are credited to the account of the person responsible for material resources at the place of operation, and their amounts are reflected in the debit of the corresponding sub-accounts of account No. 201 and the credit of the corresponding sub-accounts of account No. 611, referring to the income of the accounting entity.

Tax accounting

The taxpayer is obliged to include any goods in his possession that are intended to be sold later, or used in the production of products, works or services .

When keeping inventory of goods and materials, the taxpayer is obliged to reflect in the accounting the value of the goods he produces or buys, determined based on the production costs or purchase prices . The taxpayer should also include the costs of storage and transportation of these goods in their value.

When keeping inventory of goods and materials, the taxpayer can estimate the value of goods (products) that cannot be sold at a price higher than the cost (purchase price) of morally outdated or outdated defective goods, or due to other reasons, based on the price at which they can be sold .

If the taxpayer does not keep individual records of the goods at his disposal, he has the right to keep records of inventory using the average cost method.

REFERENCES

1. Alexandria, V.A: International Society of Hospitality Consultants. Collier, P., &
2. Gregory, A. (2015). Investment appraisal in service industries: A field study analysis of the U.K. hotels sector. *Management Accounting Research*, 6(1), 33-57.
3. Armitstead, M. (2004). Hotel management and operations options: Intellectual capital versus financial capital. *Journal of Retail & Leisure Property*, 3(4), 299-307.
4. Beattie, R. (1991). Hospitality internationalization - an empirical investigation. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 3(4), 14-24.
5. Fontana, A., & Frey, J. H. (2014). Interviewing: The art of science. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 361-377). London: Sage.
6. Goddard, P., & Standish-Wilkinson, G. (2012). Hotel management contract trends in the Middle East. *Journal of Retail & Leisure Property*, 2(1), 66-71.
7. Litteljohn, D. (2021). Towards an economic analysis of trans/multinational hotel companies. *International Journal of Hospitality Management*, 4(4), 157-165.

Турал Фаиг АЛЕКБАРОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

<https://orcid.org/0000-0001-5145-0448>

РЕЗЕРВЫ В БУХГАЛТЕРСКОМ УЧЕТЕ: ЗНАЧЕНИЕ, УЧЕТНАЯ ТРАКТОВКА, ВАЖНОСТЬ

Резюме

Сырье - предметы, используемые при производстве товаров, выполнении работ, оказании услуг и обеспечении нужд предприятия, и имеющие срок полезного использования менее 1 года. Сырье и материалы поставляются в процессе производства как оборотные средства, и их стоимость полностью переносится на производимую продукцию. Учет товаров на складе осуществляется по ответственным лицам, наименованиям товаров (видам, партиям и т.п.), количеству или другим количественным показателям, местам хранения. Учет запасов на складе осуществляет кладовщик, назначаемый руководителем предприятия. С кладовщиком должен быть заключен договор полной материальной ответственности. Договор полной материальной ответственности может быть заключен только с лицами, достигшими 18 лет и работающими непосредственно с материальными ресурсами. Если с работником не заключен договор полной материальной ответственности, тогда полная компенсация причиненного работнику ущерба не может быть взыскана. Возмещать ущерб можно только средней заработной платой.

Ключевые слова: производственный процесс, учет запасов, резервы.

Tural Faiq ƏLƏKBƏROV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-5145-0448>

MÜHASİBAT UÇOTUNDA EHTİYATLAR: MƏNASI, MÜHASİBAT UÇOTU, ƏNƏMİYYƏTİ

Xülasə

Xammal - məhsul istehsalında, işlərin görülməsində, xidmətlərin göstərilməsində və müəssisənin tələbatının ödənilməsində istifadə olunan və istismar müddəti 1 ildən az olan əşyalar. Xammal və materiallar istehsal prosesində dövriyyə vəsaitləri kimi tədarük edilir və onların dəyəri tam olaraq istehsal olunan məhsula keçir. Anbarda malların uçotu məsul şəxslər, malların adları (növləri, partiyaları və s.), kəmiyyət və ya digər kəmiyyət göstəriciləri, saxlama yerləri tərəfindən aparılır. Anbarda ehtiyatların uçotu müəssisənin rəhbəri tərəfindən təyin edilmiş anbardar tərəfindən aparılır. Anbardarla tam məsuliyyət müqaviləsi bağlanmalıdır. Tam maddi məsuliyyət müqaviləsi yalnız 18 yaşına çatmış və bilavasitə maddi resurslarla işləyən şəxslərlə bağlana bilər. İşçi ilə tam maddi məsuliyyət müqaviləsi bağlanmadıqda, onda işçiyə dəymiş zərərin tam ödənilməsi tələb oluna bilməz. Yalnız orta əmək haqqı dəymiş ziyana görə kompensasiya edilə bilər.

Açar sözlər: *istehsal prosesi, ehtiyatların uçotu, ehtiyatlar*

Daxil olub: 13.12.2023

Məhsəti Səyyad ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistr
E-mail: mehseti2420@mail.ru

AZƏRBAYCANDA MANATIN EFFEKTİV MƏZƏNNƏLƏRİNİN İDXAL VƏ İXRACINA NEFT GƏLİRLƏRİNİN TƏSİRİ

Xülasə

Bu tədqiqat neft gəlirləri ilə Azərbaycan manatının effektiv məzənnələri arasında dinamik əlaqəni, onların idxal və ixrac fəaliyyətinə təsirinə xüsusi diqqət yetirməklə araşdırır. Əhəmiyyətli neft ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan son bir neçə onillikdə mühüm iqtisadi dəyişikliklərlə üzləşib və bu, neft gəlirləri, valyuta məzənnələri və beynəlxalq ticarət arasında mürəkkəb əlaqələri başa düşməyi vacib edir. Tədqiqat neft gəlirləri ilə manatın effektiv məzənnələri arasında səbəb-nəticə əlaqəsini araşdırmaq üçün ekonometrik modellərdən istifadə etməklə zaman seriyası məlumatlarının hərtərəfli təhlilindən istifadə edir. Tədqiqat həm də bu əlaqələrin ölkənin idxal və ixrac dinamikasına təsirini qiymətləndirir. İlkən nəticələr neft gəlirlərinin beynəlxalq valyuta bazarında manatın dəyərində əhəmiyyətli təsir göstərdiyi çoxşaxəli əlaqələrdən xəbər verir. Bundan əlavə, tədqiqat valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin idxal və ixracın həcmində və tərkibində nüanslı qanunauyğunluqları aşkar edir. Bu dinamikanın başa düşülməsi resursdan asılı iqtisadiyyatın mürəkkəbliklərini idarə etmək istəyən siyasətçilər, iqtisadçılar və bazar iştirakçıları üçün çox vacibdir.

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı, neft gəlirləri, valyuta məzənnələri, valyuta dalğalanmaları, iqtisadi təsir, ticarət balans

JEL: G2

UOT: 336

DOI: <https://doi.org/10.54414/ZQLF9010>

Giriş

Avropa və Asiyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan zəngin neft ehtiyatlarına görə global enerji bazarında mühüm oyunçu kimi çıxış edib. Ölkənin iqtisadi mənzərəsi neft qiymətlərindəki dalğalanmalardan ciddi şəkildə təsirlənir və bu, neft gəlirləri ilə onun valyutası olan Azərbaycan manatının performansını arasında korrelyasiyanı böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Əhəmiyyətli neft ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan son bir neçə onillikdə əsasən neft gəlirlərindəki dalğalanmalar hesabına dərin iqtisadi dəyişikliklərin şahidi olmuşdur. Bu araşdırma neft gəlirləri ilə idxal və ixrac dinamikası arasındakı mürəkkəb əlaqəni araşdırır, xüsusilə də Azərbaycan manatının effektiv məzənnələrinə diqqət yetirir. Hərtərəfli təhlildən istifadə edərək, biz iqtisadi dəyişənlərin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsini araşdırırıq, neft gəlirlərinin valyuta məzənnələrinə və nəticədə ölkənin beynəlxalq ticarətinə təsir edən

çoxşaxəli mexanizmləri açmağa çalışırıq. Metodologiya dəyişənlər arasında mürəkkəb səbəb-nəticə əlaqələrini tədqiq etmək üçün ekonometrik modelləşdirmə və zaman sıralarının təhlili daxil olmaqla kəmiyyət üsullarının qarışığını əhatə edir. Tədqiqat əsas geosiyasi hadisələri və global iqtisadi dəyişiklikləri nəzərə alaraq iqtisadi dinamikanın təkamülünü ələ keçirmək üçün əhəmiyyətli bir zaman çərçivəsini əhatə edir. Tarixi məlumatları tədqiq etməklə və qabaqcıl statistik metodlardan istifadə etməklə biz neft gəlirlərinin manatın məzənnəsinə nüanslı təsirini aydınlaşdırmaq üçün qanunauyğunluqları və tendensiyaları ayırd etmək məqsədi daşıyıq.

Azərbaycan neftə əsaslanan iqtisadiyyatının təqdim etdiyi çağırışlar və imkanlar üzərində işləməyə davam etdikcə, valyuta məzənnələrinin mürəkkəb dinamikasını başa düşmək məlumatlı qərarların qəbulu üçün əsas əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqat neft gəlirlərinin iqtisadi təsirləri ilə bağlı mövcud biliklər toplusuna töhfə verir və

sərvətlərlə zəngin ölkələr üçün davamlı iqtisadi inkişaf strategiyaları üzrə gələcək tədqiqatlar üçün zəmin yaradır. Son bir neçə onillikdə Azərbaycan, ilk növbədə, neft sənayesi hesabına nəzərəcarpacaq iqtisadi artım əldə edib. Neft ixracından əldə edilən gəlir təkcə daxili inkişaf layihələrini gücləndirməklə yanaşı, həm də ölkənin xarici ticarət dinamikasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu tədqiqat neft gəlirləri ilə Azərbaycan manatının effektiv məzənnələri arasındakı mürəkkəb əlaqəni daha dərinlən araşdırmağa, onların həm idxala, həm də ixraca təsirinə xüsusi diqqət yetirməyə çalışır.

Effektiv valyuta məzənnəsi bir valyutanın digər valyutalar səbətinə qarşı rəqabət qabiliyyətini əks etdirən mürəkkəb ölçü kimi ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində həlledici göstəriciyə çevrilir [1, s.4]. Neft gəlirlərinin bu göstəriciyə necə təsir etdiyini başa düşmək Azərbaycanın daha geniş iqtisadi dinamikası haqqında dəyərli fikirlər verir. Neftin qiymətləri dəyişkənliyi ilə məşhur olduğu üçün Azərbaycan iqtisadiyyatı həm gözlənilməz nəticələrlə, həm də çətinliklərlə üzləşir. Bu tədqiqatın məqsədi neft gəlirlərinin, xüsusən də ölkənin idxal və ixrac fəaliyyəti kontekstində manatın məzənnələrinə nüanslı təsirlərini araşdırmaqdır. Bu qarşılıqlı əlaqələri tədqiq etməklə biz resursdan asılı iqtisadiyyat, onun valyutası və qlobal ticarət əlaqələri arasındakı mürəkkəb əlaqənin daha dərinlən dərk edilməsinə töhfə verməyi hədəfləyirik. Buna nail olmaq üçün tədqiqat iqtisadi təhlili, statistik modelləşdirməni və müvafiq ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsini birləşdirən çoxölçülü yanaşmadan istifadə edəcəkdir. Neft gəlirləri və Azərbaycan manatının effektiv məzənnələri arasında qarşılıqlı əlaqəni hərtərəfli tədqiq etməklə bu tədqiqat iqtisadçılara və maraqlı tərəflərə Azərbaycanın dinamik iqtisadi mənzərəsində məlumatlı qərar qəbul etmək üçün dəyərli fikirlər təqdim etmək məqsədi daşıyır.

Manatın effektiv valyuta məzənnələri

Lazımi siyasəti olmayan çevik nominal məzənnə rejimlərinə malik olan iqtisadiyyat adətən real məzənnənin uyğunsuzluğu ilə üzləşir. Bununla belə, məzənnə rejimindən asılı olmayaraq, pul siyasətini tərtib edənlər məzənnənin uyğunsuzluğunun mənfi nəticələrinin qarşısını almaq üçün real məzənnəni “tarazlığa”

yaxın saxlamaq istəyirlər. Real məzənnənin uyğunsuzluğu uzunmüddətli tarazlıq real məzənnəsi ilə cari real məzənnə arasındakı fərqdır. Məzənnənin ardıcıl uyğunsuzluğu ciddi makroiqtisadi uyğunsuzluqlarla nəticələnir. Bir sıra inkişaf etməkdə olan, eləcə də postsovet ölkələri sabit və ya daha az çevik məzənnə rejiminə görə valyuta böhranı ilə üzləşiblər. Asiya və Latın Amerikasında məzənnə problemləri və bank böhranları geniş şəkildə tədqiq edilmişdir [1]. Bu fərqi minimuma endirmək üçün keçid iqtisadiyyatlarında dövlət siyasətçiləri ilk növbədə məzənnənin uyğunsuzluğunun əsas determinantlarını təxmin etməlidirlər. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid istehsalın kəskin azalması, hiperinflyasiya, yerli valyutanın ucuzlaşması ilə müşayiət olundu. Bunun nəticəsidir ki, 90-cı illərdə Azərbaycanda qeyri-sabit pul-kredit və məzənnə siyasəti yaşandı. Qonşusu Ermənistan tərəfindən ölkə ərazilərinin 20 faizinin 30 illik hərbi işğalı bu problemləri daha da dərinləşdirdi. Lakin çox dəyişkən dövr tezliklə 2000-ci illərdə sabit iqtisadi inkişaf dövrü ilə müşayiət olundu. 2004-2007-ci illər ərzində BVF tərəfindən dəstəklənən “Sabitlik Programı”nın həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatda inflyasiya təzyiqlərini azalda, qiymətlərdə və valyuta məzənnələrində sabitliyə nail ola bilmişdir. Dünyanın ikinci ən böyük neft kəməri olan BTC vasitəsilə ölkənin zəngin neft ehtiyatlarını beynəlxalq bazarlarla birləşdirən beynəlxalq neft konsorsiumu zəngin neft gəlirlərinin davamlı mənbəyini yaratdı. Nəticədə, Azərbaycan 2005-2007-ci illərdə ÜDM-in 20-30 faiz artım tempi ilə ən sürətlə inkişaf edən ölkə oldu. Neft gəlirləri Neft Fonduna toplansa da, infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün hər il xeyli vəsait dövlət büdcəsinə köçürülür. Bank sənayesi iqtisadiyyata daxil olan neft gəlirləri hesabına ölkənin ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri olmuşdur [2, s.17].

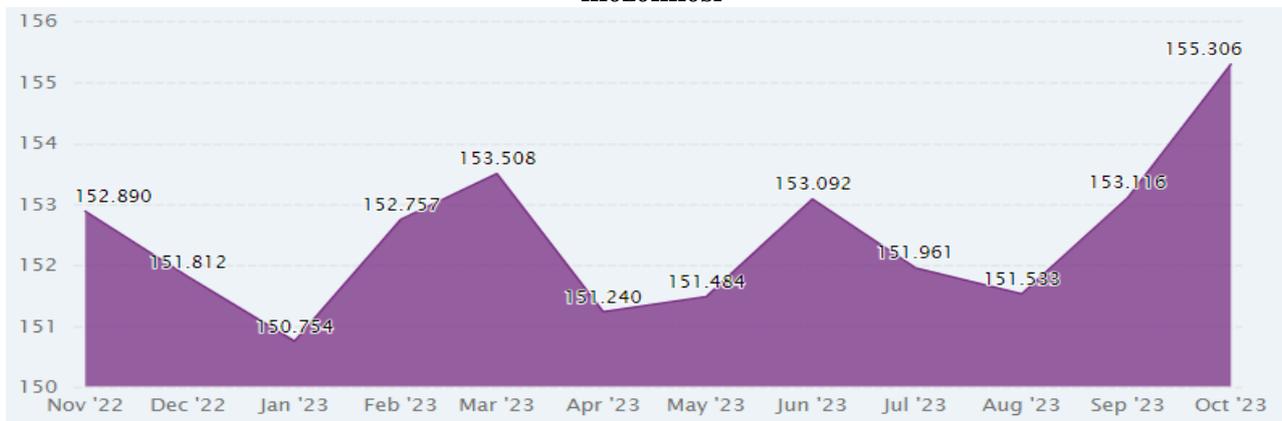
Maliyyə sistemində baş verən proseslər Azərbaycanın valyuta bazarlarına da öz təsirini göstərmişdir. Hal-hazırda xarici valyuta üç ticarət yerində ticarət olunur: OpIFEM - Açıq Banklararası Xarici Valyuta Bazarı, DBT - Daxili Bank Əməliyyatları və BEST- Bursə E- Ticarət Sistemi. Ümumi həcm təqribən 40%-i firmaların və fərdi müştərilərin valyutalarını dəyişdirdiyi İBT-də ticarət edilir. Əməliyyatların ümumi

həcmi 6,1 milyard dollardan 15,1 milyard dollara yüksəlib ki, bunun da 50 faizi dollarla olub. Neft gəlirləri külli miqdarda ticarət balansının profisiti yaratdı ki, bu da manatın bahalaşmasına səbəb oldu. 2004-2007-ci illərdə manat dollar qarşısında 13 faiz bahalaşmış. Manatın bahalaşması yerli valyutaya inamı artırır və manatla

əmanətlər ümumi əmanətlərin 20 faizindən 50 faizinə yüksəlib. Lakin Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) valyuta bazarlarına müdaxilə etməsəydi, manat daha da bahalaşardı. Məsələn, AMB 2007-ci ildə valyuta bazarlarına müdaxilə üçün 1,4 milyard dollar (dollar bazarında ümumi həcm 10 faizindən bir qədər az) xərcləyib.

Diaqram 1

Qrafikdə 2005-ci ilin yanvarından 2023-cü ilin oktyabrına qədər Azərbaycanın real effektiv məzənnəsi

Mənbə: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/azerbaijan/real-effective-exchange-rate>

AMB idarə olunan üzən məzənnə rejimindən istifadə edəcəyini rəsmən bəyan edir. Lakin 1995-ci ildən etibarən sabit məzənnə rejimi faktiki olaraq müxtəlif aralıq rejimlərlə həyata keçirilir. AMB-nin manatın idarə olunan bahalaşmasından tutmuş ucuzlaşmasına qədər dəyişən məzənnə siyasəti qiymət və məzənnə sabitliyinə nail olmaqda uğurlu olmuşdur. Bununla belə, artan neft gəlirləri AMB-ni məzənnə siyasətinə yenidən baxmağa və dollar gəlirlərini sterilizasiya etməyə məcbur etdi. AMB-nin valyuta bazarlarına alış tərəfi müdaxiləsi inflyasiya təzyiqlərini artırdı. AMB son vaxtlar məzənnə siyasətində çox çevikdir. 2008-ci ildə AMB manatın dəyərini dollara nisbətə sabitlədi, sonra dolların avroya nisbətə ucuzlaşmasından sonra avrodollar səbətinə keçdi [3, s.64]. 2008-ci ilin oktyabrında maliyyə böhranının pik nöqtəsindən sonra AMB avronu faktiki olaraq səbətdən çıxardı və valyutasını dollara bağladı. Neft hasil edən ölkə kimi Azərbaycanın makroiqtisadi sabitliyi düzgün məzənnə siyasəti seçiminə həssasdır. Valyuta məzənnələrində ardıcıl uğunsuzluq qaçılmaz zərərlərə səbəb olacaq. Ona görə də bu araşdırmanın məqsədi Azərbaycanda

real valyuta məzənnələrinə təsir edən əsas amilləri müəyyən etməkdir. Nəticələrimiz siyasətçiləri düzgün məzənnə siyasətini həyata keçirmək üçün effektiv alətlərlə təmin edəcəkdir.

Real effektiv mübadilə məzənnəsi milli qiymət və ya məsrəf göstəricilərində nisbi hərəkətlərə görə düzəliş edilmiş nominal effektiv məzənnə indeksidir, seçilmiş ölkələr və avro zonasıdır. Nominal effektiv mübadilə məzənnəsi indeksi valyutanın dövr üzrə orta məzənnəsi indeksinin seçilmiş ölkələrin və avro zonasının valyutaları üçün orta çəkili həndəsi məzənnəyə nisbətidir (2010 = 100 bazasında ifadə edilir). Əksər yüksək gəlirli ölkələr üçün çəkilər sənaye mallarının sənaye ölkə ticarətindən əldə edilir. Məlumatlar nominal effektiv məzənnə indeksindən və istehsalda nisbi normallaşdırılmış vahid əmək məsrəflərinin maya dəyəri göstəricisindən tərtib edilir. Seçilmiş digər ölkələr üçün nominal effektiv məzənnə indeksi partnyor və ya rəqib ölkələrlə istehsal olunan malların və ilkin məhsulların ticarətinə əsaslanır. Bu ölkələr üçün real effektiv məzənnə indeksi istehlak

qiymətlərindəki nisbi dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmış nominal indeksdir; artım yerli valyutanın bahalaşması deməkdir [6].

Bazar iqtisadiyyatında ev təsərrüfatlarının, istehsalçıların və hökumətin resursların bölüşdürülməsi ilə bağlı seçimlərinə nisbi qiymətlər, o cümlədən real məzənnə, real əmək haqqı, real

faiz dərəcələri və iqtisadiyyatdakı digər qiymətlər təsir göstərir. Nisbi qiymətlər də əsasən bu agentlərin seçimlərini əks etdirir. Beləliklə, nisbi qiymətlər iqtisadiyyatda və dünyanın qalan hissəsi ilə iqtisadi agentlərin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında məlumat verir.

Cədvəl 1

Manatın xarici valyutalara nominal və real effektiv məzənnələri, % (dekabr 2000=100)

İl, ay	Nominal effektiv məzənnə		Real effektiv məzənnə	
	ümumi	qeyri-neft sektoru	ümumi	qeyri-neft sektoru
2012	108,3	131,3	130,3	114,8
2013	108,1	139	131,5	120,3
2014	124,5	173,1	146,6	140,7
2015	89,7	132,9	110	107,6
2016	66,3	96,3	91,3	86,3
2017	65,9	97,3	94,2	89,8
2018	72,6	108,9	99,5	95,3
2019	73,4	109,3	99	93,4
2020	75,6	116,2	100,3	97,1
2021	77,8916667	119,375	103,975	100,45833
2022	85,611218	128,749	111,4144	105,2522
2023	89,2354027	136,49195	114,41277	108,93845

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/39bb729aa77bd62c5baa5b96d.pdf>

Azərbaycanda neft gəlirləri

Azərbaycan zəngin təbii sərvətlərə və neft və qaz kəşfiyyatının uzun tarixinə malikdir. Ölkədəki neft və qaz ehtiyatlarının Xəzər regionunda üçüncü böyük olduğu təxmin edilir. Neft hasilatı 1941-ci ildə pik həddinə çataraq 172 milyon barel neft və ya Sovet İttifaqının hasilatın demək olar ki, 75 faizini təşkil edirdi. Daha sonra istehsal davamlı olaraq azaldı, Sovet İttifaqının son illərində kəskin şəkildə azaldı. Yalnız 1990-cı illərin sonlarında yeni neft və qaz ehtiyatlarının kəşfi ilk növbədə beynəlxalq tərəfdaşların xarici sərmayələri hesabına hasilatın dönüşünə səbəb oldu. Neft sektorunun idarə edilməsi iki kateqoriyaya bölünür. Sovet dövründən qalan neft və qaz yataqları dövlət neft şirkəti (ARDNŞ) tərəfindən idarə olunur və hasilatın daha da genişləndirilməsi perspektivləri zəifdir. Sovet dövründəki neft və qaz yataqlarının hazırkı hasilat səviyyəsi gündə təxminən 177 min barel neft və 4,4 milyard kubmetr qaz təşkil edir. Yeni neft və qaz yataqlarının əksəriyyəti

beynəlxalq tərəfdaşların rəhbərliyi altında işlənir və idarə olunur. Bu əməliyyatlardan əldə edilən gəlir əvvəlcədən müəyyən edilmiş hasilatın pay bölgüsü sazişlərinə (PSA) uyğun olaraq hökumətlə bölüşdürülür. Azərbaycan ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi üçün bir sıra HPBS imzalayıb. 1994-cü ildə hökumət “Azəri-Çıraq-Günəşli” (AÇG) yatağının işlənməsi üzrə beynəlxalq konsorsium olan Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) ilə xalq arasında “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan ilk xarici tərəfdaşlıq müqaviləsini imzaladı. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqları. Bundan əlavə, o vaxtdan bəri ölkənin quruda və dənizdə karbohidrogen ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi üçün daha 21 HPBS imzalanıb və ratifikasiya edilib. Bəzi əhəmiyyətli neft və qaz kəşflərinə baxmayaraq, HPBS-lərin əksəriyyəti hələ də kommersiya baxımından əlverişli neft və ya qaz yataqları tapmayıb. 1999-cu ildə Şahdəniz yatağında 14 trilyon kubfudtan çox potensial çıxarıla bilən təbii

qaz ehtiyatları təsdiqləndi ki, bu da British Petroleum üçün 1978-ci ildən bəri ən böyük təbii qaz kəşfidir. 2002-ci ildə AÇG yataqlarındakı ümumi neft ehtiyatlarının əvvəllər gözlənilməyindən çox, 5,4 milyard barel olduğu müəyyən edilmişdir. Cari hasilat sutkada təxminən 130 000 barel təşkil edir və AÇG neft yataqlarından onilliyin sonunda bir milyon bareldən bir qədər çox pik hasilat gözlənilir. Bu yaxınlarda başlanmış Bakıdan Ceyhana boru kəməri layihəsi bu perspektivləri xeyli genişləndirmişdir. Bununla belə, digər 20 HPBS-nin uğuru məhdud olmuşdur. Kommersiya baxımından səmərəli neft yataqlarının olmaması səbəbindən bir neçə HPBS-dən imtina edilmişdir. Bu günə qədər yalnız bir PSA (Salyan Oil Konsorsiumu) hasilat mərhələsindədir, 2003-cü ilin birinci rübündə 8,2 min ton neft ixracı həyata keçirib, bəziləri isə tərک edilmək üçün müzakirə olunur [7].

Köhnə və yeni yataqlar üzrə ayrı-ayrı əməliyyat strukturları neft və qaz gəlirlərinin idarə olunmasında bölgüyə səbəb olub. Konsolidasiya edilmiş hökumət beynəlxalq tərəfdaşlarla HPBS-lərdə qeyd olunduğu kimi, yeni yataqların işlənməsindən mənfəət nefti və gəlir vergisi alır. Bu axınların mənfəət neft komponenti Dövlət Neft Fonduna, gəlir vergisi (şəxsi və mənfəət vergisi) komponenti isə dövlət büdcəsinə daxil olur. SOCAR-ın istismar etdiyi köhnə yataqlar gəlir vergisi gəlirləri yaradır və bu gəlirlər dövlət büdcəsinə ödənilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF) 1999-cu ildə büdcədənkənar qurum kimi yaradılmışdır. Onun əsas məqsədi ölkənin və onun gələcək nəsillərinin rifahı naminə neft və qazla bağlı gəlirlərin peşəkar şəkildə idarə edilməsidir, yəni qənaətdir. Azərbaycanın neft fondunun daxilolma və çıxış qaydaları bu xüsusiyyəti əks etdirmək və dövlətin neft və qaz gəlirlərinin böyük bir hissəsini saxlamaq üçün tərtib edilmişdir. ARDNF postsovet məkanında neft və qaz hasilatı yataqları ilə bağlı bütün dövlət gəlirlərini alır. Neft fondunun dərhal sabitləşmə məqsədi yoxdur və xalis axınlar neftin qiymətinin səviyyəsi və ya büdcə mövqeyi ilə əlaqəli deyil. Çıxış tərəfinə gəlinə, hazırda Azərbaycanın neft fondunun qaydaları hər hansı bir ildə daxilolmalardan artıq vəsaitin xərclənməsini qadağan edir. Konservativ xərc siyasəti fondun əmanətlərin davamlı artımını təmin etmişdir.

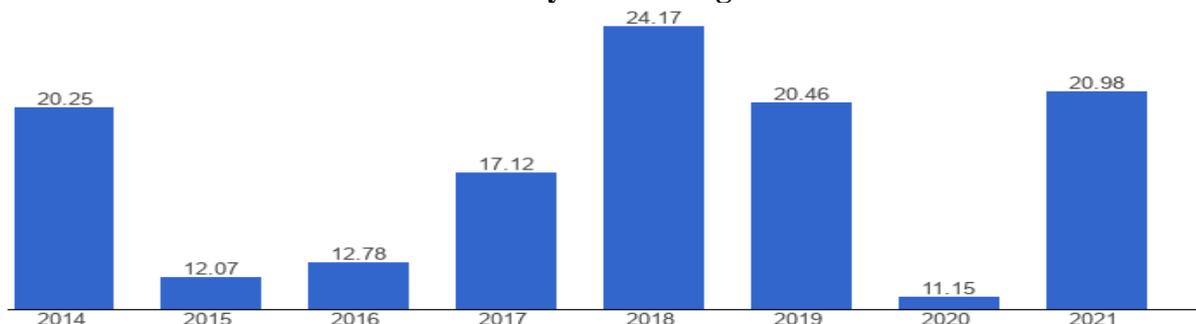
Aktivlərin idarə edilməsi qaydaları maliyyə aktivlərinin yüksək reytingli banklarda ofşorda saxlanmasını tələb edir. Fondun özəl və ya dövlət təşkilatlarına kredit ayırmasına icazə verilmir və aktivlər hər hansı öhdəliyə qarşı təminat kimi istifadə edilə bilməz. Neftdən əldə edilən gəlirləri sürətlə xərcləmək üçün siyasi təzyiqləri azaltmaq üçün hökumət birbaşa prezidentin nəzarəti altında neft fondu yaratdı. ARDNF-nin Müşahidə Şurasının üzvlərini Azərbaycan Prezidenti təyin edir. Müstəqil auditor fondun illik auditini aparır və audit hesabatı ictimaiyyətə açıqlanır. ARDNF rüblük olaraq mətbuatda daxil olan ümumi daxilolmalar, xərclər və əldə edilən faizlər barədə məlumat verir. ARDNF-nin qanunvericilik əsasını gücləndirmək üçün onun büdcəsi və aktivlərinin idarə edilməsi qaydaları 2003-cü ilin iyununda "Büdcə sistemi haqqında" qanuna əlavələr kimi Parlament tərəfindən təsdiq edilmişdir. Azərbaycanda neft fondunun yaradılması fiskal intizama müsbət təsir göstərmiş və neft gəlirlərinin idarə edilməsində şəffaflığın və hesabatlılığın yaxşılaşdırılmasına töhfə vermişdir. Neft və qaz yataqlarının işlənməsi ilə bağlı əhəmiyyətli, lakin qısamüddətli gəlirlərin ölkəyə (1) AÇG və Şahdəniz üzrə HPBS-nin şərtlərinə uyğun olaraq mənfəət nefti və mənfəət qazından, (2) mənfəətdən daxil olacağı gözlənilir. HPBS-lər üzrə tərəfdaşlardan vergi ödənişləri və (3) SOCAR vergi ödənişləri. SOCAR-ın gəlirləri üzrə proqnozlar cari hasilat gözləntilərinə uyğun olaraq bir qədər azalan hasilat profilinə əsaslanır. Mənfəət vergisi və AÇG və Şahdəniz neft-qaz yataqlarının işlənməsi ilə bağlı mənfəət nefti və mənfəət qazının ARDNF daxilolmaları 2000-25-ci illər üçün sübut edilmiş, ehtimal olunan və mümkün neft ehtiyatı hesablamalarına uyğun gələn üç neft hasilatı profili üzrə. Şahdəniz qaz hasilatının profili hər üç neft hasilatı profili üçün eynidir və Şahdəniz Mərhələ 1 hasilat profilinə və həmin dövr üçün əlaqədar satış müqavilələrinə uyğundur. Hər üç ssenaridə 2003-cü ilin iyun ayının sonu üçün Dünya İqtisadi Görünüşünün (WEO) neft və qaz qiymətləri ilə bağlı fərziyyələrdən istifadə olunur. Müha-fizəkar sübut edilmiş ehtiyatlar ssenarisinə əsasən, neft və qazla bağlı əhəmiyyətli gəlirlərin əldə ediləcəyi və gəlirlərin 7 dəfədən çox artması gözlənilir. dövr 2000-13. Bununla belə,

gəlirlərdəki bu nəzərəcarpacaq artım qısamüddətlidir, çünki 2013-cü ildəki pıkdən sonra ARDNF-ə daxilolmalar kifayət qədər sürətlə azalır. AÇG PSA ilə bağlı neft gəlirlərinin 2024-

cü ildən sonra, AÇG neft ehtiyatlarının tükənməsindən sonra, əhəmiyyətli yeni karbohidrogen kəşfi olmadan başa çatacağı gözlənilir.

Diaqram 2

Azərbaycanda neft gəlirləri

Mənbə: https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/oil_revenue/

Cədvəl 2

Azərbaycanda neft gəlirləri

Əlaqədar göstəricilər	Ən son dəyər	İstinad	Ölçü
Benzin qiymətləri	0.56	2016	dollar təşkil edib
Dizel qiymətləri	0.35	2016	dollar təşkil edib
Adambaşına düşən enerji istifadəsi	1,502.08	2014	kiloqram neft ekvivalenti
Təmiz enerji payı	1.23	2020	faiz
1000 ABŞ dolları ÜDM-ə düşən enerji istifadəsi	101.03	2014	kiloqram neft ekvivalenti
Bərpa olunan mənbələrdən elektrik enerjisi, kVt/saat	101.00	2015	milyon kilovatsaat
Karbon dioksid (CO ₂) emissiyaları	34,305	2020	kt
Adambaşına düşən karbon qazı (CO ₂) emissiyaları	3.40	2020	metrik ton
İstixana qazı emissiyaları	55,352	2020	kt CO ₂ ekvivalenti
Enerji vahidi üzrə ÜDM	11.61	2014	Bir kq neft ekvivalentinə görə ÜDM
Enerji idxalı	-310.38	2014	faiz
Təbii resurslardan gəlir	29.94	2021	faiz
Neft gəlirləri	20.98	2021	faiz
Təbii qaz gəliri	8.59	2021	faiz
Elektrik enerjisinə çıxış	100.00	2021	faiz

Mənbə: https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/oil_revenue/

Azərbaycanda manatın effektiv məzənnələrinə neft gəlirlərinin təsiri

Azərbaycan manatının məzənnəsinə müxtəlif amillər, o cümlədən neft gəlirləri təsir edir. Azərbaycan əsas neft hasil edən ölkədir və onun iqtisadiyyatı tarixən neft ixracından asılı olub.

Neft gəlirlərinin manatın effektiv məzənnəsinə təsir göstərə biləcəyi bəzi üsulları təqdim edirik:

İxrac gəlirləri: Neft ixracı Azərbaycanın ümumi ixrac gəlirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Neftin qiyməti yüksək olanda ölkə neft satışından daha çox gəlir əldə edir ki, bu da valyuta ehtiyatlarının artmasına səbəb olur.

Xarici valyutanın bu axını manatı digər valyutalar qarşısında möhkəmlədə bilər.

Ödəniş balansı: Neft gəlirləri tədiyyə balansına, xüsusən də cari hesaba təsir göstərə bilər. Cari hesaba ticarət balansı (mal və xidmətlərin ixracı və idxalı) daxildir. Neft gəlirlərinin artması ticarət profisiti ilə nəticələnə bilər ki, bu da manatın məzənnəsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Valyuta Ehtiyatları: Neft gəlirləri çox vaxt mərkəzi bank tərəfindən valyuta ehtiyatlarının toplanmasına kömək edir. Artan ehtiyatlar xarici şoklara qarşı yastıq təmin edir və valyutanın sabitləşməsi üçün istifadə oluna bilər. Mərkəzi bank manatın dəyərini təsir etmək üçün valyuta bazarına müdaxilə edə bilər [4, s.68].

Hökumət xərcləri: Neft gəlirləri dövlət xərclərinə də təsir edə bilər. Artan gəlirlər dövlətin infrastruktur layihələrinə və sosial proqramlara daha çox xərcləməsinə səbəb ola bilər. İqtisadiyyata bu pul yeridilməsi inflyasiyaya və dolayısı ilə məzənnəyə təsir edə bilər.

Hollandiya xəstəliyi: Neft ixracına güvənmək bəzən Hollandiya xəstəliyi kimi tanınan bir fenomenə səbəb ola bilər. Bu, inkişaf edən təbii sərvət sektoru (bu halda neft) qeyri-resurs sektorlarının tənəzzülünə səbəb olduqda baş verir ki, bu da valyutanın həddindən artıq dəyərlənməsinə səbəb olur. Həddindən artıq dəyərli valyuta istehsal və kənd təsərrüfatı kimi digər sektorlara mənfi təsir göstərərək onları beynəlxalq səviyyədə daha az rəqabətə davamlı edir.

Qlobal neft bazarının dinamikası: Manatın məzənnəsinə qlobal neft bazarının dinamikası da təsir edir. Qlobal neft qiymətlərindəki dəyişikliklər Azərbaycanın ümumi iqtisadi göstəricilərinə və nəticədə valyuta məzənnəsinə təsir göstərə bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, neft gəlirləri əhəmiyyətli rol oynasa da, geosiyasi hadisələr, iqtisadi siyasətlər və qlobal iqtisadi şərait kimi digər amillər də məzənnənin dəyişməsinə kömək edir. Bundan əlavə, neft gəlirlərinin idarə edilməsi və hökumət və mərkəzi bank tərəfindən səmərəli iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi manatın məzənnəsinə ümumi təsirin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır.

Nəticə

İqtisadiyyatın neft ixracından çox asılı olması manatı qlobal neft qiymətlərindəki dalğalanmalara məruz qoyur və onun effektiv məzənnələrində dəyişkənliyə səbəb olur. Tədqiqat göstərir ki, neft gəlirlərindəki dalğalanmalar Azərbaycanın ticarət balansını ilə birbaşa əlaqəlidir. Yüksək neft qiymətləri dövründə ölkə potensial olaraq ticarət profisiti ilə nəticələnən ixrac gəlirlərini artırır. Əksinə, neft qiymətlərinin aşağı olduğu dövrlər ixrac gəlirlərinin azalması ilə ticarət kəsiri ilə nəticələnir. Manatın effektiv məzənnələri neft gəlirlərindəki dəyişikliklərə həssaslıq nümayiş etdirir. Bu, tək əmtədən asılılığı azaltmaq üçün iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin vacibliyini vurğulayır, çünki belə asılılıq valyutanı xarici şoklara qarşı həssas edir. Azərbaycanın iqtisadiyyatı tarix boyu neft və qaz gəlirlərindən çox asılı olub və onun ÜDM-nin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edib. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti çox vaxt qlobal neft qiymətləri ilə əlaqələndirilir. Daha yüksək neft gəlirləri idxalın artmasına səbəb ola bilər, çünki ölkədə xaricdən mal və xidmətlər almaq üçün daha çox maliyyə resursları var. Bu, istehlak məhsullarının, kapital mallarının və texnologiyanın genişlənməsi ilə nəticələnə bilər. Digər tərəf odur ki, neft gəlirlərinin artması qeyri-neft sektorlarının potensial diqqətdən kənar qalmasına səbəb ola bilər. Neft ixracından həddən artıq asılılıq iqtisadiyyatı qlobal neft qiymətlərindəki dalğalanmalara qarşı həssas edə bilər və bu, ixrac gəlirlərində qeyri-sabitlik riski yarada bilər. Neft gəlirləri Azərbaycan manatının məzənnəsinə təsir edir [5, s.65]. Neftin qiymətinin qalxması valyuta ehtiyatlarının artması hesabına manatı möhkəmlədə, eniş isə zəiflədə bilər. Bu, Azərbaycanın ixracatının rəqabət qabiliyyətinə və idxal olunan malların dəyərini təsir edə bilər. Qlobal iqtisadi mühit, o cümlədən geosiyasi amillər və ticarət dinamikası Azərbaycanın idxal və ixrac fəaliyyətinə də təsir edir. Beynəlxalq ticarət siyasətlərində və ya qlobal iqtisadi şəraitdə dəyişikliklər valyuta məzənnələrinin effektivliyinə təsir göstərir. Neft gəlirlərinin sürətli artımı inflyasiya təzyiqlərinə kömək edir. Mərkəzi Bankın pul siyasəti iqtisadi artımı təmin etməklə yanaşı, inflyasiyanın idarə olunmasında həlledici rol oynayır.

Yekun olaraq qeyd edək ki, neft gəlirlərinin idxal və ixrac dinamikasına, eləcə də Azərbaycan manatının effektiv məzənnələrinə təsiri mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Artan neft gəlirləri iqtisadi fəaliyyətləri artırsa da, Azərbaycanın neft qiymətlərinin dəyişkənliyi ilə bağlı riskləri azaltmaq və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığı gücləndirmək üçün şaxələndirilmiş iqtisadi strategiyalar həyata keçirməsi vacibdir. Fiskal siyasətlərin tarazlaşdırılması, qeyri-neft sektorunun artımının təşviq edilməsi və qlobal iqtisadi tendensiyalara uyğunlaşma Azərbaycanın iqtisadi dayanıqlılığını üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hasanli Y, Ismayilova S “Econometric model of dependence between the oil prices, and the

global external debt level and oil production” 2017, Institute of Society Transformatio, P.11-15

2. Məmməd Zahid Fərrux (2010), “Pul Kredit Banklar”. Bakı, Azərneşr, 320. səh

3. Vəliyev D. (2012), “Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası”,

“Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, “Elm”, -270 səh.

4. Vəliyev, C.R. Pul və valyuta siyasətinin konseptual əsasları // Maliyə və uçot jurnalı. C.R.Vəliyev. – Bakı: –2019. №9, –s.65-71.

5. Ələsgərov, A. Məzənnə rejimləri və onların seçim meyarları // İqtisadiyyat və Audit jurnalı. A.Ələsgərov, T. Əlirzayeva. – Bakı: –2007. №11(65).

6. <https://databank.worldbank.org/metadataglossary/world-development-indicators/series/PX.REX.REER>

7. <https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781589063082/ch004.xml>

Abdullayeva Mahsati Sayyad

Azerbaijan State University of Economics Master

EFFECT OF OIL INCOME ON IMPORT AND EXPORT OF EFFECTIVE MANAT EXCHANGE IN AZERBAIJAN

Summary

This study examines the dynamic relationship between oil revenues and effective exchange rates of the Azerbaijani manat, with a particular focus on their impact on import and export activity. Possessing significant oil reserves, Azerbaijan has experienced significant economic changes over the past few decades, making it important to understand the complex relationships between oil revenues, exchange rates, and international trade. The study uses a comprehensive analysis of time series data using econometric models to investigate the causal relationship between oil revenues and effective manat exchange rates. The study also assesses the impact of these relationships on the country's import and export dynamics. Preliminary results indicate multifaceted relationships where oil revenues have a significant impact on the value of the manat in the international currency market. In addition, the study reveals nuanced patterns in the impact of exchange rate changes on the volume and composition of imports and exports. Understanding these dynamics is critical for policymakers, economists, and market participants seeking to navigate the complexities of a resource-dependent economy.

Keywords: *Azerbaijan economy, oil revenues, exchange rates, currency fluctuations, economic impact, trade balance*

Абдуллаева Махсати Сайяд

Азербайджанский Государственный Экономический Университет Магистр

ВЛИЯНИЕ НЕФТЯНЫХ ДОХОДОВ НА ИМПОРТ И ЭКСПОРТ ЭФФЕКТИВНОГО ОБМЕНА МАНАТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В этом исследовании рассматривается динамическая взаимосвязь между доходами от нефти и эффективным обменным курсом азербайджанского маната, с особым акцентом на их влияние на импортную и экспортную деятельность. Обладая значительными запасами нефти, Азербайджан за последние несколько десятилетий пережил значительные экономические изменения, что делает важным понимание сложных взаимосвязей между нефтяными доходами, обменными курсами и международной торговлей. В исследовании используется комплексный анализ данных временных рядов с использованием эконометрических моделей для изучения причинно-следственной связи между доходами от нефти и эффективными обменными курсами маната. В исследовании также оценивается влияние этих отношений на динамику импорта и экспорта страны. Предварительные результаты указывают на многогранные отношения, где доходы от нефти оказывают существенное влияние на стоимость маната на международном валютном рынке. Кроме того, исследование выявляет нюансы влияния изменений обменного курса на объем и состав импорта и экспорта. Понимание этой динамики имеет решающее значение для политиков, экономистов и участников рынка, стремящихся разобраться в сложностях ресурсозависимой экономики.

Ключевые слова: *Экономика Азербайджана, Нефтяные Доходы, Обменные Курсы, Колебания Валютных Курсов, Экономический Эффект, Торговый Баланс.*

Daxil olub: 02.07.2023

İlkin Məhəmməd KAZIMOV
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: ilkin.kazimov10@mail.ru

XARİCİ ƏMƏLİYYATLARDA HƏYATA KEÇİRİLƏN GÖMRÜK NƏZARƏTİ VƏ GÖMRÜK RƏSMİLƏŞDİRİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Daim dəyişib inkişaf edən dünyada beynəlxalq münasibətlərin rolu böyükdür. Xarici əlaqələr, əsasən dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və canlanır. Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında gömrük işi, iqtisadi əlaqələr önəmli yerlərdən birini tutur.

Gömrük siyasətinin inkişafı xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi mexanizminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması və dünyəvi qaydalara uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın mənafeələrinin qorunması ilə əlaqələndirilir. Daxili bazarı xarici rəqabətdən və keyfiyyətsiz malların idxalından qorumaq üçün diqqətli tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün beynəlxalq əməkdaşlıq üçün mümkün şərait yaradan gömrük rejimləri, sərbəst gömrük zonaları və sərbəst anbarın gömrük rejimləri də daxil olmaqla istehsalda bir sıra vasitələrdən istifadə edilə bilər.

Beynəlxalq ticarət mürəkkəb və vaxt aparan ola bilər, lakin mal idxal edən və ya ixrac edən müəssisələr üçün bu prosesdə ən kritik addımlardan birini başa düşmək vacibdir: gömrük rəsmiləşdirilməsi. Gömrük rəsmiləşdirilməsi, malların beynəlxalq sərhədlərdən qanuni olaraq idxalı və ya ixracı üçün vacib olan bir prosedurdur.

Gömrük rəsmiləşdirilməsi – mal və nəqliyyat vasitələrinin Gömrük Məcəlləsinin tələblərinə uyğun olaraq müəyyən gömrük rejimi altında yerləşdirilməsi və rejimin təsirinin (fəaliyyətinin) bitirilməsi əməliyyatlarının məcmusudur.

Açar sözlər: xarici ticarət əməliyyatları, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti, ticarət, beynəlxalq.

JEL: G2

UOT: 336

DOI: <https://doi.org/10.54414/BZLW7473>

Giriş

Xarici ticarətdə ölkənin gömrük xidməti gəlir yığımı, ticarət siyasəti tətbiqi, sağlamlıq və ictimai təhlükəsizlik kimi bir çox funksiyaları yerinə yetirir. Xarici ticarətin fəaliyyətində əsas mərhələlərdən biri malların və nəqliyyat vasitələrinin dövlət sərhəd buraxılış məntəqələrindən keçməsidir. Bu prosesdə gömrük rəsmiləşdirilməsinin düzgün şəkildə tətbiq olunması çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Gömrük rəsmiləşdirilməsi milli hökumətlərə ticarətə nəzarət etmək, təhlükəli fəaliyyətlərin qarşısını almaq və gəlir toplamaqda kömək etmək üçün sərhəd təhlükəsizliyi işçiləri tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər toplusudur. Malların beynəlxalq miqyasda idxalı və ya ixracı üçün zəruri olan bir prosedurdur. Çox vaxt bu,

bir ölkəyə idxal olunan və ixrac edilən malların sənədlərini və yoxlamalarını əhatə edir.

Gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı aşağıdakılar yoxlanılmalıdır [1, s.64-65]:

- sertifikatdakı (surətindəki) imza və möhürlər;
- sertifikatı vermiş orqanın səlahiyyəti;
- gətirilən malın sertifikata uyğun olması;
- sertifikatın etibarlılıq müddəti;
- gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün digər məlumatlar.

İstehsalın və istehlakın milli struktur xüsusiyyətləri, iqtisadi inkişaf səviyyəsi və digər amillər xarici ticarətin tənzimlənməsi sistemində kompleks yanaşma tələb edir. Xarici ticarətin tənzimlənməsi isə idxal-ixrac əməliyyatlarına

xüsusi dövlət nəzarəti tələb edir ki, bu da bilavasitə gömrük işinin təşkili ilə bağlıdır [2, s.244].

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləmə sisteminin əsas xüsusiyyətlərinə idxal-ixrac əməliyyatları iştirakçılarına təsir prosesində iqtisadi siyasətin bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edən və bir-birini tamamlayan kompleks vasitələrdən istifadə zərurətini misal göstərmək olar.

Xarici əməliyyatlarda həyata keçirilən gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsi

Gömrük rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsi və sürətləndirilməsi məqsədi ilə bağlanmış beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, bir sıra dövlətlərdə gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan gömrük sənədlərindən istifadə edilə bilər.

Gömrük rəsmiləşdirilməsinin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardan asılı olaraq fərqləndirilir:

1. gömrük sərhədindən keçirilən malların kateqoriyasına görə;

2. gömrük sərhədindən keçirilmə üçün istifadə olunan nəqliyyat vasitəsinin növünə görə;

3. malları keçirən şəxsə görə.

Malların mənşəyindən, göndərilmə və təyinat ölkəsindən asılı olmayaraq, gömrük rəsmiləşdirilməsi eyni qaydada həyata keçirilir.

Gömrük rəsmiləşdirilməsi malları ixrac və ya idxal edən, yaxud onların struktur bölmələrinin yerləşdiyi ərazi üzrə gömrük orqanlarının fəaliyyət zonasında, bu məqsədlər üçün ayrılmış yerlərdə aparılır. Gömrük orqanları tərəfindən gömrük rəsmiləşdirilməsinin aparıldığı iş vaxtını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir. Gömrük orqanlarının icazəsi ilə gömrük rəsmiləşdirilməsi başqa yerlərdə və iş vaxtından kənar saatlarda aparıla bilər. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı malların və nəqliyyat vasitələrinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının gömrük rəsmiləşdirilməsinin aparılmasını müəyyən gömrük orqanlarına həvalə edə bilər. Gömrük rəsmiləşdirilməsinin operativliyini və şəffaflığını artırmaq məqsədi ilə müraciət edən şəxslərin qəbul edilməsi ardıcılığının müəyyən olunması üçün elektron idarəetmə sistemi ("elektron növbə") tətbiq edilir.

İdxal və ixrac gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesi əməliyyatda iştirak edən bir neçə amildən asılı olaraq fərqli olur [3, s.235]:

✓ İxrac edən və idxal edən ölkələrin ticarət qaydaları;

✓ İxrac edilən malların növü (məsələn, idxal və ya ixrac nəzarət siyahısına daxil edilmiş mallar və ya ərzaq məhsulları);

✓ Hazırda iki ölkə arasında qüvvədə olan hər hansı azad ticarət sazişləri;

✓ Ölkələrdəki gömrük təhlükəsizliyi agentlərinin rəqəmsal sistemlərdən istifadə edib-etməmələri və onlardan istifadə dərəcəsi.

Hər bir gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesi yuxarıda sadalanan amillərdən asılı olaraq unikal olsa da, yeni idxalçı və ixracatçıları nə gözləyəcəkləri hissi ilə təmin etmək üçün istifadə edilə bilən ümumi addımlar ardıcılığı mövcuddur:

- Gömrük və sərhəd təhlükəsizliyi orqanında qeydiyyatdan keçmək, məsələn ixrac və ya idxal biznes nömrəsi əldə edilməsi;

- İxrac edilən malların mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi;

- Məhsulun müvafiq dövlətlər tərəfindən idxal və ixrac oluna bilməsinin təmin etmək;

- Məhsulun idxalçı ölkəyə və ixracatçı ölkədən kənara buraxılmasını təmin etmək;

- Məhsulun HS kodunun olub-olmadığını yoxlamaq və kodun nə olduğunu müəyyən etmək;

- Lazım gələrsə, ixrac və ya idxal bəyannaməsini təqdim etmək;

- Lazım gələrsə, idxal və ya ixrac lisenziyalarının və ya icazələrin alınması;

- Göndərmə metodunun müəyyən edilməsi və hesabat müddətinin müəyyən edilməsi;

- Məhsul üçün xüsusi qablaşdırma sənədlərinin əldə edilməsi və ya daşıyıcının artıq lazımı sənədlərə malik olmasını təmin etmək;

- Ödənilməli olan rüsumların və tariflərin hesablanması;

- Ödənilməli olan vergilərin hesablanması (məsələn, ƏDV, GST və ya aksiz vergiləri) və hər hansı vergi azadlığının olub-olmadığını müəyyən etmək;

- Tələb olunduqda bütün lazımi məlumatları özündə əks etdirən bəyannamənin və digər sənədlərin göndərilməzdən əvvəl gömrük və sərhəd mühafizə orqanına təqdim edilməsi;

- Malların ixracatçıdan idxalçıya fiziki olaraq göndərilməsi;

- İdxal edən ölkənin gömrük və sərhəd təhlükəsizliyi orqanına mənşə sertifikatının və digər sənədlərin təqdim edilməsi və ya əldə edilməsi;

- Göndərmədən əvvəl sənədləri göndərməklə malların sərhəddə bildirilməsi və daşıyıcının sərhəddə dəqiq sənədlərin təqdim edilməsini təmin etmək;

- Malların gömrük tərəfindən buraxılmasını təmin etmək üçün tələb olunan rüsum və vergilərin ödənilməsi;

- Lazımi müddət ərzində lazımi idxal və ya ixrac qeydlərinin aparılması.

Müəyyən bir əməliyyat üçün bu siyahıya daxil edilmiş addımlara təsir edə biləcək bir çox amillərə əlavə olaraq, hər bir maddə üçün cavabdeh olan tərəf müqavilədə istifadə olunan dəqiq şərtlərdən asılıdır.

Beynəlxalq əməliyyatlar adətən Beynəlxalq Kommersiya Şərtlərindən (Incoterms) istifadə edilməklə strukturlaşdırılır.

Gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesində dəqiq addımlar bir neçə amil əsasında dəyişdiyi kimi, gömrük rəsmiləşdirilməsinin çəkdiyi vaxtın miqdarı da fərqlidir.

Hər bir ölkənin öz gömrük prosedurları olsa da, ümumiyyətlə, gömrük işçiləri gün ərzində bir neçə sayta baş çəkirlər və istənilən fərdi göndərişin rəsmiləşdirilməsi prosesi optimal ssenaridə 12-48 saat çəkə bilər. Bununla belə, rəsmiləşdirmə prosesində gecikmələrin baş verməsinin bir çox səbəbi var:

Sənədləşmə işindəki səhvlər və ya çatışmazlıqlar malların uzun müddət gömrükdə ilişib qalmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da idxalçılar və ixracatçılar üçün demuraj və saxlama şəklində əlavə ödənişlərə səbəb ola bilər. Bəzi göndərmələr yoxlama üçün seçilir ki, bu da prosesə yenidən gecikmələr əlavə edə bilər. Gömrükdən keçən yüklərin həcmi də gömrük rəsmiləşdirilməsinə sərf olunan vaxtda böyük rol oynaya bilər [4].

Məsələn, bayram mövsümünə hazırlıq zamanı, gömrük və sərhəd agentlərinin yoxlaması üçün daha böyük həcm olduğu üçün daşınmaların rəsmiləşdirilməsi çox vaxt daha uzun çəkir.

Bunun çoxu düzgün olmayan sənədləşmə işləri və gömrük girişini təqdim etməzdən əvvəl təfərrüatları yoxlamaq və təkrar yoxlamaq üçün vaxt ayırmamaqdan qaynaqlanır. Bu proses zamanı baş verən ümumi səhvləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Uyğun kommersiya fakturasının və ya çatışmayan sənədlərin təqdim edilməməsi.

Gömrük tərəfindən sərbəst buraxılmasını təmin etmək üçün gömrük brokerinə müvafiq sənədlərin təqdim edilməsini təmin etmək müştərinin işidir. Ən azı, bu sənədləşməyə kommersiya fakturası, qablaşdırma siyahısı və nəqliyyat sənədi daxil edilməlidir. Təchizatçı hesab-fakturaları tam və dəqiq olmalıdır. Bu faktura Gömrük üçün lazım olan əsas detalların çoxunu ehtiva edir, ona görə də bu detalların doğruluğundan əmin olunmalıdır. Malın xarakterindən asılı olaraq digər sənədlər və ya sertifikatlar da tələb oluna bilər. Burada işə peşəkar beynəlxalq ekspeditor və gömrük brokeri kömək edə bilər.

2. Düzgün Incoterms təmin etməmək.

Gömrük rəsmiləşdirilməsi və rüsum ödənişləri də daxil olmaqla, alıcıların və satıcıların məsuliyyətlərini - əsasən kimin nəyi və nə vaxt ödədiyini göstərən 11 Incoterms var. Aydındır ki, düzgün rəsmiləşdirmə üçün aydın şəkildə müəyyən edilmiş İnkoterm tələb olunur.

3. Mənşə ölkəsi yoxdur və ya aydın deyil.

Malların istehsal olunduğu yerdən asılı olaraq müxtəlif tariflər tətbiq oluna bilər. Əgər malı aldığınız ölkə mənşə ölkəsindən fərqlidirsə, bu bir az mürəkkəbləşir. Kommersiya fakturasında göstərilən mənşə ölkəsinin aydın şəkildə göstərildiyinə və dəqiq olduğuna əmin olun.

4. Yanlış HS kodu.

Düzgün təsnifat, şübhəsiz ki, gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesində ən vacib addımdır. Kodeks Gömrüyə nə idxal edildiyini, malların icazəli olub-olmadığını, digər dövlət qurumlarının idxalla bağlı səlahiyyətlərinin olub-olmadığını və hansı rüsum və vergilərin tutulduğunu bildirir. Məhsulları səhv təsnif edilməsi qanun pozuntusu kimik qeydə alınır və şirkət yük gecikmələrinə və cərimələrə məruz qalır.

5. Azad ticarət müqavilələrinin yanlış tafsiri.

Bu cür müqavilələrə əsasən göndərmənin bir üstünlüyü var, lakin məhsulun həqiqətən uyğun olduğunu sübut etmək üçün fakt olmalıdır.

Nəticə

Xarici ticarət əməliyyatlarında gömrük rəsmiləşdirilməsinin həyata keçirilməsi bir tərəfdən ölkənin xarici ticarət balansının tərtib olunmasında, digər tərəfdən ölkənin tərəfdaş olduğu ölkələrlə ticarət siyasətinin reallaşdırılması mexanizmlərini öyrənmək üçün vacib rol oynayır. Bu prosesin yerinə yetirilməsi həm də milli iqtisadiyyatın zəruri mümkün qeyri – münasib şəraitdən qorunmasını təmin etməklə ölkənin xarici ticarətinin statistikasını və onun daxili bazarının quruluşunu müəyyən etməyə imkan verir.

Gömrük qaydalarına əməl edilməməsi gecikmələrə, cərimələrə və ya hətta malların ələ keçirilməsinə səbəb ola bilər ki, bu da beynəlxalq ticarətlə məşğul olan müəssisələrin bu prosedurları başa düşməsinə və onlara əməl etməsinə vacib edir. Təcrübəli mütəxəssislərlə işləmək və xarici əməliyyatda iştirak edən hər bir ölkənin qaydalarından xəbərdar olmaq uğurlu gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Heydərov K.F., Əliyev A.Ə., Nuriyev C.Q., Mehdiyev S.M., “Gömrük rəsmiləşdirilməsi”, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı – “Qanun”, 2006.
2. Həsənov R., “Milli iqtisadiyyatın rəqabət-liliyi: struktur islahatları və yeni inkişaf paradıqması”, “Strateji Təhlil” jurnalı. №1-2 (19-20), 2017.
3. Qədirova N.S., “Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri”, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, “Elmi Əsərlər” - №6 – 2016.
4. Muxtarlı N.H., “Məhsulun rəqabətqabi-liyyətliliyi konsepsiyası və onun qiymətləndirilməsi məsələləri”, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, “Elmi Əsərlər” - №1 – 2017.
5. Mətanət Dadaşova “Yerli məhsulların dünya bazarlarına çıxarılması mühüm sosial-iqtisadi məsələ kimi”, “İPƏK YOLU” Jurnalı, No.1, 2018.

İlkin Mehəmməd KAZIMOV

PRINCIPLES OF CUSTOMS CONTROL AND CUSTOMS CLEARANCE IN FOREIGN OPERATIONS

Summary

Customs clearance is a set of operations of placing goods and means of transport under a certain customs regime and terminating the effect (activity) of the regime in accordance with the requirements of the Customs Code. One of the main stages in the operation of foreign trade is the passage of goods and vehicles through state border checkpoints. In this process, the correct application of customs clearance is very important. Customs clearance is a set of actions carried out by border security officers to help national governments monitor trade, deter dangerous activities and collect revenue. Customs clearance is carried out in the activity zone of the customs authorities on the territory where the goods are exported or imported, or their structural units are located, in places designated for these purposes. The working time during which customs clearance is carried out by the customs authorities is determined by the relevant executive authority. With the permission of the customs authorities, customs clearance can be carried out in other places and outside working hours. Failure to comply with customs regulations can lead to delays, fines or even seizure of goods, making it important for businesses involved in international trade to understand and follow these procedures. Working with experienced professionals and being aware of the regulations of each country involved in a foreign transaction is critical to successful customs clearance.

Key words: *foreign trade operations, customs clearance, customs control, trade, international.*

Илкин Мухаммед КАЗЫМОВ

ПРИНЦИПЫ ТАМОЖЕННОГО КОНТРОЛЯ И ТАМОЖЕННОГО ОФОРМЛЕНИЯ ПРИ ЗАРУБЕЖНЫХ ОПЕРАЦИЯХ

Резюме

Таможенное оформление — совокупность операций по помещению товаров и транспортных средств под определенный таможенный режим и прекращению действия (деятельности) этого режима в соответствии с требованиями Таможенного кодекса. Одним из основных этапов осуществления внешней торговли является прохождение товаров и транспортных средств через пункты пропуска через государственную границу. В этом процессе очень важно правильное применение таможенного оформления. Таможенное оформление — это комплекс действий, выполняемых сотрудниками пограничной службы, чтобы помочь национальным правительствам контролировать торговлю, предотвращать опасную деятельность и собирать доходы. Таможенное оформление осуществляется в зоне деятельности таможенных органов на территории вывоза или ввоза товаров либо расположения их структурных подразделений, в местах, отведенных для этих целей. Рабочее время, в течение которого таможенное оформление осуществляется таможенными органами, определяется соответствующим органом исполнительной власти. С разрешения таможенных органов таможенное оформление может осуществляться в других местах и во внерабочее время. Несоблюдение таможенных правил может привести к задержкам, штрафам или даже конфискации товаров, поэтому для предприятий, участвующих в международной торговле, важно понимать и соблюдать эти процедуры. Работа с опытными профессионалами и знание правил каждой страны, участвующей в международной сделке, имеют решающее значение для успешного таможенного оформления.

Ключевые слова: *внешнеторговые операции, таможенное оформление, таможенный контроль, торговля, международная.*

Daxil olub: 05.012.2023

Gülay Paşa qızı QƏMƏRLİ
Western Caspian University Magistr
E-mail: gulayqamarli@mail.ru

VALYUTA TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə valyuta sisteminin əhəmiyyətindən və iqtisadiyyatına necə təsir etməsindən bəhs olunub. Valyuta rejimlərinin kateqoriyaları haqda məqalədə kifayət qədər məlumat yazılmışdır. Məzənnə siyasətinin və beynəlxalq ticarətin ölkə iqtisadiyyatına olan təsiri əks olunmuşdur. Məzənnə siyasətinin dövlət tərəfindən valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi məqsədilə həyata keçirilən hüquqi, iqtisadi, inzibati tədbirlərin kompleksi olduğu haqda məqalədə qeydlər aparılıb. Valyuta siyasəti, bir ölkənin məzənnəsi və ölkənin pul vahidinin digər valyutalarla müqayisədə dəyərini tənzimləyən siyasi və iqtisadi tədbirlər bütünüdür. Bu siyasət, məzənnə stabilliyini qorumağa, ölkənin iqtisadi marağı və təhlükəsizliyini təmin etməyə və xarici ticarətə müstəqil və sürətli cavab verməyə nail olmalıdır. Valyuta siyasətinə olunan dövlət müdaxilələri haqda da geniş müzakirələr aparılmışdır. Diskont siyasətinin aparılması şərtləri burada əks olunmuşdur. Mərkəzi bank tərəfindən bu siyasət həyata keçirilir və bankların kredit vermə potensialı tənzimlənir. Valyuta siyasəti, ölkənin iqtisadi və siyasi məqsədlərinə uyğun olaraq formasını dəyişə bilən dinamik bir prosesdir. Bu məqalədə müasir dövrün aktual mövzularından olan kriptovalyutalar haqda da məlumatlar verilmişdir. Bura əsasən məşhur kriptovalyuta olan bitcoinin yaranması və inkişafı aid edilib. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən kriptovalyuta ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi barədə məlumatlar əks olunmuşdur. Məqalə Ali Təhsil müəssisələrində iqtisadiyyat fakültəsində oxuyanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: Valyuta sistemi, diskont siyasət, valyuta rejimləri, kriptovalyuta, beynəlxalq valyuta siyasəti

UOT: 336

JEL: G1

DOI: <https://doi.org/10.54414/QGXM1391>

Giriş

Valyuta sistemi dünya əhalisi üçün əhəmiyyətli bir rol oynayan kompleks bir strukturadır. Valyuta, ölkələr arasında ticarət, investisiyalar və maliyyə əməliyyatları üçün istifadə olunan mübadilə vasitəsidir. Bir çox ölkənin öz valyuta vahidi və bir mərkəzi bankı vardır. Əsas valyuta növləri arasında ən çox tanınan "sərmayə" və "mənfəət" valyutalarıdır. Bu valyutalar beynəlxalq ticarətdə və maliyyə əməliyyatlarında əsas rol oynayırlar. Məsələn, ABŞ dolları, avro, kimi valyutalar dünya əməliyyatlarında geniş istifadə olunur. Valyuta ticarəti bir çox investor və spekulyant bu sahədə fəaliyyət göstərir. Həm də beynəlxalq maliyyə institutları, valyuta siyasətlərini təyin etmək üçün mərkəzi bankalar, valyuta dəyişikliklərinin

qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi üçün əməliyyatlarını həyata keçirir.

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSIYANIN MƏZƏNNƏ SİYASƏTİNƏ TƏSİRİ

Valyuta sistemləri əsasən "sabit" və "növbəti" valyuta rejimləri olmaqla iki böyük kateqoriyaya bölünə bilər. 1944-cü il Bretton-Vuds sazişi ilk konvertasiya olunan valyutalar və sabit valyuta məzənnələri sistemini işə saldı. [1, səh 13]

Məzənnə siyasəti, hər bir ölkənin iqtisadiyyatında əhəmiyyətli bir rol oynayır və bu siyasətinin Birbaşa Xarici İnvestisiyaya (BXİ) və tədiyə balansına olan təsiri, iqtisadi proseslərin kompleks bir şəkildə ölçülməsini

tələb edir. Məzənnə siyasəti, ölkənin valyutasının dəyərini tənzimləməklə, BXİ-ləri cəlb etməyə və ya əvəz etməyə nail olur. Əgər ölkənin valyutası ucuzdursa, bu, xarici investorların ölkədən məhsullar almağa marağını artır və inversiyağa səbəb olur. Məzənnənin artması isə ölkənin özünə təzyiq yaradır, çünki xarici məhsullar daha bahalı olur və ölkənin xarici ticarət bilansını təsir edir. Tədiyyə balansını ilə valyuta məzənnələri arasındakı əlaqə mürəkkəb və qarşılıqlıdır. Valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ölkənin tədiyyə balansına təsir edə bilər və əksinə, tədiyyə balansının vəziyyəti valyuta məzənnələrinə təsir göstərə bilər. Bu əlaqəni daha ətraflı araşdırmaq. Bir ölkə cari hesab kəsiri ilə qarşılaşdıqda, o, kəsiri maliyyələşdirməlidir. Bu, çox vaxt xarici investorlardan kapital cəlb etməklə həyata keçirilir və nəticədə kapital axını baş verir. Cari hesab kəsirinin azaldılması: Türkiyə son davamlı cari hesab kəsiri yaşayır ki, bu da o deməkdir ki, ölkə ixrac etdiyindən daha çox mal və xidmət idxal cari əməliyyatlar açığını azaltmağa kömək edə bilər ki, bu da türk lirəsinin məzənnəsinin sabitləşməsinə kömək edə bilər. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi: İxrac daxili istehlakdan asılı olmayan tələb mənbəyi təmin etməklə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə kömək edə bilər. Bu, iqtisadiyyatı şoklara daha davamlı etməyə və iqtisadi tənəzzüllərə qarşı həssaslığını azaltmağa kömək edə bilər.

Beynəlxalq valyuta sistemi, dünya iqtisadiyyatının ən əhəmiyyətli və kompleks təşkilatlarından biridir. Bu sistem, ölkələr arasında ticarəti və maliyyə əməliyyatlarını idarə etmək üçün lazımi qurumları və strukturları birləşdirir. Beynəlxalq valyuta əməliyyatları geniş spektruma yayılır və müxtəlif valyuta növlərini, ticarət məhdudlaşdırmalarını və mübadilə dəyərlərini içərir. Bu əməliyyatlar, ölkələr arasında sürətli və effektiv ticarəti təmin etmək üçün lazımi olsa da, eyni zamanda valyuta dəyərlərinin istilik və energetika sektorları kimi strategik sahələrdəki müstəqil iqtisadi siyasətləri təsir edə bilər. Beynəlxalq valyuta təşkilatları arasında Əməkdaşlıq və Tərəqqi Təşkilatı (ƏTT), Valyuta Fondu (VF) və Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT) kimi beynəlxalq təşkilatlar yer alır. Bu təşkilatlar, valyuta mübadiləsinin nəzarət altında

saxlanması, valyuta sabilliyi və dünya ticarəti üçün əhəmiyyətli rolu üstləyir. [8, səh 98]

Valyuta məzənnəsinin səviyyəsinin bazar və dövlət tənzimlənməsi mövcuddur. Belə ki, dövlət tənzimlənməsi valyuta münasibətlərinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq, iqtisadiyyatda artıma nail olmaq və inflyasiyanın aşağı salınmasını özündə cəmləşdirir. Valyuta siyasəti ölkənin cari və strateji məqsədlərindən asılı olaraq həyata keçirilən beynəlxalq valyuta münasibətləri sferasında tədbirlər kompleksidir.

Valyuta məzənnəsinin səviyyəsinə təsir göstərmək üçün istifadə edilən dövlət tədbirlərinə aşağıdakılar aiddir:

- 1) valyuta müdaxilələri;
- 2) diskont siyasət;
- 3) proteksionist tədbirlər.

Valyuta müdaxilələri, ölkənin maliyyə siyasəti çərçivəsində, milli valyutanın dəyərini təyin etmək və ya dəyişdirmək məqsədilə aparılan əməliyyatlardır. Həm də ölkənin iqtisadi maraqlarını qorumaq və valyuta bazarlarının istilik vəziyyətini nizama salmaq üçün həyata keçirilir.

Müstəqil valyuta müdaxilələri iki növə ayrılır: alış və satış əməliyyatları. Ölkə, öz valyutasının dəyərini artırmaq üçün valyuta bazarından valyuta alaraq tələbat yaradır və əksəriyyət zamanı bu prosedur dəyəri artır. Əks tərəfdən, valyutanın dəyərini azaltmaq üçün ölkə öz valyutasını sataraq tələbatı azaldır və dəyərini tənzimləyir.

Valyuta müdaxilələri, iqtisadi riskləri azaltmaq, ticarət və investisiya qurğularını qorumaq və maliyyə istiliklərini idarə etmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Həm də ölkənin pul siyasətinin təyin edilməsində və maliyyə stabilitesinin qorunmasında kritik bir rola sahibdir.

Valyuta müdaxilələrinin nəticələri bir çox təsir sahələrində görülür və ölkənin maliyyə siyasəti və iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli bir rola malikdir. İlk növbədə, valyuta müdaxilələri ölkənin valyutasının dəyərini tənzimləməyə və buna görə də ticarət imkanlarını artırmağa imkan verir. Valyuta dəyərindəki artım, ölkənin idxalat və ixracatını təşvik edərək ticarət balansını inkişaf etdirə bilər.

Valyuta müdaxilələri eyni zamanda iqtisadi stabiliteti qorumağa və maliyyə piyasalarını

istilik vəziyyətində saxlamağa kömək edir. Valyuta dəyərindəki çətinliklər və dalğalanmalar iqtisadiyyat üçün risk yarada bilər, amma müdaxilələr bu riskləri azaltmağa və stabil seyrin qorunmasına nail olmağa imkan verir.

Həmçinin, valyuta müdaxilələrinin nəticələri məzənnənin həm də ölkənin ümumilikdə iqtisadi göstəricilərinin stabilliyini təsir edir. Sürətli və çox sayda müdaxilələr valyuta bazarlarında qarışıqlığa səbəb ola bilər və bu, investorların və büdcələrin planlamalarını təsir edə bilər.

Valyuta müdaxilələrinin uzun müddətli nəticələri də mövcuddur. Əgər müdaxilələr sürətli və genişmiqyaslı olarsa, uzun müddətli nəticələr keyfiyyətli valyuta idarəetməsində nailiyyət və ya valyutanın bir azaltılması ilə bağlı genişlənməyə səbəb ola bilər. Bütün bu təsirlərin nəticəsində ölkənin valyuta siyasəti və maliyyə sistemi kompleks və dinamik bir şəkildə formalaşa bilər. Valyuta müdaxilələrinin əhəmiyyətli və doğru şəkildə idarə olunması, iqtisadiyyatın stabil və davamlı inkişaf etməsinin əsas ünsürlərindən biri olaraq qiymətləndirilir.

Diskont siyasət mərkəzi bank tərəfindən faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsidir. Diskont siyasəti, əsasən, məhsul və xidmətlərin dəyərini təyin etmək və mərkəzi bankların pul siyasətini tənzimləmək üçün tətbiq olunan bir vasitədir. Bu siyasət, iqtisadiyyatın ümumilikdə qiymətlərinə təsir edir və habelə inflyasiyanın idarə edilməsi üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Diskont siyasəti, faiz dərəcələrinin dəyişdirilməsi və buna görə də kreditlərin və investisiyaların səviyyəsinin tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Mərkəzi banklar, bu siyasəti tətbiq edərək, pulun likvidliyini idarə edir və bankların kredit vermə potensialını tənzimləyir. Diskont dərəcələrində etirazlar, müstəqil sahibkarlar və iqtisadi təşkilatlar arasında investisiyaları və məhsul satışını təsir edə bilər. Bu siyasətin effektivliyi və sosial-iqtisadi nəticələri, iqtisadi təkmilləşmə və stabilliyin əldə edilməsində rolu əsasən nəzərə alınmalıdır.

Proteksionist siyasət, ölkənin iqtisadiyyatını müdafiə etmək məqsədilə ixrac və idxala sahəsində müxtəlif tədbirlər və tədqiqatlar vasitəsi ilə tətbiq edilən bir siyasət formasıdır. Bu siyasət, ölkənin yerli sənayesini və iş

sahələrini qorumağa yönəlmişdir və genəlliklə öz iqtisadi maraqlarını qorumaq məqsədilə iqtisadi təşviqatlar, ticarət tərəfdaşları ilə qarşılıqlı əlaqələrə tətbiq edilən müzakirələr və digər tədbirləri içərir.

Proteksionizmin əsas tətbiq sahələrindən biri tariflər və vergilərdir. Bu tədbirlər, yerli sənayenin inkişafını və möhkəmlənməsini təmin etmək üçün idxal məhsulları üzərində vergi və rüsumları artırmağı nəzərdə tutur. Buna görə də ölkədə daxilində yerli məhsulların daha çox istifadə olunmasına imkan verərək yerli sahələrin müstəqil olmağını və inkişafını dəstəkləyir.

Həmçinin, proqram və tədbirlərlə yerli sənayenin inkişafına kömək etmək məqsədiylə texnologiya transferləri və tədqiqatların dəstəklənməsi daxildir. Bu, ölkənin özünü inkişaf etdirilməmiş sahələrdə güclü və konkurentkabiliq sahibi edərək yerli məhsul istehsalını artırmağa nail olmağı hədəfləyir.

Devalvasiya və revalvasiya, ölkələrin valyuta dəyərlərinin bazar qüvvələrinin təsiri altında dəyişmələrini ifadə edən iki əsas maliyyə terminidir. Devalvasiya, ölkənin milli valyutasının xarici valyutalar qarşısında dəyər itirərək ucuzlaşmasıdır. Bu proses genəlliklə iqtisadi çətinlik və məsələlərin olduğu dövrlərdə baş verir. Devalvasiya, ölkənin idxalatını məhkum edə bilər, çünki xarici məhsullar daha bahalı hala gəlir və ticarət balansını bozmağa nail ola bilər. Ancaq bu proses, idxalatdan daha çox ixracat edən ölkələr üçün konkurentlik artırıcı bir təsir də yarada bilər.

Ölkə valyutasının revalvasiyası isə əksinə, milli valyutanın xarici valyutalara qarşı dəyər qazanması deməkdir. Bu proses, ölkənin idxalatının ucuzlaşmasına səbəb ola bilər, amma ixracatını məhkum edə bilər. Revalvasiya genəlliklə iqtisadi inkişaf və stabilliyət dövrlərində baş verir və ölkənin ekonomiyasının güclü olduğu bir mərhələdə təcrübə oluna bilər. Devalvasiya və revalvasiya iqtisadiyyatın üçün müəyyən avantajları və çətinlikləri əhatə edir. Məsələn, dəyər itirən valyuta idxalatı məhkum edə bilər, amma həmçinin iqtisadi təsir yaratmaq və rekordlaşmaq üçün bir imkan yarada bilər. Ölkənin iqtisadi siyasəti və hədəfləri nəzərə alındıqda, dəyər itirən və ya qazanan valyutanın nəticələri dəyişir. Bu maliyyə tərəfdaşları, ticarət partnyorları və

investorlar üçün əhəmiyyətli bir müstəqil əməliyyat səviyyəsini nümayiş etdikləri üçün, devalvasiya və revalvasiya proseslərinin baş verməsi müşahidə və qiymətləndirilmə müddəti maraqlı vəziyyətləri təşkil edir.

Kripto valyuta, şifrələnmiş kriptografiya ilə təhlükəsizliyi təmin edilmiş, desentralizasiya edilmiş bir elektron valyutadır. Əsasən blockchain texnologiyası ilə əlaqəlidir və mədəniyyətlərin mərkəzi bankları və digər müstəqil təşkilatların nəzarətindən asılı olmadan işləyir. Bitcoin, Ethereum, Ripple və digər bir çox kripto valyutalar mövcuddur. Kripto valyutaların əsas özəlliyi, tənzimlənmələrindən asılı olmayaraq istifadəçilər arasında doğrudan əməliyyatların həyata keçirilə biləcəyi bir şəbəkədə işləmələridir. Bu, maliyyə azadlığın və gizliliyin təmin edilməsi ideyalarına əsaslanan bir konsepsiyadır. Kripto valyutaların populyarlığı, təhlükəsizlik, gizlilik, və istifadəçi kontrolları kimi səbəblərlə əlaqəlidir. Lakin, regulativ qaydalar və qiymət dalğalanmaları kimi faktorlar da bu sahədə diqqətlə izlənilir. Bir çox ölkədə kripto valyutaların qanuni statusu mübahisəli olmuşdur. Bitcoin, kripto valyutaların ən tanınmış və ilk təşkil olunan nümayəndəsidir. Onun siyasəti, təsisçisi Satoshi Nakamoto tərəfindən dəstəklənən bir dizi prinsip və məqam əsasında qurulmuşdur. Bitcoinin əsas siyasəti, desentralizasiya və müstəqil olaraq işləyən bir sistemə əsaslanmaqdır. Mərkəzi bank və ya hökumətlərin nəzarəti olmadan, istifadəçilər arasında doğrudan əməliyyatlar mümkündür. Blok zinciri texnologiyası ilə əlaqədar olaraq, bütün Bitcoin əməliyyatları şəffaf və qeyri-dəyişilən bir şəkildə qeyd olunur. Bitcoinin məhsulları təmin edildiyi vaxtın sayında məhdudiyət göstərir – 21 milyon Bitcoin yaratmaq kimi təyinatlar müəyyən edilmişdir. Bu, Bitcoinin dəyərini qorumağa və inflasiyadan müdafiə etməyə nail olur. Məhdudiyət, istifadəçiləri təşviq etmək üçün də böyük bir əsas faktordur. Bitcoinin siyasəti təhlükəsizliyə və şəffaf işləmələrə vurğu etməkdədir. Anonimliyi təmin etmək üçün yaranan üstünlüklərinə baxmayaraq, həm də yasa pozuntularını qorumağa nail olmağı və korrupsiyanın qarşısını almağı hədəfləyir. Lakin, Bitcoinin qanuni statusu və müstəqil

tənzimlənməsinin olmaması, bəzi ölkələrdə qanuni məsələləri doğurmuş və maliyyə təşkilatları və regulativ orqanları tərəfindən diqqətlə izlənilmişdir. Bitcoinin siyasəti, bu müstəqil tənzimlənmənin inkişafında və global maliyyə sistemindəki rolunda keyfiyyətli dəyişikliklərin baş verə biləcəyi müstəqil və dinamik bir sahədir. Azərbaycan Respublikasında kriptovalyuta aparıcı fiziki şəxslər vergi orqanlarında uçota alınmaqla, VÖEN əldə etməli və əldə olunan gəlirdən Vergi Məcəlləsinin 101.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, 14% dərəcəsi ilə gəlir vergisi hesablanmalı və növbəti ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq “Gəlir vergisi bəyannaməsi” ni vergi orqanına təqdim etməklə dövlət büdcəsinə ödəməlidir. [1, s25]

Nəticə

Ümumilikdə nəticə olaraq ona deyə bilərik ki, valyutalar dünya əməkdaşlığının əsasını qoyan ticarət əməliyyatlarının əsasını təşkil edir. Hər bir valyutanın isə öz dəyəri mövcuddur, bu isə ölkələr arasında münasibətlərin düzgün fəaliyyətinə nail olmağa kömək edir. Valyuta siyasəti, dünya ölkələrinin iqtisadiyyat, ticarət və əməkdaşlıq sahəsində mövcud olan əsas münasibətləri təyin edir. Dövlətlər valyuta siyasəti vasitəsilə məzənnələri nəzarət altında saxlayaraq xarici ticarəti tənzimləyir və ölkə iqtisadiyyatını müstəqil idarə etmək imkanına sahib olur. Valyuta dəyəri və məzənnələri dünya bazarlarında təsir göstərir, bu isə beynəlxalq ticarət, pul vəsaitinin hərəkəti və ölkələrarası iqtisadi əlaqələri formalaşdırır. Həmçinin, valyuta siyasəti ölkələrin maliyyə sisteminin sabitliyini və müstəqil iqtisadi inkişafını təmin edir. Kriptovalyutalar maliyyə əməliyyatlarını təhlükəsiz və şəffaf şəkildə həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Bitcoin kimi aparıcı kriptovalyutalar məhdud təchizatı ilə diqqət çəkir və inflyasiya riskini azalda bilər. Bununla belə, dəyişkən qiymətlər və tənzimləyici qeyri-müəyyənliklər səbəbindən investorlar üçün riskli ola bilər. Kriptovalyutalar maliyyə inteqrasiyasını artırır, global ödənişləri asanlaşdırır və maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirə bilər. Bununla belə, o, hələ də geniş qəbul və tənzimləmədə çətinliklərlə üzləşir. Kriptovalyutaların gələcək rolu texnoloji

inkışaflar, tənziqləmə tədbirləri və sosial qəbul kimi amillərdən asılı olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi səh. 25
2. Лайди А. С Валютный трейдинг и межрыночный анализ: Как зарабатывать на изменениях глобальных рынков, 2016.
3. Глухов В.В. Менеджмент: учебник: Питер, 2006. 608с.;
4. Дудорин В.И. Управление экономикой предприятия: Экзамен, 2005. 480с.;
5. Зельдович Б.З. Менеджмент: учебник: Экзамен, 2009. 575с.;
6. Кантор Е.Л. Экономика предприятия: учебник: ПИТЕР, 2007. 400с.;
7. Козловский В.А. Производственный менеджмент: учебник: Инфра, 2005. 574с.;
8. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш. Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь: ИНФРА-М, 2007. 497с.;
9. Ребрин Ю.И. Основы экономики и управления производством: конспект лекций. - Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2005. 161с.;
10. Семенов В.М. Экономика предприятия: учебник: ПИТЕР, 2008. 416с.;
11. Фатхутдинов Р.А. Производственный менеджмент: учебник для вузов: ПИТЕР, 2006. 496с.;
12. Шеремет А.Д. Комплексный анализ хозяйственной деятельности: Учебник для вузов: ИНФРА-М, 2008. 416с.;

Gyulay Pasha qizi GAMARLI
Western Caspian University Master
E-mail: gyulayqamarli@mail.ru

MODERN DIRECTIONS OF CURRENCY REGULATION

Abstract

This article discusses the importance of the currency system and how it affects the economy. The article contains enough information about the categories of currency regimes. The impact of exchange rate policy and international trade on the country's economy is reflected. The article notes that exchange rate policy is a set of legal, economic, and administrative measures implemented by the state to regulate the exchange rate. Currency policy is a set of political and economic measures that regulate a country's exchange rate and the value of the country's currency against other currencies. This policy should be able to maintain the stability of the exchange rate, ensure the country's economic interest and security, and provide an independent and quick response to foreign trade. Extensive discussions were also held about state interventions in currency policy. The conditions of the discount policy are reflected here. This policy is implemented by the central bank and the lending potential of banks is regulated. Currency policy is a dynamic process that can change its shape according to the economic and political goals of the country. This article also provides information about cryptocurrencies, which are the current topics of the modern era. This is mainly attributed to the creation and development of the famous cryptocurrency bitcoin. According to the Tax Code of the Republic of Azerbaijan, information on the income tax received from individuals dealing with crypto-currency is reflected. The article is intended for those studying at the Faculty of Economics in Higher Education Institutions.

Key words: Currency system, discount policy, currency regimes, cryptocurrency, international currency policy

Гюлай Паша кызы Гямарли
Western Caspian University магистрант
E-mail: gulayqamarli@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВАЛЮТНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Резюме

В этой статье рассматривается важность валютной системы и то, как она влияет на экономику. В статье содержится достаточно информации о категориях валютных режимов. Отражено влияние курсовой политики и международной торговли на экономику страны. В статье отмечается, что курсовая политика представляет собой совокупность правовых, экономических и административных мер, реализуемых государством для регулирования валютного курса. Валютная политика — это комплекс политических и экономических мер, которые регулируют обменный курс страны и стоимость валюты страны по отношению к другим валютам. Эта политика должна быть в состоянии поддерживать стабильность обменного курса, обеспечивать экономические интересы и безопасность страны, а также обеспечивать независимый и быстрый ответ на внешнюю торговлю. Широко обсуждались также вопросы государственного вмешательства в валютную политику. Условия дисконтной политики отражены здесь. Эта политика реализуется центральным банком, и кредитный потенциал банков регулируется. Валютная политика - это динамический процесс, который может менять свою форму в соответствии с экономическими и политическими целями страны. В этой статье также представлена информация о криптовалютах, которые являются актуальными темами современной эпохи. В основном это связано с созданием и развитием знаменитой криптовалюты биткойн. Согласно Налоговому кодексу Азербайджанской Республики отражена информация о подоходном налоге, полученном от физических лиц, занимающихся криптовалютой. Статья предназначена для обучающихся на экономическом факультете в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Валютная система, дисконтная политика, валютные режимы, криптовалюта, международная валютная политика

Daxil olub: 17.10.2023

Qədir Akif HACIYEV

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası – AƏSMA, magistr

MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN PREDMETİ VƏ OBYEKTİ

Xülasə

Dövlət maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə səmərəli xərclənməsi, dövlət vəsaitinin formalaşmasında və xərclənməsində ehtiyatların müəyyən edilməsi, dövlət büdcəsinə, büdcədən kənar dövlət fondlarına hesablanmış borcların vaxtında və tam ödənilməsi, habelə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılması üzrə ehtiyatların aşkar edilməsi və bu işlərin xüsusi dövlət orqanları tərəfindən heyata keçirilməsi dövlət nəzarəti vasitəsilə təmin edilir.

Açar sözlər: maliyyə, nəzarət, dövlət, hüquq, islahat

UOT: 336

JEL: G

DOI: <https://doi.org/10.54414/AKHB7996>

Giriş

Maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə, maliyyə sabitliyi üçün şəraitin yaradılmasına, mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsinə təminatın yaradılmasına, dövlət maliyyəsinin təyinatı üzrə və qənaətlə istifadə olunmasına, dövlət əmlakının qorunub saxlanmasına, büdcə və maliyyə intizamının pozulması hallarının aşkar olunmasına, dövlət vəsaitinin qanunsuz xərclənməsinin, habelə dövlət əmlakının mənimsənilməsi hallarının aşkar edilərək bərpa edilməsinə xidməti heyata keçirir. (K.Макконнелл, С.Брю “Экономикс: принципы, проблемы и политика”. Москва 2013 s.125)

Tədqiqatın metodu

Araşdırmanın gedişində ümumi elmi idrak metodları (induksiya, deduksiya, mücərrətləşdirmə, struktur-funksional, struktur-genetik, təhlil və sintez, sistemləşdirmə), ekspert qiymətləndirmə metodu və sistemli yanaşma üsulları tətbiq edilmişdir.

Dövlət maliyyəsinin və onun əsas tərkib hissəsi olan dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət, dövlətin tək cə mərkəzləşdirilmiş pul gəlirləri və xərclərinin uçotu, hesabatı deyil, dövlətin iqtisadi siyasətini reallaşdırmaq vasitələrindən biridir. Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların strateji əsası büdcə gəlirləri və xərclərinin daha səmərəli idarə olunmasını

mümkün edən dövlət maliyyə nəzarət sistemini yaradılmasından, dövlət xərclərinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq maliyyə nəzarəti vasitəsilə yoxlanılmasından, iqtisadiyyatın inkişafının mümkün yollarının araşdırılmasından və bu sahədə daim mütərəqqi təkliflərin hazırlanmasından ibarət olmalıdır.

Müasir şəraitdə dünya iqtisadiyyatı ildən-ilə öz fəaliyyətini yeniləşdirir və bütün bu inkişaf bazar münasibətlərinin mövcudluğu ilə şərtlənir. Ona görə də dünyanın qeyri-bazar inkişaf yolunu tutmuş ölkələri indi öz iqtisadi sistemlərini dəyişərək bazar iqtisadiyyatına keçirlər. Bazar iqtisadiyyatı sistemində isə maliyyə nəzarəti çox mühüm yer tutur. Dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi ilk növbədə bu nəzarətin ən müasir formasının təşkili və fəaliyyətinin təmin edilməsi, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsi, onun təsirinin və səmərəliliyinin artırılması nəzərdə tutulur.

Maliyyə nəzarətinin təşkilinin başlıca xüsusiyyəti onun idarəetmənin bütün elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla idarəetmənin ümumi proseslərində mütəmadi iştirak etməsidir. Maliyyə nəzarəti özü özlüyündə dövlətin ayrı-ayrı sektorlar üzrə fəaliyyətini tam, ardıcıl, sənədlə və qarşılıqlı əlaqədə əks etdirməklə onun üzərində müntəzəm nəzarəti təşkil edir.

Maliyyə nəzarətinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda, onun dərin tarixi köklərə və böyük inkişaf yoluna malik olduğunu müşahidə etmək

olar. Qeyd etmək lazımdır ki, onun mövcudluğu hər şeydən əvvəl mülkiyyət münasibətləri ilə bağlıdır.

Maliyyə nəzarəti qədim tarixə sahibliyinə dair qeyd etmək istərdim ki, qədim dövrlərdə misirlilərin, romalıların, yunanların sahib olduğu maliyyə sistemində vergitutma əhəmiyyətli gəlir mənbəyi olmuşdur. Bu səbəbdən vergi toplayanların işini nəzarətdə saxlamaq və yoxlamaq üçün xüsusi vəzifələrin olduğu bilinir. Maliyyə nəzarətinin tam yaranma tarixini dəqiq qeyd etmək çətindir. Belə ki, bu sahədə tədqiqat aparən alimlər ortaq bir fikrə gəlməmişlər. [1,s.201]

İnkişaf etməkdə olan respublikamız dünya təsərrüfatında iqtisadi əlaqələrin dərinləşdirilməsi, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın sürətləndirilməsi və genişləndirilməsi, ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə beynəlxalq hesablaşma formalarını, eləcə də maliyyə-kredit münasibətlərini daha da təkmilləşdirir və inkişaf etdirir. İqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi dövlət maliyyəsi sferasında da iri miqyaslı islahatlar öz müsbət nəticələrini verməkdədir.

- Maliyyə nəzarətinin predmeti sözün geniş mənasında, həm təkrar istehsalın bütün mərhələlərini və idarəetmənin səviyyələrini və həm də sözün qısa mənasında, yəni dövlət büdcəsini əks etdirir. [3,s.81]

- Birinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti cəmiyyətdə istehsal münasibətlərini əks etdirən iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü və məhsul mübadiləsi prosesində əmələ gələn maliyyəsidir.

- İkinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti dövlət büdcəsinin həm onun formalaşması mərhələsində, həm də onun bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya olunmuş vəsaitləridir.

Maliyyə nəzarəti obyektinin müəyyən edilməsi mübahisəli məsələlərdən biridir.

S.P.Opyonişev və V.A.Jukov qeyd edirlər ki, dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyəti və yeri haqqında danışarkən onun həyata keçirilməsində müəssisə, təşkilat, bank, səhmdar cəmiyyətləri və s. yəni sahibkarlıq edən subyektlərin rolunun araşdırılmasına ehtiyac duyulur. [2]

Və bu səviyyədə dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə-təsərrüfat nəzarəti əlamətləri əks etdirir, yəni o, təkcə sırf maliyyə deyil, hətta bəzi

hallarda vergi hesablanmasının düzgünlüyünü, istehsalatın səmərəliliyini və büdcə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyini müəyyən etmək üçün təsərrüfat fəaliyyətini də əhatə edir

Tədqiqatın müzakirəsi. Bununla bağlı *maliyyə nəzarətinin obyektii -təsərrüfat prosesləri kompleksi, maddi istehsal və qeyri istehsal sahələrinin pul münasibətləri* olur. Maliyyə nəzarətində, onun belə anlamında həyata keçirilməsinin iki aspekti ön plana çəkilir:

- **birincisi,** pul vəsaitlərinin və maddi dəyərlərin qorunmasının, qeydiyyat və hesabat məlumatlarının etibarlılığının təmin olunması, dövlət maliyyə intizamına riayət edilməsi

- **ikincisi,** müəssisələrin fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, istehsalatın intensivləşmə və təsərrüfatçılığın effektivliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkar edilməsi

Maliyyə nəzarətinin predmeti sözün geniş mənasında, həmtəkrar istehsalın bütün mərhələlərini və idarəetmənin səviyyələrini və həm də sözün qısa mənasında, yəni dövlət büdcəsini əks etdirir.

Maliyyə nəzarətinin obyektii təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi zamanı yaranan pul münasibətləri və yenidən bölgü prosesidir. Maliyyə yoxlamasında dəyər göstəriciləri yoxlanılır. Maliyyə nəzarətinin obyektinin müəyyən edilməsi mübahisəli məsələlərdən biridir. S.P.Opyonişev və V.A.Jukov qeyd edirlər ki, dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyəti və yeri haqqında danışarkən onun həyata keçirilməsində müəssisə, təşkilat, bank, səhmdar cəmiyyətləri və s. yəni sahibkarlıq edən subyektlərin rolunun araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Və bu səviyyədə dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə-təsərrüfat nəzarətini də həyata keçirir, yəni o, təkcə sırf maliyyə deyil, hətta bəzi hallarda vergi hesablanmasının düzgünlüyünü, istehsalatın səmərəliliyini və büdcə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyini müəyyən etmək üçün təsərrüfat fəaliyyətini də əhatə edir Bununla bağlı maliyyə nəzarətinin obyektii təsərrüfat prosesləri kompleksi, maddi istehsal və qeyri istehsal sahələrinin pul münasibətləri olur.

Maliyyə nəzarətinin, qeyd olunan anlamda həyata keçirilməsinin iki aspekti ön plana çəkilir
 → birincisi, pul vəsaitlərinin və maddi dəyərlərin qorunmasının, qeydiyyat və hesabat

məlumatlarının etibarlılığının təmin olunması, dövlət maliyyə qanunvericiliyinə riayət edilməsi

→ ikincisi, müəssisələrin fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, istehsalın fasiləsizliyinin və təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkar edilməsi.

Başqa sözlə desək, maliyyə nəzarətinin obyektini büdcə vəsaitlərinin tam səfərbər edilməsi ilə əlaqədar ərazi, sosial və sahə baxımından, milli gəlirin bir hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi və dövlətin öz funksiyasını yerinə yetirməsi məqsədi ilə onun səmərəli istifadə olunması üçün, hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan pul münasibətləridir S.V.Stepaşin "Dövlət maliyyə nəzarəti" əsərində maliyyə nəzarətinin obyektini kimi milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və onun səmərəli istifadəsinə dair, bir tərəfdən dövlət, digər tərəfdən hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlər kimi müəyyən edir. Deməli, maliyyə nəzarətinin obyektini həyata keçirilməsi pulla qiymətləndirilən nəzarət altında olan subyektiv fəaliyyətdir. Nəticə etibarilə pulla dəyərləndirilməsi mümkün olmayan fəaliyyət maliyyə nəzarəti obyektini ola bilməz.

Nəticədə qeyd etmək olar ki, maliyyə nəzarətinin obyektini maliyyə ehtiyatları formalaşarkən və onlardan istifadə edilərkən meydana gələn pul-bölgü prosesləridir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

→ İstehsal biznesi və xidmət sahəsindəki maliyyə münasibətləri

→ Qeyri-maddi istehsal sahəsindəki maliyyə münasibətləri

→ Hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və onlardan istifadə ilə bağlı olan maliyyə prosesləri

S.P.Openişev və V.A.Jukov ümumdövlət maliyyə nəzarətinin aşağıdakı elementlərini təklif edir:

- 1) nəzarət subyektini (kim nəzarət edir)
- 2) nəzarət obyektini (kimi yoxlayırlar)
- 3) nəzarət predmetini (nə yoxlayırlar)
- 4) nəzarət prinsipi
- 5) nəzarət metodu (metodikası)
- 6) nəzarət texnikası və texnologiyası
- 7) nəzarət nəticəsində qəbul edilmiş qərar
- 8) nəzarətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Ümumilikdə, maliyyə nəzarət sisteminin elementləri aşağıdakılardır

- idarəedici subyektlər
- nəzarətedici subyektlər • nəzarət olunan subyektlər
- nəzarət obyektini
- nəzarət mexanizmi

Bu sistemdə daha mürəkkəb element nəzarət mexanizmidir. Nəzarət mexanizmi nəzarət funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verən fəaliyyətdən ibarətdir. Buraya :

- Nəzarətin predmetinin müəyyənləşdirilməsi
- Nəzarət metodu və vasitəsinin müəyyən edilməsi

• Nəzarət subyektinin səlahiyyətinin müəyyən edilməsi

• Nəzarət prosesinin həyata keçirilməsi

• Nəzarətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi daxildir. Nəzarət mexanizminin elementlərinin çoxu (nəzarət prosesinin həyata keçirilməsindən başqa) idarəedən subyektin səlahiyyətinə daxildir. Deməli, maliyyə nəzarətinin əsas elementləri dedikdə planlaşdırma və proqnozlaşdırma və nəzarətin özü də başa düşülür. Bu elementlər idarəetmənin əsas funksiyasıdır. Onların köməkliyi ilə xüsusi mülkiyyətin formalaşmasında və milli iqtisadiyyatın inkişafında proporsiyaları müəyyənləşdirir, iqtisadi inkişafın istiqamətlərini proqnozlaşdırır və onların səmərəliliyini artırır. Planlaşdırmanı, ilkin planlaşdırmaya, yoxlama aparılacaq təsərrüfat subyektini haqqında məlumatların toplanmasına, biznes və təsərrüfat daxili riskə qiymət verməklə hüquqi öhdəlikləri müəyyən etmək, ümumi nəzarət planının və nəzarət proqramının hazırlanması və s.

Nəticə

Başqa sözlə desək, maliyyə nəzarətinin obyektini büdcə vəsaitlərinin tam səfərbər edilməsi ilə əlaqədar ərazi, sosial və sahə baxımından, milli gəlirin bir hissəsinin yenidən paylaşdırılması və dövlətin öz funksiyasını yerinə yetirməsi məqsədi ilə onun səmərəli istifadə olunması üçün, bir tərəfdən hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan pul münasibətləridir.

S.V.Stepaşin "Dövlət maliyyə nəzarəti" əsərində maliyyə nəzarətinin obyektini kimi milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və onun səmərəli istifadəsinə dair, bir tərəfdən dövlət,

digər tərəfdən hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlər kimi müəyyən edir.

A.V.Nesterovun fikrincə yoxlama obyektinə aşağıdakılar aid ola bilər:

- əraziyə və otaqlara baxış keçirilməsi məhsulun qeydiyyatına alınması, qeydiyyata alma və hesabat sisteminin yoxlanılması, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftiş olunmasının müəyyən edilməsi və ya keçirilməsi yolu ilə öyrənilə bilən hüquqi şəxslərin və ya fərdi sahibkarların təsərrüfat və ya digər fəaliyyəti;
- istehsal, istismar, saxlanma, daşınma, realizə edilmə və köhnəlmə prosesləri;
- yoxlanılmasına və tədqiqinə məruz qala bilən əşyalar, məsələn, məhsul, tullantılar, ətraf mühitin təbii nümunələri;
- şəxsi yoxlamaya və yaxud fərdi yoxlamaya məruz qala bilən subyektlər, məsələn, fiziki və yaxud vəzifəli şəxs;
- qanunla nəzərdə tutulan digər obyektlər

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Синева Е.Н. Законодательное обеспечение деятельности органов внешнего государственного и муниципального финансового контроля // Государство и право. 2016. № 3.
2. Соменков А.Д. Парламентский контроль за исполнением Государственного бюджета: Монаграфия. Элиста: АПП «Джангр», 2013
3. Шагиева Р.В. Финансово-контрольная деятельность: теоретико-правовая характеристика // Вестник МГУ. Государственный аудит. 2019. № 1.
4. Шохин С. О. Проблемы и перспективы развития финансового контроля в Российской Федерации. М., 2019.

Gadir Akif HAJIYEV

Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations - AESMA, master

SUBJECT AND OBJECT OF FINANCIAL CONTROL

Summary

Effective spending of state funds according to their destination, determination of reserves in the formation and spending of state funds, timely and full payment of debts accrued to the state budget, extra-budgetary state funds, as well as detection of reserves for increasing the revenues of the state budget and implementation of these works by special state bodies. provides through.

Key words: finance, control, state, law, reform

Гадир Акиф ГАДЖИЕВ

Азербайджанская Академия Труда и Социальных Отношений - АЭСМА, магистр

СУБЪЕКТ И ОБЪЕКТ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ

Резюме

Эффективное расходование государственных средств по их назначению, определение резервов при формировании и расходовании государственных фондов, своевременное и полное погашение задолженности, накопленной перед государственным бюджетом, внебюджетными государственными фондами, а также выявление резервов увеличения доходов государственного бюджета и выполнение этих работ специальными государственными органами.

Ключевые слова: финансы, контроль, государство, право, реформа.

Gəray Aydın oğlu ƏLİYEV
Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: gerayaliyev1907@gmail.com

AZƏRBAYCANDA REAL İQTİSADİYYATIN KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ BANKLARIN ROLUNUN ARTIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində bankların rolunun artırılması yollarının müəyyənlişdirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi problemləri baxılmış və ümumiləşdirilmişdir. Real iqtisadiyyatın resurslarından səmərəli istifadə olunmasında kredit mexanizminin əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. İqtisadiyyatın real sahələrinin kreditləşdirilməsində bankların rolunun əhəmiyyəti verilmişdir. İqtisadi fəaliyyət subyektlərinin əlçatan kredit resursları ilə təmin edilməsinin vacibliyi bildirilmişdir. Yaxın perspektivdə Azərbaycanda real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində bankların rolunun artırılması yollarına dair təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın metodu – olaraq təhlil, sintez və ümumiləşdirmə kimi elmi metodları götürülmüşdür. Eyni zamanda, real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində bankların rolunun artırılması ilə bağlı araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların elmi əsərlərinə istinadlar olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri – kimi, əsasən, məqalədə əldə olunan elmi nəticələrdən real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində bankların rolunun artırılması tədbirlərinin və fəaliyyət strategiyalarının hazırlanmasında istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Açar sözləri: Azərbaycan, real iqtisadiyyat, kreditləşdirmə, kredit resursları, iqtisadiyyatın kreditlərə tələbatı, real iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri, bank-kredit təşkilatları.

UOT: 336.1:336.7:336.77

JEL: E44; F65; G21; G32; P34

DOI: <https://doi.org/10.54414/ETQA5294>

Giriş

Real iqtisadiyyat ölkənin sabit iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir. Onun əhəmiyyəti ölkənin müəssisələri sayəsində cəmiyyətin hər gün istifadə etdiyi iqtisadi səmərələr yaranmaqla özünü göstərir. Real iqtisadiyyatın vəziyyəti istənilən dövlətin ixtisaslaşmasını, inkişaf və iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini müəyyənlişdirən amildir. Real iqtisadiyyat dedikdə, bir qayda olaraq, maddi və qeyri-maddi əmtəələrin və xidmətlərin istehsal olduğu sənaye sahələrinin məcmusu başa düşülür. Real iqtisadiyyatın əmtəə və xidmətlərin istehsalını, daxili bazarda tədarük və satışı təmin edir, şəxsi və sənaye istehlakı məqsədlə mallara (xidmətlərə) tələb yaradır [1, s.77]. Real iqtisadiyyat - maliyyə sektoruna aid olan maliyyə-kredit və mübadilə əməliyyatları istisna olmaqla, maddi və qeyri-maddi əmtəə və xidmətlər istehsal edən iqtisadi fəaliyyət sahələrinin məcmusudur ki, buraya hasilat və emal sənayesi, məişət və digər xidmətlərin göstərilməsi müəssisələrindən ibarət

sənaye istehsalı daxildir. Real iqtisadiyyatın əsasını kənd və sənaye məhsullarının istehsalı təşkil edir. Məhz istehsal sferasında istehsalçı təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə olur, yeni maddi nemətlər yaradır, buradan da real iqtisadiyyatın məzmununu müəyyənlişdirmək olar: 1. İnsan təbiətin substantsiyasına birbaşa transformativ təsir göstərir; 2. Belə təsirin nəticələri cəmiyyətin ən əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulur; 3. Maddi ilkin şərait yaradılır ki, onlar olmadan başqa sahələrin (incəsənət, idman, səhiyyə, təhsil və s.) inkişafı qeyri-mümkündür.

Azərbaycanda real iqtisadiyyatın kredit təminatında bankların rolunun tədqiqi

Müasir şəraitdə real iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində banklarının rolunun öyrənilməsi vəzifəsi olduqca aktuallaşır. Dövlətin bank sistemi ölkədə biznes proseslərinin inkişafı mexanizmində əsas element kimi çıxış edir. Funksional tədbirlər çərçivəsində bank sektoru real iqtisadiyyatı kredit bazarının maliyyə resursları ilə “qıdalandıraraq”

stimullaşdırır. Ancaq bu proseslərin bir-biri ilə əlaqəli olduğu başa düşülməlidir. Bank sektoru real iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırır, öz növbəsində real iqtisadiyyat müvəqqəti sərbəst maliyyə resurslarının mərkəzləşdirilməmiş fondlarının formalaşdırılması yolu ilə ölkə banklarının inkişafına təsir göstərir. Bank sisteminin sabitliyi iqtisadi inkişafın faza və tsiklindən, makroiqtisadi vəziyyətdən, pul sisteminin vəziyyətindən, təsərrüfat subyektlərinin ödəmə qabiliyyətindən, əhəlinin yığımlara meyindən, maliyyə sisteminin sabitliyindən və s. asılıdır. Əsas odur ki, iqtisadi mühitin bank sektorunun sabitliyinə təsirini düzgün qiymətləndirməklə bu sektorun ölkə iqtisadiyyatına nə dərəcədə inteqrasiya olunduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Banklar kredit mexanizmindən daha düzgün və səmərəli istifadə məqsədilə konkret kredit siyasəti hazırlayırlar. Çünki onların fəaliyyətinin uğuru və gələcək inkişafı kredit siyasətindən asılıdır. Kommersiya bankları mərkəzi bankın pul-kredit siyasətinin reallaşdırmaqla tədaviyə keçirilən pul kütləsinin maliyyə sabitliyinin və normal iqtisadi artım tempinin qorunması məqsədlərinə uyğun olmasını təmin edir. Bankların resurslarından istifadənin ən mühüm və ənənəvi üsulu, eləcə də davamlı iqtisadi artımın dəstəklənməsi və dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşdırılmasının əsas üsullarından biri real iqtisadiyyatda iqtisadi subyektlərə kredit verilməsidir.

Kredit siyasətinin açıq-aydın aktuallığına baxmayaraq, hər bir kommersiya bankı bunu daim və ya sistemli şəkildə həyata keçirmir. Kredit siyasəti borc verənə və birbaşa borcalana verilən əsas tələbləri, kommersiya bankının konsepsiyasını müəyyənləşdirir və kredit bazarında prioritetləri önə çəkir. Kredit siyasəti kredit işinin həyata keçirilməsi və aparılması üçün zəmin yaratmalı, kreditləşmənin ən mühüm vəzifələrini, məqsədlərini, həyata keçirilməsi qaydalarını əks etdirməlidir. Kommersiya bankları tərəfindən kredit siyasəti formalaşdırılarkən əsas məqsəd müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsidir ki, onun əsasında minimum risklə maksimum mənfəət əldə etmək mümkündür. Kommersiya bankları öz inkişaf və təkmilləşdirmə strategiyasını formalaşdırırlar ki, bu da kredit siyasətidir. Kommersiya banklarının reallaşdırdığı kredit siyasəti aşağıdakı kimi alt məqsədlərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur: aktivlərin yaradılmasına minimal təsir göstərəcək

risk səviyyəsinə nail olmaq; kredit əməliyyatları sahəsində peşəkarlardan ibarət komanda yaratmaqla kredit portfelinin yüksək səviyyədə olmasını təmin etmək; müştərilərlə səmərəli əlaqələrin inkişafı yolu ilə sabit, daimi gəlir əldə etmək və s.

Bankın yuxarı rəhbərliyi kredit siyasətini hazırlayır. Bundan əlavə, onu təkmilləşdirir və kredit fəaliyyətinin bir qrup əsas istiqamətlərini formalaşdırır: bank işçilərinin rəhbər tutduğu standartlar və müxtəlif meyarlar; kreditləşmə sahəsində strateji əhəmiyyətli qərarların qəbul edilməsinə görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin əsas hərəkətləri; kommersiya bankının kredit fəaliyyətinin keyfiyyətinə və işinə nəzarət. Kommersiya banklarının rəhbərliyi kredit siyasətini hazırlamaqla bərabər kredit portfelini müəyyən amillərə əsaslanaraq formalaşdırır. Kredit siyasətinin formalaşmasında amillər obyektiv (makroiqtisadi, regional və sektoral) və subyektiv (bankdaxili) amillərə bölünür. Beləliklə, kommersiya bankının kredit siyasətinin əsas rolu pul vəsaitlərinin toplanması və onların investisiyası sahəsində bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Kredit siyasəti bankın fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirir, onun səmərəliliyini artırır və kredit fəaliyyəti sahəsini təkmilləşdirir. Bu siyasət bank və müştəriləri arasında kredit münasibətlərinin yaxşılaşdırılması və inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyır. Kommersiya bankı kredit siyasətini bankın nəzərdə tutduğu strategiyalara əsaslanaraq, əsas diqqəti kapitalın artımına, gəlirlərin artmasına, likvidliyin təmin edilməsinə və saxlanmasına, riskin azaldılmasına yönəldir. Bank mənfəəti artırmaq üçün böyük həcmdə bank əməliyyatlarına, xidmətlərə malik olmalıdır. Bütün amillərin düzgün təhlili və kredit siyasətinin bank təşkilatına rəşional şəkildə tətbiqi kommersiya bankının daha rəqabətqabiliyyətli olmasına və mənfəətini artırmağa imkan verəcəkdir. Kredit siyasəti ölkənin mövcud qanunvericiliyinə, habelə Mərkəzi Bankın tələblərinə və ölkədəki iqtisadiyyatın ümumi istiqamətinə zidd olmamalıdır. Kredit siyasəti elə hazırlanmalıdır ki, o, kommersiya bankının məqsəd və vəzifələrinə uyğun olmalı və bank fəaliyyətinə yalnız müsbət təsir göstərməlidir.

Kommersiya banklarının kreditləri müəssisə vəsaitlərinin əsas mənbəyi olaraq qalır. Kredit vermək kommersiya banklarının resurslarından istifadənin ənənəvi üsuludur. İlkin dövrlərdə banklar

sırf kredit təşkilatları kimi yaradılıb, əsas gəliri bankın cəlb etdiyi kreditlər üzrə aldığı faizlər və bankın cəlb etdiyi əmanətlər idi. Hazırda kreditləşmə ilə yanaşı, real iqtisadiyyatın müəssisələri ilə banklar arasında qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif formaları mövcuddur: hesablaşmalar və ödənişlər, valyuta əməliyyatları, vəsaitlərin yerləşdirilməsi, trust əməliyyatları, lizinq, əmlakın qiymətləndirilməsi, mobil bank xidmətləri, bank zəmanətlərinin verilməsi, konsaltinq və informasiya xidmətlərinin göstərilməsi və s. Kreditləşmə hazırda iqtisadi inkişaf üçün əsas daxili stimullardan biridir. İstehsalçılara kredit dəstəyi və bu əsasda iqtisadi artımın, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, səmərəli tələbin yaradılması və bunun nəticəsində inflyasiyanın aşağı salınması məsələləri indiki dövrdə xüsusilə aktualdır. Bankların real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində aparıcı rolu bankların yüksək resursunun, intellektual potensialının olması, ölkənin bank sisteminin tipi ilə bağlıdır [2, s.21].

Ümumiyyətlə, bank kreditləri ənənəvi olaraq real iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun mühüm mənbəyi olmuşdur. Kreditlər müəssisələrin investisiya prosesini həyata keçirmək imkanlarını genişləndirir, investisiya layihələrinin reallaşdırılmasını, habelə kapitalın dövriyyəsinə sürətləndirir. Banklar bazar şəraitində ölkənin maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir, pul vəsaitlərinin onları saxlayanlardan investisiya edənlərə köçürülməsinin əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Bank krediti kreditor və borcalan arasında qarşılıqlı əlaqənin məhsuludur və birincisi gəlir əldə etmək məqsədilə geri ödəmə əsasında kredit kapitalını nağd şəkildə verən bank və ya bank olmayan kredit təşkilatıdır [3, s.13]. Bank kreditləri bazarı iqtisadi sistemin və hər şeydən əvvəl investisiya sektorunun mühüm tərkib hissəsidir. Bank krediti əsasən əmtəə və pul kapitalına xidmət etməyə başlayanda o zaman real iqtisadiyyatdan ticarət və maliyyə sektorlarına investisiya resurslarının axını qaçılmaz olur ki, bu da real investisiyaların daralmasına səbəb olur. Bankların investisiya fəaliyyətinin təhlili zamanı nəzərə alınmalı olan digər nəzəri və metodoloji məqam investisiyaların mikro və makroiqtisadi aspektlərini üzvi şəkildə birləşdirməsidir. Hazırda Azərbaycanda real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində ən geniş yayılan üsul məhz bank kapitalının sənaye kapitalına çevrilməsi formalarından biri kimi bank kreditləşməsidir. Əksər Azərbaycan

bankları rəqabət qabiliyyətliliyini yalnız qısamüddətli kreditləşmə sahəsində, əsasən müəssisə və təşkilatların cari fəaliyyəti üçün maliyyə resursları ilə təmin etmək sahəsində nümayiş etdirə bilir. Kapitallaşmanın səviyyəsinin aşağı olması bankların güclənməsinə və iqtisadiyyatda onların funksional rolunun artmasına mane olan səbəblərdəndir [4, s.75].

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında banklar pul dövriyyəsinə gücləndirir, milli valyutanı qoruyur, sabitliyini təmin edir və onun məzənnəsini xarici ölkələrin valyutalarına nisbətə müəyyənləşdirir, pul siyasətinin müəyyən alətlərindən istifadə edir və beləliklə də iqtisadiyyatın inkişafını təmin edir. Azərbaycanın Mərkəzi Bankı dövlət bankı olmaqla özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsində, inkişafı və tənzimlənməsində birbaşa iştirak edir. Mərkəzi Bank iqtisadiyyatın aparıcı strukturları olan digər banklarla çoxşaxəli əməliyyatlar aparır, normativ-hüquqi aktlar əsasında müəyyənləşdirilmiş nağd pul ehtiyatlarını saxlayır, onlara mövcud qaydalar əsasında kreditlər verir, kredit təşkilatlarının fəaliyyətini tənzimləyir, pul-kredit sferasında dövlət siyasətini reallaşdırır və ölkə iqtisadiyyatını zəruri pul kütləsi ilə təmin etmək məqsədilə dövlət qiymətli kağızlarını yerləşdirir. İqtisadi inkişafın indiki vəziyyətində bankın rolu daha da artmışdır. Çünki bank sistemi ölkə iqtisadiyyatında mikro və makro səviyyələrdə həll olunan bütün vəzifələrin kəşimə nöqtəsidir. İqtisadi artım sürətinin təmin edilməsinə, ÜDM-in, məşğulluğun artırılmasına, inflyasiyanın azaldılmasına böyük ehtiyac olarsa, mərkəzi bank iqtisadiyyatın normallaşdırılmasında həlledici rol oynaya bilər [5, s.3].

Bank sisteminə sabitliyin yaradılması əhalinin banklara inamının vacib şərtlərindəndir. Azərbaycanda 2015-ci ilin fevral və dekabr aylarında baş verən devalvasiyadan sonra heç bir sistem əhəmiyyəti olmayan bir neçə bankın bağlanması əhali arasında müəyyən çətinlik yaratmışdır. Lakin Mərkəzi Bankın reallaşdırdığı ardıcıl tədbirlər sayəsində sabitlik bərpa olunub. Mərkəzi Bankın gördüyü tədbirlərin nəticəsində bank sisteminin artım tempini iqtisadiyyatın artım tempinə uyğunlaşdırmaq, bank ekspansiyasını sabitləşdirmək mümkün olmuşdur. Bank sektorunun ölkənin iqtisadi inkişafının əsas aparıcı istiqamətlərindən biri olduğunu nəzərə alsaq, sağlam bank sistemini real iqtisadiyyatın inkişafını şərtləndirən əsas

hərəkətverici qüvvəyə çevirmək mümkündür [6, s.214].

Qeyd edək ki, real iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının dinamikasının qeyri-sabit olduğunu müşahidə olunur. Belə ki, real iqtisadiyyata yönəldilən kredit qoyuluşlarının 2010-cu ildən 2016-cı ilin əvvəlinə qədər davamlı olaraq artığını, daha sonrakı illərdə isə azaldığını və yenidən artığını görmək mümkündür. Real iqtisadiyyata ən çox 2015-ci ildə 21730,4 milyon AZN olmaqla kredit yönəldilib ki, bu 2010-cu ilə görə 2,4 dəfə, 2014-cü ilə görə 17,2%, 2016-cı ilə görə 32,1%, 2022-ci ilə görə isə 7,7% çoxdur. 2016-cı ildən bəri isə ən çox real iqtisadiyyata yönəldilən kredit qoyuluşlarının həcmi 20184,0 milyon AZN olmaqla 2022-ci ildə olmuşdur. 2022-ci ilə iqtisadiyyatın real iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının 78,0%-i özəl, 19,1%-i dövlət banklarının, 2,9%-i isə qeyri-bank kredit təşkilatlarının payına düşdüyünü görürük [7]. Azərbaycanda real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində bankların rolunun qeyri-sabit olduğunu görmək mümkündür. Odur ki, Azərbaycanda real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində bankların rolunun artırılması yollarının tədqiqi əsas prioritetlərdən olmalıdır.

Yaxın gələcəkdə bankların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, beynəlxalq kredit təşkilatları və dünya bankları ilə əlaqələrin gücləndirilməsi, kreditlərdən səmərəli istifadənin təmin edilməsi, əmanətçilərin banklara inamının artırılması, xarici öhdəliklərin artmasının qarşısının alınması, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə real iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmının artması, bank xidmətlərinin çeşidinin genişlənməsi və onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi Azərbaycanın bank sektorunun qarşısında duran strateji vəzifələrdəndir [8, s.283].

Müasir dövrdə Azərbaycanda real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində bankların rolunun yüksəldilməsi istiqamətləri

Yeni müəssisələrin yaradılması, yerli istehsal sahələrinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması, idxaldan asılılığın azaldılması və idxalı əvəz edən sahələrin inkişaf etdirilməsində özəl sektorun rolunun artırılması və bu istiqamətlərdə tədbirlərin reallaşdırılmasında bank kreditləşdirilməsi önəmli rol oynayır. Bütün bunların fonunda demək olar ki, Azərbaycanda yaxın gələcəkdə real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsində bank təşkilatlarının rolunun

gücləndirilməsi və bu məqsədlə mövcud qanunvericiliyin və dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi, dövlət və özəl sektor arasında, xüsusən də banklar və özəl sektor subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqənin yeni səviyyəyə qaldırılması, sahibkarlıq subyektləri arasında əlaqələrin genişləndirilməsi, o cümlədən investisiya və innovasiya yönümlü layihələrinin cəlbediciliyinin artırılması zəruridir. Real iqtisadiyyatın subyektlərinin kredit qabiliyyətinin təmin edilməsi və bu sahədə müvafiq tədbirlərin görülməsi məqsədlə səmərəli maliyyə mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqi çox mühüm şərtidir. Real iqtisadiyyatın subyektlərinin öz fəaliyyətlərinin rentabellik səviyyəsini saxlaması üçün onların kredit resursları ilə təminat və kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin münasib olması böyük önəm daşıyır [9, s.132]. Ölkə iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyətinin ən mühüm elementi real iqtisadiyyatın stabil fəaliyyətidir ki, müasir şəraitdə onu bank sektoru ilə aktiv qarşılıqlı əlaqə olmadan təsəvvür etmək çətindir. Müasir şəraitdə kreditin rolunu qiymətləndirmək çətindir. Banklar və həmçinin, digər maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən verilən kredit ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafını stimullaşdırır, kapital mənbələrinin formalaşmasını təkrar istehsalı genişləndirmək məqsədilə sürətləndirir. Kredit dəstəyi olmadan müəssisə və təşkilatların sürətli və davamlı inkişafını, iqtisadi məkanda müxtəlif fəaliyyət növlərinin tətbiqini təmin etmək qeyri-mümkündür. Digər tərəfdən, kreditləşmə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatında müəyyən risklə əlaqələndirilir. Odur ki, bankların və kredit təşkilatlarının kredit portfelinin daimi təhlili kredit və digər növ bank risklərinə nəzarəti və vaxtında idarə olunmasını təmin edəcəkdir.

Real iqtisadiyyatdakı müəssisələrə banklar tərəfindən kredit verilməsinin həcmi genişləndirmək üçün əhəmiyyətli bank riskləri problemi həll etmək lazımdır. Bank risklərini, baş vermə dairəsindən asılı olaraq, xarici və daxili olaraq bölmək məqsəduyğundur. Xarici risklərə bankın özünün və ya müştərilərinin fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olmayan bank riskləri daxildir. Xarici risklər inflyasiya, bazar likvidliyinin azalması, bazar şəraiti, makroiqtisadi proseslərlə əlaqədar malların, xidmətlərin istehsalı və satışı prosesləri ilə əlaqəli iqtisadi risklərdir. Bu xoşagəlməz hadisələrin baş vermə ehtimalı həm bank - kreditor

və investor, depozitləri alan, həm də firmalar üçün - investisiyaların alıcıları və borc alanlar, əmanət sahibləri üçün təhlükəlidir. Nəticə etibarilə, xarici bank risklərinin mənbələrinə siyasi, sosial-iqtisadi proseslər və müvafiq olaraq onların dəqiqliyinin tam olmaması nəticəsində banka vura biləcək zərərlər daxildir.

Müəssisələrin kifayət qədər ödəmə qabiliyyətinin olmaması kreditləşmədə xarici risklərin yüksək səviyyəsini şərtləndirən amildir. Banklar girov kimi sahibkarların likvid əmlakını almaq istəyirlər ki, bu da kreditlərin ödənilməsi ilə bağlı bütün mümkün riskləri tam əhatə edə bilər. Bəzən isə bankların tələbi ilə girovun dəyəri bu riskləri iki dəfədən çox ödəməlidir. İndi sahibkarların girovu kimi əksər banklar həqiqətən də yalnız daşınmaz əmlaka üstünlük verirlər və nə dövriyyədə olan malları, nə də avadanlıq və mexanizmləri nəzərə almırlar. Göründüyü kimi, bank üçün riskdən qaçmağın ən məqbul çıxış yolu müştərilərdən qəbul edə biləcəkləri girovun nəzərdən keçirilməsidir. Girovların diversifikasiyası banklara öz kredit portfelinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və bununla da kreditlərin ödənilməsi riskini minimuma endirməyə imkan verəcək. Investisiya krediti üçün müraciət edərkən müəssisələr üçün müsbət maliyyə göstəricilərinin olmaması ilə bağlı problemlərə gəlincə, banklar kredit müqavilələrinin bağlanması sahəsində öz siyasətlərini nəzərdən keçirməli və müəssisə tərəfindən maliyyə sabitliyinin təsdiq edilməsinə dair tələbləri azaltmalıdırlar.

Daxili risklər bankın maliyyə bazarında əsas və köməkçi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Əsas bank fəaliyyətinin risklərinə faiz dərəcəsi, valyuta riskləri, verilmiş kreditlərin ödənilməsi riski, bankların hesablaşma, faktoring və lizinq əməliyyatları üzrə qiymət riskləri, habelə maliyyə alətlərinin bazar likvidliyinin azaldılması və bank kapitalının yenidən investisiya edilməsi riskləri daxildir. Beləliklə, daxili bank riskləri bankın borcalanların, investisiyaların alıcılarının və bankın digər müştərilərinin idarəetmə qərarlarının həyata keçirilməsi prosesində həmişə iştirak edə bilməməsi ilə əlaqələndirilir. Daxili və xarici bank riskləri arasında sıx əlaqə mövcuddur ki, onların minimuma endirilməsi yolları işlənib hazırlanarkən bunlar nəzərə alınmalıdır. Daxili bank risklərinin idarə edilməsi bankın maliyyə fəaliyyətinin səmərəlili-

yini və onun davamlılığını artırmaq məqsədi daşıyır. Risklərin idarə edilməsinin yüksək səmərəliliyinə nail olmağın ən yaxşı yolu bankın strategiyasını onun fəaliyyətində dəyişən maliyyə, siyasi, texnoloji və sosial şəraitə uyğunlaşdırmaqdır. Kredit təşkilatları arasında mövcud rəqabət şəraitində daxili bank risklərinin idarə edilməsinin etibarlı vasitələrindən biri idarəetmə səlahiyyətlərinin davamlı olaraq yenilənməsi və qeyri-mərkəzləşdirilməsi, bankda biznes proseslərinin idarə edilməsinin mühüm funksiyalarının yenidən bölüşdürülməsidir. Bu proses davamlı olmalı və peşəkar şəkildə hazırlanmış və sınaqdan keçirilmiş təlimatlara uyğun aparılmalıdır. Belə təşkilati-maliyyə restrukturizasiyası maliyyə bazarının subyektləri kimi bankların idarə edilməsinin “reinjini-riinqi” adlanır.

Bankın maliyyə idarəçiliyi cəlb edilmiş vəsaitlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, onların kreditlərə və əmanətçilərə vaxtında və tam qaytarılmasına yönəldilməlidir. Bu problemin həlli bankda cari likvidliyin idarə olunması sisteminin yaradılmasını, bankın aktiv və öhdəliklərinin müddət və məbləğlər üzrə balanslaşdırılmasını, müvafiq ehtiyatların olmasını, kredit portfelinin və depozitlərinin yüksək keyfiyyətinin təmin edilməsinə nəzərdə tutur. Mövcud kredit bazarının müəyyən edilmiş riskli seqmentlərini nəzərə alaraq kredit qoyuluşlarının effektiv və əsaslı diversifikasiyası ölkənin kommertiya banklarının və digər kredit təşkilatlarının ümumi kredit portfelinə səmərəli idarə etməyə imkan verəcəkdir [10, s.122]. Aparılan təhlillərə əsasən real iqtisadiyyatın bank kreditləşməsinin roluna bunlar daxil edilə bilər: müəssisədə kapitalın fasiləsiz dövriyyəsinə və genişləndirilmiş təkrar istehsal prosesinin təmin edilməsi; maliyyə resurslarının yerləşdirilməsinin rasionallığının və onlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması; qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması prosesində bankın maliyyə-iqtisadi potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması və əlavə dəyərin kapitallaşdırılması prosesinin aktivləşdirilməsi; innovasiya üçün stimül kimi texnologiyaların, bankın idarəetmə prosesinin təkmilləşdirilməsi, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması; ölkənin büdcə gəlirlərinin, ÜDM-in həcmünün artırılması və s.

Nəticə

Beləliklə, real iqtisadiyyat üçün bank kreditləşməsi iqtisadi fəaliyyətin yeni növlərinin inkişafı, satışın artırılması, innovasiyaların tətbiqi və maliyyə axınlarının optimallaşdırılması üçün imkanlar açır. Banklar öz növbəindən faizdən sabit gəlir əldə edir ki, bu da onun mənfəətini, kredit portfelinin diversifikasiyasını təmin edir, maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin artmasına səbəb olur. Bütövlükdə bank sektorunun müştərilərə əlverişli şərtlərlə kredit verməsi prosesin hər iki iştirakçısı üçün qarşılıqlı faydalıdır.

Bütün bunlara əsaslanaraq real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsini zəruri hesab edirik. Fikrimizcə, real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- bank mütəxəssislərinin ixtisasının artırılması;
- hüquqi şəxslərin kreditləşdirilməsində risklərin və ümitsiz kreditlərin sayının azaldılması üçün tədbirlərin formalaşdırılması;
- həm kredit verildikən, həm də kredit müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddətdə girov qoyulmuş əmlakın yoxlanılmasının təmin edilməsi;
- şübhəli borclar üzrə mümkün itkilər üçün ehtiyatların tam həcmdə formalaşdırılması;
- ərizələrə baxılma vaxtını azaldacaq standartlaşdırılmış prosedurların tətbiqi;
- hüquqi şəxslərə kreditlərin verilməsi şərtlərinin, onların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş daha geniş dövlət və regional səviyyədə tədbirlər kompleksinin təşkili və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Колумбитов, Д. Б. Современные тенденции банковского кредитования реального сектора экономики / Д. Б. Колумбетова, Б. Б. Дуйсенбаева, А. Ж.

Сугурова // Экономика и управление: научно-практический журнал. – 2019. – № 6(150). – С. 76-81.

2. Абузярова, Э. Р. Анализ роли коммерческих банков в кредитовании реального сектора экономики / Э. Р. Абузярова // Евразийский союз ученых. – 2015. – № 9-1(18). – С. 21-25.

3. Джандигова, З. М. Актуальные проблемы банковского кредитования реального сектора экономики / З. М. Джандигова // Финансовые рынки и банки. – 2018. – № 3. – С. 13-15.

4. Kamilov A. Azərbaycanca bank kapitalının real sektorun maliyyələşdirilməsinə cəlb edilməsi yolları. İpək yolu, №2, 2017, s.72-79.

5. Mirhadi İ.S. Mərkəzi Bankın ölkə iqtisadiyyatının stabil inkişafında rolunun yüksəldilməsi yolları. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avto-referatı, Bakı, 2018, 33 s.

6. Ağakışiyev Z.A. Bank sistemində sabitliyin bərpasına yönəldilmiş monetar siyasətin qiymətləndirilməsi. AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri, № 6, 2019, s.214-220.

7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>.

8. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Sumqayıt SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2018.-376 s.

9. Əliyev G.A. Real iqtisadiyyat subyektlərinin kredit əlçatanlığının təmin edilməsinə nəzəri-konseptual yanaşmalar. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2022 (iyul-avqust), s.129-136.

10. Мусаева, В. А. Особенность банковского кредитования реального сектора экономики / В. А. Мусаева, С. В. Затрапина // М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. – 2022. – № 2(55). – С. 122-124.

Герай Айдын оглы АЛИЕВ

Докторант Сумгаитского Государственного Университета

E-mail: gerayaliyev1907@gmail.com

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ РОЛИ БАНКОВ В КРЕДИТОВАНИИ РЕАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Целью исследования являются пути повышения роли банков в кредитовании реальной экономики Азербайджана. Для этого рассмотрены и обобщены проблемы кредитования реальной экономики. Обоснована важность кредитного механизма в эффективном использовании ресурсов реальной экономики. Отмечена необходимость обеспечения доступных кредитных ресурсов для субъектов экономической деятельности. Даны предложения по повышению роли банков в кредитовании реальной экономики в Азербайджане в ближайшей перспективе.

Метод исследования – использовался ряд научных методов, в том числе, анализ, синтез и обобщение. Одновременно рассмотрены научные взгляды ряда исследователей, которые изучали проблемы повышения роли банков в кредитовании реальной экономики.

Результаты исследования выражаются в разработке и применении более эффективных механизмов повышения роли банков в процессах кредитования субъектов реальной экономики.

Ключевые слова: Азербайджан, реальная экономика, кредитование, проблемы доступности кредитов, эффективность механизмов кредитования, банки, роль банков в кредитовании, кредитование субъектов реальной экономики.

Geray Aydin ALIYEV

Doctoral student of Sumgait State University

E-mail: gerayaliyev1907@gmail.com

WAYS TO INCREASE THE ROLE OF BANKS IN CREDITING THE REAL ECONOMY OF AZERBAIJAN

Summary

The purpose of the research is ways of increasing the role of banks in crediting the real economy of Azerbaijan. For this purpose, the problems of crediting the real economy have been generalized. The importance of credit mechanism in effective utilization of resources of real economy has been substantiated. The necessity of providing accessible credit resources for subjects of economic activity has been noted. Proposals to increase the role of banks in crediting the real economy in Azerbaijan in the near future have been given.

Method of research - a number of scientific methods were used, including analysis, synthesis and generalization. At the same time, scientific views of a number of researchers who studied the problems of increasing the role of banks in crediting the real economy were considered.

The results of the research are expressed in the development and application of more effective mechanisms to increase the role of banks in the processes of lending to subjects of the real economy.

Keywords: Azerbaijan, real economy, crediting, problems of credit availability, efficiency of crediting mechanisms, banks, role of banks in crediting, crediting of subjects of real economy.

Daxil olub: 15.11.2023

Nəzrin İsmayıl qızı XEYİRXƏBƏRLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
E-mail: nazrinkhabar@gmail.com

VALYUTA EHTİYATLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

Xülasə

Valyuta ehtiyatları hər bir ölkənin iqtisadi stabilliyini təmin etmək üçün onun sahib olduğu vacib alətlərdən biridir. Bu vacib alətin ölkənin inkişafında lazımı səviyyədə istifadə edilməsi onun səmərəli idarə edilməsindən asılıdır. Valyuta ehtiyatları mərkəzi banklar, iri maliyyə orqanları, yaxud da dövlət tərəfindən idarə olunur. Valyuta ehtiyatları məxsus olan orqan onların idarə edilməsində maksimum səmərəliliyin təmin olunmasına çalışmalıdır. Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi zamanı BVF-nun təlimatlarında öz əksini tapan prinsiplərə diqqət yetirilməlidir. Valyuta ehtiyatlarına sahib olan bir ölkə kimi Azərbaycan da ehtiyatların səmərəli və optimal şəkildə idarə olunmasına xüsusi diqqət yetirir. Azərbaycanın valyuta ehtiyatları həm Mərkəzi Bank, həm də Dövlət Neft Fondu tərəfindən idarə olunur. Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ölkəmizin valyuta ehtiyatlarının səviyyəsi artmaqda davam edir. Bu ehtiyatların idarə olunmasında effektiv idarəetmə sisteminin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bundan əlavə məqalədə valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsinin məqsədi, prinsipləri işıqlandırılmış və bu fəaliyyət üzrə Azərbaycanın təcrübəsi öyrənilmişdir. Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: valyuta, valyuta ehtiyatı, investisiya, mərkəzi bank, ehtiyatlarının idarə edilməsi.

UOT: 33

JEL: F31

DOI: <https://doi.org/10.54414/YAIU5401>

Giriş

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, valyutalar dövlətlərin inkişaf etməsində və iqtisadi sabitlik əldə etməsində əhəmiyyətli bir yer tutmuşdur. Bir çox dövlətlər müəyyən zaman içərisində öz milli bank sistemlərini və valyutalarını inkişaf etdirmələrinə baxmayaraq, sonrakı inkişaf prosesində bəzi valyutaların digər valyutalara nisbətən daha etibarlı və sabit olduğu ortaya çıxdı. Müxtəlif dövrlərdə bəzi valyutaların daha etibarlı olması onlardan ehtiyat kimi istifadə edilməsinə və "beynəlxalq ehtiyat valyuta" kimi xüsusiyyət qazanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu gün də valyutalar öz ehtiyat funksiyasını yerinə yetirməkdə davam edirlər. Müxtəlif dövrlərdə baş verən böhranlar, iqtisadi qeyri-sabitlik ölkələri valyuta ehtiyatları toplamağa vadar etdi ki, bu da bu ehtiyatların idarə edilməsi məsələsini daim aktual edir.

Əsas Mətn

Valyuta ehtiyatı — ölkənin mərkəzi bankı və yaxud da müvafiq maliyyə qurumu tərəfindən

müxtəlif məqsədlər üçün ehtiyat kimi saxlanılmış valyuta həcmi özündə əks etdirir. Valyuta ehtiyatı ölkənin milli valyutasına olan etibarın qorunub saxlanılmasına kömək edir, mərkəzi banklara bazara müdaxilə edərək valyuta məzənnəsinə təsir göstərilməsini təmin edir.

Qeyd edə bilərik ki, bütün ölkələrdə müəyyən miqdarda xarici valyuta ehtiyatı saxlanılır, lakin hər bir ölkənin ehtiyat saxlamaqda məqsədi müxtəlif ola bilər. Valyuta ehtiyatları ilə bağlı strateji siyasəti müəyyən etməzdən əvvəl, dövlət və maliyyə qurumları sahib olduqları ehtiyatları hansı məqsədlə ehtiyat kimi saxladıklarını müəyyən etməlidirlər. Bütün bunlar müəyyən edildikdən sonra ehtiyatlar ilə bağlı düzgün siyasət həyata keçirilə bilər ki, bu zaman da valyuta ehtiyatlarının maliyyələşdirilməsi, onların optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi kimi bir çox məsələlər haqqında düzgün qərarlar qəbul edilə bilər.

Bir çox ölkələrdə valyuta ehtiyatları mərkəzi banka məxsusdur. Yəni ki, onlar mərkəzi bankın balansında saxlanılır və ehtiyatların idarə

edilməsi ilə bağlı qərarlar mərkəzi bankların idarəetmə strukturunun daxilində müəyyənləşdirilir. Lakin ehtiyatların rəsmi olaraq dövlətə məxsus olduğu da deyə bilərik. Bu zaman isə onların idarə edilməsi ilə bağlı qərarlar hökumət tərəfindən qəbul edilir və bu qərarların verilməsi Maliyyə Nazirliyi və yaxud digər böyük maliyyə qurumu tərəfindən həyata keçirilir.[1 s.3]

Valyuta ehtiyatları daxili valyutanı dəstəkləməkdə və daxili pul siyasətinin həyata keçirilməsində daha böyük bir rol oynayarsa, bu zaman onların Mərkəzi Bank tərəfindən idarə edilməsi və onların balansında saxlanması daha məqsədli hesab edilir. Lakin xarici valyuta ehtiyatlarının toplanmasının birbaşa mərkəzi bankdan asılı olduğunu deyə bilmərik. Ümumiyyətlə, valyuta ehtiyatlarının toplanması iqtisadiyyatın güclü performansından yarana bilər ki, bəzən də xarici borclanma ilə onların səviyyəsi artırıla bilər. Valyuta ehtiyatlarından daha çox dövlətin xarici valyuta ilə olan borc və öhdəliklərinin ödənməsində istifadə olunursa, onların idarə edilməsinin hökumət tərəfindən yerinə yetirilməsi daha uyğundur. Mərkəzi bankların nə qədər müstəqil olmasına baxmayaraq, hər bir ölkənin valyuta ehtiyatları ilə bağlı son qərarlar hökumət tərəfindən qəbul edilir.

İnkişaf etmiş bazarlara malik olan ölkələr üçün valyuta ehtiyatları milli sərvət olmaqla yanaşı, həm də pul siyasətinin həlledici aləti rolunda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə ehtiyatlardan düzgün və effektiv bir şəkildə istifadə edilməsi və onların idarə edilməsi mühüm məsələlərdəndir. Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi nisbətən mürəkkəb və vaxt aparan bir prosesdir. Bu ehtiyatlar inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-də müəyyən bir hissəsini təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə bu göstərici daha yüksəkdir.

Valyuta ehtiyatlarının saxlanması müxtəlif səbəbləri ola bilər. Valyuta ehtiyatları milli valyutaya dəstək məqsədi ilə saxlanıla bilər. Həmçinin, valyuta ehtiyatlarından pul siyasətinin bir aləti kimi də istifadə edilir. Bu, əsasən məzənnə rejimini qorumaq və sabit valyuta siyasəti aparan ölkələr üçün xarakterikdir. Valyuta ehtiyatları ölkələrin xarici valyuta ilə bağlı olan borc öhdəliklərinin və hesablaşmaların yerinə yetirilməsində bir vasitə rolunu da oy-

nayır. Valyuta ehtiyatlarından fəvqəladə hallarda və böhran dövrlərində iqtisadi sabitliyi təmin etmək məqsədi ilə də istifadə olunur və bu daha çox yetəri qədər güclü iqtisadiyyata malik olmayan ölkələr üçün xarakterikdir. Çünki daha güclü iqtisadiyyata malik ölkələr böhran zamanı baş verən qeyri-sabitliyi valyuta ehtiyatları hesabına deyil, iqtisadiyyatın digər sahələrindən maliyyələşdirilməsi yolu ilə aradan götürürlər. Ölkələr valyuta ehtiyatlarından investisiya etmək üçün də istifadə edə bilərlər. Onlar valyuta ehtiyatlarını investisiya edərək onlardan müəyyən miqdarda maliyyə mənfəəti əldə edirlər.

Müasir iqtisadi şəraitdə hər bir dövlətin strateji əhəmiyyətli vəzifələri sırasına valyuta ehtiyatlarının optimal strukturunun formalaşdırılması və səmərəli idarə edilməsi vəzifələri də daxildir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun müvafiq təlimatına uyğun olaraq, valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi dedikdə, səlahiyyətli orqanların sərəncamında və nəzarətində dövlət sektorunun rəsmi xarici aktivlərinin mövcudluğunu və həmin aktivlərdən istifadə edilməklə, ölkə qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edən proses başa düşülür.[2 s.7]

Ənənəvi olaraq milli maliyyə sistemi üçün valyuta ehtiyatlarının əhəmiyyəti aşağıdakı əsas vəzifələrin həyata keçirilməsində özünü göstərir və bunlar valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılmasının məqsədləri hesab edilir:

- dövlət tərəfindən həyata keçirilən pul-kredit və valyuta siyasətinə inamın formalaşdırılması; milli valyutanın müdafiə edilməsi məqsədilə intervensiyaların həyata keçirilməsi;
- xarici maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsinin məhdudluğu və iqtisadiyyatın inkişafının qeyri-stabilliyi zamanı pul vəsaitlərinin xarici valyutalarda saxlanması köməkliliyi ilə xarici risk faktorlarının məhdudlaşdırılması;
- ölkənin maliyyə bazarlarının digər subyektləri arasında işgüzar nüfuzunun saxlanması və xarici iqtisadi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün təminatların verilməsi;
- dövlətin xarici valyutaya tələbatının ödənilməsi və onun xarici borclar üzrə öhdəliyinin yerinə yetirilməsi.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi üzrə təlimatlarına uyğun olaraq, ehtiyatların idarə edilməsi zamanı aşağıdakı prinsiplərə riayət edilməlidir:

- 1) Ehtiyatların idarə edilməsinin məqsədi, əhatəsi dairəsi və koordinasiyası
- 2) Şəffaflılıq və hesabatlılıq prinsipi
- 3) İnstitusional əsaslar prinsipi
- 4) Risklərin idarə edilməsinin əsasları prinsipi
- 5) Səmərəli bazarların rolu prinsipi

Yuxarıda qeyd edilən prinsiplər və yaxud təlimatlar ölkələrin qlobal maliyyə bazarlarında yaranan şoklara qarşı müqavimətlərini və ehtiyatların idarə edilməsi çərçivələrini gücləndirmək məqsədini daşıyır.

Ehtiyatların idarə edilməsinin məqsədi, əhatəsi və koordinasiyası prinsipi. Bu prinsipə görə ehtiyatların idarə edilməsi zamanı müəyyən məsələlərin həllinə nail olmaq üçün ölkənin yetərli həcmdə valyuta ehtiyatları olmalı və həmin valyuta ehtiyatları dövlət sektorunun rəsmi xarici aktivlərindən (əhatə olunma) ibarət olmalıdır. Bu aktivlərin səmərəli koordinasiyası dövlətin xarici borclarını idarə etməyə imkan verməli və onun xaricdən asılılığını azaltmağa imkan verməlidir.

Şəffaflılıq və hesabatlılıq prinsipi ehtiyatların idarə edilməsinə cavabdeh olan maliyyə orqanlarının məqsədlərinin, öhdəliklərinin və rollarının dəqiqliyini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, bu prinsip ictimaiyyətin valyuta ehtiyatlarına dair informasiyalandırılmasını, eyni zamanda, ehtiyatların idarə edilməsi üzrə bazar əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin açıqlığını göstərir.

İnstitusional əsaslar prinsipi valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsinə cavabdeh olan institutların fəaliyyətinin və mexanizmlərin, qanunçuluğun əsaslarına söykənməsinin vacibliyini göstərir. Məhz həmin qanunçuluğun əsasları valyuta ehtiyatlarını idarə edənlərin vəzifə və səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Risklərin idarə edilməsinin əsasları prinsipi görə valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi zamanı özünü göstərə biləcək risklərin aşkarlanmasına və qiymətləndirilməsinə imkan verəcək sistem olmalıdır. Bu sistem riskləri müəyyən parametrlər və səviyyələr daxilində idarə etməyə imkan verməlidir. Bu baxımdan riskin

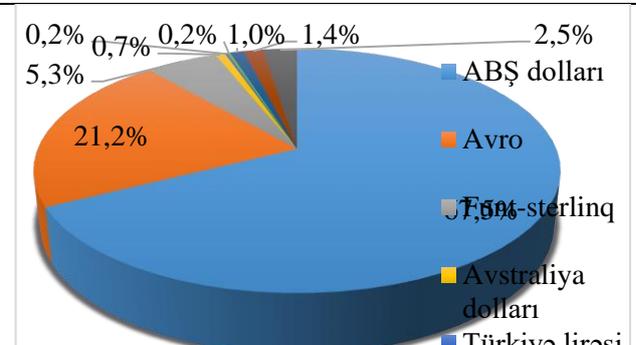
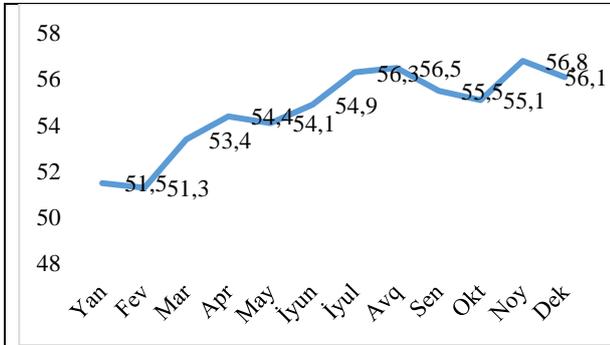
dərəcəsinə fasiləsiz surətdə nəzarət edilməlidir ki, onun yol verilə bilən hədlərdən kənara çıxıb-çıxmadığı müəyyən edilə bilsin.

Effektiv bazarların rolu prinsipi. İstənilən başqa əməliyyatlar kimi iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan valyuta ehtiyatları üzrə əməliyyatlar da yetərli səviyyədə dərinliyə və likvidliyə malik bazarlar üzrə həyata keçirilməlidir. Bu bazarlar əməliyyatları etibarlı və səmərəli şəkildə həyata keçirməyə imkan verməlidir. [3 s.5]

Azərbaycan Respublikasının valyuta ehtiyatları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu tərəfindən qorunub saxlanılır. Valyuta ehtiyatlarının Mərkəzi Bankın balansında olan hissəsi onun İdarə Heyətinin müəyyənləşdirdiyi strategiyalar çərçivəsində ehtiyat aktivləri kimi saxlanılır. Xarici valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi Mərkəzi Bankın funksiyalarının tərkibinə daxildir. Mərkəzi Bank valyuta ehtiyatlarını idarə edərkən bu sahə üzrə peşəkarlaşmış digər maliyyə qurumlarının xidmətlərindən də yararlanma bilər, lakin yenə də İdarə Heyətinin müəyyənləşdirdiyi strategiyaları əsas götürür. Valyuta ehtiyatlarındakı miqdar təhlükəli səviyyəyədək azaldıqda və yaxud da azalma təhlükəsi ilə üzləşdikdə Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanına ehtiyatlarla bağlı hesabat və ya əsaslandırılmış təkliflər təqdim edə bilər ki, bu da özündə ehtiyatların azalma səbəbləri göstərilməklə təqdim olunur. [4]

Xarici valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi Suveren Fondların da fəaliyyətinin tərkibinə daxildir. Məhz valyuta ehtiyatlarının bir qismi Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) balansında qorunub saxlanılır. Fond 1999-cu il 29 dekabr Ümumilli lider Heydər Əliyevin Fərmanı ilə yaradılmışdır. Dövlət Neft Fondu neftdən və qazdan əldə edilmiş gəlirlərin saxlanması, effektiv bir şəkildə idarə edilməsi və gələcək nəsillər üçün qorunmasını təmin edən büdcədən kənar dövlət təsisatıdır. Neft Fondu sərəncamında olan vəsaitəri Prezident tərəfindən təsdiq edilmiş investisiya qaydaları haqqında olan fərman əsasında idarə edir. Dövlət Neft Fondunun balansında saxlanılan valyuta ehtiyatları beynəlxalq səviyyədə tanınmış maliyyə qurumlarının hesablarında saxlanılır və yüksək

reytingə malik olan qiymətli kağızlarda yerləşdirilir. Aşağıdakı diaqramda Dövlət Neft Fondunun 2023-cü il ərzində valyuta vəsaitlərinin dəyişməsinin aylıq dinamikası əks olunmuşdur.

Diaqram 1.

2023-cü ildə ARDNF-nin vəsaitlərinin dəyişməsinin aylıq dinamikası (mlrd. ABŞ dolları)

Mənbə: <https://www.oilfund.az>

Diaqram 2.

ARDNF-nin vəsaitlərinin xarici valyutalar üzrə bölgüsü (31.12.2023)

Mənbə: <https://www.oilfund.az>

Diaqramdan da görüldüyü kimi, 2023-cü il dekabr ayında Dövlət Neft Fondu 56.1 mlrd ABŞ dolları dəyərində valyuta ehtiyatlarına sahibdir.

Mərkəzi Bankın balansında saxlanılan valyuta ehtiyatları ilə Dövlət Neft Fondunun ehtiyatları funksional cəhətdən fərqlənirlər.

Mərkəzi Bankın balansında saxlanılan valyuta ehtiyatlarının toplanmasının ən əsas funksiyası valyuta bazarında milli valyutanın sabitliyini təmin etmək, düzgün məzənnə siyasətini həyata keçirmək və xarici ticarət balansını təmin etmək kimi bir çox funksiyaları özündə əks etdirir. Mərkəzi Bank valyuta ehtiyatlarından həm də valyuta bazarına müdaxilə etmək və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə idarəetmə aləti kimi istifadə edə bilər.

Dövlət Neft Fondunun sərəncamında olan ehtiyatlar isə neftin satışından yüksək məbləğdə gəlir və mənfəət əldə edilən zaman yaradılır. Bu valyuta ehtiyatların bir qismi neft ehtiyatı tükənmək təhlükəsi ilə üzləşdiyi zaman və hasilat həcmi azaldıqda gələcəkdə istifadə etmək məqsədi ilə saxlanılır. Zaman-zaman təbii ehtiyatlar tükənmə təhlükəsi ilə üzləşdikdə ölkə büdcəsinin davamlılığını təmin etmək üçün qazanılmış gəlirlərin müəyyən bir qismi gələcək nəsillərə saxlanılması üçün dövlət fondunda

yerləşdirilir. Neft qiymətləri dəyişmə məruz qaldığı zaman Dövlət Neft Fondu iqtisadiyyatın sabitliyini qorumaq və gəlir əldə etmək məqsədilə ehtiyatların bir qismini maliyyə aktivlərinə investisiya edirlər.

Aşağıdakı əks olunmuş diaqramda Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin xarici valyutalar üzrə bölgüsünü görə bilərik. Belə nəticəyə gəlmək olar ki 2023-cü il dekabr ayı üzrə Fondun vəsaitləri içərisində ən yüksək yeri ABŞ dolları tutur. Fondun valyuta ehtiyatlarının tərkibində cəmi Azərbaycan valyutası isə 4.25 mln manat məbləğində təşkil edir.

Sonda onu deyək ki, Mərkəzi Bank valyuta ehtiyatlarını iqtisadi sabitlik, Neft Fondu isə neft satışından əldə olunan gəlirin bir qismini investisiya etmək və gələcək nəsillər üçün ehtiyat məqsədilə qoruyub saxlayır. ARDNF öz vəsaitlərini bütün dünyada müxtəlif aktivlərə investisiya məqsədilə istifadə edir.[4 s.7]

Beynəlxalq Valyuta Fondu valyuta ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsinin təmin olunması üçün mərkəzi banklara aşağıdakılara diqqət yetirilməsini tövsiyyə edir: müəyyən milli vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün kifayət qədər valyuta ehtiyatlarına malik olmaq; risk nəzərə alınmaqla orta və uzunmüddətli perspektivdə

gəlirlərin əldə edilməsi; likvidlik, bazar və kredit risklərinin müəyyənəşdirilməsi.

Ölkəmizdə valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi onun müasir modellərinə nəzər yetirilməsini tələb edir. Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsinin müasir modelləri özündə aşağıdakı aspektləri birləşdirir:

- 1) milli pul-kredit siyasətinin məqsədlərinə nail olma və onun prinsiplərinə riayət etmə;
- 2) rəşional təşkilati idarəetmə orqanının formalaşdırılması və onun lazım olan hallarda yenidən formalaşdırılması;
- 3) risklərin idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılması;
- 4) valyuta aktivlərinin diversifikasiyası (şaxələndirilməsi);
- 5) saxlanma xərclərinin idarə edilməsi;
- 6) ehtiyatların optimal həcmnin, eyni zamanda bu həddi aşan həcmnin müəyyənəşdirilməsi.

Nəticə

Araşdırmalardan sonra belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, hər bir ölkənin valyuta ehtiyatı onun təhlükəsizlik “yastığı” kimi xarici şoklara qarşı duruş gətirməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə, bu, özünü o zaman göstərir ki, valyuta ehtiyatlarının yaradılmasının məqsədi və onun idarə edilməsi prinsipləri düzgün dərk edilsin. Deyilənləri nəzərə alaraq, hesab edirik

ki, ölkədə yaradılan valyuta ehtiyatları ölkənin qarşısında duran və həlli vacib olan məsələləri həll etməyə imkan verməlidir. Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi zamanı effektiv koordinasiya nail olma və bu zaman şəffafliq və hesabatlılıq, həmçinin institutsional əsaslar, risklərin idarə edilməsi və səmərəli bazarların rolu kimi prinsiplərə riayət edilməsi sözügedən fəaliyyətdən gözlənilən nəticələri əldə etməyə imkan verə bilər. Bu zaman, deyilənlərlə yanaşı, valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsinin müasir modellərinə əsaslanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Jiahao Z. Analysis on the Impact of the Foreign Exchange Reserves of China on Its Macro Economy. Sichuan University. *E3S Web of Conferences*. China. 2021. 2-3.
2. Nugee J. Foreign Exchange Reserves Management. *Handbooks in Central Banking*. 2000. No 19. 6-12.
3. Dr Marion, V Williams. Foreign exchange reserves - how much is enough?, *Handbooks in Central Banking*. Central Bank of the Bahamas. 2005. 2-7.
4. Babayev A. Valyuta Ehtiyatlarının idarə olunması. *İşçi məqalələr silsiləsi*. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. 2013. No 11. 6-7.

Nazrin İsmayil KHEYİRKHABARLI
Azerbaijan State University of Economics

MANAGEMENT OF FOREIGN EXCHANGE RESERVES: AZERBAIJAN EXPERIENCE

Abstract

Foreign exchange reserves are one of the essential tools for ensuring the economic stability of any country. The effective utilization of these reserves is dependent on their prudent management, especially in the context of a nation's development. Central banks, large financial institutions, or the government typically oversee foreign exchange reserves. The organization responsible for managing these reserves should strive to maximize efficiency. In the case of Azerbaijan, which possesses foreign exchange reserves, both the Central Bank and the State Oil Fund manage these reserves. Research indicates that the level of our country's foreign exchange reserves continues to grow. Effective implementation of management systems is crucial for optimizing the use of these reserves. Additionally, the article sheds light on the purpose and principles of managing foreign exchange reserves, drawing from Azerbaijan's experience in this field. Recommendations for further enhancing the management of foreign exchange reserves are also provided.

Keywords: currency, foreign exchange reserves, investment, central bank, management of reserves.

Назрин Исмаиловна ХЕЙРХАБАРЛЫ*Азербайджанский Государственный Экономический Университет***АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ****Резюме**

Валютные резервы являются одним из важных инструментов для обеспечения экономической стабильности каждой страны. Эффективное использование этого важного инструмента на развитие страны зависит от его адекватного управления. Валютные резервы управляются центральными банками, крупными финансовыми органами или государством. Орган, ответственный за управление валютными резервами, должен стремиться обеспечить максимальную эффективность при их управлении. При управлении валютными резервами следует учитывать принципы, которые отражаются в рекомендациях МВФ. Как страна, обладающая валютными резервами, Азербайджан уделяет особое внимание эффективному и оптимальному управлению резервами. Валютные резервы Азербайджана управляются как Центральным банком, так и Государственным нефтяным фондом. Исследования показывают, что уровень валютных резервов нашей страны продолжает расти. Для улучшения управления этими резервами следует внедрить эффективную систему управления. Кроме того, в статье освещены цели и принципы управления валютными резервами, а также изучен опыт Азербайджана в этой области. Предложены рекомендации по совершенствованию управления валютными резервами.

Ключевые слова: валюта, валютные резервы, инвестиции, центральный банк, управление резервами.

Daxil olub: 12.12.2023

Qurban Rauf oğlu MİRZƏYEV

ADAU-nin “Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının dissertantı

E-mail: qurbanmirzeyev@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA LİZİNQ ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTUNUN TƏŞKİLİ QAYDALARI VƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalə Respublikamızda aparılan lizinq əməliyyatlarının uçotunun müasir şəraitdə təşkili və mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məsələləri araşdırılmışdır. Xüsusilə lizinqin uçotda müxəbirləşmə problemləri, sadə və mürəkkəb mübahirəşmələrin müsbət və mənfi təsirləri göstərilməklə, cari dövrdə müasir standartların tələblərinə cavab verən formaların nəticələri təhlil edilmişdir. Eyni zamanda MBS əsasında lizinq əməliyyatlarının maliyyəti və onun uçota təsiri öyrənilmişdir. Nəticə olaraq ölkəmizdə uçotun təşkil edilməsində bazanın beynəlxalq standartlara əsaslandığını nəzərə alaraq hesab edirik ki, istənilən yerli qanunvericilik bazası və uçot qaydaları beynəlxalq uçot normalarına uyğunlaşmalı və uçotun aparılmasında əsas istiqamət olmalıdır.

Açar sözlər: lizinq, lizinq əməliyyatları, mühasibat uçotu, icarə əməliyyatları, normativ baza, beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları.

UOT: 336

JEL: G

DOI: <https://doi.org/10.54414/NDXU5634>

Giriş

Müasir iqtisadi münasibətlər fonunda bir çox iqtisadi yanaşmalar yenidən baxılmağa və inkişaf etmiş həmçinin inkişafda olan ölkələrin öz iqtisadi tempinə uyğun uçot sistemlərinin seçilməsini labüd edir ki, bu da mürəkkəb iqtisadi münasibətləri və maliyyə əməliyyatlarının beynəlxalq iqtisadi, hüquqi və mühasibat standartlarının qəbul edilməsindən keçir. Xüsusilə də dünya iqtisadiyyatında iqtisadi münasibətlərin əsaslı dəyişməsi, təmərküzləşmənin sürəti, dünya bazarlarına maneəsiz çıxış imkanları, xüsusi mülkiyyətin tanınması və bir sıra məsələlər uçotun keyfiyyətinin dəyişməsindən xəbər verir. Yeni investisiyaların stimullaşdırılması əsasən iqtisadi sabitlik və daxili iqtisadi münasibətləri dəstəkləyən qanunvericilik aktları olsa da, xarici investorların nəzərə aldığı digər məsələ effektiv uçot və nəzarət sistemlərinin mövcudluğudur. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının “30” yanvar 2017-ci il tarixli Q-01 Nöli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun

aparılması qaydalarına görə bütün təsərrüfat subyektləri MHBS əsasında uçotunu qurmalı və “Konseptual əsaslara” (digər adı “Çərçivə sənədi”dir) əməl etməlidir. Lizinq əməliyyatları üzrə uçotun aparılması da bu istiqamətə uyğun olmalı və müvafiq standartların (sadəcə 17 sayılı “İcarə” standart mühasibat uçotu üzrə tələbatı tam ödəmədiyindən digər adıyatı standartlardan da istinadlar olmalıdır) tələbləri əsas götürülməlidir.

Göründüyü kimi beynəlxalq təcrübədə lizinqin tanınması əsasən dörd mərhələdən ibarətdir və AR-nın Vergi məəcəlləsində də demək olar ki, bu yanaşmalar nəzərə alınmışdır. Sadəcə vergi manipulyasiyasının qarşısını almaq üçün məəcəllədə sxemdəki yanaşmalar nisbət və konkret əmsallarla nizamlanmışdır. Uçot qaydalarının təyin edilməsində əsasən yerli və xarici göstərişlərlə yanaşı əmlak münasibətlərində hüquq yaradan sənədlərlərin təhlil edilməsi də mühüm məsələdir.

Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrində xüsusilə də internet resuslarında icarəyə verən və icarəyə götürən arasında mülki-hüquqi münasibətləri

tənzimləyən sənədlər kifayət qədər ətraflı işıqlandırılır, lakin eyni zamanda mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına daha az diqqət yetirilir. Problemin bu hissəsinin son dərəcə kifayət qədər inkişaf etdirilmədiyini qeyd etmək yəqin ki, mübaligə olmaz. Son vaxtlara qədər kənd təsərrüfatı və emal təşkilatlarında lizinq əməliyyatlarının uçotu problemi normativ sənədlərdə tam əhatə olunmamışdır. Mövcud vəziyyəti üç səbəblə izah etmək olar: birincisi, respublikada lizinq əməliyyatları Qərbi ölkələri ilə müqayisədə olduqca yaxın zamanlarda inkişaf etməyə başladı və bu da, kifayət qədər praktiki təcrübə toplanmasına manedir. İkincisi, odur ki, lizinq münasibətləri təcrübəsinin inkişafı ilə, xüsusən də aqrar-sənaye kompleksində onların uçotu da təkmilləşdirilir. Üçüncüsü, mühasibat uçotunu tənzimləyən qanunvericilik və normativ sənədlər daim dəyişir və əlavə olunur ki, bu da bu növ

təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirmək üçün kifayət qədər praktik təcrübənin toplanmasına problemlər yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda TTA-ların uçotu əsasən kommersion təşkilatlarında “Mühasibat uçotu haqqında” qanun, Hesablar Planı haqqında Təlimat, kommersion təşkilatlarında uçotun aparılması haqqında təlimat və vergi məəcəlləsinin müvafiq maddələri üzrə aparılır. Lakin qanunvericilikdə aparılmış əsas dəyişikliklərdən sonra TTA uçotu və onların lizinq yolu ilə verilməsi və ya alınması zamanı həm də icbari qaydada MHBS-na da istinad edilməlidir. Lakin hazırda lizinq haqqında qanunun olmaması və bir sıra icarə münasibətlərinin rəsmiyyətə salınması müasir beynəlxalq yanaşmalara uyğun gəlməməsi yerli və beynəlxalq uçot qaydalarında müəyyən fərqlər yaradır. Aşağıdakı cədvəldə tərəfimizdən aşkarlanmış fərqləri nəzərdən keçirək:

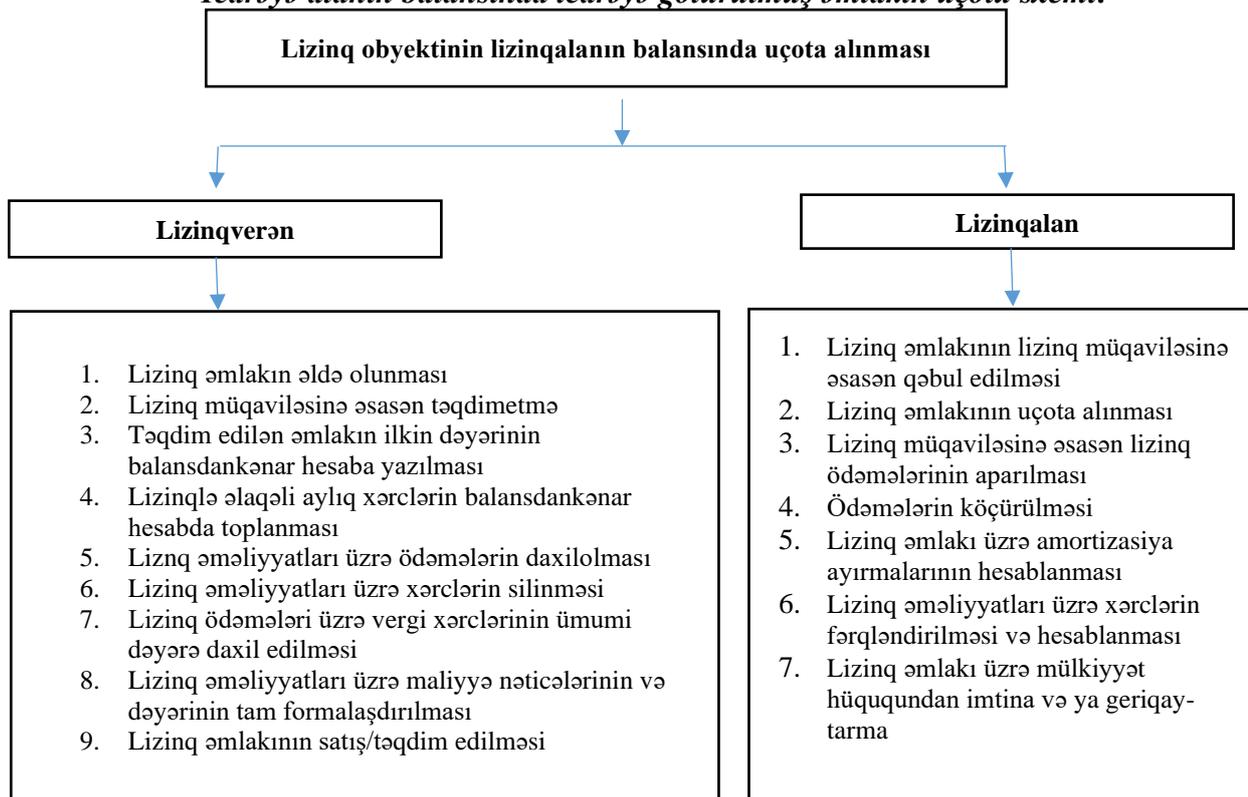
İcarə münasibətləri üzrə uçotun və auditin aparılması qaydalarında mövcud fərqlər.

s/s	Göstəricilər	Yanaşmalar	
		MHBS	Yerli qanunvericilik
1.	Lizinq əməliyyatlarının uçotunun təşkili	17 sayılı “İcarə” adlı MHBS	Qanun yoxdur. Mülku Məcəllə və Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir
2.	Lizinq obyektinin uçotu	Yalnız lizinq alanın balansında	İcarəyə alanın balansında və ya tərəflərin razılığı ilə icarəyə verənin balansında
3.	Lizinq obyektinin yararlılıq müddəti	Təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilir	Müqaviləyə uyğun olaraq obyekt mühasibat uçotuna qəbul edərəkən təşkilat tərəfindən yaradılmışdır.
4.	İcarəyə götürülmüş obyektin xidmət müddətinin dəyişməsi	Dəyişdirilə bilər	Dəyişdirilə bilər
5.	İcarəyə verilən obyektlər üzrə amortizasiya hesablanması	Bütün obyektlər üçün	Bütün obyektlər üçün
6.	İcarəyə verilən obyektlər üzrə amortizasiyanın başlanması	İstifadəyə qəbul edildikdən sonra	İcarəçiyə təhvil verildikdən sonra
7.	İcarəyə götürülmüş əmlak üzrə amortizasiyanın hesablanmasına xitam verilməsi	İstifadədən çıxarıldıqdan dərhal sonra	İstifadədən çıxarıldığı ay bitdikdən sonra
8.	Lizinq obyektinin lizinq alanın balansında qiymətləndirilməsi	Lizinq müqaviləsinin bağlandığı tarixə ödənilməli olan lizinq ödənişləri məbləğində	lizinq verənin maliyyə icarəsi ilə bağlı həyata keçirdiyi fəaliyyətlə bilavasitə əlaqədar müəyyən edilən xərclər əsasında
9.	İcarəyə verənin balansında lizinq öhdəliklərinin qiymətləndirilməsi	lizinq üzrə xalis investisiyaya bərabər məbləğdə debitor borcları kimi	
10.	Lizinq ödənişlərinin məbləği	İcarə ödənişinin məbləği maliyyə xərclərindən və ödənilməmiş öhdəliyin azaldılmasından ibarətdir	İcarə müqaviləsinin bütün müddəti üçün ödənişlərin ümumi məbləği kimi müəyyən edilir.

Mühasibat uçotunun qurulması zamanı mövcud lizinq əməliyyatlarının uçotu problemlərindən biri lizinq əmlakının icarəçi və icarədar üzrə elə uçota alınmasının təşkilidir ki, burada uçot əməliyyatları tərəflər arasında “münaqişə” təşkil etməsin.

Araşdırmalarımızdan əsaslanaraq hesab edirik ki, lizinq obyektinin hansı təşkilatın balansında - icarəyə verənin və ya icarəçinin nəzərə alınmasından asılı olaraq hər iki tərəf üçün aşağıdakı sxemlərdən istifadə edilməlidir.

İcarəyə alanın balansında icarəyə götürülmüş əmlakın uçotu sxemi:

Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Sxemdən də görüldüyü kimi uçotun “ümumu tamlıq”ına nail olmaq üçün əməliyyatlar mühasibat uçotunda elə əks olunmalıdır ki, qeydiyyat təkrarlanmasın. Məsələn uçot obyektini tərəflərin birində aktiv sinifindən çıxarılsa onda qarşı tərəfdə aktiv anlayışını itirməmişdirsə onda aktivlər sinifinə daxil edilməlidir. Digər misal kimi istifadədən daxil olan fayda gələcək dövrlərin gəlirlərindən konkret gəlir hüquqi yaradan dövrə hissə-hissə gəlir kimi tanınmalıdır.

Sxemdə bir çox təsərrüfat subyektlərində əllə də istifadə olunan balanasarxası hesablardan istifadə mümkünlüyü də göstərilmişdir. Lakin bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə müfəssəl hesablar planının imkanlarına əsaslanaraq “balance off” hesablardan əsasən istifadə edilmir. Müasir praktikada maliyyə hesabatlarında

balansdankənar məlumatların təqdim edilməməsini nəzərə alaraq hesab edirik ki, yenilənmiş hesablar planına əsasən əmlakın uzunmüddətli qəbul edilməsi konkret olaraq adiyat subhesablarda göstərilməlidir. İcarəyə verənin balansında icarəyə götürülmüş əmlakın uçotu sxemi:

Bir çox yerli müəlliflər hesab edür ki, icarəyə verənin balansında əmlak olduqda onun uçotu aşağıdakı kimi təşkil edilməlidir.

Lakin burada icarəyə verilən əmlakın amortizasiya edilməsi və icarə haqqı üzrə faiz hesablanması müasir ənənəyə uyğun gəlmir. Məsələn, icarəhaqqlarının ilin sonuna hesablanması prosesi əsasən aylıq əsaslarla aparılmalı və təşkilatın aylıq xərclərinə silinməlidir. Çünki, icarə kimi stabil xərclər aylıq aparılmadıqda bu həm vergi məcəlləsinə uyğun olaraq hesablanmış marağ faizinin

hesablama metodu əsasında aylıq hesabatlarda əks olunmasını çətinləşdirir, həm də bəzi təhlil alətlərində hesablamalarda istifadə edilən sabit və dəyişən xərclərinin formalaşmasına maneə yaradır (məsələn “BEP- break-even-point və sairə).

Ümumiyyətlə, icarə əməliyyatlarının uçotu zamanı bir çox uçot məsələlərində qarışıqlığın qarşısını almaq üçün əməliyyat lizinqi ilə maliyyə lizinqinin uçot fərqliliyini göstərmək lazımdır. Belə ki, standart aydın şəkildə izah edir ki, maliyyə icarəsi olmayan icarə növü əməliyyat icarəsi adlanır və biz bunu tərtib etdiyimiz sxemlərdə göstərmişik. Uçot zamanı əməliyyat lizinqi üzrə lizinqverən əmlakın fayda və risklərini lizinqalana ötürmədiyinə görə lizinq obyektı olan əmlakı öz maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatında (yəni sadə olaraq balansında) qeyd aparmağa borcludur. İcarəyə verilən obyekt üzrə təhvil-təslim aktı tərtib edilir və TTA ilə əlaqəli reyistrlərdə (inventar kitablarında, kartlarda, və s.) müqafiq qeydlər aparılır. Bu zaman icarədarı uçot iki istiqamət üzrə aparılır: ya mənsubu olduğu TTA icarəyə verilməklə fayda əldə edilməsinə yönələcəksə deməli bu TTA-lar təkşilatın investisiya mülkiyyətidir və müvafiq 40 sayılı Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı Investisiya mülkiyyəti adlı MUBS və 121 sayılı hesab üzrə; ya da 16 sayılı Torpaq, tikili və avadanlıqlar adlı MUBS və 111 sayılı hesab üzrə uçota cəlb edilir. Gəlin investisiya mülkiyyəti kimi uçota nəzər salaq. Təşkilat investisiya mülkiyyəti kimi TTA müvafiq standartda əsasən öz maliyyə hesabatlarında ilkin və ya ədalətli dəyərlə uçota alınır və aşağıdakı müxabirləşmə verilir:

İcarəyə verilən obyekt ilkin dəyərlə uçota alınmış investisiya mülkiyyətinə şamil edilərsə, onda 111 sayılı hesabda qeyd edilmiş dəyər 121 sayılı hesaba keçirilir və 121 debet 111 kredit yazılışı aparılır. Bu uzun müddətli aktivin amortizasiya əməliyyatı da müvafiq olaraq 112 debet 122 kredit müxabirləşməsi ilə qeyd edilir. Ola bilər ki, TTA ədalətli dəyərlə qiymətləndirilsin. Onda təyinatın dəyişildiyi tarixdən daşınmaz əmlakın balans dəyəri ədalətli dəyərlə əvəzləşir və aradakı fərq yenidən qiymətləndirmə kimi uçota alınmalıdır: yuxarıda göstərilən müxabirləşmənin davamı kimi əgər balans dəyəri qiymətləndirilmiş ədalətli

dəyərdən böyük olduqda 731.2 subhesabının debeti 111 hesabının uyğun sub hesabının krediti üzrə, əksinə olduqda isə 121 sayılı hesabın uyğun subhesabın debeti 611.2 subhesabının krediti üzrə müxabirləşmə yazılır. Qanunvericiliyə əsasən icarədar öz əmlakının sahibi kimi öz əmlakına amortizasiya hesablama və qanunvericilik əsasında təmir işlərinə görə xərclər ayıra bilər. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə icarəsi üçün istifadə olunan əmlak Investisiya məqsədli daşınmaz əmlak kateqoriyasına aid edilməyib və istənilən halda investisiya hesabatlarında uçotu aparıla bilməz. Ona görə də əgər təsərrüfat subyektinin hər hansı binası gəlir əldə etmək məqsədlərinə xidmət edəcəksə, yəni əməliyyat icarəsinə verərsə, onda icarəyə veriləcək bina daşınmaz əmlaka investisiya kimi qiymətləndirilir və 111 sayılı hesabdən 121 sayılı hesaba keçirilməlidir.

İcarəçi üzrə icarə obyektı uçota alınarkın bir mənalı olaraq əmlakın riskləri və faydaları icarəçinin üzərinə düşmədiyinə görə bu obyekt onun balansında uçota alınmır. Beləliklə, icarəçi hər ay icarə haqqını hesablayaraq əməliyyat icarəsi üzrə xərcləri 535 sayılı hesabın debetinə və 721 sayılı hesabın kreditinə müxabirləşmə verir. İcarə haqqı ödədikdə isə icarə üzrə öhdəliyini azaldaraq 535 sayılı hesabın debetinə pul vəsaitləri hesablarının kreditinə mühəsibat yazılışı verilir. Beləliklə, icarə ödənişlərindən daxil olma icarədarı görə əməliyyat gəlirləri, icarəçiyə görə isə əməliyyat xərcləri olaraq uçota alınır.

Cədvəldən də göründüyü kimi əməliyyat icarəsinin uçotu onun investisiya mülkiyyətinə keçirilməsi ilə başlayır və sadə münabirləşmələrlə qeydiyyata alınır. Lakin icarə münasibətlərində mövcud olan maliyyə icarəsi daha zəngin, mürəkkəb icarə münasibətləri olub dəqiqlik təşkil edən uçot tələb etməkdədir. Bildiyimiz kimi maliyyə icarəsi-lizinq adətən fayda və riskləri icarəçiyə ötürüləbilən icarə münasibətidir. Deməli icarə müqaviləsinə əsasən əməliyyat icarəsində sahib icarədar olduqdan təmir və oxşar əməliyyatlar həmçinin ƏDV üzrə əməliyyatların da icrası icarədarın mükəlləfiyyəti hesab edilir və icarədarın mühəsibat uçotu registrlərində aparılmalıdır.

Standartın tələbini nəzərə alsaq əməliyyat icarəsi olmayan icarə münasibəti maliyyə icarəsi

hesab edilməlidir. Standartda mövcud olan tərifin əsas mühakimə metodlarından olan tədqiqat üsulu kimi deduksiya və induksiya üsulunun tətbiqinə əsasən araşdırma nəticələri göstərir ki, istənilən halda maliyyə icarəsi əməliyyat icarəsinə keçirilsə də, əks prosesi demək olar ki, praktikada nadir hallarda mümkündür. Maliyyə icarəsi zamanı icarə obyektini mülkiyyət hüquqlarının dəyişməsinə görə icarəçinin balansına keçmək məcburiyyətindədir. Mülkiyyətin ötürülməsi bir sıra sənədlərlə; obyektin qəbul-təhvil aktı, icarə əməliyyatlarının sonunda obyektin satışı sənədi, lizinq müqaviləsi və sair ilə rəsmiyyətə salınır. Beləliklə, hər ay icarəçi icarə ödəniş edirsə, yəni, lizinq üzrə qısamüddətli öhdəliklərə görə

ödənişlər əsas məbləğə 535 sayılı hesabın uyğun subhesabın debeti və 221, 223, 224, 225 sayılı hesabların uyğun subhesablarının krediti, faiz hissəsinə görə 537 sayılı hesabın müvafiq subhesablarının debetinə və 221, 223, 224, 225 sayılı hesabların uyğun subhesablarının kreditinə müxabirləşmə verilir. Lizinq üzrə hesablanan faiz məbləğlərinə 751-3 sayılı subhesabın debeti və 537 sayılı hesabın uyğun subhesabının krediti üzrə qeydiyyat aparılır. Əgər lizinq üzrə hesablanmış faiz xərcləri zərəri kimi qeyd edilərsə, 801 sayılı hesabın uyğun hesabına debeti və 751-3 sayılı subhesabın kreditinə müxabirləşmə verilir.

Uçot Əməliyyatları

S/S	Əməliyyatın məzmunu	Debet	Kredit
Əməliyyat icarəsi üzrə icarəçidə mühasibat uçotunun aparılması			
1	İcarə haqqı hesablanır.	721-3 "Digər inzibati xərclər."	535-2 "Əməliyyat icarəsi üzrə qısamüddətli kreditor borcları"
2	İcarə haqqının ödənilir.	535-2 "Əməliyyat icarəsi üzrə qısamüddətli kreditor borcları"	223 "Bank hesablaşma hesabları"
Əməliyyat icarəsi üzrə icarədərdə mühasibat uçotunun aparılması			
1	İcarəyə verilən obyektin dəyəri "İnvestisiya mülkiyyəti" hesabına köçürülür	121 "İnvestisiya mülkiyyətinin dəyəri"	111 "Torpaq, tikili və avadanlıqlar - Dəyər"
2	İcarəyə verilən obyektin amortizasiyası investisiya mülkiyyəti kimi tanındı halda onun amortizasiyası	112 "Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri"	122 "İnvestisiya mülkiyyəti üzrə yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmə zərərləri"
3	Gəlirin tanınması hadisəsi	214 "İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları"	601-5 "Əməliyyat icarəsi üzrə gəlir"
4	ƏDV hissəsinin gəlirin tanınmasında iştirakı	214 "İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları"	521 "Vergi öhdəlikləri"
5	İcarə haqqının ödənilməsi	223 "Bank hesablaşma hesabları"	214 "İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları"
6	İcarə haqqının ödənilməsində ƏDV hissəsinin ödənilməsi	226 "ƏDV sub-uçot hesabı"	214 "İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları"

İcarədar tərəfindən TTA-ın lizinqə verilməsi 174, 214 sayılı hesabların uyğun subhesabları debeti və 111 sayılı hesabın kreditiyazılır. Lizinq obyektinin amortizasiya edilməsi isə 112 sayılı

hesabın debeti və 174, 214 sayılı hesabın uyğun subhesablarının krediti müxabirləşməsi yazılır. İcarədar tərəfindən hesablanmış faiz məbləğinə isə 216 sayılı hesabın debeti və 631 sayılı hesabın

kredit yazılışı verilməlidir. Əgər maliyyə lizinqi uzunmüddətli öhdəliklər kimi tanınarsa, onda onun cari dəyəri standartın tələbinə uyğun olaraq öhdəliyin dəyəri ilə onun cari dəyəri arasında fərq yarana bilər. Bu zaman yaranmış müsbət fərq 406 sayılı hesabın debeti və 631 sayılı hesabın (adətən 3-cü subhesab olaraq) kreditinə müxəbirləşmə yerilir. Lakin bəzi hallarda lizinq əməliyyatları üzrə öhdəliklər bir ildən az olur. Bu zaman isə öhdəliyin qiymətləndirilməsi 535 sayılı hesabın debeti və 631 sayılı hesabın krediti üzrə yazılışı labüd edir. Məntiqi sonluq olaraq isə maliyyə lizinqi üzrə müsbət fərq mənfəət kimi tanınaraq 631 sayılı hesabın debetinə (bölüşdürücü hesab olduğu üçün) 801 sayılı hesabın kreditinə müxəbirləşdirilir. Müasir praktikaya əsaslanaraq deyə bilərik ki, gəlirləri kimi tanınma zamanı icarədar üçün icarə ödənişləri əməliyyat gəlirləridir, lakin icarəçi üçün isə kapital qoyuluşları kimi uçota alınmalıdır. Əks halda sonradan icarəçinin mülkiyyətinə keçirilən əmlakın hissə hissə tanınmasını balans hesabatında tanınması uçotda problem yarada bilər. Tədqiqat apardığımız bir sıra müəssisələrdə bəzən bu əməliyyatların iqtisadi mahiyyətinə varmadan daha sadə "ixtisarlı" müxəbirləşmələr aparılır. Lakin təşkilatın timsalında baş vermiş əməliyyatlara aşağıdakı şəkildə nümunə təqdim edilmişdir:

Müəssisə "Dəniz Süd" MMC-yə müasir texnologiyalı pendir istehsalı üçün Türkiyə istehsalı olan paslanmayan materialdan 3 il müddətinə 145000 manat dəyərində istehsal avadanlıqlarını lizinq müqaviləsinə əsasən icarəyə verib. Müqavilədə aydın şəkildə göstərilib ki, avadanlıqların cari dəyəri 100000 manatdır və 3 il üzrə onun faiz dərəcəsi 45000 manat təşkil edəcəkdir. Ödəniş cədvəlinə əsasən ödəmələr bərabər hissələrlə müqavilə müddətinə (3 il) tam ödəniləcəkdir.

Lizinqalanda ilk öncə lizinq obyektini icarəçinin balansına keçirilir. Bu zaman 100000 manat dəyərindəki, avadanlıq 111 sayılı "Torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri" hesabı debetləşir və maliyyə icarəsi üzrə uzunmüddətli öhdəlik yaradaraq 406 sayılı "Maliyyə icarəsi üzrə uzunmüddətli öhdəliklər" hesabına kreditləşdirilir. Eyni zamanda müqavilə müddətinə görə hesablanmış 45000 manat cəmi faiz xərci 191 sayılı "Gələcək hesabat dövrlərinin

xərcləri" hesabına debet, 434 sayılı "Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borcları" hesabına kredit yazılışı verilir. Faizlər üzrə uzunmüddətli kreditor borclar cari ilə aid olduqda bir il üçün hesablanmış faiz xərci üzrə öhdəlik qısamüddətli olmaqla əvvəlcədən ümumi hesablanmış uzunmüddətli kreditor öhdəlikdən çıxarılır. Beləliklə, cari ilin faiz xərci 15000 hesablanmaqla 434 sayılı hesaba debet və 537 sayılı "Faizlər üzrə qısamüddətli kreditor borcları" hesaba kredit verilməklə müxəbirləşir. Hesablanmış faizlərin xərcə tanınması isə 751.3 sayılı hesaba debet və 191 sayılı hesaba kredit Göründüyü kimi 751-3 "Maliyyə icarəsi üzrə faiz xərcləri" debet və 537 "Faizlər üzrə qısamüddətli kreditor borcları" kredit yazılışması məntiqlə uyğunlaşır. Lakin göstərdiyimiz informasiyaların əldə edilməsi mötəbər mənbə olan mühasibat uçotu reyistrlərində qeydiyyata düşür. Hesab edirik ki, nümunə kimi verdiyimiz müxəbirləşmələr həcmdən asılı olmayaraq bütün icarəçilərə (lizinqalanlara) şamil edilməlidir.

İndi isə lizinq üzrə uzunmüddətli öhdəliyin əsas hissəsinin qısamüddətli öhdəliyə tanınması ilə cari il üçün əsas hissənin bərabər hissələrə bölünməsinin (100000/3=33333 manat) müxəbirləşməsinə baxaq. Bu zaman 406 sayılı "Maliyyə icarəsi üzrə uzunmüddətli öhdəliklər" hesabına debet və 535 sayılı "İcarə üzrə qısamüddətli kreditor borcları" hesabına kredit yazılışı verilməlidir. Qısamüddətli öhdəliklərin ödənilməsi uyğun olaraq 535, 537 hesabların debet (nağdsız hesablaşmalar üzrə AR qanununda göstərilirdi kimi borc ödəmələri nağdsız qaydada aparılmalıdır) və bank hesabları üzrə kredit müxəbirləşməsi verilir.

İndi isə lizinqverən müəssisədə bu əməliyyatla əlaqəli nümunəvi uçotun aparılmasına nəzər yetirək:

"Lizinq" MMC icarə obyektini öz balansından 111 sayılı hesabdən çıxararaq bu aktiv debitor borc kimi göstərmək məcburiliyindədir. Bu zaman müəssisədə qalıq dəyəri ilə ilkin dəyər arasında fərq formalaşır. Bu fərq adətən amortizasiya fərqinə yaxın məbləğ olur (bəzi mütəxəssislər elə amortizasiya dəyəri də deyirlər) lakin onun düzgün uçotda əks etdirilməməsi həmişə balansda qalıq üzrə fərq yaradır. Biz nümunəvi müxəbirləşmə zamanı

"İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları" adlı 174 sayılı hesaba avadanlığın kumilyativ dəyərdə göstərilən amortizasiya məbləğinə kredit verilməsini təklif edirik. Bu təkliflə lizinqə verilmiş avadanlığın müqavilə dəyəri formalaşır və 174 sayılı hesabın nəzarəti ilə qarşı tərəfin alqı satqı müqavilələrinin üzvləşmələrində daha mötəbər informasiya və əsasən də mənbə əldə etmiş oluruq. Yəni, lizinqə vermə prosesi 174 sayılı hesab debet və 111 sayılı hesab kreditləşir. Onun amortizasiyası isə 112 sayılı hesab debet (kumulyativ dəyərdən adiyatı avadanlıq üzrə toplanmış amortizasiya çıxılır), 174 sayılı hesab kredit (xalis balans dəyərinin formalaşması üçün) müxabirləşməsi verilir. Bu zaman 111 sayılı hesabdən "Lizinq" MMC 120000 manat kredit olunaraq 174 sayılı hesaba keçirilsə də, lizinq müqaviləsinə uyğun olaraq 112 sayılı hesaba əks debet müxabirləşməsi verilərək 174 sayılı hesabdən 20000 manat kredit yazıb avadanlığın net balans dəyəri formalaşdırılmalıdır. Müvafiq olaraq icarədar hesablanmış ümumi faizlər üzrə 176 sayılı "Faizlər üzrə uzunmüddətli debitor borcları" debet və 442 sayılı "Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri" hesabına 45000 manat yazmalıdır. Eynilə qarşı tərəfə adekvat olaraq cari il üçün faiz hesablanmasına 216 sayılı "Faizlər üzrə qısamüddətli debitor borcları" hesabına debet və 176 sayılı "Faizlər üzrə uzunmüddətli debitor borcları" hesabına 15000 manat dəyərdə kredit müxabirləşməsi verilir. İcarəçi hesablanmış faizi gəlir kimi tanıdıqda isə 442 sayılı "Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri" hesabına debet və

15000 manat dəyərinə 631.3 sayılı "Maliyyə icarəsi üzrə gəlir" hesabına isə kredit yazışmasına əks etdirməlidir. Bank hesabına daxil olan vəsait 223 sayılı hesaba debet, 216 sayılı hesaba isə kredit yazılaraq müvafiq debitor borcun 15000 manat azalmasına səbəb olur. Əsas hissənin hesablanması isə 33333 manat 214 sayılı hesabın debeti və 174 sayılı hesabın kreditinə yazılır. Əsas hissənin ödənişi də müvafiq olaraq 223 sayılı hesabın debeti və 214 sayılı hesabın kreditinə yazılmaqla "Lizinq" MMC-nı aşağıdakı natamam "ixtisarlı" müxabirləşmədən azad edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "İcarələr" adlı 17 sayılı MUBS
2. "İcarə haqqında" AR Qanunu.
3. AR Vergilər məcəlləsi
4. BMHS üzrə Milli Diplom I nəşr 2010 səhifə 665
5. <https://www.muhasib.az/article.php?cat=2&n=251>
6. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-629X.1983.tb00042.x>
7. <https://www.aicpa.org/cpe-learning/course/an-overview-of-lease-accounting>
8. <https://www.proquest.com/openview/af9aae3ee10ca08a326ef30f31d9edb9/1?pq-origsite=gscholar&cbl=41795> (Nicholson, John W; Southern, Douglas G. (The CPA Journal (pre-1986); New York Tom 43, Изд.000012, (Dec 1973): 1125.)

Гурбан Рауф оглы МИРЗАЕВ

Диссертант кафедры «Бухгалтерский учет и аудит» АГАУ

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРАВИЛА УЧЕТ ЛИЗИНГОВЫХ ОПЕРАЦИЙ И ОЦЕНКА СОВРЕМЕННОЙ СИТУАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы организации учета лизинговых операций, проводимых в нашей республике в современных условиях и оценка его современного состояния. В частности, были проанализированы проблемы корреспонденции в учете лизинга, положительные и отрицательные последствия простой и сложной корреспонденции, а также результаты форм, отвечающих требованиям современных стандартов в текущем периоде. При этом изучена сущность лизинговых сделок на основе МБС и ее влияние на бухгалтерский учет. В результате, принимая во внимание, что в основе бухгалтерского учета в нашей стране лежат

международные стандарты, мы считаем, что любая локальная правовая база и правила бухгалтерского учета должны быть адаптированы к международным нормам бухгалтерского учета и должны быть основным направлением в бухгалтерском учете.

Ключевые слова: лизинг, лизинговые операции, бухгалтерский учет, лизинговые операции, нормативная база, международные стандарты финансовой отчетности.

Gurban Rauf MİRZAYEV

Dissertant of the department "Accounting and audit" ASAU

**ORGANIZATIONAL RULES FOR ACCOUNTING OF LEASING OPERATIONS AND
ASSESSMENT OF THE PRESENT SITUATION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Abstract

The article deals with the issues of organizing the accounting of leasing operations carried out in our republic in modern conditions and assessing its current state. In particular, the problems of correspondence in accounting for leasing, the positive and negative consequences of simple and complex correspondence, as well as the results of forms that meet the requirements of modern standards in the current period, were analyzed. At the same time, the essence of leasing transactions based on MBS and its impact on accounting were studied. As a result, taking into account that accounting in our country is based on international standards, we believe that any local legal framework and accounting rules should be adapted to international accounting standards and should be the main direction in accounting

Keywords: leasing, leasing operations, accounting, leasing operations, regulatory framework, international financial reporting standards.

Daxil olub: 22.10.2023

Kahraman Muhammad PİRİYEV

*Institute of Economics of Azerbaijan National Academy of Sciences,
Doctoral student
E-mail: qpiriyev95@gmail.com*

CAUSES AND CHARACTERISTICS OF CRISIS SITUATIONS

Summary

To understand the crisis, it is important not only to know its causes, but also to feel the consequences of the crisis, which depends on the progress of the process. Post-crisis changes in the development of the enterprise are long-term and short-term, reversible or irreversible in terms of qualitative and quantitative changes. Various consequences of the crisis are not only determined by its nature, but depending on the organization of anti-crisis management, it can be directed to reduce or intensify the crisis. The importance of bonds increases especially in the case of a possible crisis of the economy, that is, when the tension of various links of the financial system in terms of money increases. In combination, the increase in financial stress with high military spending, It is closely related to the large payments on previously taken government bonds, the need for government intervention in the economy and the financing of increasing social programs. During economic crises, bond growth can even outpace taxes. So, due to the inelasticity of taxes at this time, they cannot quickly mobilize large-scale financial resources. The crisis can be emphasized in such a way that the danger of the crisis is always present and it is necessary to foresee and predict it. The consequences of the crisis lead to sharp changes in the development of the organization, including the new opportunities of long-term and short-term processes, in terms of quantity and quality, they are reversible and irreversible in different situations. The different consequences of the crisis are not determined only by its nature,

Keywords: *crisis, finance, competitive environment*

JEL: O30; O31; O32; Q55

UOT: 338.28

DOI: <https://doi.org/10.54414/LNVU9511>

Intradaction

The reasons for the crisis can be different. As an example of these, satisfaction of objective needs, periodical modernization and restructuring changes, subjective errors, as well as the natural characteristics of the climate, earthquakes, etc. events characterizing situations can be shown. The cause of the crisis can be external and internal.

External reasons: the development trends of the world economy and the macroeconomic development strategy are even related to the competitive environment and political situation in the country. The internal reasons include a dangerous marketing strategy, internal conflicts, deficiencies in the organization of production,

incomplete management, innovation and investment policy.

The cause of the crisis - the event or events, their symptoms and crisis factors are reflected in the emergence of crisis symptoms.

The changing trends of the indicators reflecting the development activity of the organization are considered to be symptoms of the crisis. Thus, the analysis of indicators of labor productivity, efficiency of activity, financial system, income, such as staff turnover, discipline, satisfaction with the labor process, dispute and others can characterize the state of the production organization in relation to the arrival of the crisis. A symptom of crisis development can be indicated by the violation of the law of the change of indicators. At this time,

the indicators usually cycle in the downward direction. However, not all symptoms of the deterioration of the organization's condition lead to its crisis.

A symptom is only an external manifestation of the "disease", and also reveals the causes of the crisis in the "disease". A crisis factor is an event that indicates the approach of a crisis of a certain trend, or is recorded in the state of an object. Thus, the following chain of crisis formation stages can be imagined:

- 1) Symptoms
- 2) Reasons
- 3) Factors (2)

The reasons for the crisis in the organization can be the general state of the economy, the low level of qualification of the personnel, economic deficiencies, financial deficiencies of the system. Symptoms are the first signs of a crisis. Stability of these trends, business conflicts, increase in financial problems and violation of product quality, technology discipline, increase in large debt on loans will be a factor of the crisis, etc. it is necessary to approach the problem of crises in the organization with a systematic position. Any organization is a whole system, it consists of interconnected elements, parts, components. In the course of its life activity, the system can be in a stable or non-steady state. System internal indicators in the organization distinguish between static and dynamic stability.

Crises or the threat of crises are a constant occurrence in the life of an enterprise. The first reason for this is the possibility of economic crises, the breakdown of compatibility between production and consumption of goods.

The essence of the economic crisis is seen in the reproduction of goods related to general demand that are able to pay. It manifests itself in the violation of social capital's reproduction strictures, mass bankruptcies of firms, increasing unemployment and other socio-economic upheavals.

The first economic crisis occurred in England in 1825, and until that time the capitalist system was dominant. The next crisis hit the United States and Great Britain in 1836. The crisis touched almost all European countries in 1847. The first world economic crisis dates back to

1857. It was the deepest times of the developed capitalist system at that time. The Depression gripped most European countries and the United States in 1873-1878 and surpassed all previous ones during its entire duration. (3)

Representatives of neoclassical and liberal schools put forward different opinions, not connecting the causes of economic crises with the nature of capitalism. Many of them consider the cause of the crisis to be incomplete utilization of population reproduction. But the lack of solvency can be the result of crises.

Neoclassicals argued that a high level of savings was an important determinant of economic growth because it provided firms with investment resources. But CM Keynes showed that the growth of hoarding can be harmful due to its negative impact on the total volume of production and employment. A decrease in the rate of consumption growth means a slower increase in aggregate demand, which negatively affects the interests of entrepreneurs in creating products and making additional investments. Keynes called such a situation the "paradox of thrift", which means that the increase in savings can lead to a production crisis and recession rather than economic development.

Economists in the Marxist position considered the cause of crises as inconsistency or imbalance. There is a psychological theory of crises. According to this theory, the stress and disruption characteristic of each phase of the psychological landscape, which creates a crisis situation, leads investment, capital investment towards stagnation, and stimulates excitement in conditions of high morale. It seems that the irregularity of the situation forms the stage of investment. Various theories explaining the cause of economic crises have been developed in economic science.

When evaluating views on crises and their causes, it should be noted that they change into different forms along with changes in the socio-economic environment. Taking this into account, a number of economists distinguish three stages in the change of views on cyclicity in crisis events.

The first stage covers the period from the beginning of the 18th century to the mid-30s of the 20th century, when considerations prevailed

that economic crises are impossible under capitalism. (C.Mill, D.Ricardo), or they are only of random nature and are independent capable of coping with the free competition system. (JSSimondi, P. Rodbertus, K. Kautsky). The second stage covers the period from the mid-30s to the 60s. This periodization is related to the works of Maynard Keynes. First of all, it shows that economic crises (more precisely, depression, stagnation) are inevitable in the conditions of classical capitalism, and there are markets with a specific nature.

The third stage covers the period from the mid-60s to the present. At this stage, the reasons are investigated during the economic stages, first of all, special attention was paid to the implementation of market economy cycle due to exogenous (internal) and endogenous (external) reasons, and the main attention was paid to the most special endogenous factors.

Secondly, the position of a number of experts seemed to be that in developed countries, the state does not always try to regulate anti-crisis situations from afar, the state implements the so-called egalitarian policy to smooth out periodic fluctuations and stabilize the economic balance.

Changes in financial indicators take a special place among the initial signs of a company's crisis situation.

The negative consequences of the crisis can be emphasized in the following form:

1. Malfunction of economic life arising over time.
2. Difficult, difficult situation, lack of something, acute lack. (2)

A crisis in any socio-economic system is dangerous for its way of life in the social formation, firm, organization and enterprise level. The contradiction is strengthened by the presence of two trends in the socio-economic system: activity and development.

Its activity is the main characteristic that determines the functions of maintenance and protection of responsibility, its value is a qualitative determination.

Development is the acquisition of a new quality that strengthens life in a changing environment.

The relationship between action and development is dialectical, reflecting the

possibility of attacking and resolving legitimate crises. Activity sustains development and at the same time is its nurturing environment, and development disrupts many processes of activity, but creates conditions for it to be more firmly realized.

The crisis is one of the four stages of the development cycle of economic systems and is characterized by the following signs:

- reduction of production volumes;
- reduction of population employment;
- inflation;
- lowering the level of the population's well-being. (4)

After the crisis, the depression phase begins: the volume of minimal production decreases; prices stop rising; low level of people's life is observed. Then the revival begins: the increase in production volumes; increase in the employment of the population and its income. The last stage of the cycle - ascent: decrease in heatlessness; full loading of production capacities; general product high-level release; raising the standard of living. Thus, there is a cyclical development trend, varying degrees of tension reflecting the arrival of crises. Their attack is not subjective, but also related to objective reasons. Objective reasons are related to restructuring and modernization of cyclical demand. The subjective reflects the errors that depend on the level of education and professional experience of a person in management.

The need to strengthen the regulatory role of the state in crisis situations was revealed by Pitirim Sorokin, who substantiated the social law of the combination of totalitarianism and freedom: "Whenever, in a certain society, there is a war or the threat of war, a great famine, a great economic depression, a destructive epidemic, an earthquake or if a significant crisis occurs in the form of riots, anarchy, revolutions, or some other crisis situation, then the scale and severity of government regulation increases, and the society's economy, political regime, lifestyle, and ideology suffer from totalitarian transformation; the stronger the crisis, the greater this transformation.

The cause of the crisis can be external and internal. External reasons are related to competition in the country, political situation and even the development trend of the world economy and macroeconomic development strategy. Internal reasons include risky marketing strategy in the organization of production, internal conflicts, defective and incomplete management, innovation and investment policy. Internal reasons are the result of the activity of the enterprise itself.

The causes of crisis can be random and legitimate, artificial and natural. In this case, the threat of crisis is always present, and it must be foreseen and predicted.

Crises are not the same in their causes and consequences, but they are also fundamentally different. Characteristically, they are divided into light and deep, short-term and long-term, local and general, hidden and obvious crises. In addition, economic, social, psychological, organizational, and technological crises can be divided into separate groups. We will be content with looking at economic crises. The difference between the main causes of economic crises is the result of production and consumption goods and services. The general reasons for the inability of an enterprise to pay its debts during an economic crisis are mainly the following:

1. Low competitiveness of products;
 2. Failure to receive income on time during the sale of the product;
 3. Debt for ordered but unpaid products, suppliers, personnel, etc. leads to an increase in the company's debts;
 4. Costs of maintaining the building fund for energy carriers and utilities at the enterprise;
 5. Financial burden due to the payment of taxes on unused property, expenses on depreciation of unused equipment and areas, payment of heating system and heating of areas;
 6. Excessive tax burden;
 7. Unprofessionalism in the field of management of unqualified leaders at all levels.
- (1)

Crises reflect contradictions in all processes of activity. The crisis is the extreme aggravation of these socio-economic system contradictions.

The points of view about the causes of economic crises are quite contradictory, and

there is a very objective preliminary for this. The point is that the effect on the cyclicity of the reproduction of the same factors in different periods is quite different, and moreover, their manifestation in individual states has its own characteristics. It is connected with technical progress (ETT). From the point of view of metaphysicians, based on the law of denial-negation, the unjustified cancellation of whatever was old in the economy of the republic in the last 10-12 years, and the creation of a new one for an indefinite period, has led the country's economy to a state of acute crisis. It required its renewal, which stimulated economic revival. Because the replacement of equipment and technology serves as the first impetus, renewal of fixed capital is called the material basis of the economic cycle. It is associated with the impact of ETT in the modern world with the acceleration of the renewal period of fixed capital.

When investigating the causes of the crisis, such a question arises: how to define the crisis? Experts divide the crisis into three important parts. First of all, it can be seen as a problem that prevents the normal operation of the company. The second hard part of the crisis is to focus on gathering to manage the problem. And finally, the third aspect - the public is aware of the danger in wide circles and the company's reputation is at risk. If one of the mentioned factors is not present, then the situation is characterized as a pre-crisis, and it can thunder at any time. For example, an emergency fire broke out in the factory, as a result of which people died. If there is a belief that the information about the incident will not go to the press, then all this is more of an internal problem.

Let's take a look at the factors that create a crisis situation in the organization:

Zonly information provided. The spread of myths and figures can lead to a crisis in information related to sales of goods and services at a negative price, information related to customers, or speculations related to unnecessary behavior of officials of the organization and sales channels of industrial products. Such numbers are most likely to come from past employees or competitors.

Dissatisfaction of one or more contributors can turn into bitterness and ultimately make the organization collapse. Managing this type of crisis is the most complicated from the point of view of access possibilities.

Heythat the flesh is inferior to the spiritual soul. Every organization can deal with it. The decrease in morale is especially due to the overloading of employees, unnecessary treatment of them, etc. In this case, the whole staff or a group of it gets a separate impression that their work should be better evaluated and paid, people are dissatisfied with the real or perceived underestimation of their contribution to the achievement of organizational goals. However, such a situation happens quite often, the crisis takes a dangerous scale only if this problem has a significant impact on the organization's efficiency and effective work.

Corporate claims. Every company has its employees, investors, competitors, buyers, etc. is met with justified and unjustified claims put forward by Such a situation is inevitable and from time to time it is forced to participate in litigation. Any lawsuits are always an unpleasant situation for a corporation, and (but) involvement in litigation may be the best way to defend a company or non-profit organization in the best possible light.

KIV-dnegative warm-ups. A successful business is one that surrenders to control. Thus, the inability to control the behavior of the mass media often causes the concern of managers, who at any time inform the public about events in companies. Such warming of the company's activity serves as a signal that the situation will become tense, and that relations with its consumers, employees, and external environment will deteriorate. (2)

Mproduct defects and quality problems. An example of this can be the recall of a product from the market due to accident foci detected for various reasons during emergency situations. In order to avoid such problems, it is very important to conduct experiments in order not to fall into extreme situations.

Accidents at work. Such incidents happen more often in production. Most of them do not cause great damage to the company. The scale of the crisis increases when an employee or

customer of a strategically important organization is killed.

Comeltdowns and sanctions. In a special case of a crisis in a company, during the procedures for verifying the legality of the organization's activities, strictures can be imposed by local government authorities with various effects. The fines themselves can be in different forms and sizes. If the amount of the fine is large enough, the company will be forced to pay it for a long time, which, of course, will negatively affect the results of the commercial activity of the organization and its reputation.

If the above-mentioned causes of crisis are not prevented, they continuously move from one to another. However, in such a sequence, there is an opportunity to foresee the development of events and to build a preventive management strategy corresponding to it.

The result

When we examine the causes of crises, it is difficult to match any crisis-creating factors for Azerbaijani enterprises. As a result of our research, the following negative aspects of the country's economy and enterprises leading to the crisis can be pointed out among the features of the transition period:

1. Instability of the political, economic and financial situation in Azerbaijan is a successful business opportunity for entrepreneurs, product sales. in terms of the organization of production, the organization of material and technical support, even mistrust is born.

2. High inflation rates, constant expectations, the recent slowdown in the country's development do not help the implementation of the strategic goals of enterprises, and the credit policy related to sufficiently flexible, the tax system of the state is destructive, and sometimes, high prices are not for the end consumer, while the decrease in prices stimulates the expansion of production. Setting these prices for the company's products should not be an unjustified price policy, as external price factors, in turn, lead to a decrease in commodity and consumer demand, and a low price also weakens competitiveness.

3. Along with the high level of monopolization of the economy, the division of labor and regional economic relations have

made it difficult to create a stable, truly competitive environment. At this time, more enterprises fall into the state of "bankruptcy", as a result, raising prices to get out of the situation can prolong the life of the enterprise even if it is to a certain extent. Moreover, the absolute majority of enterprises, both those formed from the state budget and those that regulate their financial situation with state-ordered payment, have a high probability of surviving the crisis, even if only a little.

4. In many enterprises, the structure of shareholders' capital is scattered and consolidation is not formed. An effective entrepreneur has not been formed. In this case, the owners of the labor collectives entrust the management to the managers. The absence of an effective entrepreneur who is an uncontrolled strategic investor prompts the enterprise to lease production facilities and land plots, which prevents the enterprise from long-term stable development.

5. Insufficient level of preparation and lack of work experience in market conditions in the top managers of enterprises, lack of an effective organizational management system aimed at the free operation of the enterprise's divisions in competitive conditions. The management mechanism in some enterprises is a linear-functional team, the centralized management structure often does not react quickly in the sales markets to changing conditions, it resulted in the failure to make adequate management decisions in the market, in order to correctly assess the situation and change the progress of quality, design or channels.

6. Most enterprises have a high degree of physical and moral wear and tear of fixed assets. The condition of such assets leads to a decrease in the profitability of insolvent enterprises with a high level of production costs and large costs for their maintenance.

The current state of our country is the result of the disruption of the unity of economy and politics in the last decade of the 20th century, the economic development reaching the zero limit, even surpassing it in some years, and the one-sidedness of the slight development in the economy (but the oil sector). It is as a result that the economic crisis engulfing the country has deepened.

REFERENCE:

1. Government Role during the Global Financial Crisis. World Research Journal of Economics, ISSN: 2277-6028, Volume 2, Issue 1, pp.13-21.
2. The Influence of the Global Financial Crisis on the Azerbaijani Economy (October 28, 2009).
3. Nanto, DK (2019). 'The Global Financial Crisis: Analysis and Policy Implications'. Washington DC: Congressional Research Service, RL34742., pp.258
4. OECD. (2019). Policy Responses To The Economic Crisis: Investing In Innovation For Long-Term Growth. Paris: OECD., pp.415
5. The stock market and stock market. Учебник для узов/ О. И. Degtyareva. ~М: ЮНИТИ, 2018., pp.258
6. Caprio, Gerald Jr., Daniela (2016). Annual World Bank conference on Development Economics., pp.589

Qəhrəman Məhəmməd PİRİYEV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutu,
Doktorant*

BÖHRANLI VƏZİYYƏTLƏRİN MEYDANA GƏLMƏ SƏBƏBLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Böhranın anlamaq üçün böyük əhəmiyyət yalnız onun səbəblərini bilmək deyil, bununla yanaşı həm də vacibli olan böhran nəticələrini hiss etməkdir ki, müəssisənin yenilənməsi və ya onun ləğvi bu prosesin gedisindən asılı olur. Müəssisənin inkişafında böhran sorası dəyişikliklər uzunmüddətli

və qısamüddətli, keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri baxımından dönən ya dönməz olur. Böhranın müxtəlif nəticələri yalnız onun xarakteriylə təyin edilmir, həm də antiböhranlı idarəetmənin təşkilindən asılı olaraq böhranı azaltmaga və ya gərginləsdirməyə istiqamətləndirmək olar. İqtisadiyyatın yarana biləcək böhran vəziyyətində, yəni maliyyə sisteminin müxtəlif həlqələrinin pul vəsaiti baxımından gərginliyi gücləndikdə istiqrazların əhəmiyyəti xüsusilə artır. Birqayda olaraq, maliyyə gərginliyinin artımı yüksək hərbi xərclərlə, əvvəllərgötürülmüş dövlət istiqrazları üzrə iri ödəmələrlə, iqtisadiyyata dövlətmüdaxiləsinin zəruriliyi və artan sosial proqramların maliyyələşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır. İqtisadi böhranlar zamanı istiqrazların artımı hətta vergiləridə üstələyə bilər. Belə ki, vergilər bu zaman kifayət qədər qeyri-elasticliyi ucubətindən iri həcmli maliyyə resurslarını tez bir zamanda səfərbərliyə ala bilmir. Böhranı belə basa düsmək olar ki, böhranın təhlükəsi həmişə mövcuddur və o qabaqcadan görmək və proqnozlaşdırmaq lazımdır. Böhranın nəticələri təşkilatın inkişafındakəskin dəyişikliklərə, o cümlədən uzunmüddətli və qısamüddətli proseslərin yeni vürsət alması kəmiyyət və keyfiyyət baxımından fərqli vəziyyətlərdə dönən və dönməz xarakter alırlar. Böhranın müxtəlif nəticələri yalnız onun xarakteriylə təyin edilmir, həm də antiböhranlı idarəetmə prosesinin təşkilində peşəkarlıq, məsuliyyət, motivasiyanın xüsusiyyətləri baxımından adekvat addımların hansı formada olmasından asılıdır.

Açar sözlər: böhran, maliyyə, rəqabət mühiti

Кахраман Мухаммад ПИРИЕВ

*Институт Экономики Национальной Академии Наук Азербайджана,
Докторант*

ПРИЧИНЫ И ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИЗИСНЫХ СИТУАЦИЙ

Резюме

Для понимания кризиса важно не только знать его причины, но и ощущать последствия кризиса, от которых зависит ход процесса. Посткризисные изменения в развитии предприятия бывают долгосрочными и краткосрочными, обратимыми или необратимыми по качественным и количественным изменениям. Различные последствия кризиса определяются не только его характером, но и зависят от организации противодействия кризису. -кризисное управление, оно может быть направлено на ослабление или усиление кризиса. Значение облигаций особенно возрастает в случае возможного кризиса экономики, то есть когда возрастает напряженность различных звеньев финансовой системы в денежном отношении. В целом рост финансового стресса тесно связан с высокими военными расходами, крупными выплатами по ранее выпущенным гособлигациям, необходимостью государственного вмешательства в экономику, увеличением финансирования социальных программ. Во время экономических кризисов рост облигаций может даже опережать налоги. Так, из-за неэластичности налогов в настоящее время невозможно быстро мобилизовать крупные финансовые ресурсы. Кризис можно подчеркнуть так, что опасность кризиса всегда присутствует и ее необходимо предвидеть и прогнозировать. Результаты кризиса приводят к резким изменениям в развитии организации, включая новые возможности долгосрочных и краткосрочных процессов, в различных по количеству и качеству ситуациях, которые носят обратимый и необратимый характер. Различные последствия кризиса определяются не только его характером, но и зависят от формы адекватных мер с точки зрения профессионализма, ответственности и мотивации в организации процесса антикризисного управления.

Ключевые слова: кризис, финансы, конкурентная среда

Daxil olub: 17.12.2023

Ata Manaf oğlu BABAYEV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin dosenti
E-mail: babayevata1964@gmail.com

QLOBAL KONTEKSTDƏ DAYANIQLI İNKİŞAF KONSEPSİYASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi qlobal kontekstdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bunun üçün qlobal təsirlər baxılmış və ümumiləşdirilmişdir. Qlobal transformasiyalar şəraitində dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının mahiyyəti açıqlanmışdır. Dayanıqlı inkişaf potensialından səmərəli istifadə edilməsi problemləri araşdırılmışdır. Beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının formalaşdırılması və hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi prosesləri baxılmışdır. Dayanıqlı inkişafa təsir edən amillərin dəyərləndirilməsinin vacibliyi qeyd olunmuşdur. Yaxın və uzaq perspektivlər nəzərə alınmaqla, qlobal kontekstdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr və təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın metodu kimi bir qrup elmi metodlardan - analiz, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, qlobal kontekstdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının təkmilləşdirilməsinə dair araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların elmi əsərləri də nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın nəticələri olaraq müasir qlobal transformasiyalar dövründə məqalədə əldə olunmuş elmi nəticələrdən dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi proseslərində istifadə edilməsi imkanları vardır.

Açar sözlər: qlobal transformasiyalar, qlobal təhdidlər, dayanıqlı inkişaf, dayanıqlı inkişaf konsepsiyası, resurslardan səmərəli istifadə edilməsi problemləri, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi yolları, dayanıqlı inkişafın müasir problemləri.

UOT: 338.012:504.062.2

JEL: O14; Q57

DOI: <https://doi.org/10.54414/YXJP8432>

Giriş

Bəşər cəmiyyətinin inkişafının yeni mərhələsi sosial-iqtisadi sistemlərdə baş verən dəyişikliklərin dərk edilməsi və bu əsasda onların inkişafının gələcək perspektivlərini proqnozlaşdırmağa imkan verən elmi konsepsiyalar, nəzəriyyələr və inkişaf modelləri sisteminin yaranması ilə müşayiət olunur. XX əsrin sonunda dünya sivilizasiyasının tərəqqisinin aparıcı paradigması “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası olmuşdur. Keçən əsrdə uzunmüddətli sabit ekoloji keyfiyyətə və resursların mövcudluğuna uyğun iqtisadi inkişaf kimi şərh edilən “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası dünya birliyində geniş şəkildə tanınıb. Bu gün “dayanıqlılıq” anlayışı müxtəlif bilik sahələrində nəzərdən keçirilir və yerli və xarici elmi ədəbiyyatda vahid şərhini tapa bilmir, çünki bu anlayış nisbi kateqoriyadır. Məlumdur ki, XXI əsrdə yayılan COVID-19

pandemiyası bəşəriyyətin üzləşdiyi qlobal problemləri gücləndirmişdir. İqtisadi inkişafın ləngiməsi, işsizlik və inflyasiyanın artması, varlıqlarla yoxsullar arasında uçurumların artması “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasına yenidən baxılması zərurətini ortaya qoyub. Dayanıqlı inkişaf gələcək nəsillərə zərər vermədən ehtiyac- lar ödənilir və ətraf mühitin mühafizəsi inkişaf prosesinin tərkib hissəsinə çevrilir. Dayanıqlı inkişaf XXI əsrdə ən aktual problemlərdən biridir.

Dayanıqlı inkişaf habelə qeyri-adi və mübahisəli problemdir. Bu cür inkişafdan o zaman danışa bilərik ki, iqtisadi artım, maddi istehsal və istehlak, digər sosial fəaliyyət növləri ekoloji sistemlərin bərpası imkanları ilə müəyyənləşdirilmiş hüdudlarda baş versin. Dayanıqlı inkişafın konseptual prinsipləri, ilk öncə, iqtisadiyyatın

yaşıllaşdırılmasını, humanistləşdirilməsini, sosial fəaliyyət məsələlərinə müəyyən prinsipial yanaşmalar sisteminin tətbiqini nəzərdə tutur.

Müasir dövrdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi proseslərinin və mexanizmlərinin tədqiqi

Dayanıqlı inkişaf modeli, istənilən sosial model kimi, tarazlaşdırılmış sosial-iqtisadi və ekoloji inkişaf proseslərinin əsas məzmununu əks etdirən inteqrasiya olunmuş komponentlər, onların əlaqələri sistemidir. Cəmiyyətin “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının mahiyyətinin tərifinə əsasən, o, insanların və onların gələcək nəsillərinə zərər vurmadan tələbatının ödənilməsinə yönəlib. Dayanıqlı inkişafın ilkin şərtləri kimi bunlar qəbul edilə bilər: köklü şəkildə dəyişdirilmiş bazar sistemi əsasında dəstəklənən iqtisadi inkişaf; ətraf mühitin bioloji tənzimlənməsi nəzəriyyəsinə əsaslanan təbii-ekoloji dayanıqlılıq; dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün sıx beynəlxalq əməkdaşlıq; ədalət prinsipinə əsaslanan dayanıqlı sosial inkişaf və s. [1, s.879]. Bunlarla yanaşı, dayanıqlı inkişafın əsas şərtlərinə əsaslanaraq onun modelini formalaşdırmaq olar: 1) Əsas diqqət insanlara və onların təbiətlə harmoniyasında sağlam və məhsuldar yaşamaq hüququna yönəldilməlidir; 2) ətraf mühitin mühafizəsi inkişaf prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməli və ondan ayrıca nəzərdən keçirilə bilməz; 3) ətraf mühitin inkişafı və mühafizəsi tələbləri ödənilməlidir; 4) ətraf mühitin inkişafı və mühafizəsi təkcə indiki dövrü deyil, habelə gələcək nəsilləri əhatə etməlidir; 5) müxtəlif ölkələrdə həyat səviyyəsi arasındakı fərqin azaldılması və yoxsulluğun aradan qaldırılması dünya birliyinin ən mühüm vəzifələrindən biri olmalıdır; 6) dövlətin dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün ona töhfə verməyən istehsal və istehlak modelləri geri götürülməli və ya məhdudlaşdırılmalıdır.

Qeyd edək ki, dayanıqlı inkişaf paradigması üç konseptual sütuna - iqtisadi, sosial və ekoloji dayanıqlılığa əsaslanır. Bu məqsədlər genetik müxtəlifliyin, ətraf mühitdə dayanıqlılığın təmin edilməsini və bioloji məhsuldarlığın qorunmasını əhatə edir. Cəmiyyət baxımından iqtisadi məqsədlər fərdlərin əsas tələbatlarının ödənilməsinə, yoxsulluğun azaldılmasına, gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsinə və nəhayət, sosial

məqsədlər mədəni müxtəlifliyə, institusional sabitliyə, sosial ədalətə, habelə idarəetmədə müxtəlif təbəqələrin iştirakına əsaslanır. Beləliklə, dayanıqlı inkişafın məqsədi dinamik uyğunlaşma prosesi vasitəsilə əldə edilən sosial-ekoloji-iqtisadi sistemin hər üç alt sistemində hədəfləri maksimuma çatdırmaqdır [2, s.58].

“Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının mahiyyətinin şərhinə əsaslanaraq, onun təmin edilməsinin ilkin şərtinin ekoloji davamlılıq olduğunu demək olar. Bununla belə, “dayanıqlılıq” anlayışı rasionallaşdırma əsasında müəyyən ərazinin sosial-ekoloji-iqtisadi sisteminin üç komponentinin fəaliyyət istiqamətlərinin və parametrlərinin əlaqələndirilməsinə əsaslanan iqtisadi, sosial və ekoloji cəhətdən tarazlaşdırılmış inkişaf deməkdir. Davamlı inkişaf sosial-ekoloji-iqtisadi sistem tərəfindən tarazlığın əldə edilməsinə deyil, onun yeni keyfiyyət vəziyyətinin əldə edilməsinə istiqamətlənməni nəzərdə tutur. Sistemlərin əsas xüsusiyyəti kimi dayanıqlı inkişaf onun daimi vəziyyəti kimi deyil, müəyyən inkişaf mərhələsinin nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Habelə, dayanıqlı inkişafın qiymətləndirilməsi bir çox amillərin, o cümlədən situasiyanın nəzərə alınmasını tələb edir. Dayanıqlı inkişaf vəziyyəti həmişə arzuolunan hesab edilmir, çünki inkişafın davamlılığı təmin edilməlidir. Bütövlükdə bəşəriyyət üçün bu anlayış məqsədyönlü və geniş mübadilə yolu ilə maliyyə resurslarının, ekoloji bilik və məlumatların zəngin regionlardan kasıb regionlara köçürülməsinə dəstək verməyi nəzərdə tutur. “Dayanıqlı inkişaf” terminində bir ziddiyyət var ki, bir tərəfdən daimi inkişafa ehtiyac (əsasən maddi) vurğulanır, digər tərəfdən isə bu inkişafın məhdud olacağı güman edilir. Təkamül mövqeyindən “dayanıqlılıq” və “inkişaf” terminlərinin özü də bir araya sığmır (həyat inkişafıdır, təkamül aspektində dayanıqlılıq isə inkişafa qarşıdır). “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası inkişafın əsas qanunları ilə (qeyri-bərabər təkamül qanunu, təkamülün dönməzliyi qanunu və s.) ziddiyyət təşkil edir. “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının əhəmiyyətli çatışmazlığı onun sırf iqtisadi yönümlü olmasıdır, halbuki bəşəriyyət üçün (və son hadisələr bunu təsdiqləyir) iqtisadi artım rifahın yeganə komponenti deyil [3, s.102]. İstənilən ölkədə dayanıqlı inkişaf ümumi

fəaliyyət və inkişafın qanunauyğunluqları, əhəlinin əqli qabiliyyətləri, ehtiyat potensialı, istehsal şəraiti və s. ilə müəyyənləşdirilmiş özünəxas xüsusiyyətlərə malikdir [4, s.198].

“Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası qlobal inkişaf haqqında təlimatıdır. O, BMT-nin, eləcə də bu təşkilata üzv olan əksər ölkələrin fəaliyyətinin, BVF-nin, Dünya Bankının və digər beynəlxalq təşkilatların inkişaf proqramlarının əsasına çevrilmişdir. Bununla belə, böhran dövründə və iqtisadi inkişafın yeni mərhələsində “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası aydınlaşdırma və uyğunlaşma tələb edir. “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası ilə bağlı təkamül proseslərini üç əsas mərhələyə ayıra bilərik: Birinci mərhələ elmin ekogiyalaşdırılması mərhələsidir. Bu mərhələnin əhatə etdiyi dövr 1968-1971-ci illərdir. İkinci mərhələ siyasi mərhələdir. Bu mərhələnin əhatə etdiyi dövr 1972-1992-ci illərdir. Sosial-iqtisadi problemlər adlanan üçüncü mərhələ 1993-cü ildən hazırki dövrə qədər olan illəri əhatə edir [5, s.69].

Müasir mənada “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının formalaşdığı təkamül dövrünü üç əsas mərhələsinə aşağıdakı xarakterizə etmək olar: birinci mərhələ konsepsiyanın formalaşması mərhələsi, ikinci mərhələ onun elmi və siyasi dairələrdə təqdimatı, nəzərdən keçirilməsi və qəbulu mərhələsi, üçüncü mərhələ isə təkmilləşdirmələr, düzəlişlər edilməsi, konsepsiyanın reallaşdırılması üçün planların hazırlanması, onun inkişaf istiqamətlərinin əsaslandırılması mərhələsidir. “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının formalaşması və ardıcıl transformasiyası iqtisadi fikrin təkamülü ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası iqtisadiyyat elmində yaranmazdan əvvəl biologiyada, politologiyada və ekologiyada istifadə edilmişdir [6, s.42]. Lakin o dövrdə tədqiqatçının təqdim etdiyi nəzəriyyələr təsərrüfat idarəetməsində praktik istifadə üçün məqsəduyğun hesab edilmədi. Odur ki, V.İ. Vernadskinin “dayanıqlı inkişaf” nəzəriyyəsi lazımı şəkildə öz tətbiqini tapmadı.

İlk dəfə olaraq, iqtisadi və sosial inkişaf və ekoloji problemlər arasında əlaqə 1972-ci ildə Stokholmda keçirilən BMT-nin Ətraf Mühit üzrə Birinci Konfransının Bəyannaməsində vurğulanmışdır. İnkişafın belə başa düşülməsi üçün ilkin şərtlər Roma Klubunun elmi məruzələri, xüsusən sivilizasiyanın eksponensial iqtisadi artımdan “qlobal inkişaf” vəziyyətinə keçidi ideyalarını

formalaşdıran “İnkişaf üçün məhdudiyətlər” (1972) hesabatı idi. İlk dəfə olaraq dayanıqlı inkişafda tədqiqatın predmeti cəmiyyətin və ya təbiətin obyektinə deyil, inkişaf adlı dəyişiklik prosesinin olduğu qeyd olunmuşdur. Daha sonralar konsepsiyanın müxtəlif aspektləri, onun bütün iqtisadi səviyyələrdə, iqtisadi sektorlarda tətbiqi xüsusiyyətləri bir çox alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Beləliklə, “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası aktual elmi problem olaraq qalır, onun reallaşdırılması üsulları və uyğunlaşma yolları elmi ictimaiyyət tərəfindən müzakirə edilir, hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar onun müddəalarını reallaşdırırlar. “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasına sistem yanaşması prizmasından baxılmalıdır. Dayanıqlı inkişaf hər hansı bir sistemin mütərəqqi inkişafıdır ki, bu da onun xarici artımına və daxili keyfiyyət dəyişikliklərinin güclənməsinə kömək edir. Beləliklə, sistem yanaşması baxımından dayanıqlı inkişaf cari və gələcək ehtiyacları ödəmək üçün resurs axınlarını idarə etməklə iqtisadi, sosial və ekoloji alt sistemlərdə qarşılıqlı əlaqəli keyfiyyət dəyişikliyi-dir. Roma Klubu tərəfindən qəbul edilən “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasını tez-tez “üçlük” adlandırırlar, bu da üç aspektin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur: ekoloji, sosial və iqtisadi. Habelə, üç elementin hər birinin dayanıqlılığı təmin olunsaydı, konsepsiya tam şəkildə reallaşdırıla bilər. Bu elementlər arasında yükü bərabər paylamaq və məqsədə çatmaq üçün onların ahəngdar qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək problemlidir. Beləliklə, dayanıqlı inkişafın əsas məqsədi indi və gələcəkdə ehtiyacları ödəməkdir.

Qeyd edək ki, “dayanıqlı inkişaf” anlayışı ilk olaraq 1987-ci ildə BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiyası tərəfindən xüsusi olaraq təqdim olunmuşdur və çoxsaylı müzakirələrə səbəb olmuşdur. Konfransın məruzəsində bəşəriyyətin mövcudluğu və ətraf mühit üçün təhlükəsiz olan iqtisadi inkişafın yeni dövrü haqqında tezis formalaşdırılıb. 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda BMT-nin növbəti konfransı keçirildi və bu konfransda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün Gündəlik-21 təqdim olunmuşdur [7, s.38; 8, s.4]. Konfransda bəşəriyyətin mövcudluğu və ətraf mühit üçün təhlükəsiz olan iqtisadi inkişafın yeni dövrü haqqında tezis formalaşdırılıb. Konfrans qeyri-sabitliklə səciyyələnən, iqtisadi böhranlar və texnogen fəlakətlərlə dolu

olan ənənəvi yolun zərərli olduğunu nümayiş etdirərək, bütün dünya birliyinin təkamül istiqamətinin dəyişdirilməsi ilə bağlı tarixi qərar qəbul edib. Bundan əlavə, konfransda qəbul edilən ən mühüm sənəd olan Gündəlik-21-də aşağıdakılar qeyd olunur: “Bəşəriyyət öz tarixində həlledici məqamı yaşayır. Biz ölkələr arasında və ölkə daxilində balanssızlıqları davam etdirmək, yoxsulluq, aclıq, pis sağlamlıq və savadsızlıq problemlərinin artması və rifahımızın asılı olduğu ekosistemlərin davamlı şəkildə pisləşməsi problemi ilə üzləşirik.” [9, s.46]. Gündəlik-21 dörd bölmədən ibarətdir. Onların hər biri ayrı-ayrılıqda, qarşılıqlı inteqrasiya olunmuş inkişaf sahəsinə aiddir: 1) Sosial və iqtisadi aspektlər; 2) İnkişaf üçün resursların mühafizəsi və idarə edilməsi (əkinə yararlı torpaqlar, meşələr, kənd əraziləri, ekosistemlərin, okeanların və daxili suların mühafizəsi); 3) Davamlı inkişafı reallaşdıran əsas qrupların (həmkarlar ittifaqları, qeyri-hökumət təşkilatları, alimlər, etnik qruplar, gənclər və qadınlar) rolunun gücləndirilməsi; 4) Davamlı inkişafın reallaşdırılması vasitələri, maliyyə vasitələri, texnologiya transferi, hüquqi mexanizmlər və alətlər və s. [10, s. 88].

Qlobal təhdidlər şəraitində dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və perspektivləri

Məlumdur ki, “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiyanın hazırladığı “Ümumi gələcəyimiz” hesabatının dərcindən sonra geniş yayılmağa başlamışdır. Ümumiyyətlə, həmin gündəlikdə “dayanıqlı inkişaf” termini indiki dövrün ehtiyaclarına cavab verən, lakin gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə təhlükə yaratmayan inkişaf kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu tərif qeyri-müəyyən və antroposentrik olduğuna görə çoxlu tənqidlərə məruz qalmışdır. Sonrakı illərdə bu tərif bir çox şərhələrə məruz qaldı, lakin beynəlxalq ictimaiyyət ümumi bir nəticəyə gəlmədi. BMT-nin İnsan İnkişafı Hesabatında (1994) daha universal bir şərh təklif edilmişdir: “Dayanıqlı inkişaf - yalnız iqtisadi artım yaratmaq deyil, onun nəticələrini ədalətli şəkildə bölüşdürmək, ətraf mühiti məhv etməkdən daha çox dərəcədə bərpa etmək, insanların imkanla-

rını artırmaq və yoxsullaşdırmamaqdır. Yoxsullara üstünlük verən, onları gücləndirən və həyatlarına təsir edən qərarlarda iştirakını təmin edən inkişafdır. Bu, təbiətin mühafizəsinə, məşğulluğun təmin edilməsinə yönəlmiş və qadınların hüquqlarının reallaşdırılmasını nəzərdə tutan inkişafdır”. Belə yanaşmada tərif daha genişdir və həmin anlayışda sosial istiqamətə daha çox yer verilir. Ümumi Gələcəyimiz hesabatında deyilir ki, “dayanıqlı inkişaf bu ehtiyacların ödənilmədiyi yerlərdə açıq şəkildə iqtisadi artım tələb edir”. Bir çox tədqiqatçı bu mövqe ilə razılaşır. “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası Ətraf Mühit və İnkişaf haqqında Bəyannamədə (1992, Rio-de-Janeyro) qəbul edilmiş 27 prinsipə əsaslanır. Onlar dayanıqlı inkişafın elementləri triadasını əhatə edir. Sənəddə vurğulanır ki, dayanıqlı inkişaf qlobal dünyanı əhatə etməli və ən yoxsul ölkələrin və xalqların maraq və ehtiyaclarını nəzərə almalıdır. Habelə, qlobal ekosistemə düşən yükü görə məsuliyyət, ilk öncə, inkişaf etmiş ölkələrin üzərinə düşür və buna görə “qlobal təşəbbüslərin” maliyyələşdirilməsi onların hesabına olmalıdır. Dayanıqlı inkişafa yalnız sülh şəraitində nail olmaq olar və qadınlar, gənclər və yerli xalqlar da bu prosesə mühüm töhfələr verirlər. Konsepsiyayı dəstəkləyən dövlətlər onun reallaşdırılması üçün normativ hüquqi baza təmin etməlidirlər. 2014-cü ildə BMT Baş Assambleyası 193 ölkə tərəfindən fəaliyyət üçün bələdçi kimi tanınan 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini (DİM) qəbul edib. Bu, rifahı yaxşılaşdırmaq və planeti qorumaq məqsədi daşıyan xüsusi bir plandır. Məqsədlər təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və məşğulluq, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və ətraf mühitin mühafizəsi sahələrində bir sıra məsələləri əhatə edir və birlikdə sosial və ekoloji tələbləri nəzərə alan iqtisadi artımı artırmaqla yoxsulluğu və bərabərsizliyi aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır [11, s.183].

Dayanıqlı inkişaf yolu ilə irəliləyən dünya birliyi sosial-iqtisadi fəaliyyətin ahəngdar vəhdətini və ekoloji təhlükəsizliyi qorumaq üçün onun prinsiplərinə dönməz şəkildə əməl etməlidir. Müasir dünyada iqtisadi iştirakçılar tərəfindən bütün səviyyələrdə qəbul edilən istənilən qərar və hərəkətlərin bu prinsiplərə uyğun olmasının başa düşülməsi onların qarşıya

qoyduğu məqsədləri və onlara nail olmaq vəsitələrini müəyyənləşdirir. “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının əsas müddəalarına diqqət yetirək. BMT tərəfindən təsdiq edilmiş “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının təqdim olunan müddəaları milli inkişaf strategiyalarının formalaşmasında ümumi qəbul edilmiş hesab oluna və elmi tədqiqatlar sahəsində ən çox istifadə oluna bilər. Sosial-ekoloji-iqtisadi sistemlərin səviyyəsindən asılı olaraq, dayanıqlı inkişaf qlobal, milli, regional və yerli səviyyələrdə nəzərdən keçirilə bilər. Bu səviyyələrin hər biri sıra xüsusiyyətlərə malikdir: 1. Dayanıqlı inkişafın qlobal səviyyəsi dünya birliyinin vahid sosial-iqtisadi inkişafında, təbii mühitin qorunmasında və təkrar istehsalında, biosfer proseslərinin tarazlı inkişafında, onun tənzimlənməsində özünü göstərir və bu, beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlərarası proqram sənədləri vasitəsilə reallaşdırılır. 2. Ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində təzahürünü tapan dayanıqlı inkişafın milli səviyyəsi və onun proseslərinin strateji idarə edilməsi milli dövlətlər səviyyəsində reallaşdırılır. 3. Sosial, iqtisadi və ekoloji alt sistemlər arasında tarazlığın təmin edilməsinə yönəlmiş davamlı inkişafın regional səviyyəsi və 4. Şəhərləri, kənd yaşayış məntəqələrini, rayonları əhatə edən və yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirakı ilə regional və yerli strategiyalar əsasında dayanıqlı inkişafın idarə edilməsi mexanizminin hazırlanmasını nəzərdə tutan yerli səviyyə və s.

“Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının müddəalarının yuxarıda göstərilən səviyyələrin hər hansı birində təcrübi olaraq reallaşdırılması ərazi inkişafının keyfiyyətə fərqli növünün formalaşması üçün başlanğıc nöqtəsidir. Son illər “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının böyük önəm daşması, dünya ölkələri tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi, eləcə də nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən ona yüksək diqqət yetirilməsi bu konsepsiyanın əhatə etdiyi məsələlərlə bağlıdır. Həmin məsələlərin xarakteri dayanıqlı inkişafın mahiyyətinin daha geniş şəkildə açılmasına və onun müxtəlif aspektlərinin həyatımızda oynadığı rolu düzgün və daha dəqiq izah etməyə imkan verir [12, s.27]. “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının inkişafdan sonrakı mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onun təmin edilməsi üçün metodoloji əsas-

ların hazırlanmasıdır. Məsələn, BMT milli və regional səviyyədə dayanıqlı inkişaf prosesini 14 əsas göstərici üzrə qiymətləndirməyi tövsiyə edir, Dünya Bankının metodologiyası isə yalnız bir göstəricini - iqtisadiyyatda investisiyanın həcminin dəyişmə sürətini təklif edir.

Nəticə

Beləliklə, “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının ilkin şərtlərini, mahiyyətini və təkamül mərhələlərini öyrənərək demək olar ki, ən ümumi konsepsiya iqtisadi, sosial və ekoloji sistemlərin tarazlaşdırılmış qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutan BMT-nin dayanıqlı inkişaf konsepsiyasıdır. Dayanıqlı inkişaf kontekstində ehtiyac və imkanların qorunub saxlanması zərurəti texnoloji inkişafın istiqamətini, resurslardan istifadə dərəcəsini, eləcə də idarəetmənin keyfiyyətinin dəyişməsi prosesini nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, dayanıqlı inkişaf təbii mühitin bütövlüyünü qoruyub saxlamaqla və iqtisadi potensialla bütün insanların, nəsillərin tələbləri arasında tarazlıq imkanları yaratmaqla, məhsuldar qüvvələrin uyğunlaşdırılması, cəmiyyətin bütün üzvlərinin zəruri tələbatlarının ödənilməsi prosesi kimi müəyyənləşdirilir. Bu zaman bir qrup prinsiplər əsas götürülməlidir:

- ❖ həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və insanların sağlamlığının təmin edilməsi;
- ❖ əhalinin və gələcək nəsillərin əsas yaşayış ehtiyaclarının ödənilməsi;
- ❖ yoxsulluğa qarşı mübarizə;
- ❖ istehsalın və istehlakın rəşional strukturu;
- ❖ təbii ehtiyatlardan səmərəli formada istifadə;
- ❖ ekosistemlərin qorunması, iqlimin və ozon təbəqəsinin mühafizəsi;
- ❖ ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və sektorlararası əməkdaşlıq;
- ❖ ekoloji şüur, ekoloji etika və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması;
- ❖ insanlara və təbiətə qarşı zorakılığın bütün formalarının aradan qaldırılması (müharibələrin, terrorizmin qarşısının alınması) tədbirlərinin görülməsi, qlobal tərəfdaşlığın gücləndirilməsi və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Лантух, А.А. Научные проблемы обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственных предприятий в современных условиях / А.А. Лантух // Молодой ученый. – 2016. — № 7 (111). – С. 878-881.
2. Захарова, Е.Н. Устойчивое развитие территории: теоретические основы и стратегический подход к реализации / Е.Н. Захарова, Я.С. Бахова // Экономика: вчера, сегодня, завтра. – 2020. – Т. 10, № 6-1. – С. 55-63.
3. Снакин, В. В. Устойчивое развитие / В.В. Снакин // Жизнь Земли. – 2018. – Т. 40, № 1. – С. 101-110.
4. Mahmudova, L.F., Osmanov İ.O. Dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf və ona keçidi təmin edən amillər “Ekologiya və həyat fəaliyyətinin mühafizəsi: nailiyyətlər, problemlər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materiaları. Sumqayıt. 5-6 iyun 2020.
5. Bayramov V.İ. İnkişafın dayanıqlılığı fenomenini: nəzəri interpretasiya. İqtisadi artım və İctimai rifah, 2021, № 2, s.67-80.
6. Пашкевич, М.С. Предпосылки формирования, сущность и эволюция концепции устойчивого развития / М.С. Пашкевич, В.М. Шаповал // Наука и мир. – 2014. – № 4-2(8). – С. 40-45.
7. Qasımlı, V.Ə., Hüseyn, R.Z., Hüseynov R.F., Nəsənov, R.V., Cəfərov, C.R., Bayramova, A.V. Yaşıl iqtisadiyyat. Bakı: “Azprint” nəşriyyatı, 2022, 280 s.
8. Диденко, М. П. Эволюция концепции устойчивого развития / М.П. Диденко // Российский экономический интернет-журнал. – 2019. – № 3. – С. 1-13.
9. Трацевская, Л.Ф. Современная парадигма устойчивого развития: формирование и сущность / Л.Ф. Трацевская, Е.Н.С. Лебедева // Право. Экономика. Психология. – 2019. – № 1(13). – С. 44-48.
10. Арифханов, Б.А. Формирование концепции устойчивого развития / Б.А. Арифханов, К.Б. Зияева // Актуальные вопросы современной экономики в глобальном мире: Сборник материалов X (юбилейной) Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию ДГУ, Махачкала, 27 мая 2021. – С. 83-93.
11. Панасюк, Е.А. Устойчивое развитие: теоретические аспекты / Е. А. Панасюк // Новое в экономической кибернетике. – 2021. – № 2. – С. 180-187.
12. Abdinov, O. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının mahiyyəti və inkişaf mərhələləri. Naxçıvan Universiteti, Elmi əsərlər, № 3, 2021, s.27-33.

БАБАЕВ Ата Манаф оглы,
Доцент Азербайджанского Государственного
Университета Нефти и Промышленности
E-mail: babayevata1964@gmail.com

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В ГЛОБАЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ

Резюме

Цель исследования – определить пути совершенствования концепции устойчивого развития в глобальном контексте. Для этого рассматриваются глобальные эффекты, объяснена суть концепции устойчивого развития в условиях глобальных трансформаций. Исследованы проблемы эффективного использования потенциала устойчивого развития. Рассмотрены процессы формирования концепции устойчивого развития и определения ее целей на уровне международных организаций. Была отмечена важность оценки факторов, влияющих на устойчивое развитие. Даны рекомендации и предложения по совершенствованию концепции устойчивого развития в глобальном контексте с учетом ближайшей и долгосрочной перспективы.

В качестве метода исследования использовалась группа научных методов - методы анализа, синтеза и обобщения. Кроме того, были приняты во внимание научные труды исследователей, проводивших исследования по совершенствованию концепции устойчивого развития в глобальном контексте.

В результате исследования открываются возможности использования полученных в статье научных результатов в процессе совершенствования концепции устойчивого развития в период современных глобальных трансформаций.

Ключевые слова: глобальные трансформации, глобальные угрозы, устойчивое развитие, концепция устойчивого развития, проблемы эффективного использования ресурсов, пути совершенствования концепции устойчивого развития, современные проблемы устойчивого развития.

Ata Manaf BABAYEV

Associate professor of Azerbaijan State Oil and Industry University

Email: babayevata1964@gmail.com

WAYS TO IMPROVE THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN GLOBAL CONTEXT

Summary

The purpose of the research is to identify ways to improve the concept of sustainable development in a global context. To do this, global effects and the essence of the concept of sustainable development in the context of global transformations are explained. The problems of effective use of the potential of sustainable development are investigated. The processes of forming the concept of sustainable development and defining its goals at the level of international organizations are considered. The importance of assessing factors influencing sustainable development is noted. Recommendations and proposals are given for improving the concept of sustainable development in a global context, taking into account the short and long term.

A group of scientific methods was used as a research method - methods of analysis, synthesis and generalization. In addition, the scientific works of researchers who conducted research to improve the concept of sustainable development in a global context are taken into account.

As a result of the research, opportunities are opened for using the scientific results obtained in the article in the process of improving the concept of sustainable development during the period of modern global transformations.

Keywords: global transformations, global threats, sustainable development, the concept of sustainable development, problems of efficient use of resources, ways to improve the concept of sustainable development, modern problems of sustainable development.

Daxil olub: 02.07.10.2023

Zaur İsa oğlu AĞAKİŞİYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Ümumi iqtisadiyyat, doktorant
E-mail: zaurr1978@mail.ru

İQLİM DƏYİŞİKLİYİNİN QIYMƏTLƏRİN SABİTLİYİNƏ TƏSİRİ VƏ TƏNZİMLƏMƏ TƏDBİRLƏRİ

Xülasə

Qlobal iqlim dəyişikliyinə yaranma səbəbi, qiymətlərin sabitliyinə təsir imkanları və monetar tənzimləmədə təsiri aspektlərinin müəyyən olunması mövcud iqtisadi şəraitdə öz aktuallığı ilə seçilir. Tədqiqat işində xarici tədqiqatçıların apardığı elmi araşdırmalar, dövrü nəşrlər təhlil edilərək monetar şəraitə mümkün təsiri istiqamətləri ətraflı təhlil edilmişdir. Qlobal iqlim dəyişikliyinə qiymətlər səviyyəsinə mümkün təsirinə nəzərə alaraq bu təsirin azaldılması istiqamətində karbonsuzlaşdırılmış iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi və maliyyə təşkilatlarının şoklara dayanıqlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, maliyyə sabitliyi riski, stress test, təşvikedicilik mexanizmləri, fiziki risk.

UOT: 33;330; 336;336.01;336.11; 336.741.28;336.7

JEL: E 00; G 29

DOI: <https://doi.org/10.54414/KQPC8792>

Giriş

İqlim dəyişikliyinə iqtisadi və monetar şəraitə təsiri ilə bağlı hesabatlıq və qiymətləndirmələr müasir dövrün monetar tənzimləmə istiqamətində yeni bir istiqamət kimi formalaşma prosesindədir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin mərkəzi bankları monetar tənzimləmə istiqamətləri, mümkün risklər və proqnozların hazırlanması zamanı bu məsələyə lazımı diqqəti yetirməmişlər. Təqdim olunan hesabatlarda iqlim dəyişikliyinə makroiqtisadi təsiri olmasına baxmayaraq keçici bir müddət davam edəcəyi və orta müddətli dövrdə qiymət sabitliyinə mümkün təsiri ilə bağlı elə bir xüsusi yanaşma və tənzimləmələr tətbiq edilməmişdir. İqlim dəyişikliyi səbəbilə yaranan fiziki risklər və təbiət hadisələrinin artması karbonsuzlaşdırılmış iqtisadiyyat sahələrinə keçid proseslərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı qlobal yanaşma təcrübəsinin öyrənilməsinə labüldəşdirir. Aşağı karbon emissiyalı iqtisadiyyat sahələrinə keçid hökumətlərin fokuslandığı əsas siyasət məqsədlərdən biri kimi özünü göstərməsi əlaqəli tənzimləmə sahələrində də müvafiq addımların atılmasının vacibliyini ortaya qoymuşdur. Qiymət sabitliyinin təmin olunması hədəfi iqlim

dəyişikliyi ilə bağlı keçid proseslərinin tənzimlənməsində zəruri element kimi çıxış edir ki, bu da yaşıl iqtisadiyyata keçid proseslərinin reallaşdırılmasının mühüm istiqaməti kimi qiymətləndirilir. Belə ki, iqlim dəyişikliyinə inflyasiya səviyyəsinə təsirinə artmağa başladığı şəraitdə iqtisadi subyektlərin inflyasiya gözləntilərinin lövbərlənməsi gələcək qiymət sabitliyinin təmin olunmasının vacib istiqaməti kimi çıxış edir. Bununla yanaşı bu təsirin yumşaldılması ilə bağlı alternativ monetar və fiskal tənzimləmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, o cümlədən maliyyə bazarlarında da yaşıl iqtisadiyyat sahəsinə aid müəssislərə üstünlük verilməsi ilə bağlı təşvikedicilik tədbirlərinə nəzərdə tutulması diqqəti cəlb edir[1, s.9-10].

İqlim dəyişikliyinə maliyyə sabitliyinə təsir imkanı və bu təsirin yayılma kanallarını aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik[2, s.4]:

-Fiziki risk: sığorta şirkətləri subasma və qasırğa kimi iqlim dəyişmələrinin təsiri nəticəsində öhdəliklərin icrasında problemlərin yaranmasına səbəb olur. Həmçinin maliyyə aktivlərinin dəyər itirməsi və ticarət sövdələşmələrinin yerinə yetirilməsində dəyər zəncirinin pozulmasına səbəb olur.

-Öhdəlik riski: iqlim dəyişməsinin təsirinə məruz qalan tərəf baş verən ziyanın və itginin kompensasiya olunması yollarını bu məsuliyyətə cavabdeh olan subyektdən tələb etməyə başlayır.

-Keçid riskləri: aşağı karbon tutumlu iqtisadiyyat sahəsinə keçid maliyyə risklərinin yaranması ilə nəticələnir. Siyasi, texnoloji və fiziki risklər aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi ilə bağlı proseslərin davamlı aparılması və real dəyərinin müəyyən olunmasını zəruriləşdirir.

Qeyd olunan riskləri ilkin qiymətləndirmə zamanı formalaşan risk qrupu kimi qiymətləndirə bilərik. Bunun ardınca mərkəzi bankların həyata keçirdiyi monetar tənzimləməyə bu risklərin dolayı və birbaşa təsirləri də istisna edilmir. Belə ki, monetar tədbirlərin firma və ev təsərrüfatlarına transmissiya mexanizmində yaranan problemlər kreditləşmə imkanı və şəraitinə mənfi təsir göstərə bilər. Həmçinin bu risklər mərkəzi bankların qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatlarında qarşı tərəflərin təqdim etdiyi girovlarla bağlı daha həssas yanaşma mövqeyi göstərməyə gətirib çıxarır. İqlim dəyişikliyi hər bir ölkənin iqtisadiyyatında fərqli şəkildə təzahür edir. Ölkələrin yaşıl iqtisadiyyat istiqamətində həyata keçirdiyi keçid siyasətlərinin mövcud ticarət əlaqələrinə təsiri və ölkələrarası ticarət əlaqələrində mövcud asılılıq səviyyəsi öz təsiri göstərəcək. Bu nöqtədə beynəlxalq maliyyə institutları tövsiyyə edir ki, monetar siyasətlə bağlı aparılan tədbirlərdə iqlim dəyişikliyi yan təsirlərinin təhlilinin aparılması aktual mövzu kimi nəzərə alınsın. Həmçinin problemin qlobal xarakterli olması səbəbilə tənzimləyici orqanlar arasında əməkdaşlıq şəraiti və təcrübə mübadiləsinin genişləndirilməsi ilə bağlı çağırışlar aktuallaşmışdır.

Qiymətlərin sabitliyinə təsir xüsusiyyətləri

Mərkəzi banklar orta müddətli dövrdə qiymətlərin sabitliyinin təmin olunması məqsədinə nail olması üçün gələcəyə yönəlmiş yanaşma üzərindən əsas risklərin qiymətləndirilməsi təcrübəsini tətbiq edirlər. Müvafiq olaraq kredit siyasətinin çərçivə mexanizminin müəyyənləşdirilməsi şokların davamlılığı və əhatəliliyinin səciyyəvi

xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. İqlimlə bağlı risklərin yaranması iqtisadi dalğalanmaların baş verməsinə səbəb olduğundan tənzimləyici orqanların fəaliyyət hədəflərində problemlərə yol açma bilər. Bu səbəblə iqlim dəyişmələrinin tənzimləyici orqanın qiymətlərin sabitliyinin təmin olunması istiqamətində üzərinə götürdüyü öhdəliklərin icrasının hansı formada və necə həyata keçiriləcəyinin öyrənilməsi zərurəti yaranmışdır. Burada mərkəzi bankın iqtisadiyyata təsir imkanı nəzərə alınmaqla reaksiyası fərqli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ekstremal hava şəraiti nəticəsində yaranan fiziki risklər hasilatın azalmasına səbəb olmaqla inflyasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Müvafiq olaraq da mərkəzi banklar təklif şokundan fərqli olaraq inflyasiyanın stabilləşdirilməsi və iqtisadi aktivliyin stimullaşdırılması çağırışı ilə üzləşirlər. Belə bir şəraitdə pul təklifinin səviyyəsi şokun davamlılığı müddəti və əhatəliliyindən asılı olaraq dəyişə bilər. Tənzimləyici orqanlar keçici qısamüddətli şoklara qarşı elə bir xüsusi tədbirlər həyata keçirməyə də davamlı və uzunmüddətli təsir xüsusiyyəti olan şoklara qarşı müdaxilə imkanlarını artıraraq inflyasiya gözləntilərinin sabitləşdirilməsinə çalışırlar[3, s.19-20].

Potsdam İnstitutu və Avropa MB inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsi əsasında 121 ölkənin daxil olduğu tədqiqat işində qlobal istiləşmənin ərzaq qiymətlərinə və ümumi inflyasiya səviyyəsinə təsiri göstəricisini müəyyən ediblər. Belə ki, qlobal istiləşmə nəticəsində 2035-ci ilədək davam edən dövrdə illik əsasda qlobal ərzaq qiymətində 0.92-3.23 %, ümumi inflyasiya göstəricisində isə 0.32-1.18% artımın baş verəcəyi müəyyən olunmuşdur. Göstəricilərin aralıq dəyişməsi ilə əks olunması ölkələrin emissiya həcmi, empirik xüsusiyyətlər, qiymətlər səviyyəsinin mövsümi amillərinin təsiri ilə formalaşır. Bu tədqiqatın ümumi nəticəsi iqlim dəyişikliyi qiymətlərin formalaşmasına təsir edəcəyini əsaslandırır, müvafiq olaraq da tədqiqatın nəticələrinə əsasən ölkəmiz perspektiv həll yolları müəyyən etməli və qiymətlərin sabitliyinin təmin olunması ilə bağlı strateji tədbirlər paketini müəyyən etməlidir[4].

Son illərdə iqlim dəyişikliyi problemi qlobal gündəmdə müzakirə olunan ən vacib məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Dünya ölkələri qlobal istiləşməni məhdudlaşdırmaq üçün qəbul etdikləri strategiyaların əsas istiqamətlərində mineral yanacaq növlərindən istifadəni məhdudlaşdırmaq təşəbbüsləri nəzərə cəpırır. Məhz mineral yanacaq növlərindən istifadə istixana qazı emissiyasını artırdığından bu məhsullardan istifadə nəticəsinə görə əlavə vergi ödənişlərinin tətbiq edilməsi tədbirlərinə rast gəlik. Belə bir tədbirlər qiymət artımlarına səbəb olmaqla subyektləri məcmu tələbi alternativ ekoloji təmiz enerji resurslarından istifadəylə ödənməsinə təşvik edir. Qeyd olunduğu kimi mineral yanacaqdən istifadəyə bahalaşdırıcı təsirin bir variantı istixana qazı emissiyalarına vergi dərəcəsinin tətbiqi, digər tədbir isə emissiya həcminə limitli icazənin verilməsidir. İstər karbon vergisi, istərsə də məhdud emissiya hüqunun verilməsini qarşıya qoyulan eyni məqsədə çatmağın iki fərqli yolu kimi qiymətləndirə bilərik. Enerji qiymətlərinin istehlak qiymətlərinə təsiri qiymət elastikliyindən, tələbin qiymət dəyişikliyinə necə reaksiya verməsindən asılıdır. Əgər məhsul yüksək qiymət elastikliyinə malikdirsə, bu o deməkdir ki, hətta kiçik qiymət artımı tələbin kəskin azalmasına səbəb olacaq. Buna görə də istehsalçılar üçün daha yüksək xərcləri istehlakçılara ötürmək çətin olacaq və onlar daha aşağı mənfəətə razı olmaqla xərcləri öz hesablarına qarşılamaqlı olacaq. Müvafiq olaraq da aşağı qiymət elastikliyi şəraitində qiymət artımının istehlakçılara ötürülməsi nisbətən asan olacaq [5, s.5-7].

Risqlərin nəzərə alınması və qiymətləndirilməsi xüsusiyyətləri

İqlim dəyişikliyinə yaratdığı risqlər və onun nəticəsi barədə məlumatların təhlili formalaşmış dataların nəticələrinə əsasən müəyyən oluna bilər. Bu istiqamətdə məlumatların az olması riskin əhatəliliyi və potensial maliyyə təsirinə hesablanmasını çətinləşdirir. Bunun alternativ variantı olaraq stress testlərin keçirilməsi ilə baş verən zərərin miqyası və kapitalın dayanıqlılığın təsiri qiymətləndirmək mümkün ola bilər. Eyni zamanda belə bir təhlillərin keyfiyyəti iqlim risqləri sahəsində yüksək təcrübəsi olan maliyyəçilər və iqlim

ekspertlərinə əməkdaşlığı şəraitində hazırlana bilər. Maliyyə risklərinə hesablanması təcrübəsinin daha təkmil variantlarının olması nəzarət və təhlilin aparılması zamanı resursların faydalı istifadəsinə şərait yaradır ki, bu da xərclərin effektiv və optimal istifadəsi proseslərinin qurulmasının vacib istiqaməti kimi qiymətləndirilməlidir. Təhlil zamanı müşahidə olundu ki, maliyyə təşkilatları bu istiqamətdə tətbiq etdikləri əsas üsul formalaşdırdıqları kredit portfelinin istiqamətlərinə görə aparılır ki, burada da kredit, likvidlik, bazar və əməliyyat riskləri nəzərə alınaraq məqsədyönlülüyünün qurulmasına çalışılır. Onu da müşahidə edirik ki, potensial risk drayverlərinə maliyyə sistemi üzrə təsirinə hesablanmasında modelləşdirmələr lazımı səviyyədə qurulmur ki, bu da əldə olunan nəticələrin etibarlılığı və dəqiqliyinə tam inam yaratmır [6, s.33].

Maliyyə təşkilatlarının iqlim hadisələrinə nəticələrinə modelləşdirilməsi təcrübəsinin yetərli olmamasını nəzərə alaraq maliyyə risklərinə idarə olunma səviyyəsini inkişaf etdirmələri üzərində daha çox iş görülməsi ehtiyacı yaranır. Burada təkcə prosedurların tənzimlənməsi aspektləri deyil, eyni zamanda da məlumatların toplanması və təhlili metodları müəyyən olunmalıdır. Son onillikdə temperatur səviyyəsinin yüksək sürətlə artması iqtisadiyyatla yanaşı ekosistemə güclü zərbə vurur. Belə bir qeyri müəyyən şəraitdə maliyyə təşkilatları iki istiqamətdə fəaliyyətlərini tənzimləməlidirlər. Onlar özlərinə maliyyə risklərini rəşyonol idarə etməli, eyni zamanda da yaşıl iqtisadiyyat sahələrinə maliyyələşdirilməsinə dəstək olmalıdırlar. Maliyyə təşkilatları iqlim dəyişmələrinə təsirdən qorunması ilə bağlı tənzimləyici orqanların qlobal maliyyə dayanıqlılığınə uyğunlaşma ilə bağlı təzyiqlərinə də artması çevik tədbirlərin görülməsini şərtləndirir. Xüsusiən də bank strukturunu tənzimləyən orqan iqlim risklərinə idarə olunması ilə bağlı yeni qaydalar və mexanizmlər müəyyən edir ki, burada da əsas məqsədlərdən biri stress testlərə davamlılığının artırılmasıdır. Hətta bir çox investor müştərilərinə dəyişən tələbləri qarşısında ətraf mühit dəyişməsi, davamlılıq və idarəetmə kimi amillərdən çıxış edərək

investisiya qərarlarını yaşıl iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyələşdirilməsi istiqamətinə yönəltdiyi müşahidə olunur[7].

Yaranan ekoloji risklərin idarə edilməsi sistemli yanaşma təcrübəsinin tətbiqini tələb edir. İqlim dəyişikliyinə ekosistemdə yaratdığı problemlər tədarük zəncirinin pozulmasına səbəb olmaqla xərclərin artmasına səbəb ola bilər. İqtisadi sistem və sosial rifah təbiətdən daha çox asılı məsələyə çevrilmə prosesində olduğu müşahidə olunmağa başlanmışdır. Qlobal iqtisadi dəyərin yarısından çoxu, təxminən 58 trln. ABŞ dollarında olan həcmi təbiət sistemindən asılıdır. Dünya İqtisadi Forumlarında bu məsələ 2020-ci ildən başlayaraq daha intensiv müzakirə obyektinə kimi çıxış edir və təbiət hadisələrinin iqtisadi həyata müdaxiləsi proseslərinin artdığı qeyd olunur. Həmçinin belə bir şəraitdə uğursuz fəaliyyətin təşkil maddi risklərin əhəmiyyətli artımı ilə nəticələnmə bilər. Qısaca desək, növbəti onillik dövrdə biomüxtəlifliyin itirilməsi və ekosistemdə baş verən dəyişiklik bundan sonra qlobal səviyyədə üzləşilən əsas potensial risklər kimi təsnifləşdirilir. Təbiət proseslərindən yaranan itginin yüksəlməsi biznes fəaliyyətinin dayanıqlığına, investor və kreditörün fəaliyyəti və bütövlükdə qlobal iqtisadiyyat üçün bir təhlükədir. Biomüxtəlifliyin və ekosistemin qorunması ilə bağlı qlobal səviyyədə birgə tədbirlər həyata keçirilməzsə növbəti onilliyin sonuna qlobal ÜDM həcmi 33 trln. ABŞ dolları həcmində itgiyə məruz qala bilər[8].

İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə tədbirlərinə dəstək verən əsas qlobal tədbirlərdən biri də Paris Sazişini qeyd etmək olar. Dünyanın 190-dan çox ölkəsi bu sazişə qoşulub ki, əsas məqsəd də qlobal istiləşmənin 1.5°C qədər məhdudlaşdırılmasıdır. Həmçinin də ölkələr atmosfərə buraxılan tullantıların həcmi ciddi azaldılması ilə bağlı öhdəliklər götürüblər. İlk hesablamalar onu göstərir ki, istixana qazı emissiyasının həcmi azaldılması ilə bağlı tədbirlər 2050-ci ilə qədər davam etdirilməlidir. Ölkəmiz 2016-cı ildə Paris Sazişinə qoşulub və qlobal iqlim dəyişmələri ilə bağlı öhdəliklər götürmüşdür. Belə ki, ölkəmiz 2030-cu ilədək qaz emissiyasının həcmi 35%-dək azaltmaq

öhdəliyini qəbul etmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları iqlim dəyişmələri ilə bağlı yaranan riskləri makroprudensial alətlər vasitəsilə tənzimləmə barədə yeni çərçivə hədləri hazırlamaqla layihələrə başlaması məsələnin maliyyə sektoruna təsiri gözləntisinin böyük olduğundan xəbər verir. Burada kapitalla nisbət göstəricisi karbon tutumlu şirkətlərin portfəldə təsir payı nəzərə alınmaqla əlavə kapitallaşma və həmin müəssisələrin kreditləşməsində məhdudiyətlərin tətbiqi kimi tədbirlər görülür. Bazel Komitəsinin iclaslarında iqlim risklərinin nəzərə alınması və Basel standartlarına əlavə olunması ilə bağlı tövsiyələr geniş yer almaqdadır. Bu risklərin qarşısının alınması yolu kimi kapital tələblərinin yüksəldilməsi çağırışları yer alır ki, bu da yaranan risklərin qarşısının alınmasında vacib tədbir kimi qiymətləndirilir. İqlim dəyişmələrinin səbəb olduğu yeni iqtisadi reallıq müvafiq olaraq detallı yol xəritəsinin hazırlanmasını tələb edir.

Yol xəritəsində aşağıda qeyd olunan əsas tədbirlərin yer alması risklərin tənzimlənməsinin vacib istiqaməti kimi çıxış edir:

- Makroiqtisadi proqnozların qurulması
- Makroiqtisadi modellərin qurulması və ssenari təhlilləri
- İqlim dəyişmələrinin yaratdığı risklərin təhlili üçün statistik data formalaşması
- Neytrallıq və səmərəlilik anlayışının monetar siyasətdə nəzərə alınması
- Girov qəbulu və aktivlərin alışımda uyğunluq kriteriyalarının müəyyən olunması
- Balans vəziyyətinə təsiri ilə bağlı stress testlərin keçirilməsi
- Kredit reytinginə təsiri aspektlərinin müəyyən olunması

Nəticə

İqlim dəyişmələri qiymətlərin sabitliyinə təsir edici risk olduğundan Mərkəzi Bank hesabatlarında maliyyə sektorunun dayanıqlığı ilə bağlı qiymətləndirmə hesabatına daxil edilməsinin zəruri olduğu müəyyən olundu. Qiymətləndirmə hesabatına əsasən zəif tərəflərin təsiri ilə yaranan şoklar və onların azaldılması ilə bağlı ssenarilərə uyğun həll yollarının müəyyən edilməsinə ehtiyac vardır.

İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə tədbirləri monetar siyasətin məqsədləri üzrə hədəflərin icrasına təsir etməklə inflyasiya təzyiqlərinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Quraqlıq, fiziki risklər, ekstremal iqlim dəyişmələri məhsuldarlığa təsir etməklə ÜDM səviyyəsinin azalması və tədarük təhlükəsizliyinin alternativ seçimlərinin müəyyən edilməsini zəruriləşdirir. Karbon emissiyasının azaldılması ilə bağlı tədbirlərin sürətləndirilməsi üçün iri həcmli maliyyə vəsaitlərinin tələb olunması zərurəti ilə yanaşı yaşıl iqtisadiyyat sahəsinə investisiya qoyuluşuna təvikiç mexanizmlərin olması dövrün vacib çağırışı kimi qiymətləndirilir. Makroiqtisadi şəraitdə iqlim dəyişmələrinin təsirinin hesablanması ilə yanaşı maliyyə təşkilatlarında stress testlərin nəticələrinə əsasən dayanıqlılıq göstəricilərinin yüksəldilməsi və şoklara davamlılıq göstəricilərinin inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğu müəyyən olundu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Beckmann, J. Climate Change and Monetary Policy in the Euro Area / J. Beckmann, K. Gern, N.Janssen, - Monetary Dialogue Papers, - November 2023. -p.31.
2. Carney, M. Breaking the tragedy of the horizon-climate change and financial stability

/M. Carney, - Speech given at Lloyd's of London, -29 September 2015. - p.12

3. McInerney, N. The Macroeconomic Implications of Climate Change for Central Banks / N. McInerney, - Central Bank of Ireland Quarterly Bulletin, -January 2022. -p.45
4. Kotz, M. The impact of global warming on inflation; averages, seasonality and extremes / M.Kotz, F. Kuik, E. Lis, C. Nickel. – German: Working paper series, No 2821, - 2023. -p.50.
5. Apel, M. How does the climate transition affect inflation? / M.Apel, - Sveriges Riksbank, -Economic commentaries, -13 April 2022
6. “Climate-related risk drivers and their transmission channels”, BCBS Discussion Paper No. 517. Basel Committee on Banking Supervision.
7. Eceiza, J. Banking imperatives for managing climate risk / J. Eceiza, D. Hartl, S. Viscardi, - 1 June 2020. URL: <https://www.mckinsey.com/capabilities/risk-and-resilience/our-insights/banking-imperatives-for-managing-climate-risk#/>
8. How financial institutions can assess environmental risk / -18 January 2024. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2024/01/une-p-fi-risk-centre-finance-sector-environmental-risk/>

Заур Иса оглы АГАКИШИЕВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, докторант
E-mail: zaurr1978@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА СТАБИЛЬНОСТЬ ЦЕН И МЕРЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ

Резюме

Определение причин глобального изменения климата, возможностей влияния на стабильность цен и аспектов его влияния на денежно-кредитное регулирование отличается своей актуальностью в современных экономических условиях. В исследовательской работе были проанализированы научные исследования, проведенные зарубежными исследователями, периодические публикации и подробно проанализированы возможные направления влияния на денежно-кредитные условия. С учетом возможного влияния глобального изменения климата на уровень цен определены пути развития декарбонизированных секторов экономики и повышения уровня устойчивости финансовых организаций к шокам в целях снижения этого воздействия.

Ключевые слова: зеленая экономика, риск финансовой стабильности, стресс-тест, механизмы стимулирования, физический риск.

Zaur İsa AĞAKİŞİYEV

Azerbaijan State Economic University, doctorate

E-mail: zaurr1978@mail.ru

IMPACTS OF CLIMATE CHANGE ON PRICE STABILITY AND REGULATORY MEASURES

Abstract

Determining the causes of global climate change, the possibilities of influencing price stability and the aspects of its impact on monetary regulation is distinguished by its relevance in the current economic conditions. In research work, scientific research by foreign researchers, periodical publications reviewed and possible directions of influence on monetary conditions were analyzed in detail. Taking into account the possible impact of global climate change on price level, in order to reduce this impact the ways of developing decarbonized economic sectors and increasing the level of resilience of financial organizations to shocks have been determined.

Key words: green economy, financial stability risk, stress test, incentive mechanisms, physical risk.

Daxil olub: 13.11.2023

Yasəmən Əlövsət qızı QULUZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı,
E-mail: yasamanquluzada@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ İXRACIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müasir dövrdə ixracın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. İstənilən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən mühüm amillərdən biri onun ixrac imkanlarının maksimum reallaşması ilə bağlıdır. Bu amil xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf mərhələsində olan Azərbaycan üçün xüsusilə önəmlidir. Ölkəmiz müstəqilliyinin ilk illərindən beynəlxalq ticarət əlaqələrini dinamik şəkildə inkişaf etdirir. Lakin idxal sahəsində əmtəə və coğrafi kəsimdə bu əlaqələr kifayət qədər diversifikasiyalaşmışdırsa, ixracın çox böyük bir hissəsini mineral xammal təşkil etməklə bir neçə ölkəni əhatə edir. Bu baxımdan ixracın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Məqalədə ixracın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodu baxımından məqalədə bir sıra elmi metodlardan - analiz, sintez, riyazi hesablamalar və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. İxrac potensialının artırılması və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair bir qrup tədqiqatçıların elmi fikirləri və əsərləri də nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın nəticələri ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, əldə olunmuş nəticələrdən ixracın səmərəliliyinin artırılması və onun obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi ilə bağlı mexanizmlərin, fəaliyyət strategiyalarının hazırlanmasında və tətbiq edilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: ixrac, səmərəlilik, maya dəyəri, rentabellik, valyuta, ticarət şərti indeksi.

UOT: 339:339.564:339.564.2

JEL: F10; F13; O24; F50; F52

DOI: <https://doi.org/10.54414/VQLL2763>

Giriş

İxracın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə ümumi baxış etmək istərdik. Belə ki, dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiya olmaq mürəkkəb bir prosesdir. Bunun üçün ilk növbədə mövcud şəraitə adekvat, elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici iqtisadi fəaliyyət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi tələb olunur. Metodoloji baxımdan göstərilən problemin həlli müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasının əsas prinsiplərinin öyrənilməsinə, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə müqayisəli üstünlüklərinin müəyyənləşdirilməsinə, xarici iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyətin təhlilini, mövcud problemlərin aşkarlanmasını, onların yeni

şəraitə uyğun həlli yollarının tapılmasını və bunlar əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış əməli təkliflər sisteminin hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Əsas mətn

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi və genişlənməsinin labüd nəticəsi kimi ölkələrin iqtisadi açıqlıq dərəcəsinin güclənməsidir. Hər hansı ölkənin iqtisadi sisteminin digər ölkələr ilə iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsinə iki aspektdə: 1) İqtisadi əlaqələrin özünün səmərəliliyinin və məqsədəuyğunluğunun öyrənilməsi və 2) İqtisadi əlaqələrin ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətinə (bütövlükdə və ya ayrı-ayrı istiqamətlərdə) təsirinin tədqiqi üzrə

aparılmalıdır. Təbii ki, hər iki aspekt qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Eyni zamanda iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi daha universal göstərici kimi ikinci cəhətin də əsas məqamlarını əhatə edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin böyük hissəsini təşkil edən xarici ticarət əlaqələri beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinin realizasiya vasitəsidir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün isə bilavasitə iqtisadi nəticəsinin əməyin ictimai məhsuldarlığının artırılması olduğunu nəzərə alsaq, onda xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyini yarada biləcək əsas mənbələrin geniş mənada əmək məhsuldarlığı ilə bağlı olduğunu deyə bilərik.

Qeyd edək ki, azad rəqabət və tələb-təkliflə tənzimlənən bazar mexanizmi şəraitində xərclərin azaldılması, ixtisaslaşmanın dərinləşməsi və istehsal ölçülərinin artması ilə xarakterizə olunur. Hər hansı məhsul istehsalına görə beynəlxalq miqyasda ixtisaslaşma nəticəsində istehsalın texniki iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşır: 1) Maya dəyəri aşağı düşür; 2) İstehsal vahidinə düşən kapital qoyuluşu azalır və 3) Əmək məhsuldarlığı isə artır. Yəni xarici ticarətin inkişafı nəticəsində əldə olunan ictimai əməyə qənaət məhz bilavasitə istehsalda yaranır. Məlumdur ki, ticarət, o cümlədən daxili və xarici ticarət dövrüyyə dairəsinə aid olmasına baxmayaraq, müəyyən dərəcədə istehsalın davamıdır. Məhsulun saxlanması, növləşdirilməsi, qablaşdırılması və nəqli prosesi daxil olmaqla ticarətin bir sıra xüsusiyyətləri orada istehsal prosesinin davam etdiyini və beləliklə də bu prosesin də ictimai əməyin məhsuldarlığının artırılmasında rolu olmasını söyləməyə əsas verir. Lakin xarici ticarətin əsas funksiyası istehsalın davamı deyil, ixtisaslaşmış istehsalçıların məhsullarının mübadiləsidir. Mal mübadiləsi isə məlum olduğu kimi dəyər yaratmır, ancaq istehsalda əldə edilmiş üstünlükləri reallaşdırır. Belə üstünlüklər isə milli və beynəlxalq dəyər və ya qiymətlərin əlverişli nisbəti ilə ifadə olunur.

Məhsulların bilavasitə xarici ticarət vasitəsi ilə mübadiləsindən yaranan ictimai əməyin qənaəti birbaşa iqtisadi səmərə adlanır. Belə səmərənin ölçüləri idxal və ixrac olunan məhsulların milli və beynəlxalq dəyərlərinin nisbətindən asılıdır. Birbaşa iqtisadi səmərənin

təyin olunması kriteriyası tam birmənalı müəyyənləşmişdir. Belə ki, beynəlxalq ticarətdə, dünya bazarında ekvivalent qiymətə malik malların mübadiləsi gedir. Milli qiymətlərlə mübadilə olunan malların qiyməti isə müxtəlif ola bilər. İdxal olunan malın milli qiymətinin ixrac olunan malın qiymətindən çox olan hissəsi milli əməyin qənaətini göstərir və xarici ticarətin birbaşa səmərəsi adlanır. Lakin xarici ticarətin səmərəsi bununla bitmir. Çünki xarici ticarət istehsala kompleks təsir göstərir və ictimai əməyin əlavə qənaətini yaradır. Belə əlavə qənaət dolay iqtisadi səmərə adlanır. Qeyd etmək vacibdir ki, xarici ticarət təkrar istehsalın bütün fazalarına: istehsal, bölgü, mübadilə və istehlaka təsir göstərir. Lakin təkrar istehsalda həlledici rol istehsala məxsus olduğu üçün xarici ticarətin məhz istehsala çoxcəhətli təsirinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bizə görə, xarici ticarətin istehsala dolay təsirinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində qoşulması, onun müəyyən məhsullar istehsalı üzrə ixtisaslaşması iqtisadiyyatda müəyyən struktur dəyişikliyi yaradır. Belə struktur dəyişikliyi elə ümumi iqtisadi nisbətlərin yaranmasına gətirir ki, bu halda xalq təsərrüfatının daha səmərəli fəaliyyəti təmin olunur. Xarici ticarətin daha tez və çox təsir etdiyi ümumi iqtisadi nisbətlər: istehsal vasitələri istehsalı ilə istehlak vasitələri istehsalının, ayrı-ayrı istehsal sahələri arasındakı və bir sıra sahələrin daxili nisbətləridir.

2. Xarici iqtisadi əlaqələr iqtisadi nisbətlərdən əlavə ərazi nisbətlərinə də təsir edir. Yəni məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və ərazilərin inkişaf səviyyəsinin qaldırılması kimi problemlərin həllinə təsir edir. Son dövrlərdə ərazi nisbətlərinin dəyişdirilməsinin ən səmərəli yolu müxtəlif rejimli iqtisadi zonaların, ərazilərin yaradılmasıdır.

3. Xarici iqtisadi əlaqələrin ən vacib təsir istiqamətlərindən biri ölkədə elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsidir. Yüksək texniki səviyyəli maşın və avadanlığın idxalı, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, əməyin elm, fond və enerji tutumunu artırmaqla əmək məhsuldarlığının artımı, xarici bazarda mövqeni

itirməmək üçün ixrac məhsulunun yeni keyfiyyət səviyyəsinə qaldırılması məcburiyyəti və s. elmi-texniki inkişafın sürətləndirilməsini zəruri edir.

4. Xarici iqtisadi əlaqələr kapital qoyuluşunun səmərəliliyini artırır. Belə ki, texniki tərəqqi əməyin kapitalla silahlanmasını, eyni zamanda bu əsasda canlı əməyin məhsuldarlığını artırır. Nəticədə isə məhsul vahidinə düşən kapital sərfi azalır, yəni kapital qoyuluşunun səmərəliliyi artır. Bundan əlavə xarici ticarət ixtisaslaşmanı dərinləşdirədiyinə görə əsas vəsaitin paylanmasının qarşısını alır - onun az sayda obyektlərdə cəmlənməsinə şərait yaradır. Hazır istehsal vasitələrinin idxalı isə kapital qoyuluşunun “qayıdışını” sürətləndirir və onun gecikmə addımını – laqını azaldır. Bütün hallarda isə kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin artımı ictimai əməyin məhsuldarlığının artmasına və ya onun milli iqtisadiyyat miqyasında qənaətinə gətirib çıxarır. 5. Xarici iqtisadi əlaqələr istehsalın təmərküzləşməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrinin inkişafı ilə əlaqədardır. İstehsalın təmərküzləşməsi əməyin məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, məhsulun qiymətini aşağı salır, əlaqədar sahələrdə əməyə qənaət etməyə imkan yaradır. İxrac olunan məhsul nomenklaturasının ölkə daxilində istifadə olunması isə keyfiyyət səviyyəsinin yüksəlməsi, texniki-tərəqqinin sürətlənməsi və iqtisadi nisbətlərin rasionallaşmasına kömək edir və s.

Xarici ticarətin verdiyi iqtisadi səmərənin tam həcmi müəyyənləşdirmək üçün onun müxtəlif cəhətlərini əks etdirən qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı şərtlənən bir sıra göstəricilər öyrənilməlidir. Xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyinin vacib göstəricilərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) *Xarici ticarət mübadiləsində birbaşa ictimai əməyin qənaət olunmasını əks etdirən göstəricilər.* Bu göstəricilərlə dəyər kateqoriyaları vasitəsilə məhsul istehsalı üçün sərf olunan ictimai zəruri vaxt müqayisə olunur və onlara aiddir: ixracın iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri; idxalın səmərəlilik göstəriciləri və xarici ticarət dövriyyəsinin səmərəlilik göstəriciləri. 2) *Yuxarıdakı parametrlərin rentabelliği göstəriciləri.* Bunlar faktiki maliyyə nəticələrinə

görə xarici ticarətin gəlirliliyi dərəcəsini müəyyənləşdirir. Bu göstəricilər xarici ticarətə çəkilən xərclərlə oradan gələn qazancın fərqi kimi hesablanır və xarici ticarətin büdcə səmərəliliyi adlanır. 3) *Xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatına dolayı təsiri göstəriciləri.* Bunlar xarici ticarətin ölkənin və ayrı-ayrı sahələrin elmi-texniki tərəqqisinə olan təsiri, geniş təkrar istehsal sürəti, istehsalın maya dəyəri və kapital tutumu, material sərfi norması, məhsulun keyfiyyəti göstəricisi, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və s. kimi göstəricilərdən ibarətdir.

Hər şeydən əvvəl ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakı və cəlbətilmə səviyyəsini bilmək lazımdır. Bu, ixracın Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) nisbəti ilə təyin olunur. Bu göstərici ölkənin ixrac kvotası adlanır. O, nə qədər yüksək olarsa, dövlətin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə (BİM) cəlb olunma dərəcəsi o qədər böyük olar. Məsələn, ixrac kvotası ABŞ-da 10-15%, Almaniya, Fransa, İtaliya, İngiltərədə 25-30%, Yaponiyada 18%-ə yaxındır. Ölkənin BİM-ə cəlb olunması həmçinin, ixracın elastiklik dərəcəsi ilə (ixracın və ÜMM-in artım templərinin nisbəti) müəyyən olunur. Əgər elastiklik vahiddən yüksəkdirsə, onda ölkə BİM-ə daha çox cəlb olunmuşdur. Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi bu sahədə geniş miqdarda ixrac, idxal, kredit və digər əməliyyatların bütün iştirakçılarının fəaliyyətinin, həmçinin texniki və digər xidmətlərin nəticələrindən yaranır. Buna görə hər şeydən əvvəl cəmiyyətin, xalq təsərrüfatının, dövlətin maraqlarına əsaslanan səmərəliliyin düzgün qiymətləndirilməsinin prinsipial əhəmiyyəti var, çünki müəssisə maraqları, yerli və şəxsi maraqlar onlarla üst-üstə düşməyə də bilər.

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə milli iqtisadiyyat mövqeyindən yanaşmanın tətbiqi ölkədən çıxarılan bütün əmtəə və xidmətlərin ümumi məsrəflərini bu məhsulların istehsalına sərf olunan məsrəflərlə müqayisə etməyə imkan verir. Səmərə qənaət (qazanc) və itki şəklində müəyyən olunur. Belə ki, əgər idxal məhsullarının yerli istehsalına məsrəflər ixrac məhsullarının ödənilməsinə məsrəflərdən böyükdürsə, onda ölkə mübadilədən qazanc əldə edir. Fərqlin qiyməti qazancın həcmi müəyyən

edir. Lakin nəticə mənfi də ola bilər ki, belə hallara az təsadüf edilmir. Xarici iqtisadi fəaliyyət praktikasında belə hallar əsasən o zaman olur ki, qiymətdəki neqativ dəyişmələrə görə bu və ya digər məhsulun ayrıca götürülmüş ixracı rentabelsiz olur, lakin bununla yaranan itki artıqlaması ilə idxaldan qazancın böyük şəcmi hesabına ötürülür. Buna görə idxal və ya ixracın səmərəliliyinin düzgün qiymətləndirilməsi əmtəə və xidmətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin, yəni bütün mübadilə dövriyyəsinin nəticəsi nəzərə alınmaqla alınmalıdır.

İxracın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur. İxracın valyuta səmərəliliyi göstəricisi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici bazarda malın satışından əldə edilən xalis valyuta mədaxilinin ixrac olunan malın istehsalına və daşınmasına çəkilən xərclərə (əgər mal kreditlə satılmışdırsa, kredit əmsallarının təsiri nəzərə alınmaqla) nisbəti ilə ifadə olunur. Kreditlə satışda adətən, ixracın səmərəliliyi aşağı düşür, lakin xarici bazarda malların kreditsiz realizasiyası tez-tez çətinləşir, çox zaman qeyri-mümkün olur. İxrac ölkədə istehsal olunmuş və ya başqa ölkələrdən gətirilmiş malların ölkə sərhədlərindən kənara göndərilməsi prosesidir. Ölkənin öz istehsalı sayılan mallara, həmçinin ölkəyə gətirilən və təkrar emal olunaraq əsas kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini dəyişən xarici mənşəli mallar da daxil edilir. İxracın səmərəliliyi bilavasitə xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinə şamil edilir. İxracın səmərəliliyi məhsul ixracının həyata keçirilməsinə sərf edilən xərclərlə müqayisədə bu fəaliyyətdən əldə edilən gəlirin yüksək olması kimi xarakterizə olunur. İxracın səmərəliliyi məhsulun beynəlxalq dəyəri əsasında yaranır. Məhsulun beynəlxalq dəyəri bilavasitə ixrac fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi kimi xarakterizə olunur. Məhsulun beynəlxalq dəyərinin və ya ixrac dəyərinin qiymətləndirilməsi mal ixrac edən ölkənin franko – sərhəd qiymətləri üzrə aparılır. İxrac edən ölkənin franko – sərhəd qiymətlərini xarici

iqtisadi praktikada FOB qiymətləri də adlandırırlar. Bu zaman malın qiymətinə onun dəyəri, ölkənin quru sərhədlərinə və ya göndərmə limanlarına çatdırılması və gəmi bortuna yüklənməsi xərcləri daxil edilir.

İxracın səmərəliliyi aşağıdakı göstəricilər əsasında ardıcıl şəkildə müəyyən edilir.

1) İxrac fəaliyyətində əldə edilən valyuta gəliri. Manatın kursunun sabit olmadığı və məhsulun dünya bazar qiymətinin dəyişdiyi bir şəraitdə ixrac fəaliyyətindən əldə edilən gəlir birbaşa müəssisənin xarici bazara ixrac etdiyi məhsulun həcmindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır [1.səh. 39].

$$\dot{I}_{v.g} = \dot{I}_{m.h.} * F_q,$$

burada, $\dot{I}_{v.g}$ – ixrac fəaliyyətindən pul gəliri, valyuta ilə, $\dot{I}_{m.h.}$ – ixrac edilən məhsulun həcmi, tonla; F_q , - məhsulun beynəlxalq və ya franko qiymətləri, valyuta ilə.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ixrac fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələr həm də bu fəaliyyətdən dövlət büdcəsinə vergilər ödəyirlər. Bu zaman ixrac fəaliyyətindən gəlir aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\dot{I}_v = \dot{I}_{v.q.} * K$$

burada, \dot{I}_v – ixracdan əldə edilən manatla gəlir, K – ixrac fəaliyyətindən dövlət büdcəsinə ödənilən məbləğin faiz dərəcəsidir.

2) Məhsulun vahidinin ixracından əldə edilən mənfəət vahid məhsula görə ixracdan əldə edilmiş gəlirdən bu məhsulun maya dəyərini çıxıldıqdan sonra qalan hissədir [2.səh. 76].

$$\dot{I}_m = \dot{I}_g - M_q$$

burada, \dot{I}_m – vahid məhsula görə ixracdan mənfəət, manatla; \dot{I}_g – vahid məhsulun ixracından əldə edilən pul gəliri, manatla; M_q – məhsul vahidinin maya dəyəri, manatla.

3) İxrac fəaliyyətindən əldə edilən məcmu mənfəət dəyəri. Bu göstərici məhsulun vahidindən əldə edilmiş mənfəətin ixrac olunan məhsulun həcminə hasili kimi xarakterizə olunur:

$$\dot{I}_{mm} = \dot{I}_m * M_h$$

burada, \dot{I}_{mm} – ixracdan mənfəət, manatla; \dot{I}_m – məhsul vahidi hesabla ixracdan mənfəət, manatla; M_h – ixrac edilən məhsulun həcmidir (tonla).

4) İxrac fəaliyyətilə daxili bazardakı fəaliyyət arasındakı fərq – göstərici ixracdan əldə edilən mənfəətlə daxili bazardakı fəaliyyət nəticəsində

əldə edilə biləcək mənfəətin fərqi kimi müəyyən edilir:

$$M_f = \dot{I}_{y.g} - M_{o.g.}$$

burada, M_f – mənfəət fərqi, manatla; $\dot{I}_{y.g}$ – xarici bazarda məhsul vahidinin reallaşdırılması nəticəsində əldə olunan mənfəət, manatla; $M_{o.g.}$ – həmin məhsul vahidinin daxili bazarda reallaşdırılması nəticəsində əldə edilə biləcək orta mənfəətdir.

5) *İxrac fəaliyyətinin rentabelliği* – ixrac fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yekun göstəricisi olub ixracdan əldə edilən məcmu mənfəətin bu məcmu məhsulun maya dəyərində nisbətində faizlə ifadəsi kimi müəyyən edilir:

$$R_{ix} = \dot{I}_{mm} / M_q * 100,$$

burada, R_{ix} – ixrac fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsi, faizlə; \dot{I}_{mm} – ixracdan məcmu mənfəət, manatla; M_q – ixrac olunan məhsulun maya dəyəri, manatla.

Bu şəkildə müəyyənləşdirilən səmərə bu əlaqələrin təsiri nəticəsində elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə, yeni istehsalın təşkil edilməsi müddətinin azalmasına və yeni məhsul buraxılmasına yiyələnməyə, maddi (əmtə) balansın yaxşılaşmasına, ölkədə iqtisadi həyatın aktivləşməsinə səbəb olan dolayı səmərədən fərqli olaraq birbaşa səmərə hesab etmək lazımdır.

Ticarət şərti indeksi və onun qiymətləndirilməsi

Həqiqətən də, istehsala, tələbata və rifah halına beynəlxalq ticarətin təsiri daha çox təyin edilmiş dünya qiymətlərinə nisbətən müəyyən edilir. Buna görə iqtisadçılar qiymət şərtlərinə və ya başqa sözlə, ölkənin ixrac qiymətlərinin idxal qiymətlərinə nisbətində böyük diqqət yetirirlər.

Əgər “ticarət şərti” 2-dən artıq əmtəyə aiddirsə, o ixrac və idxal qiymətlərinin indekslərinin nisbəti kimi (milli və ya digər valyuta ilə) aşağıdakı düsturla müəyyən olunur [3.səh. 68]:

$$T = \dot{I}_{ix} / \dot{I}_{id},$$

T – ticarət şərti, \dot{I}_{ix} – ixrac qiymətləri indeksi, \dot{I}_{id} – idxal qiymətləri indeksidir. İxrac qiymətləri indeksi bu düsturla hesablanır:

$$\dot{I}_{ix} = \dot{I}XK_i * \dot{I}_{ix}^*,$$

burada, $\dot{I}XK_i$ – bazis ilində ixracın məcmu dəyərində hər bir (i-ci) məhsulun payı, \dot{I}_{ix}^* – bu

əmtənin cari qiymətinin onun bazis ilindəki qiymətinə nisbətidir.

İdxal qiymətləri indeksi də bu şəkildə hesablanır:

$$\dot{I}_{id} = \dot{I}DK_i * \dot{I}_{id}^*,$$

burada, $\dot{I}DK_i$ – bazis ilində idxalın məcmu dəyərində hər bir (i-ci) məhsulun payı, \dot{I}_{id}^* – bu əmtənin cari qiymətinin onun bazis ilindəki qiymətinə nisbətidir. İdxal və ixrac qiymətlərinin belə indeksləri müntəzəm olaraq hökumət orqanları tərəfindən hesablanılır və məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun International Financial Statistics həftəliyində nəşr olunur.

Üç əsas qiymət indeksi mövcuddur: E.Laspeyres, Q.Paaşe, və İ.Fişer. Laspeyres qiymət indeksi aşağıdakı kimidir [7.səh. 309-310]:

$$I_p^L = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0}$$

Burada, $\sum p_1 q_0$ – şərti kəmiyyətdir və əgər qiymətlərin cari dövrdəki səviyyəsinin saxlanması şərti ilə əvvəlki dövrdəki məhsulun dəyərini göstərir.

$\sum p_0 q_0$ – əvvəlki dövrdəki məhsulun dəyərini göstərir.

Burada, əlamət - məhsulun qiyməti (p), çəki - məhsulun fiziki həcmidir (q),

I_p^L - indeksi qiymətlərin dəyişməsinin bazis dövrdəki məhsul miqdarının dəyərində təsirini xarakterizə edir.

Laspeyresin qiymət indeksi inflyasiya səviyyəsini bir qədər artırır, belə ki, yalnız qiymət artımını deyil, dəyər və struktur amillərini daxil etməklə çeşid komplektindəki dəyişiklikləri də göstərir.

Paaşe qiymət indeksi aşağıdakı kimidir [7.səh. 309-310]:

$$I_p^P = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

I_p^P – indeksi cari dövrdə istehsal edilmiş məhsulların dəyərində qiymətlərin təsirini əks etdirir. Başqa sözlə, bu indeks ilə qiymətlərin dəyişməsi hesabına cari dövrdə məhsulun dəyərində bazis dövrü ilə müqayisədə necə dəfə artdığı (azaldığı) müəyyən olunur.

Paaşe qiymət indeksi inflyasiya səviyyəsini aşağı salır, belə ki, çeşidlərin dəyişməsinə nəzərə

almır və bazis ilini yeni təhlil olunan ildə ifadə edir. Laspeyresin qiymət indeksində bazis ilinin çeşid komplektindən istifadə edilir:

Fişer indeksi təzahürün Laspeyres və Paşe düstururları ilə hesablanmış indekslərinin həndəsi ortasıdır [7.səh. 309-310]:

$$I_p^F = \sqrt{I_p^L * I_p^P} = \sqrt{\frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} * \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}}$$

Aparılan təhlillər göstərir ki, xarici ölkələrdən idxal olunan məhsulların böyük bir hissəsini Azərbaycanda istehsal etmək olar. Eyni zamanda həmin ölkələrə ixrac edilən xammal

son məhsul istehsalına çatdırmaqla daha çox gəlir əldə etmək olar.

Qeyd olunanlarla əlaqədar olaraq müasir dövrdə bir çox ölkələr özlərinin “ticarət şərti indeksləri”ni hesablayırlar ki, bununla ölkədə istehsal olunan və ixrac etdilər milli məhsulların dünya bazarında nə dərəcədə rəqabətə davamlı olduğunu, eləcə də idxal olunan məhsulların daxili bazara necə təsir etdiklərini müəyyən etməyə çalışırlar. Cədvəl 1-də Azərbaycanın xarici ticarət şərti indeksinin dinamikası göstərilir.

Cədvəl №1

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət şərti indeksinin (Laspeyresə görə) dinamikası

İllər	İxrac qiymətləri indeksi	İdxal qiymətləri indeksi	Xarici ticarət şərti
2010	1	1	1
2011	1,28	1.30	0,98
2012	1,22	1.42	0,86
2013	1,18	0,91	1,30
2014	1,07	0,89	1,20
2015	0,55	1,12	0,49
2016	0,53	0,87	0,61
2017	0,62	1,01	0,61
2018	0,80	1,31	0,61
2019	0,74	1,53	0,48

Qeyd: DSK-nın məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Ölkənin xarici ticarət əlaqələrini keyfiyyət aspektləri üzrə təhlil etməyin bir vasitəsi xarici ticarət şərti indeksi göstəricisinin hesablanmasıdır (cədvəl 1). Qeyd edək ki, ölkənin xarici ticarət şərti göstəricisi xarici ticarət dövriyyəsinin illərdən asılı olaraq 70-80 faizini təşkil edən məhsullar əsasında hesablanmışdır. Bu məhsullar qrupuna idxalda ət və ət məhsulları, yağ, buğda, buğda unu, şəkər, tütün mə'mulatu, təbii qaz, elektrik enerjisi, kimya məhsulları, qara və əlvan metallurgiya məhsulları, maşın və avadanlıqlar və s. daxildir. İxrac üzrə isə neft və neft məhsulları, kimya məhsulları, elektrik enerjisi, pambıq mahılcı və ipliği, tütün və digər məhsullar götürülmüşdür. Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi xarici ticarət şərti baza ili kimi götürülən 2010-cu il götürülmüş və 2011-2014-ci illər ölkənin ixrac qiymətləri indeksi yüksək şəkildə

xarakterizə olunmuşdur. Azərbaycanın xarici ticarət şərtinin müsbət istiqamətdə dəyişməsi əsasən neft, xaz amili ilə bağlıdır. Yəni həmin dövrdə dünya bazarında qiymətlərin yüksək olması ixrac qiymətləri indeksinin də yüksək olmasına səbəb olmuşdur. 2015-ci ildən başlayaraq ixrac qiymətləri indeksi azalmağa doğru meyl etmiş və 2018-2019-cu illərdə nisbətən yüksəlsədə ümumən vahiddən aşağı olmuşdur. Hesab edirik ki, bu birmənal şəkildə həmin dövrdə neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə bağlıdır. İxracqiymətlərin indeksindən fərqli olaraq 2013=2014-ci illər və 2016-cı il istisna olmaqla qalan bütün illərdə yüksək olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, baxılan dövrdə idxal qiymətləri indeksinin azalmağa meyli olmasına, başqa sözlə desək, təhlil obyektini kimi götürülən idxal mallarının demək olar ki, hamısının ilbəil azalan qiymətlərlə idxal edilməsinə

baxmayaraq, bunu heç də birmənalı şəkildə müsbət hal kimi qiymətləndirmək olmaz. Çünki idxal edilən malların qiymətinin aşağı düşməsinin, fikrimizcə, əsas səbəbi ölkədaxili bazardakı rəqabətdir ki, bu rəqabəti də ya daxili istehsalın artımı, ya da ölkə iqtisadiyyatının idxalyönümlüyü nəticəsində idxalçıların çoxalması yarada bilər. Əgər birinci şərt təmin olunsa idi, yəni daxili istehsalın artımı hesabına rəqabət yaransa idi, onda idxalın həcmi azalmalı idi. Tədqiq olunan dövrdə idxalın həcmi azalmamış, əksinə artmışdır. Deməli, idxal qiymətləri indeksinin aşağı düşməsi idxalçıların çoxalması hesabına olmuşdur ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının idxaldan asılılığının yüksək olması kimi qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda idxal qiymətləri indeksinin aşağı düşməsinə aşağıdakı kimi hallar da təsir göstərir: məhsul idxal etdiyimiz ölkələrin bizə dempinq qiymətləri ilə mal ixrac etməsi, idxal edilən məhsulların əsasən üçüncü qrup ölkələr üçün nəzərdə tutulan aşağı keyfiyyətli məhsullar olması ilə əlaqədar olaraq onların qiymətinin ucuz olması və s.

Nəticə

Qloballaşma proseslərinin gücləndiyi, dünya təsərrüfat sisteminin bütövləşdiyi və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın intensivləşdiyi müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı hesabına milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyasına nail olmadan hər hansı bir ölkədə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması sadəcə olaraq mümkün deyildir:

– Bu problem Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyəti isə daha böyükdür, belə ki, dünya təsərrüfat sistemində fəal sürətdə inteqrasiya olunmaqla bu ölkələr, bir tərəfdən, özlərinin müvafiq ehtiyatları olmadıqları halda belə, cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, müasir texnika və texnologiya

əldə etmək, mütərəqqi təsərrüfatçılıq və idarəçilik təcrübəsi mənimsəmək;

– Bu kimi problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə özlərinin beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduqları üstünlükləri reallaşdırmaq imkanları əldə etmiş olurlar;

– Bu baxımdan məqalədə beynəlxalq praktikada səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan meyarlardan istifadə edilmiş və Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət şərti indeksinin Lasperesə görə qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir;

– Məlum olmuşdur ki, son beş ildə ixrac qiymətləri indeksinin aşağı olması ölkənin ixrac etdiyi kənd təsərrüfatı məhsullarının tərəfdaş ölkələrdə yüksək şəkildə reallaşmasına imkan vermiş və bunun əsasında ixrac qiymətləri indeksi aşağı olmuşdur və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ляменков, А.К., Гусейнов, Д.А., Гребенкина, А.М. Пособие по решению задач по международной экономике Москва 2018. – с.108.

2. Белова, И.Н. Учебно-методический комплекс по курсу Международная торговля Российский университет дружбы народов 2012 – с.159.

3. Давыденко, Е.Л. Внешнеторговая политика стран с малой экономикой МИНСКБГУ 2018 – с.172.

4. Мировая экономика и внешнеэкономическая деятельность: учеб. пособие / С.Ю. Кричевский, М.И. Плотницкий, Г.В. Турбан [и др.]; под общ. ред. М.И. Плотницкого, Г.В. Турбан. – Минск: ООО «Современная школа», 2006. – 664.

5. Mühüttin Adıgözel. Uluslararası rekabet gücü 2011 – s.276.

6. Грант, Р. Современный стратегический анализ [Текст] / Р. Грант ; пер. с англ. ; под ред. В.Н. Фунтова. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 560 с.

7. Həsənlı, Y Statistika Bakı 2014 – s. 563.

Ясамен Аловсат кызы ГУЛУЗАДЕ,
Диссертант Азербайджанского Университета Кооперации
Университет Кооперации, AZ1124, Н.Нариманов,93,
Баку, Азербайджанская Республика
E-mail: yasamanquluzada@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭКСПОРТА В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Резюме

Целью исследования является оценка эффективности экспорта в современное время. Один из важных факторов, обеспечивающих социально-экономическое развитие любой страны, связан с максимальной реализацией ее экспортных возможностей. Этот фактор особенно важен для Азербайджана, находящегося на этапе развития внешнеторговых связей. Наша страна с первых лет независимости динамично развивает международные торговые связи, в которых минеральное сырье составляет большую часть экспорта и нуждается в диверсификации структуры. С этой точки зрения оценка эффективности экспорта является одним из важных вопросов. В статье даны рекомендации и предложения по оценке эффективности экспорта.

Методы исследования - в статье использован ряд научных методов - анализа, синтеза, математических расчетов и методов обобщения. Также были учтены научные мнения и работы группы исследователей по повышению экспортного потенциала и оценке его эффективности.

Результаты исследования - можно отметить, что полученные результаты могут быть использованы при разработке и реализации механизмов и стратегий действий, связанных с повышением эффективности экспорта и ее объективной оценкой.

Ключевые слова: экспорт, эффективность, себестоимость, рентабельность, валюта, индекс условий торговли.

Yasamen Alovsat GULUZADE
doctoral student of Azerbaijan Cooperation University
E-mail: yasamanquluzada@gmail.com

PROBLEMS OF EXPORT EFFICIENCY ASSESSMENT IN MODERN TIMES

Summary

The purpose of the research is to assess the efficiency of exports in modern times. One of the important factors ensuring socio-economic development of any country is related to the maximum realization of its export opportunities. This factor is especially important for Azerbaijan, which is at the stage of development of foreign trade relations. Since the first years of independence, our country has been dynamically developing international trade relations, in which mineral raw materials make up a large part of exports and need to diversify the structure. From this point of view, the assessment of export efficiency is one of the important issues. The article provides recommendations and suggestions for assessing the efficiency of exports.

Research methods - the article used a number of scientific methods - analysis, synthesis, mathematical calculations and generalization methods. Scientific opinions and works of a group of researchers on improving export potential and assessing its effectiveness were also taken into account.

The results of the research - it can be noted that the obtained results can be used in the development and implementation of mechanisms and strategies of action related to improving export efficiency and its objective assessment.

Keywords: export, efficiency, cost, profitability, currency, terms of trade index.

Daxil olub: 02.07.2023

Rəsul Yusif YUSİBOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) magistri
E-mail: rasul.yusibov.96@gmail.com

AVROPA İTTİFAQI İLƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNƏ BİZNES MÜHİTİNİN TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanla Avropa İttifaqı (Aİ) arasındakı ticarət əlaqələrinə, o cümlədən Aİ ölkələrindən idxal həcminə və bu ölkələrə qeyri-neft məhsullarının ixrac həcminə Azərbaycandakı biznes mühitinin təsirləri qiymətləndirilib. Alınan nəticələrə əsasən Azərbaycanda iqtisadi azadlıq səviyyəsi Aİ ölkələrindən idxal edilən malların idxal həcminə pozitiv təsir edir. Həmçinin Azərbaycanda iqtisadi azadlıq səviyyəsi yüksəldikcə, Aİ ölkələrinə qeyri-neft məhsullarının ixrac həcmi də artır.

Açar sözlər: *idxal, ixrac, biznes mühiti, iqtisadi azadlıq səviyyəsi, Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi*

UOT: 339

JEL: F1

DOI: <https://doi.org/10.54414/QGXM1391>

Giriş

Aİ ilə keçmiş sovet respublikaları arasındakı ticarət əlaqələrinin inkişafı müəyyən mərhələlərdən keçmişdir. Bu mərhələlərin hər biri uyğun hüquqi çərçivələrin formalaşmasını nəzərdə tutub. Aİ keçmiş sovet respublikaları ilə iqtisadi əlaqələri genişləndirmək üçün bu ölkələr qarşısında müəyyən islahat tələblərini qoymuşdur. İslahatlar siyasi institutlarla yanaşı, həm də iqtisadi institutları əhatə etmişdir. Bu ölkələrin Aİ ilə imzaladığı Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişləri və ya digər sənədlər müxtəlif məsələlərlə yanaşı, həm də biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılmasını nəzərdə tutub. Bu da təbiidir. Belə ki, Aİ ölkələrinin keçmiş sovet respublikaları ilə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi biznes mühitinin əlverişli olmasını tələb edir.

Biznes mühitinin əlverişliliyi çoxlu sayda amillərdən asılıdır. Bu amillər arasında qiymətlərin tənzimlənməsi, xarici ticarət rejiminin tənzimlənməsi, vergi yükünün həcmi, maliyyə azadlığı səviyyəsi, xüsusi mülkiyyətin qorunması dərəcəsi, kredit mənbələrinin əlçatanlığı, işə qəbul və işdən azad etmə prosedurlarının asanlıq səviyyəsi, minimum əmək haqqı səviyyəsi və sair amillər xüsusilə fərqləndirilir. Bu amillər arasında biznes mühitinin nə dərəcədə əlverişli olması

müxtəlif reyting təşkilatları tərəfindən tədqiq edilir. Bunlar arasında Heritage Fondu, Fraser İnstitutu və Doing Business Tədqiqat Qrupu daha çox tanınırlar. Dünya Bankının Doing Business Tədqiqat Qrupu artıq öz fəaliyyətini dayandırıb. Lakin 2005-2019-cu illərarası dövrdə müxtəlif ölkələr üzrə biznes mühitinin kəmiyyətə müqayisəli qiymətləndirilməsində Doing Business Tədqiqat Qrupunun mühüm xidməti olub. Belə reyting təşkilatları biznes mühitinin əlverişliliyi üzrə ölkələrarası müqayisəli tədqiqatlar apararaq, reytinglər hazırlayırlar.

Əsas hipotezlər: 1. *Aİ-dan Azərbaycana idxal həcmi bu ölkələrdə iqtisadi azadlıq səviyyəsindən pozitiv asılıdır;*

2. *Aİ-na Azərbaycandan qeyri-neft ixrac idxal həcmi bu ölkələrdə iqtisadi azadlıq səviyyəsindən pozitiv asılıdır;*

Ədəbiyyata baxış

Aİ ölkələri ilə keçmiş sovet respublikaları arasında ticarət əlaqələri, həcmnin belə əlaqələrin iqtisadi azadlıq səviyyəsindən asılılığı problemləri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Dastanka [1], Cohen və digərləri [2] Belarusiya ilə Aİ, həmçinin Litva ilə əlaqələri, Abdullayev [3] Aİ-Azərbaycan ticarət əlaqələrini, Aİ-Gürcüstan ticarət əlaqələri Emerson və Kovziridze [4]

tərəfindən müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilib. İqtisadiyyatın liberallaşması və onun makroiqtisadi təsirləri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən geniş tədqiq edilib. Azərbaycan təmsalında bu problem Gülləliyev [5] tərəfindən aparılan tədqiqatlarda geniş şəkildə araşdırılıb. Azərbaycandan Aİ ölkələrinə əsasən neft və qaz ixracı ölkənin enerji resurslarından gələn gəlirlərinə müəyyən risk yaradır. Bu problem Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən, məsələn, Bayramov və digərləri [6] tərəfindən tədqiq edilmişdir. İqtisadiyyatın liberallaşması daxili bazara təsir etdiyindən belə təsirlərin də tədqiqatı vacibdir. Azərbaycan təmsalında bu problem, o cümlədən, optimal tariflərin müəyyənəşdirilməsi metodologiyası Abasova [7] tərəfindən öyrənilmişdir.

Metodologiya

Şübhəsiz ki, Aİ ilə Azərbaycan arasında ticarət əlaqələrinə iqtisadi azadlıq səviyyəsi mühüm təsir edib. İqtisadi azadlıq indeksinin ifadə etdiyi institutional göstəricilər iqtisadi və siyasi islahatlarla bağlıdır. Aİ-Azərbaycan ticarət müqavilələrinin iqtisadiyyata təsirləri belə islahatların uğurlu olmasından asılıdır. Bunu nəzərə alaraq, Aİ-Azərbaycan ticarət müqavilələrinin ticarət fəaliyyətinə, yəni ixrac və idxal həcmələrinə təsirlərini qiymətləndirmək üçün iqtisadi azadlıq indekslərindən istifadə etmək olar. Belə qiymətləndirmənin aparılması üçün sadə reqresiya analizindən istifadə edəcəyik. Azərbaycandan Aİ ölkələrinə ixrac malları arasında neft və qaz üstünlük təşkil etdiyindən bu məhsulların ixracı xüsusi müqavilə əsasında, məsələn, PSA müqaviləsi əsasında reallaşır. Lakin Azərbaycanda iqtisadi azadlıq ölkənin qeyri-neft sektorunun ixrac həcminə təsir edir. Ona görə də biz Aİ ölkələrindən Azərbaycana idxal həcmi (İMP_t), həmçinin qeyri-neft sektoru üzrə ixrac həcmi (NOEXP_t) iqtisadi azadlıq indeksindən (EFİ_t) asılılığına baxacağıq:

$$İMP_t = \beta_0 + \beta_1 * EFİ_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$NOEXP_t = \beta_0 + \beta_1 * EFİ_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

1-ci və 2-ci reqresiya əlaqələrində alınan nəticələrin “aldadıcı korrelyasiya” olmaması üçün göstəricilərin zaman sırasının stasionarlığı yoxlanılmalıdır. Bu məqsədlə biz tədqiqatda Dickey-Fuller testindən istifadə edəcəyik. EFİ_t, NOEXP_t və İMP_t zaman sıraları “kəşimə və trendin olma-

dığı”, “kəşimənin olduğu, lakin trendin olmadığı”, “həm kəşimənin, həm də trendin olduğu” variantlarda I(0) dərəcədə stasionar olmadığı halda biz reqresiya asılılığının olduğunu cointeqrasiya ilə test edəcəyik.

Tədqiqatın əsas hesablamaları

Yuxarıda adları qeyd edilən reyting təşkilatlarının və digər oxşar reyting təşkilatlarının müqayisəli qiymətləndirmə üçün müəyyən etdikləri metodologiyada bəzi mübahisəli məqamlar vardır. Əksər reyting təşkilatlarının metodologiyasına əsasən ölkələr liberal (əlverişli biznes mühiti olan) və qeyri-liberal (biznes mühiti əlverişli olmayan) ölkələr kimi iki qütbə ayrılırlar. Reyting sıralamalarına verilən şərhələrə görə daha liberal olan ölkə “daha yaxşı” hesab edilir. Lakin biznes mühitinin əlverişliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilən göstəricilərin bəzilərinin “çox” və ya “az” olması, uyğun olaraq, bu göstəricinin “daha yaxşı” və ya “daha pis” olması demək deyil. Məsələn, işə qəbul və ya işdən azad etmə prosedurlarının “daha sərt” olması biznes mühitinin əlverişli olmamasına işarədir. Lakin belə göstəricilərin iki qütblü olmasına diqqət yetirmək vacibdir. Belə ki, biznes mühitinin əlverişliliyi olması üçün vergilərin azaldılması, işə qəbul və işdən azad etmə prosedurlarının asanlaşdırılması, minimum əmək haqqının ləğv edilməsi və ya azaldılması və sair kimi tədbirlər iki ziddiyyətli mahiyyətə malikdir. Bu ziddiyyət biznes mühitinin əlverişliliyi ilə yanaşı, həm də maddi işçilərin sosial müdafiəsi ilə bağlıdır. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədlə aparılan islahatlar elə olmalıdır ki, maddi işçilərin sosial müdafiəsinə zərər dəyməsin. Vergi yükünün azaldılması biznes mühitinin əlverişliliyini artırsa da hökumətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsinə çətinliklər yarada bilər. Məsələn, vergi yükü azalanda büdcə gəlirləri azala bilər. Bu isə hökumətin səhiyyə, təhsil, müdafiə, mədəniyyət və sair sahələrdəki xərclərini azalda bilər. Ona görə də biznes mühitinin əlverişliliyi ilə bağlı bəzi amillərin ikili xarakterini nəzərə alaraq, bu amillər üçün optimal qiymətin müəyyənəşdirilməsi daha doğrudur. Biznes mühitinin əlverişlilik səviyyəsinin artması iqtisadiyyatın liberallaşması deməkdir.

Aİ ilə Azərbaycan arasında imzalanan Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi nəticəsində ölkədə inkişaf edən biznes mühiti a) hüquqi və tənzimləyici mühitdən; b) ticarət müqavilələrindən;

c) idxal və ixrac rejimlərindən; d) əqli mülkiyyətin müdafiəsindən; e) investisiyaların təşfiqindən; f) maliyyə xidmətləri səviyyəsindən və sair tədbirlərdən ibarətdir. Şübhəsiz ki, son 30 ildə bu sahələrdə islahatların aparılması öz müsbət nəticələrini vermişdir. Azərbaycanda biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması istiqamətində qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmişdir. Artıq şirkətlərin qeydiyyatına alınması, elektrik enerjisinə qoşulma, tikintiyə icazələrin alınması və sair məsələlərlə bağlı prosedurlar asanlaşdırılmışdır. Öz fəaliyyətini dayandırmaq istəyən müəssisələrin ləğv edilməsi ilə bağlı prosedurlar da xeyli sadələşdirilmişdir. Buna baxmayaraq, bəzi hallarda hüquqi tənzimləmənin tətbiqində bürokratik əngəllər hələ də qalmaqdadır.

Aİ ölkələri ilə Azərbaycan arasındakı ikitərəfli ticarət müqavilələri idxal və ixrac həcmi artırsa da bu müqavilələr əsasında ticarət olunan malların diversifikasiyasının zəif olması çatışmazlıq hesab edilə bilər. Biznes mühitinin əlverişliliyi səviyyəsinin asılı olduğu amillərdən biri də idxal və ixrac rejimləridir. Aİ ilə əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycanın gömrük prosedurları xeyli asanlaşdırılmışdır. Gömrük tariflərinin azaldılması idxal mallarının həcminə və daxili bazardakı qiymətlərə müsbət təsir etmişdir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, bu amil iki qütblüdür. Yəni gömrük tariflərinin azaldılması və xarici ticarətin liberallaşması daxili bazarın qorunmasına risk yaradır. Belə ki, “sıfır” tariflərin tətbiqi və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması daxili istehsalə ciddi rəqabət yarada bilər. Azərbaycanda xarici ticarətin liberallaşmasının daxili bazara təsirinə həsr edilmiş tədqiqatlarda sübut olunur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı “kiçik” ölçülüdür. Azərbaycanda gömrük tariflərinin azalmasına və idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsinə baxmayaraq, bəzi hallarda limanlarda təsadüfi gecikmələr və mürəkkəb sənədləşdirmə tələbləri ticarət axınına mane olur.

Aİ-nin keçmiş sovet respublikaları ilə imzaladığı Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin mahiyyətində dayanan islahatlardan biri də investisiyaların qoyuluşu və geri qayıtması üçün əlverişli biznes mühitinin formalaşmasıdır. Bu məsələlərin hüquqi cəhətdən əsaslandırılması üçün hər bir ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda əlverişli investisiya mühiti üçün zəruri olan qanunlar qəbul edil-

mişdir. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” 22 iyun 2022-ci ildə qəbul edilmişdir. Bu Qanun Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiyaların qoyulmasını təşfiq etməklə yanaşı, həm də qoyulan investisiyaların qorunmasını təmin edir.

Biznes mühitinin əlverişliliyini xarakterizə edən mühüm amillərdən biri də ölkədə zəruri infrastrukturun və logistikanın inkişafıdır. Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) layihəsinin mühüm tərəfdaşlarından biri də Azərbaycandır. Bu layihə TASIŞ layihəsinin tərkib hissələrindən biridir. Bu layihənin reallaşmasına Orta Asiya və Cənubi Qafqaz respublikaları cəlb edilmişdir. TRACECA layihəsi nəinki Aİ ilə keçmiş sovet respublikaları arasındakı nəqliyyat infrastrukturunun inkişafını, həmçinin bu respublikalar arasındakı əlaqələrin inkişafını təmin edir. Bu layihə çərçivəsində reallaşan nəqliyyat qovşağı layihənin üzvü olan ölkələrlə Aİ arasındakı əlaqənin alternativ yollarla təmin edilməsinə, regional əməkdaşlığın genişlənməsinə, həmçinin Trans-Avropa Şəbəkəsinə qoşulmağa imkan verdi. Aİ ilə əməkdaşlığın genişlənməsi Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun, o cümlədən limanların, avtomobil yollarının və dəmir yollarının təkmilləşdirilməsinə, həmçinin ticarət axınlarının asanlaşdırılmasına imkan verdi.

Azərbaycanın Aİ ilə əməkdaşlığının mühüm aspekti və Azərbaycanda biznes mühitinin əlverişliliyinin əsas amillərindən biri də maliyyə azadlığıdır. Azərbaycanda bank sektorunun sürətli inkişafı və biznes fəaliyyətlərini dəstəkləmək üçün bir sıra maliyyə xidmətlərini, o cümlədən kapitalla çıxışı, ticarətin maliyyələşdirilməsini və risklərin idarə edilməsini Avropa bankları standartlarına uyğunlaşdırmaqla biznes mühitinin əlverişliliyini artırmaq mümkün olub.

Azərbaycanda biznes mühitinin əlverişliliyinin əsas amili, şübhəsiz ki, iqtisadi və siyasi sabitlikdir. Belə sabitliyin təmin edilməsində isə Aİ ilə geniş spektrdə əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Azərbaycanın qloballaşma prosesinə qoşulması, Aİ-nin Azərbaycanda və regionda həyata keçirilən iqtisadi layihələrdə aktiv iştirakı, ölkənin maliyyə sisteminin dayanıqlılığında Aİ banklarının iştirakı və sair sahələrdəki əməkdaşlıqlar ölkədə biznes mühitinin əlverişliliyinin artmasında mühüm

əhəmiyyətə malikdir. Elə bunun nəticəsidir ki, Heritage Fondu tərəfindən qiymətləndirilən iqtisadi azadlıq indeksi üzrə Azərbaycanın göstəriciləri ilbəl yaxşılaşıb. Yalnız COVID-19 pandemiyası dövründə ölkədə iqtisadi azadlıq səviyyəsi bir qədər aşağı düşüb.

Hesablamalar göstərir ki, $EFİ_t$ zaman sırası $I(0)$ dərəcədə “kəşimənin və trendin olmadığı” halında stasionar deyil. Digər iki halda isə, yəni “kəşimənin olduğu” və “kəşimənin və trendin olduğu” hallarında isə, uyğun olaraq, 1%-lik və 10%-lik intervalda $I(0)$ dərəcədə stasionardır. $EFİ_t$ zaman sırası “kəşimənin və trendin olmadığı”, “intercepts” və “kəşimənin və trendin olduğu” hallarının hər üçündə, uyğun olaraq, 5%-

lik, 10%-lik və 10%-lik intervalda $I(1)$ dərəcədə stasionardır (1-ci cədvəl).

$NOEXP_t$ zaman sırası “kəşimənin və trendin olmadığı” və “kəşimənin olduğu, lakin trendin olmadığı” hallarında $I(0)$ dərəcədə stasionarlığa malik deyil. Lakin “Trend & intercept” halında 5%-lik intervalda stasionardır. $NOEXP_t$ zaman sırası “kəşimənin və trendin olmadığı”, “kəşimənin olduğu, lakin trendin olmadığı” və “kəşimənin və trendin olduğu” hallarının hər üçündə $I(1)$ dərəcədə stasionardır. $İMP_t$ zaman sırası da heç bir halda $I(0)$ dərəcədə stasionar deyil, lakin hər üç halda $I(1)$ dərəcədə stasionardır.

Cədvəl 1.

 GDP_t, EXP_t və $İMP_t$ zaman sıralarının stasionarlığı

	I(0)			I(1)		
	“kəşimənin və trendin olmadığı”	kəşimənin olduğu, lakin trendin olmadığı	Həm kəşimənin, həm də trendin olduğu	«kəşimənin və trendin olmadığı”	kəşimənin olduğu, lakin trendin olmadığı	Həm kəşimənin, həm də trendin olduğu
$EFİ_t$	-	+(***)	+(*)	+(**)	+(*)	+(*)
$NOEXP_t$	-	-	+(**)	+(***)	+(***)	+(***)
$İMP_t$	-	-	-	+(***)	+(***)	+(***)

Note: calculated by the author

(*)-10%-lik intervalda, (**) -5%-lik intervalda, (***)-1%-lik intervalda stasionarlığı ifadə edir.

$EFİ_t, NOEXP_t$ və $İMP_t$ zaman sıralarının stasionarlığı ilə bağlı məlumatlara əsaslanaraq, a) $EFİ_t - NOEXP_t$ və b) $EFİ_t - İMP_t$ reqresiya əlaqələrində “aldadıcı korrelyasiya” hallarından uzaq olmaq olar. 4-cü cədvəldə Azərbaycandan qeyri-neft məhsullarının ixrac həcmi iqtisadi azadlıq səviyyəsindən reqresiya asılılığının nəticələri verilmişdir. Alınan nəticələrə əsaslanaraq, iddia etmək olar ki, Azərbaycanda iqtisadi azadlıq səviyyəsi yüksəldikcə qeyri-neft məhsullarının ixrac həcmi də artır (cədvəl 2). Əlbəttə, qeyri-neft məhsullarının ixrac həcmi çoxlu sayda amillərdən, o cümlədən ölkədə kapital yığımindan, insan resurslarından, investisiya həcmindən və sair asılı olduğundan iqtisadi azadlıq indeksindən asılılıq səviyyəsi yüksək deyil ($R^2 = 0.33$). Buna baxmayaraq, bu göstəricilər arasında müəyyən səviyyədə determinasiyanın olmasını iddia etmək olar. Belə ki, $EFİ_t$ və $EFİ_t$ zaman sıraları kointeqrasiya edir. Bu, bizə əsas verir ki, uzunmüddətli dövr üçün $EFİ_t$ və $EFİ_t$ arasında deretministk pozitiv əlaqənin olmasını təsdiq edək. Bu nəticəyə

əsaslanaraq, iddia etmək olar ki, Aİ-nin Azərbaycanda son 25 ildə həyata keçirdiyi layihələr, həmçinin Aİ-Azərbaycan arasında imzalanmış iqtisadi və siyasi müqavilələr nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının liberallaşması ölkədən qeyri-neft məhsullarının ixrac həcminə pozitiv təsir göstərmişdir. 3-cü cədvəldə Aİ ölkələrindən Azərbaycana idxala həcmi iqtisadi azadlıq səviyyəsindən reqresiya asılılığının nəticələri verilmişdir. Alınan nəticələrə əsaslanaraq, iddia etmək olar ki, Azərbaycanda iqtisadi azadlıq səviyyəsi yüksəldikcə Aİ ölkələrindən idxal olunan məhsul həcmi də artır. Alınan nəticələrin “spurious correlation” olmadığını sübut etmək üçün bu zaman sıralarının kointeqrasiyasını da test etməyə ehtiyac var. Çünki $EFİ_t$ -zaman sırası $I(0)$ dərəcədə stasionar deyil. 3-cü cədvəldə bu göstəricilər arasındakı kointeqrasiya ilə bağlı nəticələrə əsasən iddia edilə bilər ki, Azərbaycanda iqtisadi azadlıq səviyyəsi Aİ ölkələrindən idxal edilən malların idxal həcminə pozitiv təsir edir. Şübhəsiz ki, idxal həcminə təsir göstərən çoxlu digər amillər də var.

Cədvəl 2

Azərbaycandan qeyri-neft məhsullarının ixrac həcmninə iqtisadi azadlıq səviyyəsindən reqressiya asılılığı və kointeqrasiyası

Sample: 1996 2022 Included observations: 27					Sample (adjusted): 1997 2022 Included observations: 26 after adjustments Cointegrating equation deterministic: C Long-run covariance estimate (Bartlett kernel, Newey-West fixed bandwidth = 3.0000)				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.	Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
EFI	74.79409	21.45537	3.486031	0.0018	EFI	81.72244	28.98715	2.819264	0.0095
C	-2821.801	1211.645	-2.328900	0.0282	C	-3138.212	1659.429	-1.891140	0.0707
R-squared	0.327096	Mean dependent var	1346.723		R-squared	0.304433	Mean dependent var	1396.108	
Adjusted R-squared	0.300180	S.D. dependent var	1213.942		Adjusted R-squared	0.275451	S.D. dependent var	1210.007	
S.E. of regression	1015.526	Akaike info criterion	16.75539		S.E. of regression	1029.963	Sum squared resid	25459781	
Sum squared resid	25782331	Schwarz criterion	16.85138		Long-run variance	1304619.			
Log likelihood	-224.1977	Hannan-Quinn criter.	16.78393						
F-statistic	12.15241	Durbin-Watson stat	1.452730						
Prob(F-statistic)	0.001828								

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

Cədvəl 3

Aİ ölkələrindən Azərbaycana idxala həcmninə iqtisadi azadlıq səviyyəsindən asılılığı və kointeqrasiya nəticələri

Sample: 1996 2022 Included observations: 27					Sample (adjusted): 1997 2022 Included observations: 26 after adjustments Cointegrating equation deterministic: C Long-run covariance estimate (Bartlett kernel, Newey-West fixed bandwidth = 3.0000)				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.	Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
EFI	99.95349	15.23075	6.562610	0.0000	EFI	81.72244	28.98715	2.819264	0.0095
C	-3762.741	860.1236	-4.374652	0.0002	C	-3138.212	1659.429	-1.891140	0.0707
R-squared	0.632719	Mean dependent var	1808.000		R-squared	0.304433	Mean dependent var	1396.108	
Adjusted R-squared	0.618028	S.D. dependent var	1166.436		Adjusted R-squared	0.275451	S.D. dependent var	1210.007	
S.E. of regression	720.9023	Akaike info criterion	16.07007		S.E. of regression	1029.963	Sum squared resid	25459781	
Sum squared resid	12992503	Schwarz criterion	16.16606		Long-run variance	1304619.			
Log likelihood	-214.9460	Hannan-Quinn criter.	16.09861						
F-statistic	43.06785	Durbin-Watson stat	0.875711						
Prob(F-statistic)	0.000001								

Qeyd: müəllif tərəfindən hesablanıb

Yuxarıda Azərbaycan üçün apardığımız hesablamaları keçmiş sovet respublikalarının bəzilərinin daxil olduğu panel analiz vasitəsilə də apara bilərik. Belə hesablamaların nəticəsi ayrıca götürülən ölkə üçün (məsələn, Azərbaycan üçün) aldığımız nəticələrin ümumiləşdirilməsinə imkan verəcək. Əvvəlki paragrafda qeyd etdiyimiz kimi, Aİ-nin keçmiş sovet respublikalarında yerinə yetirdiyi layihələr, həmçinin ticarət əlaqələri ilə bağlı imzaladığı müqavilələr mahiyyətə bir-birinə çox oxşayır. Bu müqavilələrdə əsas xətt olaraq, ölkə iqtisadiyyatının liberallaşması və iqtisadi azadlıq səviyyəsinin yüksəlməsi nəzərdə tutulub. Bu məqsədlər Aİ ilə keçmiş sovet respublikalarının siyasi mahiyyətli əlaqələrində irəli sürülən digər məqsədlər ilə, yəni insan hüquq və azadlıqlarının qorunması məqsədləri ilə sıx bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dastanka A. A. The Republic of Belarus and the European Union: the main stages of the relationship. J. Belarus. State Univ. Int. Relat. 2017. No.1. P.15–20.
2. Viktorija Cohen, Ivan Akulich, Aleksey Sverlov, (2018). AN OVERVIEW OF FOREIGN TRADE AND ECONOMIC RELATIONS OF THE REPUBLIC OF BELARUS WITH THE EU AND LITHUANIA. ekonomika 2018 Vol. 97(1) DOI: <https://doi.org/10.15388/Ekon.2018.1.11776>
3. Gulnara Abdullayeva, (2020). ISSUES OF EXTENSION OF TRADING RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND THE EUROPEAN UNION. 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development – Baku, 18-19 June, 2020
4. Michael Emerson and Tamara Kovziridze, (2016). Deepening EU–Georgian Relations What, why and how?. Edited by Michael Emerson

and Tamara Kovziridze. Centre for European Policy Studies, Brussels Reformatics, Tbilisi Rowman & Littlefield International, London. https://aei.pitt.edu/79180/1/Georgia_e-version_with_covers.pdf. 213 ps

5. Güllaliyev M. (2018). Xarici iqtisadi fəaliyyət: tənzimləmə ilə liberallığın tarazlığı (yeni nəşr). Bakı, "Elm və Bilik" Nəşriyyatı. 382 səh.

6. Shahin V. Bayramov, Gulsura Y. Mehdiyeva, Agil A. Eyvazov, Elchin R. Mustafayev,

(2021). Diversification Rate of Energy Balance and Energy Export Demand Risk Impacts on Economic Growth: The Case of Azerbaijan. CUESTIONES POLÍTICAS . Vol. 39 N° 68 (Enero - Junio 2021): 290-314

7. Абасова, С.А. Оценка номинального и эффективного уровня тарифов для некоторых категорий товаров // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, İqtisadi Artım və İctimai Rifah jurnalı, - 2020. №1, s.42-49.

Rasul Yusif YUSİBOV

Master of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

E-mail: rasul.yusibov.96@gmail.com

EFFECTS OF THE BUSINESS ENVIRONMENT ON TRADE RELATIONS BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND AZERBAIJAN

Summary

The article evaluates the effects of the business environment in Azerbaijan on trade relations between Azerbaijan and the European Union (EU), including the volume of imports from EU countries and the volume of exports of non-oil products to these countries. Based on the obtained results, the level of economic freedom in Azerbaijan has a positive effect on the import volume of goods imported from EU countries. As well as the level of economic freedom increases in Azerbaijan, the export volume of non-oil products to EU countries also increases.

Keywords: *import, export, business environment, level of economic freedom, Partnership and Cooperation Agreement*

Расул Юсиф ЮСИБОВ

Магистр Азербайджанского государственного экономического университета (UNEC).

rasul.yusibov.96@gmail.com

ВЛИЯНИЕ БИЗНЕС СРЕДЫ НА ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ

Резюме

В статье оценивается влияние бизнес среды в Азербайджане на торговые отношения между Азербайджаном и Европейским Союзом (ЕС), включая объем импорта из стран ЕС и объем экспорта ненефтяной продукции в эти страны. Согласно полученным результатам, уровень экономической свободы в Азербайджане положительно влияет на объем импорта товаров, ввозимых из стран ЕС. Также, по мере повышения уровня экономической свободы в Азербайджане, увеличивается и объем экспорта ненефтяной продукции в страны ЕС.

Ключевые слова: *импорт, экспорт, бизнес-среда, уровень экономической свободы, Соглашение о Партнерстве и Сотрудничестве.*

Daxil olub: 17.12.2023

Elgiz Eldəniz oğlu ABDURAHMANLI

Bakı Avrasiya Universiteti,

Humanitar fən və Regionşünaslıq kafedrası, magistrant,

E-mail elgizabdurahmanli610@gmail.com

ABŞ VƏ ÇİN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ TAYVAN PROBLEMİ

Xülasə

1954-cü ildən bəri Tayvanla bağlı yaşanan bütün böhranlar açıq şəkildə göstərir ki, Çin xarici siyasətdə Tayvan məsələsinə birinci dərəcəli həssaslıqla yanaşır. Həmçinin Tayvanı daxili məsələ kimi görür, ABŞ isə Tayvanı balanslaşdırmaq və Çini əhatə etmək siyasətinin aləti kimi istifadə edir. Çinin yüksəlişi və fövqəldövlət kimi meydana çıxması Tayvanın, xüsusən də Asiya-Sakit Okean regionunun təhlükəsizliyini təhdid edən ən mühüm strateji problemlərdən biridir. Çin Xalq Respublikasına (ÇXR) görə, dünyada yalnız bir Çin var və Tayvan Çinin əvəzedilməz hissəsidir. Tayvanı materiklə birləşməli bir əyalət kimi gören Çinə görə, bu fakt Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) və ABŞ da daxil olmaqla 160-dan çox ölkə tərəfindən qəbul edilib.

Açar sözlər: Tayvan, ABŞ, Çin, Asiya-Sakit Okean, mübahisəli adalar

UOT: 339

JEL: F1

DOI: <https://doi.org/10.54414/BCLY9666>

Giriş

ABŞ və Çin arasında ikitərəfli görüşlər 1950-ci illərdə keçirilsə də, diplomatik əlaqələr əslində ilk dəfə 1972-ci ildə Şanxay Birgə Bəyannaməsi ilə başlamış və 1979-cu ildə ABŞ-ın “tək Çin” şərtini qəbul etməsi ilə rəsmi formasını almışdır. Xüsusilə Soyuq Müharibədən sonra ABŞ regionda mövcudluğunu artıraraq strateji tarazlığın yaradılması və qorunmasında mühüm aktora çevrildi. Əslində ABŞ özünü Sakit okean dövləti kimi tanıyır və bir çox sahələrdə, xüsusilə iqtisadi fəaliyyətlərdə regionda təsirini nümayiş etdirməkdə davam edir. Həm ABŞ-ın regionda balanslaşdırıcı rolu, həm də region ölkələrinin qarşılıqlı münasibətdən uzaq olması Asiya-Sakit Okean regionunun 30 ildən artıqdır ki, sülhün və sabitliyin qorunduğu regiona çevrilməsinə şərait yaradıb. Digər tərəfdən, 1967-ci ildə ASEAN-ın (Cənub-Şərqi Asiya Millətləri Assosiasiyası) yaradılmasından sonra təhlükəsizlik məsələsi Asiya-Sakit Okean hövzəsində ən mühüm strateji problemə çevrilmişdir. Həmçinin bu, mövcud beynəlxalq nizamə meydan oxuması, beynəlxalq aləmdə mövcud vəziyyətin artmasına səbəb olmuşdur. Çinin fövqəldövlət kimi ortaya çıxması ABŞ-ın xarici siyasətini yenidən

formalaşdırmağa və Çinlə rəqabətli münasibətə girməsinə səbəb olub.

ÇXR rəsmi ideologiyasına görə, 1912-ci ildə Dr. Sun Yat-Sen korrupsioner Qinq sülaləsini devirdi və 1949-cu ildə başqa bir inqilab (Çin Kommunist İnqilabı) ilə dağıdılan Çin Xalq Respublikasını qurdu və ÇXR yaradıldı [5]. 1949-cu ildən Çin mərkəzi Pekində yerləşən dövlətdir və ÇR deyil, ÇXR tərəfindən təmsil olunur. Buna görə də Çin iddia edir ki, xarici qüvvələrin müdaxiləsi nəticəsində başlayan vətəndaş müharibəsi səbəbindən Tayvan boğazının iki tərəfi arasında ayrılıq var, lakin Çinin Tayvan üzərindəki səlahiyyəti bitməyib və bitməyəcək.

ABŞ-ın 1979-cu ildə ÇXR-in Çinin yeganə qanuni nümayəndəsi olduğunu və Tayvanın Çinin bir hissəsi olduğunu qəbul etdiyinə görə Pekin hökuməti ABŞ-ın Tayvanla qurduğu müstəqil iqtisadi və mədəni əlaqələri qəbul etmir. Bu kontekstdə iddia olunur ki, ABŞ-ın energetika nazirinin Tayvana göndərilməsi və onun Li Tenq-hui və Tayvanın digər yüksək rütbəli rəsmiləri ilə görüşləri Çin və ABŞ arasında münasibətləri müəyyən edən prinsipləri pozur. Məhz buna görə də Çin ABŞ hökumətinin hərəkətlərinə etiraz etmək hüququ vardır. Tay-

pey hökuməti isə müdafiə, iqtisadiyyat və diplomatiya başda olmaqla bir çox sahədə Çinin təzyiqinə boyun əyməmək üçün əlindən gələni etmiş və Çinin Tayvanı ilhaq etmə ehtimalına qarşı ABŞ ilə ittifaqa böyük əhəmiyyət vermişdir [4].

Bu kontekstdə Amerika administrasiyası Tayvana Çindən gələn hər hansı təhlükəyə qarşı müdafiə üçün silahların verilməsi və Tayvan xalqının təhlükəsizliyi üçün hər cür imkanlarla təchiz edilməsi haqqında qanun qəbul edib. Bu, açıq şəkildə göstərdi ki, ABŞ Çinin Tayvana qarşı hər hansı hərbi müdaxiləsinə reaksiyasız qalmayacaqdır. Əslində, keçmişdən bu günə Tayvan məsələsi təkcə Çini deyil, ABŞ-ı da əhatə edən üçbucaqda davam edir. Bəs iki böyük dövlət arasında bu problem ilk dəfə nə vaxt yaranıb?

1949-cu ildə Çin Kommunist Partiyasının Çin Millətçi Partiyasına (Kumintanq) qarşı qələbəsi və Kumintanqın Tayvanda mövcudluğunu davam etdirməsi ABŞ və Çin arasında Tayvan probleminin başlanğıcı oldu. Tayvan məsələsi ilə bağlı Çin-ABŞ münasibətlərində vaxtaşırı yumşalmalar olsa da, bu məsələnin daim geosiyasi rəqabət meydanı yaratdığını söyləmək olar. Tayvan ABŞ üçün Çinin Asiya-Sakit okean geosiyasətində fəaliyyət imkanlarının məhdudlaşdırılmasında və Çinə qarşı mühafizə siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rola malikdir [1].

ABŞ-ın bu strategiyasına baxmayaraq, Tayvanın Çinlə dinc yolla birləşməsi Çinin əsas siyasi məqsədlərindən biri hesab olunurdu. Bu kontekstdə Çinin Şərqi Asiyada izlədiyi “vahid Çin” siyasəti Tayvan məsələsini Çin ictimaiyyətində çox həssas bir zəminə gətirir. Belə ki, Tayvanın Çin ərazisinə ilhaq edilməsi məqsədi Mao Zedonq dövründən bu yana davamlıdır. Lakin Tayvanın bu vəziyyətə reaksiyası ABŞ da daxil olmaqla üç böyük böhrana səbəb oldu. Həmin böhranlardan birincisi 1954-1955-ci illərdə, ikincisi 1958-ci ildə, üçüncüsü isə 1995-1996-cı illərdə baş vermişdi.

Tayvan Boğazı Böhranları

1949-cu ilin oktyabrında Çin Kommunist Partiyası ilə Kumintanq arasında Çin vətəndaş müharibəsi kommunistlərin qələbəsi ilə başa çatdı. Məhz bundan sonra millətçilər hökumət mərkəzini Taypeyə köçürməli oldular.

1950-ci illər Çinin ABŞ-ı üçüncü dünya ölkələrini istismar edən imperialist dövlət kimi qəbul etdiyi, ABŞ-ın isə kommunist dünyasının bir parçası olduğu üçün Çin haqqında mənfi fikirdə olduğu illər idi. Əslində, 1970-ci illərə qədər ABŞ-ın Şərqi Asiya siyasətinin Tayvan administrasiyasının və anti-Çin tərəfində olduğunu söyləmək mümkündür. İş o yerə çatdı ki, 1950-ci ildə ABŞ prezidenti Harri Trumen Tayvana hücumun ABŞ-ın Asiyadakı maraqlarına hücum kimi qiymətləndiriləcəyini bəyan etdi. Bu dövrdə ABŞ 7-ci Amerika Hərbi Dəniz Qüvvələrini Tayvan boğazına göndərdi və bu, Çin tərəfindən milli təhlükə, həmçinin ABŞ-ın Tayvanı işğal kimi qəbul edildi. Birləşmiş Ştatlər və Çin arasındakı gərginlik nəticədə Çin və Tayvan hərbi qüvvələrinin bir-birinə qarşı çıxdığı Birinci Tayvan Böhranına səbəb oldu. Bu böhran ABŞ və Tayvanın müdafiə sazişi imzalamasına və Cənub-Şərqi Asiya Müqaviləsi Təşkilatının (SEATO) yaradılmasına səbəb oldu. Birinci böhranın davamı olan ikinci böhran 1958-ci ildə Çinin Tayvanın Quomey və Matsu adalarını bombalaması ilə başlamış və 22 sentyabr 1958-ci ilə qədər davam etmişdir. ABŞ bu böhranda Tayvana da hərbi dəstək verdi. Hər iki böhran mahiyyətə Çinin Tayvanı öz materikinə birləşdirmək cəhdi və ABŞ-ın bu cəhdə fəal müdaxiləsi nəticəsində inkişaf etdi.

1970-ci illərdə konyunktura dəyişdi və Çinin sovetlərdən ideoloji və maraq baxımından ayrılması onun ABŞ-la yaxınlaşmasına və beləliklə də Tayvana xoşagəlməz bir vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu. 1971-ci ilə qədər BMT Təhlükəsizlik Şurasında (BMT TŞ) Çini təmsil edən Çin Respublikası (Tayvan) o vaxtdan Çin Kommunist Partiyasının hakimiyyəti altında Pekinlə əvəz edilmişdir. Ona görə də Çin Sovet təhdidinə qarşı Tayvan məsələsini təxirə saldığı halda, ABŞ BMT TŞ-də Çinin qanuni nümayəndəsi kimi Tayvanı deyil, ÇXR-i təsdiq edərək Sovetlərin Çinlə ekspansionist siyasətini balanslaşdırmağa üstünlük verdi [5].

Digər tərəfdən, Çin ABŞ ilə münasibətlərin normallaşması üçün üç şərt irəli sürürdü:

1. ABŞ Tayvandan hərbi qüvvələrini çıxarır;
2. Tayvanla diplomatik əlaqələri kəsir;
3. 1954-cü ildə imzalanmış ABŞ-Tayvan Birgə Müdafiə Sazişinə xitam verir.

ABŞ bu üç tələbə müsbət cavab verdikdən sonra 1979-cu ildə dərc etdiyi birgə bəyanamədə Tayvanın Çinin ayrılmaz hissəsi olduğunu qəbul etdi. ABŞ Tayvanla diplomatik əlaqələrini rəsmi olaraq dayandırmışdı. Lakin həmin il Amerika Konqresi tərəfindən Tayvan Münasibətləri Aktı təsdiqləndikdən sonra Taypey ilə qeyri-rəsmi diplomatik əlaqələri davam etdirdi. Bundan əlavə, məhz həmin qanuna əsasən, ABŞ Tayvanın ehtiyac duya biləcəyi hər hansı müdafiə vəziyyəti üçün Tayvana silah satışını da təsdiqlədi.

Çin və ABŞ arasında strateji münasibətlərin tədricən yumşalması Çini xarici siyasətdə həvəsləndirmişdi. Lakin Soyuq müharibənin başa çatması, həmçinin 1989-cu ildə Çində Tiananmen hadisələrinin başlaması ilə Sovet təhlükəsinin aradan qalxması Çin-ABŞ münasibətlərinin gərginləşməsinə səbəb oldu. Belə ki, ABŞ yenidən Çini təhdid kimi qəbul etdi. Bu prosesdə ABŞ Tayvana müdafiə yönümlü dəstək siyasətini yenidən aktivləşdirdi və 1992-ci ildə Tayvana 150 F-16 döyüş təyyarəsi, 12 sualtı qayıq əleyhinə helikopter və bəzi silah texnologiyaları satmağa qərar verdi [2]. Bundan əlavə, 1995-ci ildə Tayvanın baş naziri Li Tenq-huinin ABŞ-a qeyri-rəsmi səfərini ABŞ-ın Tayvanı tanıması kimi şərh edən Çinin bu səfərə sərt reaksiyası üçüncü Tayvan boğazı böhranına səbəb oldu. Bu prosesdə iki ölkə həm diplomatik, həm də hərbi baxımdan qarşı-qarşıya gəlmişdir.

Yeni böhrana doğru

ABŞ-ın keçmiş prezidenti Trampın 2018-ci ildə imzaladığı Tayvan Səyahət Aktının qüvvəyə mindi. Nəticədə isə, ABŞ və Tayvan rəsmiləri arasında səfərlərin artması Çinin Tayvan hava məkanına döyüş təyyarələri göndərərək bu səfərlərə sərt reaksiya göstərməsinə səbəb olub. Çünki Çinin fikrincə, bu cür səfərlər ABŞ-Çin münasibətlərini əks etdirən razılaşmaların pozulması demək idi [4].

ABŞ-ın yüksək səviyyəli rəsmisinin 25 ildə ilk dəfə Tayvana səfəri Çin-ABŞ gərginliyini pik həddə çatdırdı. Uzun müddət ÇKP-ni tənqid edən və ABŞ-da əsas simalardan biri olan Pelosi Tayvana səfərini Çinin yaranmasının ildönümünün qeyd edilməsi ilə üst-üstə düşürdü. Həmçinin onun səfəri ABŞ-ın Tayvanın demokratik mövqeyini, Çin Xalq Azadlıq Ordusunu (PLA) dəstəkləmək öhdəliyini vurğuladı. Bu, hərbi

əməliyyatlara başlanılacağına elan edilməsinə səbəb oldu. Qeyd edək ki, avqustun 4-də Çin hərbi rəsmiləri Tayvan boğazı boyunca bir sıra hərbi təlimlərə başlamışdır. Patalonun sözlərinə görə, bu hərbi təlimlər üç səbəbə görə kifayət qədər diqqətəlayiqdir. Həmin səbəblər aşağıdakılardır:

1. Bir neçə gün ərzində çoxsaylı raket buraxılışları, dəniz tapşırıq qrupları və hava birləşmələri ilə Tayvanın müdafiəsi misli görünməmiş qüvvə sıxlığı və dəqiqlik imkanları ilə dəfələrlə sınaqdan keçirilmişdir;

2. Bu, Çinin yeni birgə komanda-nəzarət strukturuna keçidinin ona gətirdiyi səlahiyyətli əməliyyat qabiliyyətini nümayiş etdirdi;

3. Çinin döyüş üsulları və Tayvana təzyiq etmək qabiliyyəti, o cümlədən PUA-lar və Tayvan hökumətinin internet saytlarına kibercumlar nümayiş etdirildi.

Digər tərəfdən, Çinin təlim sahələrinin Tayvanın ərazi sularının müəyyən hissələrinə daxil edilməsinə təyin etməsi müəyyən fikirlər yaradırdı. Bu fikirlər təlim hərəkətinin təxribatçı bir hərəkət kimi qəbul edildiyi, ələxsus Çinin əslində işğal üçün təlim keçdiyi düşüncələrini gücləndirdi. Lakin bu vəziyyətin nəticəsinin mütləq müharibə demək olmadığı da bildirilir. Çünki Çinin keçirdiyi hərbi təlimlər onların döyüş bacarıqlarını artırmaq məqsədi daşsa da, onların qaçılmaz müharibə niyyətinin ifadəsi kimi qəbul edilməməsi düşünülür. Nəticədə, Pekin hökuməti bu təlimlərlə Tayvan hökumətinin hazırkı siyasi mövqeyini saxlamaq söyləri davam etdikcə, PLA-nın Tayvanın hava və dəniz məkanına yaxınlaşacağına işarə etdi. Nəhayət, Çinin “dinc yolla birləşmə” hədəfi bu baxımdan əsas məqsəd olaraq qaldığından, bölgədə yüksək gərginliyin davam edəcəyi və hərbi konsentrasiyanın hətta arta biləcəyi anlaşılırdı. Əslində Çin Pelosinin Tayvana səfərindən sonra göstərdiyi münasibətlə Vaşinqton administrasiyasının hazırkı Tayvan siyasətinə sərt reaksiya verəcəyini açıq şəkildə göstərdi. Bununla belə, Pelosinin uçuşu zamanı PLA-nın təlimlərinin Cənubi Çin dənizindən uzaq bir marşrutla keçməsi də reaksiyanı ölçülü şəkildə saxlamaq səyini nümayiş etdirdi. Beləliklə, əgər müharibəyə başlamazsa, PLA-nın məqsədi nədir?

Bu suala cavab vermək çətin olsa da, Çin hökumətinin Tayvan xalqında “dinc yolla

birleşmə” qaçılmazlıq hissi yaratmaq məqsədinin iflasa uğradığı aydındır. Çünki Tayvanda özünü çinli hesab edənlər bütün əhalinin cəmi 2%-ni təşkil edir. Belə olan halda, Pekinin atdığı hər hansı reaktiv addım Tayvanlıların Çinə qarşı mənfi münasibətinin artmasına səbəb olur. Bundan əlavə, Pekin və Vaşinqton arasında Tayvanla bağlı böhran hər iki administrasiya üçün arzuolunmaz olsa da, hadisələr ABŞ-ın Tayvanı dəstəkləməyə davam edəcəyini göstərirdi. Bu, iki dövlətdən biri digərinin tələblərini qəbul etməyə razı olmadığı halda, iki ölkə arasında müharibə ehtimalının artacağına işarə edirdi. Ona görə də yeni qlobal böhranın qarşısını almaq üçün beynəlxalq nizamın bu iki mühüm aktoru arasında davam edən gərginliyi yaxından izləmək böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmçinin Çindən gələ biləcək hər hansı bir hərəkəti diqqətlə izləmək və beynəlxalq ictimaiyyətlə paylaşmaq mühüm idi [3].

Bu kontekstdə Çinin hərəkətləri pislənilə və onun bölgədə daha iddialı hərbi fəaliyyətlərini normallaşdırmasının qarşısını almaq üçün təşəbbüslər irəli sürülə bilərdi. Nəhayət, ikitərəfli və ya çoxtərəfli razılaşmalar vasitəsilə müdafiəsini, həmçinin qlobal ticarət proseslərinə inteqrasiyasını təkmilləşdirmək üçün Tayvanı dəstəkləmək də bu nöqtədə vacib ola bilər.

Nəticə

Çin, ABŞ və Tayvan arasında diplomatik gərginlik regionda qeyri-sabitlik yaradır. Beynəlxalq ictimaiyyət tərəflər arasında dialoq və danışıqlar yolu ilə həll yolunu tapmağa çağırır. Tayvan məsələsinin sülh və barışıq yolu ilə həlli regional sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Tayvanda gərginliyin düzgün idarə edilməməsi regional münaqişələrə, eləcə də qlobal nəticələrə səbəb ola bilər. Ona görə də tərəflərin diqqətli olması və münaqişənin qarşısının alınması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Adıbelli, B. (2006). Çin Dış Politikasında Tayvan Sorunu, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
2. BBC News. (10.08.2022). “China says Taiwan military drills are over after Pelosi visit”. <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-62492350>
3. Dumbaugh, K. (2009). Taiwan’s Political Status: Historical Background And Its Implications For U.S. Policy, Congressional Research Service, CRS Report for Congress.
4. <https://www.lefigaro.fr/international/dossier/taiwan-tout-comprendre-aux-tensions-entre-la-chine-et-les-etats-unis>
5. <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profil-leri/cin-halk-cumhuriyeti/901507>

Elgiz Eldeniz ABDURAHMANLI

Baku Eurasian University,
E-mail elgizabdurahmanli610@gmail.com

Summary

All the crises related to Taiwan since 1954 clearly show that China treats the Taiwan issue with first-class sensitivity in foreign policy. It also sees Taiwan as an internal issue, while the US uses Taiwan as a policy tool to balance and contain China. China's rise and emergence as a superpower is one of the most important strategic issues that threaten the security of Taiwan, especially the Asia-Pacific region. According to the People's Republic of China (PRC), there is only one China in the world, and Taiwan is an indispensable part of China. According to China, which sees Taiwan as a province that should be united with the mainland, this fact has been recognized by more than 160 countries, including the United Nations (UN) and the United States.

Keywords: Taiwan, USA, China, Asia-Pacific, Disputed Islands

Эльгиз Эльдениз АБДУРАХМАНЛЫ
Бакинский Евразийский Университет,
E-mail elgizabdurahmanli610@gmail.com

Резюме

Все кризисы, связанные с Тайванем, начиная с 1954 года, ясно показывают, что Китай относится к тайваньской проблеме с первоклассной чуткостью во внешней политике. Они также рассматривают Тайвань как внутреннюю проблему, в то время как США используют Тайвань как политический инструмент для балансирования и сдерживания Китая. Возвышение и превращение Китая в сверхдержаву является одним из наиболее важных стратегических вопросов, которые угрожают безопасности Тайваня, особенно Азиатско-Тихоокеанского региона. По мнению Китайской Народной Республики (КНР), в мире существует только один Китай, и Тайвань является неотъемлемой частью Китая. По мнению Китая, который рассматривает Тайвань как провинцию, которая должна быть объединена с материком, этот факт признали более 160 стран, включая Организацию Объединенных Наций (ООН) и США.

Ключевые слова: Тайвань, США, Китай, Азиатско-Тихоокеанский регион, Спорные острова.

Daxil olub: 20.10.2023

Tamerlan İlyas XƏLƏFLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏR VƏ KAPİTAL İXRACI PROBLEMİ

Xülasə

Dünya iqtisadiyyatında inhisarlar təzə hadisə olmayıb uzun bir dövrün məhsuludur. Kapitalın və istehsalın təmərküzləşdirilməsinin nəticəsi kimi yaranan bu inhisar birlikləri eyni zamanda dünya iqtisadiyyatının beynəlmiləl xarakterinin artmasına güclü təsir edirlər. Bununla yanaşı həmin birliklər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafının da əsas amilinə çevrilmişlər. Deməli, iri inhisar birlikləri ölkə daxilində fəaliyyət göstərməklə yanaşı Milli dövlət çərçivəsindən kənar da öz fəaliyyətlərini genişləndirirlər. Beləliklə, beynəlxalq xarakter kəsb edirlər. Beynəlxalq kompaniyalar dedikdə öz təsərrüfatçılıq fəaliyyətində milli çərçivədən kənara çıxan, istehsal, ticarət, elmi-texnoloji proseslər, maliyyə, xidmət və digər sahələrin beynəlxalq baxımdan kompleks inkişafın formalaşmasını həyata keçirən iri birliklər nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: Transmilli şirkətlər, ixrac, kapital, iqtisadi inkişaf

JEL: 336

OUT: F03

DOI: <https://doi.org/10.54414/OIGI9152>

GİRİŞ

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında və eləcə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində beynəlxalq şirkətlər çox böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Beynəlxalq şirkətlərin yaranması ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər həm dərininə və həm də eninə genişlənməmişdir. Hazırda bu şirkətlər «dünya iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi» hesab edilirlər. BMT-nin transmilli korporasiya haqqındakı məruzələrindən biri elə belə də adlanmışdır.

Əməli baxımdan bu iri kompaniyaları dörd növə ayırmaq olar: milli, transmilli, çoxmilli və qlobal kompaniyalar. Lakin, son illərin təcrübəsi göstərir ki, bu birliklər bir qayda olaraq transmilli kompaniya kimi ümumi ad altında fəaliyyət göstərilirlər. Beləliklə, iri milli inhisar birlikləri beynəlxalq birliklərə çevrilmişlər.

Müəyyən mənada beynəlxalq olmaq baxımından bu şirkətlər bir-birindən o qədər də fərqlənmirlər. Ancaq müxtəlif ad daşımaqla fərqlənirlər.

Transmilli şirkətlər dedikdə, xarici ölkələrdə aktiv vəsaiti olan milli inhisarlar nəzərdə tutulur. Çoxmilli şirkətlər dedikdə, müxtəlif

ölkələrin milli şirkətlərini birləşdirən cəmiyyətlər nəzərdə tutulur.

Qlobal cəmiyyətlər də beynəlxalq cəmiyyətlərdən yaranır, Ümumi mənada bu şirkətlərin yaranma səbəbini istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi və məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə xarakterizə etmək olar.

BMT-də ardıcıl və ənənəvi olaraq bu şirkətlərin fəaliyyətini öyrənirlər.

BMT-nin analitik mərkəzi uzunmüddət belə hesab etmişdir ki, 1 mlrd. dollardan artıq illik dövriyyəsi olan və ən azı 6 ölkədə filialları olan müəssisələri, transmilli şirkət hesab etmək olar. Əlbəttə, belə tərif mütləq və dəyişməz deyildi. Son vaxtlar müəyyən dəqiqləşmələr, araşdırmalar edilmişdir. Onun yerləşdiyi ölkədən kənara satdığı məhsulun həcmi 25-30 % müəyyən göstərici kimi əsas götürülür. Belə bir göstəriciyə görə İsveçrənin «Nestle» firması dünya lideri hesab olunur, cəmi məhsulun 98 %-ni kənara satır.

BMT-nin metodologiyası baxımından aktiv vəsaitin quruluşuna görə də beynəlxalq şirkətlər müəyyən edilir. Bu mənada ən çox xarici aktivi olan transmilli şirkət (maliyyə bölməsindən başqa) İngilis-Holland transmilli bankı hesab olur. Bu «Royal-Datç Şell» konsernidir. Sonra

ABŞ-dan «Ford», «Ceneral Motors», «Eksn» və «İBM» müəssisələrini qeyd etmək olar. Daha dəqiq desək TMSŞ hesab edilən hər hansı bir korporasiya üçün aşağıdakı meyarlar əsas götürülür: (2, 145)

- korporasiyanın fəaliyyət göstərdiyi ölkələrin sayı (azı 2-6 ölkə);
- hər bir korporasiyanın istehsal ehtiyatlarının yerləşdirildiyi müəyyən ölkələrin sayı;
- korporasiyanın özünün müəyyən nailiyyətlərinin həcmi (mövqeyi);
- gəlirlərdə və satışda xarici əməliyyatların xüsusi çəkisi (azı 25 %);
- korporasiya idarə heyətinin və ali rəhbərliyinin beynəlmillət tərkibi və s.

ABŞ-da bu şirkətlər, əsasən «səhmdar cəmiyyətləri» adlanırlar. Müasir beynəlxalq transmilli şirkətlərin çoxu Amerika işgüzar kompaniyalarının beynəlxalq miqyasda öz nüfuz dairələrini genişləndirmək siyasəti nəticəsində yaranmışdır və bu anlayış onların lüğətinə daxil edilmişdir.

Əslində bu transmilli şirkətlər mənsub olduğu kapitala görə millidirlər. Ölkə sərhəddindən kənar fəaliyyət göstərdikləri baxımından isə beynəlxalq hesab edilirlər.

Əsas mətn:

1990-cı illərdə dünya üzrə cəmi 40 min TMSŞ və onların 270 min xarici filialı mövcud olmuşdur. Qanunauyğun olaraq onların sayı sürətlə artmaqda davam edir.

Beləki, son illərin məlumatına görə dünyada 70 mindən artıq TMSŞ fəaliyyət göstərir. Bunlar ana cəmiyyət adlanırlar. Bu ana cəmiyyətlərin 900 mindən artıq filialı mövcud-dur ki, onların da əksəriyyəti xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Onlardan 270 min filial inkişaf etmiş ölkələrə, 490 min filial inkişaf etməkdə olan ölkələrə, 170 min filial keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə məxsusdurlar.

Əgər ikinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə ildə təqribən 100 xarici filial yaranırdısa, son dövrlərdə ondan 100 dəfələrlə artıq filial yaranır.

Deməli, həmin dövrdə ana cəmiyyətlərin sayı 1,7 dəfə artdığı halda filialların sayı 3,3 dəfə çoxalmışdır.

Bu TMSŞ-rin fəaliyyət dairəsi yalnız onların sayının artması hesabına deyil, mövcud şirkətlərin iqtisadi gücünün artması hesabına da

genişlənir. Əvvəllər əsasən əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq TMSŞ-lar müasir şəraitdə bununla yanaşı beynəlxalq səviyyədə istehsal yarada bilmişlər. Bu beynəlxalq istehsal müvafiq olan beynəlxalq xidmətlər və beynəlxalq maliyyə dairəsi yaradılmışdır. Buradan da lokal (ölkələrarası, regional) beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdən daha qlobal iqtisadi münasibətlərə keçid baş vermişdir. Bütünlükdə hazırda TMSŞ-lərin 60 %-i istehsal sahələri ilə, 37 %-i xidmət sahələri ilə, 3 %-i isə hasilat sənayesi və kənd təsərrüfatı ilə məşğuldurlar. 1990-cı illərdən sahəvi baxımından TMSŞ-lərin tərkibi o qədər də dəyişməmişdir.(4)

Belə ki, 100 böyük TMSŞ-lərin 65 %-ə qədərində ancaq avtomobil, elektronika və elektron avadanlığı, neft, eləcə də kimya və əczaçılıq kimi 4 sahənin payına düşür. Elektron və elektron avadanlıqları sahəsi ilə təqribən 18, avtomobil sənayesi ilə 14, neftçixarılması və emalı ilə 13 böyük TMSŞ məşğuldur. Spirtli içkilər və ərzaq sahəsində daha böyük - 9 TMSŞ ixtisaslaşmışdır.

Coğrafi baxımdan 100 daha böyük TMSŞ-lərin 90 %-ə qədərində ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiyanın payına düşür.(3)

TMSŞ-lərin rəqabət strategiyasında fəaliyyətlərinin (müəssisələrin) rəqabət üstünlüyü əsas götürülür. Müəssisələrin rəqabət üstünlüyü iki növdə şərh edilir:

Istehsal xərclərinin aşağı olması və əmtəələrin differensiallaşması (qruplaşdırılması) səviyyəsi.

Aydmıdır ki, aşağı istehsal xərcləri imkan verir ki, müəssisə öz əmtəələrini daha tez reallaşdırma bilsin. Differensiallaşma səviyyəsinin yüksək olması ilə müəssisələr daha nadir, yüksək dəyərli yeni keyfiyyətdə əmtəələr istehsal etmək imkanına malik olurlar. Belə əmtəələr xüsusi - fərqli istehlak xüsusiyyətləri kəsb edir. Satışdan sonra müəyyən xidmət göstərilməsi tələb olunur və s. nəticədə müəssisələr hər vahid məhsul üçün nisbətən yüksək mənfəət əldə edir. Beləliklə, hər bir müəssisə bu iki cəhəti qarşılıqlı üzvu surətdə əlaqələndirir.

2. TMSŞ-lərin dünya iqtisadiyyatındakı rolundan danışarkən, onların həyata keçirdiyi kapital ixracı və onun yerləşdirilməsinin faydalılığı məsələləri ön plana çəkilir. Qeyd etməliyik ki, hazırda bütün TMSŞ-

lər tərəfindən həyata keçirilən xarici investisiya iqtisadiyyatına cəlb edilən birbaşa xarici investisiya bütövlükdə və BİM sistemində ticarətə nisbətən daha da artır. 2000-ci ildə 175.5 mlrd. dollar təşkil etmişdir. çox əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etməliyik ki, son on ildə (1993-2002-ci illər)

Aydındır ki, xarici ölkələrdə TMSŞ-ların ABŞ-ın xaricdə olan cəmi investisiyasının həcmi 2,7 filiallarının sürətlə artması istehsalın böyük bir dəfə artaraq 1521,0 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Bu qisminin xaricdə yaranması deməkdir. Bu isə TMSŞ-tın dünya üzrə xaricdə toplanan birbaşa lara imkan verir ki, maddi vəsaitin (istər pul şəklində) investisiyanın 22,2 %-nə bərabərdir. Müqayisə üçün və istərsə də texnologiya, avadanlıq, ixtisaslı əmək qeyd etməliyik ki, həmin göstərici Böyük Britaniyada s.) böyük qismini həmin ölkələrə yönəltsin. -15; Fransada -9,5; Almaniyada -8,4; Niderlandda -

Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Yaponiyada - 4,8 %-ə bərabərdir. birbaşa investisiyanın xarici ölkələrə daha çox axması ABŞ TMSŞ-ların birbaşa xarici investisiyası isə dünya iqtisadiyyatının bütövlüyünün vahidliyinə 42,6 mlrd. dollara bərabər olmuşdur (2002-ci ildə bu təsdiq edən əsas cəhətlərdən biridir. Bu cəhət bir daha göstərici nisbətən azalaraq 119,7 mlrd. dollar onu göstərir ki, dünya iqtisadiyyatının formalaşmasında olmuşdur).

dünya bazarı mərhələsindən dünya istehsalı Böyük Britaniya şirkətləri tərəfindən həyata (beynəlxalq istehsal) mərhələsinə keçmişdir. (2) keçirilən birbaşa xarici investisiya 2000-ci ildə 199,3

Hazırda birbaşa xarici investisiyalar əsasən TMSŞ-lardır. dollar, bura idxal olunan birbaşa xarici lar tərəfindən həyata keçirilir. Odur ki, xarici ölkələrdə investisiya isə 82,2 mlrd. dollar təşkil etmişdir. İnkişaf iqtisadiyyatına yönəldilmiş birbaşa investisiyanın 90 məkədə olan ölkələrdə isə birbaşa xarici investisiya %-nə TMSŞ-lar nəzarət edirlər. sistemi hələ ki, o qədər də qənaətbəxş deyildir.

Bu gün dünya təsərrüfat əlaqələrindən və o Müasir şəraitdə dünya təsərrüfatındakı və cümlədən xarici investisiyanın üstünlüklərində beynəlxalq iqtisadi münasibətdəki obyektiv iqtisadi istifadə etmədən sabit inkişafa nail olmaq qeyri-proseslərə bağlı olaraq TMSŞ-lar müəyyən cəhətlər mümkündür. 1990-cı illərin axırlarına bu proses daha kəsb edirlər. Onlar çox asanlıqla güclü investisiya və da güclənmişdir. Belə ki, 1993-1997-ci illərdə birbaşa investisiyası əmək tələb edən yüksək texnoloji və xarici investisiyanın həcmi orta hesabla 20,2 % artmışdır. Bu artım tutumlu sahələrə nüfuz edə bilirlər. bu isə həmin halda 1997-2010-ci illərdə bu artım 61,4 %-ə bərabər sahələrdə TMSŞ-ların inhisarlaşmasına meylini olmuşdur. artır. Son vaxtlar bu beynəlxalq kompaniyaların

Mütləq göstəricilərlə ifadə etdikdə xarici fəaliyyətindəki əsas cəhətlərindən biri də onların investisiyanın həcmi bərabər daha aydın təsviri və xüsusi olmağa üstünlük verməsidir. Məsələn, yaranır. Belə ki, 1990-cı illərin ortalarına birbaşa investisiya üçün "Volvo" avtomobil konserni ancaq avtomobil xarici investisiyanın cəmi 3 trl. dollar orta illik həcmi ixrac etməklə məşğul deyildir. Öz ölkəsində onun 30-350 mlrd. dollar olduğu halda, 1998-ci ildə 644 mlrd. dollar çox qız cəmiyyəti (müxtəlif sahələrdə) fəaliyyət dollar, 1999-cu ildə 865 mlrd. dollar, 2003-cü ildə isə göstərir. Bununla yanaşı xarici ölkələrdə də onlarla 1 trl. dollardan artıq olmuşdur. filialı vardır. Onlar gəmi üçün motorlar, təyyarə

Beləliklə birbaşa xarici investisiya bütövlükdə mühərrikləri, ərzaq məhsulları, hətta pivə (<<Pripps investisiyaya nisbətən 3 dəfə sürətlə artmışdır. >>) istehsal edirlər. ABŞ-ın 500 ən böyük TMSŞ-sının

Bütün bunlara baxmayaraq son dövrlərdə onlardan biri orta hesabla 11 sahəni özündə məlumatma görə inkişaf etmiş ölkələrdə birbaşa investisiya artır. Böyük Britaniyanın 100 qabaqcıl sənaye investisiya cəmi investisiyanın 6-10 %-indən artıq olmasından 96-sı, Almaniya 78-i, Fransada 84-ü deyildir. Ayrı-ayrı qrup dövlətlər üzrə xarici İtaliyada 90-nı çoxsahəlidir.

investisiyadan istifadə edilməsində istər idxal və Müasir şəraitdə TMSŞ-ların fəaliyyətində istərsə də ixracda inkişaf etmiş ölkələr daha müqavilə münasibətləri ilə əməliyyatlar irəlilədirlər. Məsələn, 2000-ci ildə dünya üzrə cəmi ixracı artırılması və nüfuz dairəsinin genişlənməsi də idxal edilmiş 865 mlrd. dollar birbaşa investisiyanı artmışdır.

636 mlrd. dolları inkişaf etmiş sənaye ölkəbrinin, 208 Hər hansı bir korporasiya üçün aşağıdakı mlrd. dolları isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına mənyarlar əsas götürülür:

düşmüşdür. Həmin ildə bir-başa xarici investisiya Bunlar:

idxalına görə ABŞ liderlik edir (baxmayaraq ki, 1. Lisenziya əsasında ticarətin aparılması. özünün kifayət qədər vəsaiti vardır). ABŞ-ın xarici ticarətdə sərbəst idxal və ixrac üçün

dövlət tərəfindən TMSŞ-lara xüsusi icazə verilməsi nəzərdə tutulur. 1970-ci illərə nisbətən 1990-ci illərin axırlarına TMSŞ-ların lisenziya əsasında həyata keçirdikləri əməliyyatlar 10 dəfə artmışdır.

2. Françayzinq müqaviləsi əsasında nisbətən kiçik firmalar böyük nüfuzlu TMSŞ-ların adı altında (müqavilə əsasında) alqı-satqı və digər əməliyyatlar həyata keçirirlər.

3. İdarəçilik və xidmət edilməsi üzrə də xüsusi müqavilələr bağlanması mövcuddur. Burada istehsal idarəçilik edilməsi, texnika və mühəndis işlərində məsuliyyət daşımaq, kadrların idarə edilməsi, xaricilərin qəbul edilməsi və işdən azad edilməsi, yerli işçilərin hazırlanması, texnika və xammal alınması, marketinq və maliyyə sistemi üzrə idarəçilik və s. Kimi problemlərdə TMSŞ-lar hər hansı bir digər sahəyə köməklik edirlər.

4. TMSŞ-lar bir çox hallarda hər hansı bir obyektin inşa edilməsini (tam və yaxud müəyyən qismini) öz üzərinə götürür və şərtləndirilmiş vaxtda hazır şəkildə qarşı tərəfə təhvil verirlər.

5. Beynəlxalq bazarın ələ keçirilməsində həyata keçirilən ən yeni formalardanda biri də xaricdə xüsusi investisiya kompaniyaları yaratmaqdan ibarətdir. TMSŞ-lər investisiya kompaniyaları vasitəsi ilə öz qız cəmiyyətlərini və tərəfdaşlarını maliyyələşdirir. Məhz bu cür yanaşma ilə beynəlxalq kompaniyalar Afrikada

<<Pepsi-Kola>> və <<Koka-Kola>> satışını həyata keçirirlər.

6. TMSŞ-lar beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında özlərinin firmadaxili beynəlxalq istehsalını yaratmışdır. Firmadaxili beynəlxalq istehsalın yaradılması TMSŞ-lara bir çox üstünlük verir.

Bunlardan:

1. İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması ilə ayrı-ayrı ölkələrin müəyyən güzəştlərindən istifadə edirlər.

2. Xarici investirlər üçün nəzərdə tutulan vergilər və investisiya qoyuluşu sahəsindəki güzəştlərdən səmərəli istifadə etmək imkanı artır.

3. Dünya bazarının vəziyyətinə uyğun olaraq öz istehsal proqramını qurmaq və istehsal gücündən səmərəli istifadə etmək imkanı qazanırlar.

4. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə öz nüfuz dairəsini artırmaq üçün qız cəmiyyətlərinin fəaliyyətindən istifadə edirlər. TMSŞ-lar öz xarici filialları vasitəsi ilə dünya ixracını artırırırlar.

5. TMSŞ yerləşən ölkədə mənəvi cəhətdən köhnələn texnologiya və yaxud hər hansı bir məhsulun istifadə dövrünü artırmaq üçün xarici filiallarda həmin məhsulların istehsalı davam etdirilir.

4. Ən böyük TMK-lar:

Cədvəl 1.

TMK-ların aktivləri milyard dollarla, məşğulluq min nəfərlə göstərilmişdir (4)

Korporasiya	Ölkə	Sahə	Aktivlər		Satış		Məşğulluq		TMK İndeks %-lə
			xarici	ümumi	xarici	ümumi	Xarici	ümumi	
Ceneral Elektrik	ABŞ	Elektronika sənayesi	449	751	57	153	142	307	47,8
Vodafone Group Plc	B. Britaniya	Telekommunikasiya	248	259	54	63	46	58	87,1
Ford Motor	ABŞ	Avtomobil sənayesi	180	306	72	172	103	225	48,7
Ceneral Motors	ABŞ	Avtomobil sənayesi	174	480	60	194	115	324	34
British Petroleum	B. Britaniya	Neft sənayesi	155	194	233	286	86	103	81,5
Exxon Mobil	ABŞ	Neft sənayesi	135	196	203	292	53	106	63
Royal Dutch/Shell Group	B. Britaniya	Neft sənayesi	130	193	171	266	96	114	71,9

Toyota Motor Co	Yaponiya	Avtomobil sənayesi	130	193	171	266	96	114	49,4
Total	Fransa	Neft sənayesi	99	115	124	153	63	112	74,3
France Telecom	Fransa	Telekom-munikasiya	86	132	25	59	82	207	48,7
Folksfagen	AFR	Avtomobil sənayesi	85	173	81	111	166	343	56,4
Sanofi-Aventis	Fransa	Əczaçılıq sənayesi	83	105	16	19	69	97	77,6
Deutsche Telecom	AFR	Telekom-munikasiya	80	147	48	72	74	245	50
RWE Group	AFR	Elektrik,qaz və su	79	128	24	53	43	98	50,1
Suez	Fransa	Elektrik,qaz və su	75	86	39	51	101	161	75,2
Eon	AFR	Elektrik,qaz və su	73	156	22	61	33	73	42,7
Siemens AQ	AFR	Elektronika sənayesi	66	109	60	94	266	430	62
Nestle SA	İsveçrə	Yeyinti sənayesi	66	77	69	70	241	248	93,5
Electricite De France	Fransa	Elektrik,qaz və su	66	201	18	56	51	157	32,4
Honda Motor Co	Yaponiya	Avtomobil sənayesi	65	90	62	80	77	138	68,5
Vivendi Universal	Fransa	Xidmət	58	95	12	27	24	38	55,4
Chevron Texaco	ABŞ	Avtomobil sənayesi	58	94	81	151	31	56	56,6
BMW AG	AFR	Avtomobil sənayesi	56	92	42	56	71	106	66,9
Daimler Chrysler	ABŞ AFR	Avtomobil sənayesi	55	249	69	77	102	385	29,2
Pfizer Inc	ABŞ	Əczaçılıq sənayesi	55	124	23	53	51	115	43,7
ENİ	İtaliya	Neft sənayesi	51	99	48	90	31	72	48,8
Nissan Motor Co	Yaponiya	Avtomobil sənayesi	50	95	56	80	113	184	61,3
İBM	ABŞ	Komputer sənayesi	48	110	61	97	176	330	53,4
Conoco Phillips	ABŞ	Neft sənayesi	47	93	41	144	15	36	39,2
Hewlett Packard	ABŞ	Komputer sənayesi	46	77	51	80	94	151	61,7
Mitsubishi Corporation	Yaponiya	Avtomobil sənayesi	44	88	6	39	23	52	36
Telefonica SA	İspaniya	Telekom-munikasiya	44	87	16	38	79	174	45
Roche Group	İsveçrə	Əczaçılıq sənayesi	43	52	25	26	36	65	79
Telecom Italia Spa	İtaliya	Telekom-munikasiya	42	105	9	39	17	92	26,4
Anglo American	B.Britaniya	Hasilat sənayesi	41	54	17	27	164	209	72,7

Fiat Spa	İtaliya	Avtomobil sənayesi	40	78	32	58	88	161	53,2
Unilever	B.Britaniya	Xidmət	39	47	45	51	171	223	82,8
Carrefour	Fransa	Satış	37	54	46	91	143	431	51
Protector and Gamble	Fransa ABŞ	Xidmət	37	62	32	57	63	110	57
Sony Corporation	Yaponiya	Elektronika sənayesi	36	88	49	70	91	152	56,9
Mitsui and Co Ltd	Yaponiya	Ticarət	36	73	15	33	18	39	46,1
Wal-Mart Stores	ABŞ	Satış	35	121	57	286	410	1710	24,1
Deutsche Post AG	AFR	Nəqliyyat	34	209	26	54	150	380	34,3
Compagnie SaintGobain	Fransa	Qeyri-metal istehsalatı	32	43	28	40	130	182	71,8
Veolia Environnem	Fransa	Su təchizatı	32	50	14	31	147	252	55,9
Phillips Electronics	Niderland	Elektronika sənayesi	31	42	37	38	135	162	84
Lafarge SA	Fransa	Qeyri-metal istehsalatı	31	34	16	18	53	78	80,6
Repsol YPF SA	İspaniya	Neft sənayesi	30	54	18	52	17	34	46
Novartis	İsveçrə	Əczaçılıq sənayesi	30	55	28	29	44	82	68,4
GlaxoSmithKline	B.Britaniya	Əczaçılıq sənayesi	29	44	35	38	45	101	67,5

5

. Beynəlxalq təsərrüfatın inkişafının müasir dövründə bilavasitə birbaşa xarici investisiyalar nəticəsində meydana çıxmış transmilli şirkətlərin beynəlxalq istehsal prosesində aktiv iştirakı nəticəsində kapital, əmək və digər resursların beynəlxalq miqyasının payının artması ilə müşahidə edilən transmilliləşmə prosesinin miqyasları genişlənməkdə davam edir. TMK-ların hakim mövqeyi və təsir dərəcəsi maliyyə, işçi qüvvəsi, texnologiya, xammal və komponentlərlə təchizat, xidmət və satış sahələri kimi strateji mühüm sferalarda idarəetmə əməliyyatlarının konsentrasiyası ilə şərtləndirilir.

Dünya iqtisadiyyatında TMK-ların transmilliləşmə prosesində rolunu müxtəlif siyasi-iqtisadi istehsal-ticarət, sahibkarlıq, sistem və makroiqtisadi aspektlərlə analiz etmək mümkündür. XXI əsrin astanasında transmilli kompaniyaların ümumilikdə dünya təsərrüfatı və globalizasiya prosesi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin

makroiqtisadi analizdə nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Əmtələrin xarici bazarlara çıxarılmasının geniş və həm də müxtəlif əlverişli üsulların mövcud olmasına baxmayaraq TMK-lar birbaşa xarici investisiyalara daha çox üstünlük verir. Bilavasitə xarici investisiyalarla bağlı olan TMK-lar hal-hazırda dünya ÜDM-nun 1/5 – 1/4 hissəsini «idarə edir», dünya ticarətinin isə 1/3 hissəsi firmadaxili ticarətin payına düşür. Bununla da TMK-lar dünya təsərrüfatının əsas tərkib hissəsinə çevrilirlər

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. J.G Frynas, 'The False Developmental Promise of Corporate Social Responsibility: Evidence from Multinational Oil Companies', International Affairs, 81(3), 2015, p 591 24.

2. J.M Mammadbayli, 'Private Sector and Its Co-operation with the Oil Industry in

Azerbaijan', unpublished speech presented at the seminar Corporate and Social Responsibility: From Words to Actions, Chatham House, London, 15–16 October 2021. 25.

3. L.H. Gulbrandsen & A. Moe, 'Oil Company CSR Collaboration in "New" Petro-States', *Journal of Corporate Citizenship*, 20, 2005, pp 53–64.

4. S. Pegg, 'Can Policy Intervention Beat the Resource Curse? Evidence from the Chad Cameroon Pipeline Project', *African Affairs* 105(418), 2016, pp 1–25. 23.

5. Shrivastava, Paul. "The role of corporations in achieving ecological sustainability." *Academy of management review* 20.4 (2015): 936-960

Тамерлана Ильяса ХАЛАФЛИ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫЕ КОМПАНИИ И ПРОБЛЕМА ЭКСПОРТА КАПИТАЛА

Резюме

Монополии в мировой экономике – явление не новое, они продукт длительного периода. В результате концентрации капитала и производства эти монополистические объединения оказывают сильное влияние на рост интернационального характера мировой экономики. В то же время эти союзы стали основным фактором развития международных экономических отношений. Поэтому крупные монополистические объединения, помимо деятельности внутри страны, расширяют свою деятельность и за пределами национального государства. Таким образом, они имеют международный характер. Под международными компаниями понимаются крупные объединения, выходящие за национальные рамки в своей экономической деятельности и осуществляющие формирование комплексного развития производства, торговли, научно-технологических процессов, финансов, сервиса и других сфер с международной точки зрения.

Ключевые слова: Транснациональные компании, экспорт, капитал, экономическое развитие.

Tamerlan Ilyas XALAFLI

Azerbaijan State University of Economics

TRANSNATIONAL COMPANIES AND THE PROBLEM OF CAPITAL EXPORT

Summary

Monopolies in the world economy are not a new phenomenon, they are the product of a long period. As a result of the concentration of capital and production, these monopolistic associations have a strong influence on the growth of the international character of the world economy. At the same time, those unions have become the main factor in the development of international economic relations. Therefore, the large monopolistic associations, in addition to operating within the country, also expand their activities outside the framework of the national state. Thus, they have an international character. International companies mean large associations that go beyond the national framework in their economic activity and carry out the formation of complex development of production, trade, scientific-technological processes, finance, service and other fields from an international point of view.

Keywords: Transnational companies, export, capital, economic development

Daxil olub: 14.12.2023

Humay Elfaq qızı ƏLƏKBƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: humay.alakbarova@mail.ru

POST PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Müasir beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı şəraitində ölkələrin beynəlxalq təşkilatlarda iştirakı yeni koronavirus infeksiyası pandemiyasına qarşı mübarizədə iqtisadi inteqrasiyanı gücləndirməyə imkan verir. 2019-cu ilin dekabr ayında Çinin Wuhan şəhərində ortaya çıxan və qısa müddətdə qlobal pandemiya çevrilən Covid-19 beynəlxalq münasibətlər sahəsində köklü dəyişikliklərə və transformasiyalara səbəb olub. Beynəlxalq sistemin bütün iştirakçıları, xüsusilə dövlətlər, Covid-19 böhranına qarşı iqtisadi, siyasi və sosial dəyişikliklərin necə nəticə verəcəyi ilə bağlı cavablar axtarmağa başlayıblar. İlk növbədə pandemiyanın səbəbi və necə yarandığı ilə bağlı suallar bütün dünyanı iqlim böhranı və ekologiya kimi qlobal problemlər üzərində yenidən düşünməyə vadar edib. Növbəti prosədə Covid-19 böhranı, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dövlətlərin böhrandan çıxma imkanlarının zəifliyini də ortaya qoydu. Ölkələr beynəlxalq təşkilatlarda əməkdaşlıq çərçivəsində hüquqi tənzimləmə sahəsində səylərini əlaqələndirirlər. Covid – 19 pandemiyası zamanı iqtisadi əməkdaşlıq və iqtisadi inteqrasiya sahəsində ekspertlər beynəlxalq görüşlər və konfranslar keçirirdilər. Bu tədbirlər çərçivəsində beynəlxalq iqtisadiyyatın vəziyyəti, habelə hüquqi tənzimləmə sahəsində planların müzakirəsi, yeni beynəlxalq hüquqi aktların nəşri nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Covid – 19, iqtisadi əməkdaşlıq, qlobal iqtisadiyyat, dünya ölkələri.

UOT: 336.1:336.7:336.77

JEL: E44; F65; G21; G32; P34

DOI: <https://doi.org/10.54414/OFOW2845>

Giriş

Pandemiya qlobal iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərdi. Bütün dünya ölkələri koronavirus pandemiyasının nəticələrini aradan qaldırmaq üçün əlavə vəsait xərcləmək məcburiyyətində qalıb. “2020-ci il böhranının ən mühüm xüsusiyyəti həm tələb, həm də təklifin iqtisadiyyata vurduğu zərbədir. Özünü təcrid rejimi məcmu təklifin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb oldu, çünki malların və xidmətlərin əsas hissəsi uzaqdan istehsal edilə bilməz. Məcmu tələbin azalması iqtisadiyyata təkcə investisiya və xarici ticarət baxımından deyil, həm də ev təsərrüfatlarının xərclərinə daha da mənfi təsir göstərmişdir” [1].

2019-cu ilin sonunda heç kim 2020-ci ilin əvvəlində bütün iqtisadiyyata radikal təsir göstərən bir koronavirus infeksiyasının baş

verəcəyini təsəvvür belə edə bilməzdi. Pandemiyanın yayılması ilə bütün dünya potensial ciddi nəticələri olan son dərəcə nadir, gözlənilməz bir hadisə ilə üzləşir. Bununla belə, 2020-ci ildə bütün dünya Covid – 19 pandemiyası ilə üzləşdi və bu, bizi uzunmüddətli iqtisadi proqnozları yenicən düşünməyə məcbur etdi. Müasir iqtisadiyyat köklü dəyişikliklər vəziyyətindədir. Sürətli inkişafın əsas amilləri innovativ texnologiyaların təkmilləşdirilməsi, qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin genişlənməsi, həmçinin informasiya axınlarının qeyri-məhdud yayılması və s. qlobal əmək bölgüsündə böyüyür. Bu ölkələr iqtisadi fəallığın yüksək artım templəri və müvafiq olaraq enerji resurslarına yüksək tələbat nümayiş etdirərək dünya ümumdaxili məhsul istehsalında lider mövqelərə çıxırlar. [2]

Ənənəvi mənada bazar iqtisadiyyatında təkrarlanan iqtisadi enişlərlə xarakterizə olunan

dövrələr mövcuddur. İqtisadi dövrlər nəzəriyyələrinin əsasları S. de Sismondi, K. Marks, K. Juqlar kimi müəlliflərin əsərlərində qoyulmuşdur. Sonradan onların müddəaları W.S. Jevons, D. Kitchen, N. D. Kondratiyev, J. Schumpeter və başqa alimlər olmuşdur. Xarici iqtisadi mühitdəki dəyişikliklərin təsiri ölkələrin hökuməti tərəfindən ardıcıl pul-kredit və fiskal siyasətin köməyi ilə hamarlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ pandemiya əvvəl qlobal iqtisadiyyatın tədricən tənəzzülə girdiyi bəlli idi. ABŞ və Çin arasında ticarət siyasətində qeyri-müəyyənlik, Yaxın Şərqdə və İran ətrafında çətin geosiyasi vəziyyət, eləcə də digər spesifik gərginlik amilləri 2019-cu ildə qlobal iqtisadi fəallığa mənfi təsir göstərmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə borcun artması da biznes fəallığına mənfi təsir göstərmişdir. Ümumi borc son illərdə 100%-dən çox artmışdır. Yüksək borc səviyyələri ölkələrin xarici şoklara qarşı həssaslığını artırır, hökumətlərin iqtisadi tənəzzülləri aradan qaldırmaq imkanlarını məhdudlaşdırır və uzunmüddətli perspektivdə ölkələrin inkişafını ləngidə bilən riskləri nəzərdə tutur [4].

Koronavirus pandemiyasının dünya iqtisadiyyatına təsiri. Koronavirus pandemiyası dünya siyasətinin və iqtisadiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmişdir. 2020-ci ildə müşahidə oluna biləcək bir çox tendensiya 2021-ci ildə öz təsiri göstərmişdir. Dünya siyasətində ayrı-ayrı dövlətlər arasında maraqların toqquşması baş verdi, Qərbdə dövlətlər tərəfindən sanksiya siyasətinin həyata keçirilməsi davam etdi. Dövlətlər siyasi bəyanatları gücləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş hərbi faktordan fəal şəkildə istifadə etməyə başladılar.

Təkcə siyasi faktorlar deyil, həm də getdikcə kəskinləşən resurslar uğrunda mübarizə gedir. Qlobal iqtisadiyyatda mühüm dəyişikliklər baş verir. Koronavirusun təsirinə nəticələrinin minimuma endirilməsi ilə bağlı taktiki vəzifəni qismən həll edən əksər ölkələr uzunmüddətli problemlərlə üzləşmişdir. Bunlar arasında [6]:

- iqtisadi artım tempələrinin aşağı düşməsi;
- xarici borcun artması;
- inflyasiya.

Üstəlik, koronavirus pandemiyası dövlətlər arasında bərabərsizliyin artması ilə bağlı bir çox

tendensiyaları kəskinləşdirdi. Qlobal iqtisadiyyatda artan rəqabət şəraitində koronavirus pandemiyası ən az inkişaf etmiş ölkələrin həssaslığını göstərmişdir, eyni zamanda ayrı-ayrı ölkələrdə bərabərsizliyin artması tendensiyasının davam etdiyini nümayiş etdirmişdir.

Problemlərdən, yəqin ki, ən mühümü dünya iqtisadiyyatının əsas inkişaf vektorunun dövlətlərarası əməkdaşlıqdan (çox vaxt yalnız elan edilmiş olsa da) onun neoliberal anlayışında rəqabətdən kənara çıxan üstüörtülü rəqabətə keçməsidir. Pandemiyanın yaratdığı qlobal böhranı nəzərə alaraq, dövlətlərin milli maraqları dayanıqlı iqtisadi, siyasi və sosial inkişafın qlobal məqsədlərindən ən yaxın tarixdə heç vaxt olmadığı qədər üstün olmuşdur. Beynəlxalq iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq çox zərər çəkib və beynəlxalq dialoqun pisləşməsi hökumətlərarası səviyyədə tutmuş peşəkar və informasiya səviyyələrinə qədər bütün səviyyələrdə baş verir.

Böhran idarəçiliyində həyata keçirilən siyasətlərin uğursuzluğu hər bir ölkənin səhiyyə infrastrukturunun və sosial təminat təcrübələrinin zəifliyini üz çıxarmaqla yanaşı, səhiyyə sistemlərinin də şübhə altına alınmasına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, Covid-19-un yaratdığı təcrid həm milli, həm də qlobal səviyyədə iqtisadiyyatları dərinlən sarsıtdı [8].

Pandemiyanın orta və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyata təsiri bütün dövlətləri öz iqtisadi siyasətləri ilə bağlı təcili və daimi tədbirlər görməyə vadar edib. Sözügedən tədbirlərin potensialını və icrasını müəyyən edən əsas parametrlərin dövlətlərin sosial təminat siyasətləri, güclü səhiyyə sistemləri, ərzaq təminatı və tədarük zəncirlərinin davamlılığı olduğu anlaşılmışdır.

Dünya iqtisadiyyatının vəziyyətinə təsir edən biləcək əsas alətlərdən biri də enerji sektorudur. Dünyanın ən böyük ölkələrinin uzun onilliklər ərzində inkişafı birbaşa resurs bazasının mövcudluğu və enerji istehlakı ilə bağlı olmuşdur. 20-ci əsrin ortalarına qədər iqtisadi artım tempələri ilə kömür istehlakının artımı, sonrakı dövrdə - neft, daha sonra - qaz, nüvə enerjisi və bərpa olunan enerji mənbələrinin istehlakı ilə sıx əlaqə var idi. [5]

2020-ci ilin birinci yarısında neft bazarlarının qəfil və gözlənilməz çöküşü sənaye üçün prinsiplər olaraq yeni hadisə deyil. Məlumdur ki, dünya neft bazarının balanssızlığı ilə bağlı böhranlar 1985, 1996, 1998, 2008, 2014-cü illərdə baş verib. Əksər hallarda dünya iqtisadiyyatı və neft sənayesi bazarın tarazlığa qayıtması və tələbatın davamlı artımını davam etdirməsi üçün uzun müddət tələb edirdi.

2020-ci ildə baş verənlər neft sənayesi tarixində ən böyük böhran ola bilər. Pandemiya və onun nəticələri nəticəsində tələbatın azalması, anbarlardakı neft ehtiyatlarının həddən artıq artması və artımı qlobal neft bazarında böyük disbalans yaratdı ki, bu da təbii olaraq qiymətlərin çökməsinə səbəb oldu [3].

2021-ci ildə də dünyanın aparıcı dövlətləri arasında münasibətlərin xarakteri dəyişməyib. Rusiya, ABŞ, Aİ və Çin arasında mürəkkəb münasibətlər davam edirdi. ABŞ-ın dünya siyasətində hökmranlığını saxlamaq istəyi müxtəlif problemlərin birgə həllinin tərəfdarı olan Rusiya və Çinin geosiyasi yaxınlaşmasına səbəb olub. Rusiya və Çin tərəfləri ABŞ-ın təzyiqli siyasətinə qarşı çıxıblar. Dövlətlərarası münasibətlərdə vəziyyətin normallaşmasına böyük ümidlər 2021-ci ilin əvvəlində hakimiyyətə gələn C. Baydenə bağlanmışdı. Bununla belə, ABŞ-ın yeni prezidenti Amerika siyasətinin mahiyyətini dəyişmədi. ABŞ Çin və Rusiya ilə münasibətləri gərginləşdirməyə davam etdi. Amerika administrasiyası xarici siyasətdə Rusiya və Çindən güzəştə getməyə çalışırdı. Əslində ABŞ 2017-ci il Milli Təhlükəsizlik Strategiyasının “Çin və Rusiya Amerikanın təhlükəsizliyini və rifahını pozmağa çalışır” müddəalarına əməl etməklə yanaşı, həm də bu ölkələrin xarici siyasətinə təzyiqli göstərməyə çalışıb [9].

Covid-19 ilə mübarizə. Covid-19 ilə mübarizədə hər bir siyasi strukturun qəbul etdiyi siyasətlər bir-birindən fərqlənir. Bu, siyasi və sosial mədəni fərqliliklərdən, eləcə də siyasi rejimlərin strukturundan irəli gələn bir vəziyyət kimi qəbul edilir. Bununla belə, eyni coğrafiyada yerləşən dövlətlərin pandemiya qarşı mübarizəsində təəccüblü oxşarlıqlar və bəzi ümumi münasibətlər ortaya çıxır. Bu oxşarlıqlar və fərqlər Covid-19-un dövlət, cəmiyyət və iqtisadiyyat dialektikasında yaradacağı yeni prosesin xəbərçisidir.

Covid-19 epidemiyası bütün ölkələr üçün sağlamlıq sistemlərini yenidən nəzərdən keçirmək üçün vacib bir xəbərdarlıqdır. Covid-19 epidemiyasında bir çox ştatın səhiyyə sistemləri qeyri-kafi idi və onların bir çoxu böhran idarəçiliyində uğursuz imtahan verdi. Başda ABŞ olmaqla, bir çox ölkələr pandemiyanı “müharibə” kimi təyin etsələr də, indiyə qədər iqtisadiyyatlarının böyük bir hissəsini ayırdıqları silahların bu mübarizədə heç bir faydası olmadığını açıq şəkildə gördülər.

Covid-19 bütün dünyaya epidemiya təhlükəsinə və böhranla mübarizə imkanlarının zəifliyinə nə qədər hazır olmadığını göstərdi. Yaxın illərdə epidemiyaların yenidən ortaya çıxma ehtimalını nəzərə alsaq, bir çox dövlətlərin Covid-19-dan sonra səhiyyə xidmətləri ilə bağlı yeni tənzimləmələr etməli olacağı göz qabağındadır. Bu çərçivədə ictimai səhiyyə və profilaktik səhiyyə xidmətlərinin yenidən dövlətlərin prioritetləri olacağı proqnozlaşdırıla bilər. Bunun üçün dövlətlər əhalinin səhiyyə xidmətlərinə çıxışını asanlaşdırmaq üçün addımlar atmalı, profilaktik tədbirlər haqqında ictimaiyyəti məlumatlandırmalıdır, peyvənd proqramlarını yenidən təşkil etməli və hərtərəfli risk qiymətləndirmə xəritələri yaratmalıdır. Bütün bu tənzimləmələrin iqtisadiyyat-siyasət-cəmiyyət balansına söykənməsi çox vacibdir [13].

Unudulmamalıdır ki, epidemiyalar tək-cə sağlamlıq problemi deyil, həm də dövlətlər üçün iqtisadi və siyasi problemdir. Qlobal epidemiyalar beynəlxalq ticarətə və səyahətə təsir edərək müxtəlif ölkələrdə potensial dağıdıcı iqtisadi nəticələrə səbəb olub. Bildirilir ki, tək-cə SARS-ın bütün dünyaya vurduğu zərər 30-140 milyard ABŞ dollarına çatır [7]. Epidemiyaların yaratdığı maliyyə dağıntıları bütün hökumətlərə dərinlən təsir etdi və iqtisadi böhranlara səbəb oldu.

Bu böhranların bir müddət sonra milli və beynəlxalq təhlükəsizliyin əsas obyektinə çevrilməsi qaçılmazdır. 2017-ci ildən etibarən ABŞ və Çin arasında oxu dərinləşdirən bu parametrlərin ədəbiyyatda “Ticarət müharibələri” kimi qələmə verilməsi beynəlxalq təhlükəsizliyin iqtisadi və maliyyə ölçüsünün əsas nümunəsinə çevrilib. İki ölkə arasında dərinləşən rəqabətin Covid-19 ilə fərqli mərhələyə keçdiyi görünür. Əslində ABŞ-ın Covid-19 epidemiyasına səbəb olaraq Çin

Xalq Respublikası rəhbərliyinə müraciət etməsi bu rəqabətin yeni mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin bu genişlənən xarakteri Covid-19-un siyasi iqtisadiyyat sütunlarını qurur [10].

Beləliklə, Covid-19 ilə mübarizədə bazar iqtisadiyyatları ilə statistik təcrübələr arasında uğur və uğursuzluqların ortaya çıxdığı bu proses qlobal problemlərlə mübarizədə mövcud mexanizmlərin effektivliyini şübhə altına aldı və yeni mexanizmlərin axtarışını sürətləndirdi. Dünya ÜDM-nin 80%-ni təşkil edən və 20 inkişaf etmiş iqtisadiyyatı birləşdirən G20 platforması 27 mart 2020-ci il tarixində telekonfrans üsulu ilə keçirilən Liderlər Zirvə toplantısında Beynəlxalq Valyuta Fondu və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilə birgə pandemiya qarşı fəaliyyət göstərəcəyini açıqlayıb. Bu sammitdə G20 tərəfindən tədarük zəncirini qorumaq və işçi qüvvəsi itkilərinin qarşısını almaq üçün qlobal bazarlara 5 trilyon dollarlıq likvidlik dəstəyi veriləcəyi açıqlandı. Böhranın milli hökumətlərin tutumu və fəaliyyəti ilə aradan qaldırılacağı görüldü [11].

Hökumətlərin sözügedən potensialına və fəaliyyətinə təsir edən əsas parametrlərin sosial-iqtisadi standartlar, güclü sağlamlıq sistemləri, qida təchizatı və təchizat zəncirlərinin keyfiyyəti olduğu anlaşıldı [12].

Beləliklə, Covid-19-un dövlət, cəmiyyət və iqtisadiyyat münasibətlərinin mövcud strukturu ilə bağlı problemlə sahələri ön plana çıxardığı və bu mexanizmlər arasında əməkdaşlıq proseslərinin, xüsusilə böhranın idarə edilməsinin inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqli olduğu müşahidə edilib.

Nəticə

Beynəlxalq Münasibətlər kontekstində Covid-19 epidemiyası “təhlükəsizlik” anlayışının yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. İndiyədək siyasi və hərbi səviyyədə müzakirə olunan “təhlükəsizlik” məsələsinə indi “bio-təhlükəsizlik” müzakirələri də əlavə edilib. Bu kontekstdə ekosistemin məhv edilməsi ilə qlobal iqlim böhranı və epidemiyaya xəstəlikləri arasındakı əlaqəni düşünmək, bioloji silahların yaratdığı qlobal təhlükəni müxtəlif perspektivlərdən müzakirə etmək və həm milli, həm də qlobal səviyyədə radikal həll yollarını axtarmaq həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Covid-19-un siyasi iqtisadiyyatının qısa təhlilini ehtiva edən bu araşdırmada, bu transformasiyaların qısa və orta müddətli proqnozları valyuta məzənnələri və ÜDM proqnozları ilə müzakirə edilir. Qlobal dünyada son dərəcə mühüm yer tutan beynəlxalq əməkdaşlıq məsələsi sağlamlıq oxunda yeni bir açılışa getməlidir. Əvvəllər beynəlxalq miqyasda iqtisadi maraqlar, terror təhlükəsi və siyasi məsələlərdə əməkdaşlıq edən ölkələr indi səhiyyə sahəsində ümumi harmoniya və əməkdaşlıq çərçivəsində əməkdaşlıq etməlidirlər. Səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq çərçivəsində milli və qlobal sağlamlıq risklərinə qarşı erkən xəbərdarlıq imkanlarının gücləndirilməsi, mümkün epidemik xəstəliklərə qarşı risk və böhran idarəetmə bacarıqlarının artırılması yolu ilə birgə proqramların yaradılması, beynəlxalq sağlamlıq qaydalarının nəzərdən keçirilməsi və tənzimlənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir (sürətli aşkarlama və sürətli bildiriş üçün).

Nəticədə, Covid-19 epidemiyası XXI əsrin ən böyük qlobal epidemiyalarından biri kimi tarixə düşəcək. Bu epidemiyaya bizi kollektiv yaddaşımızda tarixi prosesdə baş verən epidemiyalara və bu epidemiyaların çoxşaxəli nəticələrinə bir daha nəzər salmağa məcbur edirik. Çünki indini rəşional gözlə qiymətləndirmək, gələcəyə dair düzgün proqnozlar vermək üçün tarixdən alınacaq dərslər böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Gromyko A.I.A. (2) (2020) The consequences of the pandemic for international relations // USA and Canada: economics, politics, culture. No. 5. S. 71-77.
2. Gromyko A.I.A. (3) (2020) Coronavirus as a factor in world politics // Scientific and analytical bulletin of the IE RAS. No. 2. S. 4-13.
3. Dynkin A., Telegina E., Khalova G. (2021) Prospects and challenges for international economic and energy cooperation after the COVID-19 pandemic. World economy and international relations, vol. 65, no. 3, ss. 5-10.
4. Dynkin A.A., Telegina E.A. (2020) Pandemic Shock and the Post-Crisis World // World Economy and International Relations. T. 64. No. 8. S. 5-16.
5. Zagashvili V.S. (2021), International Trade After the COVID-19 Pandemic. World economy and international relations.;65(10)15-23.

6. Kostin A.B. (2019), Analysis of crisis phenomena in the global economy // Proceedings of the St. Petersburg State University of Economics. No. 2.- S. 34-43.
7. Sechin I.I. (2021), World Energy Alternatives: Transformational Trends and Risks. World economy and international relations. 65(10):33-44
8. Spartak A.N., Frantsuzov V.V. (2019), Modern trends and risks in the development of the world economy // Russian Foreign Economic Bulletin. No. 4. S. 18-25.
9. Telegina E., Khalova G. (2020), World economy and energy at a turning point: the search for an alternative development model. World economy and international relations, vol. 64, no. 3, ss. 5-11.
10. Kholopov A.V. (2021), Macroeconomic Policy at a Crossroads. World economy and international relations. 65(7):5-15.
11. Duran, B. “G-20 leaders fail to provide hope for coronavirus response, financial crisis”, SETA, <https://www.setav.org/en/g-20-leaders-fail-to-provide-hope-for-coronavirus-response-financial-crisis/>
12. Think Tank 20, Saudi Arabia, 2020. “COVID-19: Multidisciplinary Approaches to Complex Problems”, <https://www.youtube.com/watch?v=7wtT7cag8rM&feature=youtu.be>
13. Baysallar, M., (2007), “Olağanüstü Durumlarda DAS Yönetimi Biyoterörizm”, 5. Ulusal Sterilizasyon Dezenfeksiyon Kongresi, 521-539.
14. Cevizci, S. ve Erginöz, E., (2008), “İnsan Sağlığı İle Veteriner Hekimlik Uygulamalarının İlişkisi: Veteriner Halk Sağlığı”, İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi, 34(2), 49-62.

Хумай Эльфаг АЛЕКПЕРОВА

Бакинский Государственный Университет

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПОСТПАНДЕМИЧЕСКУЮ ЭПОХУ

Резюме

В условиях развития современных международных экономических отношений участие стран в международных организациях позволяет усилить экономическую интеграцию в борьбе с новой пандемией коронавирусной инфекции. Covid-19, появившийся в китайском Ухане в декабре 2019 года и за короткий промежуток времени превратившийся в глобальную пандемию, вызвал радикальные изменения и трансформации в сфере международных отношений. Все участники международной системы, особенно государства, начали искать ответы о том, к каким последствиям приведут экономические, политические и социальные изменения на фоне кризиса Covid-19. Прежде всего, вопросы о причине и способах возникновения пандемии заставили весь мир переосмыслить глобальные проблемы, такие как климатический кризис и экология. В следующем процессе кризис Covid-19 также выявил слабость способности государств восстановиться после кризиса, независимо от уровня развития. Страны координируют свои усилия в сфере правового регулирования в рамках сотрудничества в международных организациях. Во время пандемии Covid-19 эксперты в области экономического сотрудничества и экономической интеграции провели международные встречи и конференции. В рамках этих мер предусмотрено состояние международной экономики, а также обсуждение планов в области правового регулирования, издание новых международно-правовых актов.

Ключевые слова: международные экономические отношения, Covid-19, экономическое сотрудничество, глобальная экономика, страны мира.

Humay Elfag ALAKBAROVA

Baku State University

**THE CURRENT STATE OF REGULATION OF INTERNATIONAL ECONOMIC
RELATIONS IN THE POST-PANDEMIC ERA**

Summary

In conditions of modern international economic relations, the participation of countries in international organizations allows to strengthen economic integration in the fight against the new coronavirus infection pandemic. Covid-19, which emerged in Wuhan, China in December 2019 and turned into a global pandemic in a short time, caused radical changes and transformations in the field of international relations. All participants of the international system, especially states, began to seek answers about how economic, political and social changes will result in the Covid-19 crisis. First of all, the questions of why and how the pandemic happened led the whole world to rethink global issues such as the climate crisis and ecology. In the next period, the Covid-19 crisis also revealed the weakness of the states' ability to get out of the crisis, regardless of the level of development. Countries coordinate their efforts in the field of legal regulation within the framework of cooperation with international organizations. During the Covid-19 epidemic, experts in the field of economic cooperation and economic integration organized international meetings and conferences. Within the framework of these events, the state of the international economy is foreseen, including the discussion of plans in the field of legal regulation and the publication of new international legal acts.

Keywords: international economic relations, Covid-19, economic cooperation, global economy, world countries.

Daxil olub: 02.08.2023

Ziya Kamil oğlu MUSAZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin
E-mail: musazade.ziya@inbox.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İXRACA DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Dövlətlərin qapalı iqtisadiyyat modelinə baxmayaraq niyə xarici ticarətlə məşğul olduqları və xarici ticarətin faydaları və mümkün zərərlərinin nələr ola biləcəyi əsrlər boyu maraq doğuran mövzulardır. İxrac göstəriciləri və ixracın təşviqi ilə bağlı çox sayda tədqiqat aparılsa da, qlobal tendensiyanın təsiri ilə ixrac göstəricilərində olan dalğalanmalar bu mövzunu həmişə aktual edib. İxrac təşviqlərinin performansının ümumi bir modellə müzakirə edildiyi bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında ixraca dövlət dəstəyinin müasir vəziyyəti araşdırılmış, ixracın təşviqi mexanizmləri, bu istiqamətdə görülən işlər və prioritet istiqamətlər təhlil edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, ölkənin müvafiq ixrac imkanları olduqda dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya mümkündür. İxrac potensialını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün hazır məhsulların ixracı stimullaşdırılmalı və ixrac strukturu tədricən dəyişməlidir. Eyni zamanda daxili bazarın qorunması və strateji xammal növlərinin ixracının tənzimlənməsi nəticəsində ixrac potensialı artacaqdır. İxrac strukturunun dəyişməsi və dövlət dəstəyi nəticəsində iqtisadi potensial artaraq xarici investisiyaların cəlb edilməsinə imkan yaranacaqdır.

Açar sözlər: ixrac potensialı, dövlət dəstəyi, ixrac məhsulları, idxal, aqrar sektor.

UOT: 336.1:336.7:336.77

JEL: E44; F65; G21; G32; P34

DOI: <https://doi.org/10.54414/FNRP2568>

Giriş

Azərbaycan dövlətinin müstəqil iqtisadi sisteminin formalaşması 1991-ci il mayın 25-də “Azərbaycan Respublikasının müstəqil iqtisadi əsasları haqqında” qanunun qəbulundan sonra baş verdi. Qəbul edilmiş qanunda Azərbaycan ilk dəfə olaraq müstəqil xarici iqtisadi siyasət həyata keçirmişdir. Həmin ildən dövlət xarici iqtisadi əlaqələr sistemini iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin sistemləri ilə yenidən qurmağa başladı.

Azərbaycanın suverenlik əldə edib sivil, iqtisadi cəhətdən azad cəmiyyət quruculuğuna doğru getməsindən sonra xarici iqtisadi əlaqələri yeni bazar qaydaları əsasında inkişaf etməyə başladı. Azərbaycan dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməklə xarici bazarlara çıxmaq azadlığı və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək imkanı əldə etmiş, milli dövlətçilik institutlarının

yaradılması ilə bağlı əsas vəzifələri həll etmiş, özünün pul-kredit, maliyyə və büdcə sistemləri inkişaf etmişdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması, o cümlədən kvotaların və xarici ticarət əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılmasının ləğvi istiqamətində ciddi addımlar atıldı. Valyuta rejimi vahid və liberallaşdırılıb, banklararası valyuta birjasının müntəzəm fəaliyyəti təmin edilib ki, bu da milli valyutanın daxili konvertasiyasının təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradıb. Bu, respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin fəallığının artmasına səbəb oldu, yəni ixrac və idxalın həcmi artdı.

ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Yaponiya, Kanada, Türkiyə, İran və s. iri xarici firmalardan sərmayə axını xeyli artıb, yanacaq-energetika, metallurjiya, neft-kimya, maşınqayırma, bank sektoru və xidmət sektoru sahələrində möhkəmlənmək istəyi artıb. Neft və digər

sənaye sahələrinə investisiya axınının artması Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya prosesini getdikcə sürətləndirir.

Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin ümumi xətti onun ixracını və ixrac istehsalını nisbətən genişləndirməklə xarici malların idxalını məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir.

Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, bu proses dövlət tərəfindən fəal tənzimlənməyə məruz qalır, inteqrasiya hadisələrinin güclənməsi və dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində gedir.

Dünya Bankının ekspertlərinin apardığı təhlillərin göstərdiyi kimi, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və açıq xarici iqtisadi rejimin yaradılmasında böyük uğurlar qazanmış ölkələr 4-5 il ərzində ixracatını dünya bazarlarına yönləndirə bilmişlər ki, bu da onların iqtisadi artım inkişafında mühüm amil olmuşdur.

Bununla belə, düşünülməmiş xarici ticarətin liberallaşdırılması strategiyası ölkə iqtisadiyyatı üçün müəyyən təhlükə ilə doludur. Odur ki, ixracın şaxələndirilməsinə müraciət dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edəcək.

İxracın diversifikasiyası. İxracın diversifikasiyası ən səmərəli və optimal struktura nail olmaqdan, ixrac olunan malların çeşidini genişləndirməkdən, ixracda yüksək texnologiyalı malların və emal səviyyəsi yüksək olan malların payının tədricən artırılmasından ibarətdir. İxracın diversifikasiyası həm də ixracatçıların mallar, texnologiyalar, kapital və xidmətlər üçün yeni dünya bazarlarının inkişafını nəzərdə tutur [4].

Respublika iqtisadiyyatında neft məhsullarının ixracına böyük diqqət yetirilir. İstənilən enerji ölkəsinin, məsələn, bizim ölkəmizin inkişafı və çiçəklənməsi hazır məhsulların (bu halda neft məhsullarının) ixracından asılıdır. Üstəlik, xam neftin emalı nə qədər dərin olarsa, neft məhsullarının keyfiyyəti də bir o qədər yüksək olar və nəticədə respublika məhsullarının dünya bazarında rəqabət qabiliyyəti də müvafiq olaraq yüksəlir.

Respublika iqtisadiyyatının aqrar sektoru hazır məhsul ixracının inkişafı üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Kənd təsərrüfatı üçün geniş əraziyə baxmayaraq, bu resurs hələ də zəif istifadə olunur. Azərbaycan geniş ixrac üçün geniş çeşiddə məhsullara malikdir. Belə

məhsullara ilk növbədə respublikanın “ağ qızılı” olan pambıq daxildir. Üzüm, bostan və meyvə bitkilərinin ixracı üçün böyük imkanlar var. Kənd təsərrüfatı torpaqlarından səmərəsiz istifadə edilməsi, bu sahədə ixrac-idxal əməliyyatlarının düzgün təşkil edilməməsi ona gətirib çıxarır ki, respublika daha çox həmin kənd təsərrüfatı mallarını idxal edir ki, onların da istehsalı respublikanın regionlarında tam təşkil oluna bilər. Xüsusilə keçid dövrünün ilk illərində iqtisadiyyatın aqrar bölməsində belə bir vəziyyətin yaranması obyektiv xarakter daşıyır.

İxracın təşviqi. Təşviq anlayışı müəyyən iqtisadi fəaliyyətlərin digərlərindən daha çox və daha sürətli inkişaf etməsini təmin etmək üçün dövlət tərəfindən müxtəlif üsullarla verilən monetar və qeyri-monetar dəstək kimi müəyyən edilir. Bu tərifdən çıxış edərək, ixrac stimullarını ixracı artıran stimullaşdırıcı tədbirlər kimi müəyyən edə bilərik. Uyğun təşviq siyasətini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1- İxrac təşviqi siyasəti ixracın artırılmasına, resursların səmərəli bölüşdürülməsinə və gəlirlilik prinsipinə yönəlməlidir. İxrac yönümlü sənaye və idxalı əvəz edən sənaye bərabər təşviq tədbirlərindən faydalanmalı, gömrük tarifləri və ixrac subsidiyaları bərabər müəyyən edilməli, daxili və xarici bazar satışlarına bərabər qorunma dərəcələri tətbiq edilməlidir.

2- Sənaye məhsullarında istifadə olunan xammal və yarımfabrikatları ixrac üçün istehsal edən alt sənaye sahələri istehsal mərhələsində təşviq edilməlidir. Bundan əlavə, istehsal sənayesi sektoru ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması və texnoloji inkişafa töhfə vermək baxımından ixracın təşviqi tədbirlərindən maksimum dərəcədə faydalanmalıdır.

3- İxrac təşviqi tədbirlərinin ölkə iqtisadiyyatına gətirəcəyi maliyyə yükünü ödəmək üçün dolayı vergilərdən istifadə edilməli və lüks istehlak vergiyə cəlb edilməlidir. Digər tərəfdən, təşviqlər sabit olmalı və ixracatçıya güvən verməli, lakin təşviqlərin davamlı şəkildə tətbiq olunacağı gözləntiləri aradan qaldırılmalıdır. Çünki uzunmüddətli perspektivdə ixracın davamlı təşviqi idxalı əvəzləmədə olduğu kimi simmetrik mənfi təsirlər yaradır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr əmək tutumlu ixracata

müraciət etdikdə, bu, həm də məşğulluq səviyyəsinin artmasına kömək edir.

Xüsusilə ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq inkişaf və dəyişikliklərlə ayaqlaşa bilməsi və inkişaf strategiyalarına uyğun irəliləməsi üçün yuxarıda sadalananlardan başqa, stimullaşdırıcı siyasətlər dəyişən şərtləri əhatə etməli və dəyişikliklərə anında uyğunlaşa bilməlidir.

İxracın təşviqi tədbirləri. Hər ölkədə fərqli təşviqlər tətbiq olunsada, gömrük tarifləri və kvotaları, ixracda mükafat sistemi, vergilərin qaytarılması, ixracda vergi endirimləri və azadolmaları, ixracda maliyyələşdirmə imkanları və dövlətin marketing yardımı ən çox yayılmış təşviq tədbirləri kimi tanınır.

Tariflər və Kvotalar. Proteksionizmin ən qədim və geniş yayılmış vasitələrindən biri gömrük rüsumlarıdır. Bundan əlavə, qeyri-tarif maneələri də (ixrac qadağaları, idxal kvotası, texniki maneələr və s.) geniş tətbiq edilir. Yerli istehsalı artırmaq və daxili bazarı canlı və cəlbedici saxlamaq üçün gömrük tarifləri və qeyri-tarif maneələri tətbiq edilir. Müvafiq zamanlama və seçici yanaşma ilə bu alətlər ölkələrin ixrac imkanlarının artırılması siyasətində də faydalı nəticələr verir.

Müəyyən sənaye sahələri üçün yüksək qorunma təmin edən ölkələrdə yerli istehsalçıların qorunan daxili bazarda satdıqları mallara görə tutduqları yüksək qiymətlər, onların ixracını orta xərclərdən aşağı, lakin marjinal xərclərdən yuxarı səviyyədə edə bilər. Bu vəziyyət istehsalın kiçik bir hissəsinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini qazanmasına imkan verir. Bununla belə, bu cür marjinal qiymətlər yalnız daxili bazar doyma nöqtəsinə yaxınlaşdıqda cəlbedici ola bilər. Bundan əlavə, daha seçmə mühafizə üsulu daxilolmaların gömrük rüsumlarından azad edilməsi və ya hazır məhsulun ixracı zamanı geri qaytarılması ola bilər. Beləliklə, buna məruz qalan ixrac, son məhsulun idxal olunan daxilolmalarına tətbiq edilən vergilər həcmində daxili bazarda xərc üstünlüyü əldə edəcək.

Bu gün bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr əvvəlcə müvəqqəti proteksionizmin arxasına sığınaraq öz yerli sənayelərini güclü və effektiv mövqeyə gətirmişlər. Bu ölkələrdə xarici ticarət siyasətinin vurğulanmasından sonra ixracata

keçdikdən sonra yüksək tariflər və kvotalarla proteksionizm yalnız bir neçə sənaye sahəsi üçün qorundu, lakin bütövlükdə proteksionizm sürətlə azaldı. Məsələn, Uzaq Şərq ölkələrində qorunma müvəqqəti hesab olunurdu və zaman keçdikcə kvotalar və tariflər azaldılıb və nəticədə tamamilə ləğv edilib.

İxracda Bonus (mükafat) Sistemi. İxracda mükafat sistemi, təşviq və müdafiə məqsədi ilə ixracatçılara edilən ödənişlərdir. Bu sistem valyutanın həddən artıq qiymətləndirildiyi, idxal məhdudiyələrinin və gömrük rüsumlarının olduğu bir mühitdə həyata keçirilir.

Mükafatlar ixracatçıya ödənilə və ya istehsalçıya verilə bilər. Bununla belə, istehsalçılara verilən mükafatlar dolayı yolla ixracı stimullaşdıracaq. Çünki istehsalçı verilən mükafatı kafi hesab etsə, istehsalını artıracaq. istehsalın artması təklifin artıqlığına və qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olacaq, malların ixracını asanlaşdıracaq. İxracatçılara verilən mükafatlar ixrac mallarının öz dəyərindən aşağı qiymətə satılmasına imkan verəcək.

İxracda mükafat sistemi müxtəlif üsullarla tətbiq olunur: a. **İxracatçının Xarici Valyuta Saxlama Orqanı:** İxracatçıya verilən xarici valyutanın bir hissəsini və ya hamısını sərbəst şəkildə sərəncam vermək imkanı verir. İxracatçı həmin xarici valyutaları xaricdə bankda saxlaya bilər və ya ölkəyə ucuz qiymətə xammal gətirmək və ya məhsulunu xarici bazarlarda tanımaq üçün istifadə edə bilər. b. **Valyuta Təxsisatı:** Transfer prioriteti olan valyuta ixracatçının ixrac edəcəyi malların istehsalında istifadə olunan xarici materialların idxalı üçün ixracatçıya ayrılır. Yəni ixracatçılara xüsusi idxal lisenziyaları verilir. Beləliklə, ixracatçılara ölkəyə gətirdikləri xarici valyuta ekvivalentinin müəyyən hissəsini idxal etmək imkanı verilir. Xüsusən də valyuta nəzarətinin həyata keçirildiyi və valyuta qıtlığının adi hal aldığı ölkələrdə valyutanın bölüşdürülməsi təcrübəsi ixrac mallarının istehsalı üçün tələb olunan daha ucuz vəsaitlərin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. c. **Birdən çox məzənnə tətbiqi:** Bu sistem lüks mallara tələbi azaltmaq, gənc sənayeləri qorumaq, ölkədən kapital axınının qarşısını almaq, inkişaf üçün lazım olan materialları aşağı qiymətlərlə təmin etmək və

bəzi valyuta gəlirlərini digərlərindən daha sərfəli etmək məqsədi daşıyır. d. İxrac vekselləri və Sertifikatlar: Bu sistemdə ixracatçıya satın aldığı xarici valyutanı sertifikatla təsdiqləmək və bu sertifikatı başqalarına satmaq hüququ verilir. Beləliklə, alınan sertifikatlar azad bazarlarda təsdiqlənir və ixracı dəstəklənən sektorlara satdıqları sertifikatların dəyərində görə subsidiya verilməsini təmin edir.

İxracın inkişafının effektiv dövlət tənzimlənməsi. İxracın inkişafının effektiv dövlət tənzimlənməsi üçün iki şərt xüsusilə vacibdir: makroiqtisadi sabitlik və uzunmüddətli perspektivdə ixracın genişləndirilməsi və istehsalın artırılması vəzifəsinə uyğun gələn adekvat real valyuta məzənnəsi, habelə ixracatçıların resursları dünya qiymətləri ilə, vergilərdən təmizlənməsidir.

Dövlətin ixrac strategiyasının işlənilib hazırlanmasında ixrac qiymətlərinin müəyyən edilməsi, qiymət stimullarından istifadə (müvafiq real məzənnəni saxlamaq və ixraca vergiləri azaltmaqla) mühüm rol oynayır. İxrac qiymətləri müəyyən edilərkən ilkin addım bazarlar, rəqabət, istehsal və məsrəflər, əmtəə satışından əldə edilən gəlirlə mənfəət arasında əlaqə, məhsullara və onları əvəz edənlərə tələbat perspektivləri haqqında geniş məlumat əldə etməkdir.

İxracın daha da inkişafı və strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün rəqabət mühiti lazımdır. Bu problemə əsas diqqət dövlət tərəfindən verilməli və özəl sahibkarlığın hərtərəfli stimullaşdırılmasına yönəldilməlidir ki, bunun da məqsədi ölkənin ixrac potensialının artırılması və ixracın şaxələndirilməsi olmalıdır.

Hazırda ölkə müəssisələri istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin yenidən qurulmasına ehtiyac duyurlar. Onların fəaliyyətinin nəticələri bazarda məhsullarının rəqabət qabiliyyətindən asılı olacaq. Bazarda geniş seçimlə bağlı şiddətli rəqabət daima alıcının onun istehsal etdiyi məhsulları necə qəbul etməsi sualını doğurur.

Yeni məhsulların uğurlu və ya uğursuz olmasının səbəbləri ilə bağlı bütün problemlərin təhlili, yeni məhsulların hazırlanması ilə bağlı xərclər böyük risk tələb edir. Bu problemlərin həlli müəssisələri öz məhsullarının rəqabət qabiliyyətini diqqətlə öyrənməyə məcbur edir [3].

Rəqabətli, istehlak və xərc xüsusiyyətləri kompleksi kommersiona uğurunu təmin edən məhsuldur, yəni digər analoji malların mübadiləsi üçün geniş təklif şəraitində pula sərfəli şəkildə mübadilə etməyə imkan verir.

Dövlət siyasətinin ən mühüm vəzifəsi ixrac istehsalının müqayisəli üstünlüklərini inkişaf etdirməkdir. Ölkənin dinamik inkişaf perspektivini təmin etmək üçün dövlət siyasəti ilə insan və texnoloji resursların kəmiyyət və keyfiyyəti bilərəkdən dəyişdirilə bilər ki, arzu olunan struktur dəyişiklikləri təmin olunsun. Bu gün və gələcəkdə global iqtisadiyyatda müqayisəli üstünlüyün bütün dəyişikliklərinin əsası kimi texnologiya mühüm rol oynayacaq.

Azərbaycan dövlətlərin dünya təcrübəsini nəzərə alaraq, ixracyönümlü istehsalın dəstəklənməsini və stimullaşdırılmasını təmin etməli, həmçinin müflisləşmənin qarşısının alınması və müflis müəssisələrin yenidən təşkili siyasətini həyata keçirməlidir. Eyni zamanda, müəssisələrin müflisləşməsinin və yenidən təşkilinin qarşısının alınması üçün xüsusi qurumların yaradıldığı MDB ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etmək maraqlıdır.

İxrac istehsalının stimullaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir [1]:

1. İxracatçıların büdcədən əlavə ödənişlər şəklində birbaşa maliyyələşdirilməsi:

- mənfəət üçün istehsalın maya dəyəri ilə ixrac qiymətləri arasında fərqin aradan qaldırılması;

- yeni məhsulların tədqiqi və ixrac istehsalında tətbiqi məqsədlə elmi, tədqiqat, layihələndirmə işlərinin aparılması.

2. İxrac istehsalını dünya bazarının tələblərinə uyğun olaraq qısa müddətdə modernləşdirməyə və yenidən qurmağa qadir olan həm iri şirkətlərin, həm də orta və kiçik firmaların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi.

3. İxracatçıların dolaylı maliyyələşdirilməsi:

- ixracatçıların kredit faizlərini azaltmaq üçün dövlətin xüsusi subsidiyalar verdiyi özəl banklar şəbəkəsi;

- xammalın idxalı zamanı ödənilmiş rüsumların ixracatçılara qaytarılması;

- iri və kiçik dövlət sifarişlərinin sabit və bir qayda olaraq yüksək qiymətlərlə

ixracatçılara verilməsi.

İxrac məhsullarının milli istehsalçılara və ixracatçılara dövlət yardımının göstərilməli olduğu əsas istiqamətlər bunlardır:

- ixraca kredit və sığorta dəstəyi;
- prioritet ixrac məhsullarının istehsalçılara və ixracatçılara vergi güzəştlərinin verilməsi;
- xaricdə prioritet ixrac layihələrinin, o cümlədən regional layihələrin inkişafı proqramlarının işlənilib hazırlanması və maliyyələşdirilməsi;
- ixracatçılara dəstəyin büdcə formaları.

Milli biznesin ixracının dəstəklənməsi problemlərini həll etmək üçün dövlət ixracın stimullaşdırılması və yerli malların dünya bazarına çıxarılması üçün kompleks tədbirlər hazırlamalıdır. Bu baxımdan, ilk növbədə, yerli malların geniş məlumat və reklam kampaniyasının təşkili və Azərbaycanın xarici bazarların inkişafı üçün dövlət dəstəyi sistemində keçid lazımdır [2].

Ümumiyyətlə, ixracın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə prioritet vəzifələr aşağıdakılardır:

- ölkənin ixrac strategiyasının prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- dövlət dəstəyi mexanizmlərinin yaradılması və ixrac yönümlü istehsalın inkişafının stimullaşdırılması;
- strateji malların ixracına və bunun üçün alınan valyuta gəlirlərinə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi;
- ölkə iqtisadiyyatında gedən struktur dəyişikliklərinin təsiri altında ixracın strukturunda yeniliklərin formalaşması.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, ixracın və istehsalın dövlət tərəfindən səmərəli tənzimlənməsi və stimullaşdırılması dünya bazarında kəskin rəqabət nəzərə alınmaqla yerli məhsulların və bütün istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edəcək, dövlətin valyuta ehtiyatlarının artmasına, respublikanın ayrı-ayrı rayonlarının inkişafının sürətləndirilməsinə və yerli müəssisələrin daha yüksək texniki təchizata malik olmasına səbəb olacaqdır. İnkişafın tənzimlənməsi və ixracın təşviqi üzrə dövlət proqramını həyata keçirərkən xaricdə daimi ştatlı özəl ticarət şirkətlərinin filiallarının açılması məqsədəuyğundur. Onun çərçivəsində ixrac siyasətinin ən mühüm istiqamətlərinin həyata keçirilməsində departamentlərin qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən İxrac Şurası, ixrac fəaliyyətinin güzəştli maliyyələşdirilməsi və ixracdan əldə edilən gəlirlərin güzəştli vergiyə cəlb edilməsi sistemi, habelə zərərin ödənilməsi üçün ehtiyat fondu yaradılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Həsənov R. Milli iqtisadiyyatın rəqabətçılığı: struktur islahatları və yeni inkişaf paradigması. "Strateji Təhlil" jurnalı. №1-2(19-20), 2017, s.229-258.
2. Mətanət Dadaşova. Yerli məhsulların dünya bazarlarına çıxarılması mühüm sosial-iqtisadi məsələ kimi. "İPƏK YOLU" Jurnalı, No.1, 2018, Səh.82-87.
3. Muxtarlı N.H. Məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi konsepsiyası və onun qiymətləndirilməsi məsələləri. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. "Elmi Əsərlər" - №1-2017, s.74-78.
4. Qədirova N.S. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. "Elmi Əsərlər" - №6 – 2016, s.237-242.

Зия Камиль МУСАЗАДЕ
Бакинский Государственный Университет

ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ЭКСПОРТА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

Почему государства занимаются внешней торговлей, несмотря на свою модель закрытой экономики, и каковы могут быть преимущества и возможные вреды внешней торговли, являются темами, вызывающими интерес на протяжении веков. Хотя было проведено множество исследований по показателям экспорта и его продвижению, колебания показателей экспорта, вызванные глобальными тенденциями, всегда делали эту тему актуальной. В данной статье, в которой рассматривается эффективность экспортного стимулирования на общей модели, рассматривается современное состояние государственной поддержки экспорта в Азербайджанской Республике, анализируются механизмы стимулирования экспорта, работа, проделанная в этом направлении и приоритетные направления. Стало известно, что эффективная интеграция в мировую экономику возможна при наличии у страны соответствующих экспортных возможностей. В целях формирования и развития экспортного потенциала необходимо стимулировать экспорт готовой продукции и постепенно менять структуру экспорта. При этом экспортный потенциал увеличится в результате защиты внутреннего рынка и регулирования экспорта стратегического сырья. В результате изменения структуры экспорта и государственной поддержки увеличится экономический потенциал и появится возможность привлечения иностранных инвестиций.

Ключевые слова: экспортный потенциал, государственная поддержка, экспортная продукция, импорт, аграрный сектор.

Ziya Kamil MUSAZADE
Baku State University

THE CURRENT STATE OF STATE SUPPORT FOR EXPORTS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

Why states engage in foreign trade despite their closed economy model and what the benefits and possible harms of foreign trade might be are topics of interest for centuries. Although many studies have been conducted on export performance and export promotion, fluctuations in export performance due to global trends have always made this topic relevant. In this article, in which the performance of export incentives is discussed with a general model, the current state of state support for exports in the Republic of Azerbaijan is examined, mechanisms of export promotion, work done in this direction and priority directions are analyzed. It has become known that effective integration into the world economy is possible if the country has appropriate export opportunities. In order to form and develop the export potential, the export of finished products should be stimulated and the export structure should gradually change. At the same time, the export potential will increase as a result of the protection of the domestic market and the regulation of the export of strategic raw materials. As a result of the change in the export structure and state support, the economic potential will increase and it will be possible to attract foreign investments.

Keywords: export potential, state support, export products, import, agricultural sector.

Daxil olub: 24.10.2023

Nigar Eldar qızı TALİBOVA

Bakı Dövlət Universitetinin “Dünya iqtisadiyyatı” kafedrasının doktorantı,

E-mail: dosent1966@mail.ru

İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNATINDA XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi iqtisadi təhlükəsizliyin təminatında xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri aspektləri araşdırılmışdır. Bu məqsədlə xarici ticarət nəzəriyyələri təhlil olunmuşdur. Klassik iqtisadi məktəbin fikirləri də daxil olmaqla, bu sahədə mövcud xarici ticarət nəzəriyyələrinin mahiyyəti açıqlanmışdır. XX əsrdə xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf xüsusiyyətləri, praktiki fəaliyyət üsulları baxılmışdır. İqtisadi qloballaşma şəraitində xarici ticarətin roluna və mühüm funksiyalarına toxunulmuşdur. Müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsində xarici ticarət əlaqələrinin rolu baxılmış, bununla bağlı tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodu baxımından məqalədə bir qrup elmi metodlardan, o cümlədən elmi abstraksiya, analiz, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Xarici ticarət üzrə mövcud nəzəriyyələrin yaradıcılarına və bir qrup digər müəlliflərə də istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri nöqteyi-nəzərindən qeyd edə bilərik ki, ümumiləşdirilmiş fikirlərdən və tövsiyələrdən müasir dövrümüzdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində xarici ticarət əlaqələrinin rolunun artırılması tədbirlərində və konseptual yanaşmaların müəyyənləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, xarici ticarət, xarici ticarət əlaqələri, nəzəri aspektlər, xarici ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi, iqtisadi səmərəlilik.

UOT: 339

JEL: F1

DOI: <https://doi.org/10.54414/BCLY9666>

Giriş

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması proseslərində xarici ticarət əlaqələrinin rolunun müəyyənləşdirilməsi və bununla bağlı nəzəri yanaşmaların ümumiləşdirilməsi vacib məsələlər kimi xarakterizə olunur. Belə ki, dünya iqtisadiyyatının müasir problemləri sırasında, mürəkkəb problemlərdən biri də xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması və ümumilikdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi məsələlərinin ön plana çıxarılmasıdır.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə xarici ticarət siyasətinin (XTS) əsasını təşkil edən xarici ticarət fəallığı və intensivliyi ilə diqqət çəkir. Ölkənin XTS-si bütövlükdə onun iqtisadi təhlükəsizlik siyasətinin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Xarici ticarət əlaqələrinin (XTƏ) artması beynəlxalq əmək bölgüsünün formalaşması və müxtəlif ölkələrin vahid ticarət məkanında birləşməsi

prosesini yaxınlaşdırır. Ölkənin yaxın və uzaq xarici ölkələrlə XTƏ-lərinin inkişafı milli iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsi proseslərində həlledici rol oynayır. İqtisadi fəaliyyətin və ölkənin uzunmüddətli XTƏ-lərin genişləndirilməsi bütün səviyyələrdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi mühüm istiqamətdir. İqtisadi təhlükəsizlik sistemində XTƏ-lərin rolu müxtəlif nəzəriyyələrdə şərh olunmuşdur.

Xarici ticarətin təşkili və inkişaf etdirilməsinə nəzəri yanaşmaların tədqiqi

Xarici ticarətin formalaşması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı problemlər klassik iqtisadi məktəbin nümayəndələrindən başlamış müasir dövrümüzdə qədər iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, bir çox məşhur iqtisadçılar xarici ticarət məsələləri ilə məşğul olublar. Xarici ticarətin əsas nəzəriyyələri mer-

kantilist nəzəriyyə, A.Smitin “mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi, D.Rikardo və C.S.Milin “Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi”, Hekşer-Olin nəzəriyyəsi, Leontyev paradoksu, M.Porter-in “Məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi”, habelə Rıbçin və Samuelson və Stolperin nəzəriyyələri. Xarici ticarətin qabaqcıl nəzəriyyəsi ənənəvi olaraq merkantilist nəzəriyyə hesab olunur ki, onun əsasları A. Monkreyten, T.Man, J.D.Stüart, U.Stafford və digər klassiklərin əsərlərində qoyulmuşdur. Merkantilizm XV-XVII əsrlər iqtisadçılarının dövlətin iqtisadi fəaliyyətə fəal müdaxiləsinə yönəlmiş baxışlar sistemidir. Xarici ticarətin merkantilist nəzəriyyəsi kapitalın ilkin toplanması və böyük coğrafi kəşflər dövründə yaranıb və qızıl ehtiyatlarının mövcudluğunun bir xalqın çiçəklənməsinin və onun təhlükəsizliyinin əsası olması ideyasına əsaslandırdı. Merkantilizm sərvətin dəyişməz və sonlu olduğuna inanırdı və buna görə də uğur qazanmağın yeganə yolunu xaricdən qızıl gətirməkdə və yüksək idxal rüsumları tətbiq etməkdə görürdü [1, s.155]. Merkantilistlərin fikrincə, xarici ticarət qızılın əldə edilməsinə yönəldilməlidir, çünki sadə əmtəə mübadiləsi vəziyyətində bir dəfə istifadə edilən adi mallar öz mövcudluğunu dayandırır və qızıl ölkədə toplanır və yenidən beynəlxalq mübadilə üçün istifadə oluna bilər. Ticarətə sıfır məbləğli oyun kimi baxılırdı, burada bir iştirakçının qazancı avtomatik olaraq digərinin itirməsi deməkdir və əksinə. Merkantilistlərin proteksionizm adlanan ticarət siyasəti xarici ticarətdə yerli istehsalçıları xarici rəqabətdən qoruyan maneələr yaratmaq, xarici mallara gömrük rüsumları tətbiq etməklə və onların malları müqabilində qızıl və gümüş almaqla ixracı stimullaşdırmaq və idxalı məhdudlaşdırmaqdan ibarət idi ki, bunlar da daxili bazarın təhlükəsizliyinin qorunması baxımından önəmlidir.

Sənaye və sənətkarlıq məhsullarının ixracının ölkənin sərvətinin mənbəyi olduğuna diqqət çəkən merkantilizmin baniləri ticarəti ölkə üçün zənginləşdirmə mənbəyi elan etmiş, dövlətlərə gəlirin daxil olmasını və yığılmasını təmin etmək üçün ixracı təşviq etmək və idxalı məhdudlaşdırmaq tövsiyə etmişdir. Həmin tədbirlər vasitəsilə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qorunmasının mümkünlüyünü qeyd edirdilər. Bu nəzəriyyədə iqtisadi rifahın əsas amilləri hazır

məhsulların istehsalının və ixracının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması, idxalçılara qarşı proteksionizm və onların ixracına qadağa qoyulmaqla ölkəyə vəsait axınının təmin edilməsi kimi tanınıb. Merkantilistlərin əsərlərini tənqid edən A.Smit olmuşdur. A.Smit öz işində merkantilistlər tərəfindən hazırlanmış nəzəriyyənin bir çox əsas müddəalarını, o cümlədən, aşağıdakıları tənqid edirdi:

1. A.Smitə görə, T.Mann ölkə iqtisadiyyatı üçün xarici ticarətin əhəmiyyətini həddən artıq qiymətləndirmiş, ticarətin ən mühüm növü olan daxili ticarəti lazımi səviyyədə qiymətləndirməmişdir.

2. A.Smitə görə, cəmiyyətin sərvəti pulda deyil, maldadır. Pulun özü də əmtəə hesab edilir.

3. Merkantilistlərdən fərqli olaraq, A.Smit xarici ticarətin liberallaşdırılmasının tərəfdarıdır və çünki, bu, xüsusi hallarda xarici məhsullara məhdudlaşdırmanın tətbiq edilməsinə imkan verir.

4. A.Smit, T.Mannın təklif etdiyi yanaşmanı tənqid edir, ona görə xarici ticarət balansının əlverişsiz olduğu ölkələrdən malların idxalını məhdudlaşdırmaq lazımdır. Çünki, bu ölkənin təhlükəsizliyi üçün önəmli şərtidir.

5. A.Smit, insanın ölkənin zənginləşməsinin qonşularının məhvi ilə bağlı olması fikri ilə razılaşmır. Bir ölkə üçün qələbə yalnız digəri uduqda mümkün deyil.

A.Smit qeyd edirdi ki, təkə xarici deyil, habelə daxili ticarət ölkənin zənginləşməsinə və iqtisadi təhlükəsizliyinə töhfə verir. Bundan başqa, müəllif xarici ticarətlə müqayisədə daxili ticarətin bir çox üstünlüklərini qeyd edir:

1) kapitalın daha çox dövriyyəsi hesabına sənayenin və ya ölkənin məhsuldar əməyinin inkişafına dəfələrlə daha çox həvəs;

2) ticarət əməliyyatlarının aşağı riskli olması;

3) etibarlılığa görə, daha əhəmiyyətli kapital cəlb etmək imkanı, çünki insanların çoxu eyni gəlirlə daha az riskli müəssisələrə investisiya qoymağa üstünlük verir;

4) ölkə daxilində əhəmiyyətli dərəcədə daha çox mal növləri ilə ticarət etmək mümkündür.

A.Smit qeyd etmişdir ki, xarici ticarətin predmeti daha asan daşınması və daha böyük rəqabət qabiliyyətinə görə, ilk növbədə, istehsal olunan mallardır. Habelə, A.Smit qeyd edir ki, kənd təsərrüfatı və istehsal sahəsindəki üstünlük hətta

inkışaf etməmiş xarici ticarətlə də ölkənin zənginləşməsinə töhfə verə bilər. Ona görə, “Sərvətin mənbəyi həmişə məhsuldar əməkdir, çünki xalqın sərvəti ticarətdə deyil, istehsalda yaranır” [2, s.139].

A.Smit ən riskli ticarətin iflası səbəb ola biləcəyini qeyd edir və qaçaqmalçılığı ən riskli peşə hesab edir. Üstəlik, şotland iqtisadçı hesab edirdi ki, xarici ticarəti yerli tacirlər deyil, əcnəbilər həyata keçirə bilər, çünki bu yenə də yüksək rifah səviyyəsinə çatmağa mane olmayacaq. Bununla belə, A.Smitə görə xarici ticarət, yenə də xalqa aşağıdakı formalarda fayda gətirir: 1) ölkədə qalacaq və heç bir dəyəri olmayan artıq məhsulun ixracı; 2) ölkə əhalisinin tələbatının daha dolğun ödənilməsinə səbəb olacaq tələb olunan malların idxalı; 3) ölkənin zənginləşməsinə töhfə verən qızıl və gümüşün ölkəyə idxalı. O, öz əsərində ardıcıl olaraq XTS-də protoksionizmin çatışmazlıqlarını qeyd edirdi. Xarici ticarətdə məhdudiyyətlərin tətbiqinin aşağıdakı mümkün mənfi nəticələrini və həmin nəticələrin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdid yaradacağını da qeyd edirdi: 1) yüksək rüsumlar qaçaqmalçılığın artmasına kömək edir; 2) idxalın qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün rüsumların tətbiqi ölkənin gömrük gəlirlərinə və ticarət azadlığına xələl gətirir; 3) ölkəyə kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına qadağa qoyulması əhalinin artımının və ölkənin sənaye inkişafının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. İqtisadçının sözlərinə görə, xarici məhsullara məhdudiyyətlərin tətbiqi yalnız ölkənin təhlükəsizliyi üçün və yerli məhsul vergiyə cəlb olunduğu halda mümkündür. A.Smit öz fikirlərini belə təsdiqləyir ki, xarici ticarətin məhdudlaşdırılması bu ölkənin ticarət potensialının tam reallaşmasına imkan verməyəcək [3, S. 348]. A.Smit qeyd edirdi ki, ölkədə işsizliyin yaranmasının deyə xarici ticarətin liberallaşdırılması tədricən baş verməlidir. A.Smit xarici ticarətin vergitutmasına XTS-nin aləti və milli iqtisadiyyatın tənzimləyicisi kimi deyil, daha çox iqtisadiyyatın bu sektorunun himayədarlığı ilə bağlı xərclərin ödənilməsi üçün dövlət xəzinəsinin doldurulması mexanizmi kimi baxırdı. A.Smit belə bir fikir formalaşdırmışdır ki, ölkələr xarici ticarətin sərbəst inkişafında maraqlıdırlar. Çünki onlar xarici ticarətin inkişafından asılı olmayaraq bundan faydalana bilərlər [4, s.84-85].

A.Smit öz işində qeyd edir ki, çoxsəviyyəli ticarət ölkəyə daha az fayda verir, çünki belə fəaliyyətlər əhəmiyyətli vaxt tələb edir və ticarət əməliyyatlarını reallaşdırarkən ən aşağı kapital dövryyəsi və ən böyük risk ilə xarakterizə olunur. Şotlandiyalı iqtisadçının işində tranzit ticarəti ümumilikdə mənfi səciyyələndirilir və qeyd olunur ki, bu, ölkə kapitalının məhsuldar əməkdən yayınmasına gətirib çıxarır və bu cür əməyi başqa ölkələrdən ehtiva edir. Lakin tranzit ticarətinin reallaşdırılması üçün tranzit ölkənin gəmilərindən istifadə olunarsa, o, həmin ölkənin zənginləşməsinə töhfə verə bilər. Bundan əlavə, Smit ölkənin tranzit ticarətinin yüksək inkişaf səviyyəsini onun iqtisadi inkişafının təbii nəticəsi və əhəmiyyətli milli sərvətin əlaməti hesab edir. Tranzit və xarici ticarətin bütün çatışmazlıqlarına, eləcə də daxili ticarətin üstünlüklərinə baxmayaraq, Smit hər bir ticarət növünün faydalı, zəruri və qaçılmaz olduğunu qeyd etmişdir. A.Smit bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyənin, xüsusən də xarici ticarət nəzəriyyəsinin inkişafına mühüm töhfə verən dövrünün ən görkəmli iqtisadçılarından biri olmuşdur. Onun hazırladığı nəzəriyyənin müddəaları əsasən merkantilistlərin və xüsusən də T.Manın əsərlərinə tənqidi yanaşma, eləcə də ölkə iqtisadiyyatının inkişafının xarici ticarətdən daxili ticarətə keçid əsasında mümkün olduğu fikri üzərində formalaşmışdır. Buna baxmayaraq, A.Smit xarici ticarətin zəruriliyi və rentabelliyi haqqında nəticə çıxardı, həmçinin ölkədə topdansatış ticarətinin müxtəlif növlərini qeyd etməklə və onları xarakterizə etməklə xarici ticarət nəzəriyyəsinə yeni bir fikir daxil etdi.

Niyə dövlətlərin müəyyən əmtələrin istehsalında mütləq üstünlüyü olmadan ticarət etdikləri sualının cavabı 1817-ci ildə D.Rikardo tərəfindən işlənmiş müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi idi. Onun əsas fərqi, mütləq üstünlüklər olmadığı halda belə ixrac və idxalın sərfəli ola biləcəyi postulatı idi. Yəni, istehsal xərcləri ixrac edilən malların istehsal xərclərindən yüksək olan mallar da idxal oluna bilər. Xarici ticarətdə iştirak isə onun bütün subyektləri üçün faydalıdır. Ümumiyyətlə, müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin əsas metodoloji əsasları mütləq üstünlük nəzəriyyəsi ilə eynidir. Halbuki təcrübədə ticarət əlaqələri belə sərt sərhədləri aşır. Xüsusilə, müqayisəli üstünlüklər

nəzəriyyəsi ixrac və idxalın şaxələndirilməsi imkanlarını nəzərə almır, onun bəzi fərziyyələrini zəiflədən çoxsaylı genişlənmələrə malikdir. Xarici ticarətlə əlaqəli digər nəzəriyyələr bazar tarazlığı və istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyələridir. Bazar tarazlığı nəzəriyyəsinin əsasları J.S.Mill və L.Valrasın əsərlərində qoyulmuş və A.Marşalın sayəsində klassik formasını almışdır. Bu nəzəriyyə əmtəə və xidmətlər bazarının bu mal və xidmətlərə olan tələb və təklif həcmələri arasında tarazlıq vəziyyətinə çatmağa meyilli olması fikrinə əsaslanır. Tələb və təklifin miqyası birbaşa qiymətlərlə müəyyənləşdirilir: qiymət nə qədər aşağı olarsa, tələb bir o qədər yüksək olar, təklif isə bir o qədər aşağı olar və əksinə. Məhsul və ya xidmətin son qiyməti tələb və təklifin həcmələri və qiymətləri üst-üstə düşdükdə müəyyənləşdirilir. Bazarda tarazlıq vəziyyətlərindən kənarlaşmalar - ya tələbin, ya da təklifin artıqlığı - mümkündür, lakin müvəqqətidir. Bunlarda iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlər yaranır. İqtisadi təhlükəsizliyin təminatı üçün iqtisadiyyat həmişə bütün bazarlarda - əmtəə və istehsal amilləri, daxili və xarici bazarlarda tarazlıq vəziyyətinə nail olmağa çalışır. Bu tarazlıq sabit deyil və tələb və təklifin strukturunda və həcmələrində dəyişikliklərdən sonra dəyişir. Bazar tarazlığı nəzəriyyəsi XX əsrin ortalarında iqtisadiyyat üzrə mabel mükafatçısı A.Meadenin "Beynəlxalq ticarətin həndəsəsi" adlı əsərində beynəlxalq ticarətin təhlili üçün əsas alətə çevrildi. O, bazar tarazlığı nəzəriyyəsinə tələb və təklif qrafiklərindən, istehlaka laqeydlik əyrilərindən və s. istifadə edərək, beynəlxalq ticarətdə müxtəlif vəziyyətlərin necə təsvir oluna biləcəyini nümayiş etdirdi. Daha sonra beynəlxalq ticarət tədqiqatlarında bazar tarazlığı nəzəriyyəsinin istifadəsi xarici ticarətin və ölkələrin tədiyyə balanslarının təhlilinə, milli hökumətlərin XTS-nə, əmtəə və xidmətlərin milli və xarici istehsalçıları arasında rəqabətə, daxili bazarın təhlükəsizliyinə yönəldi.

Xarici ticarətin inkişafında D.Rikardo nəzəriyyəsinə sonra digər əsas istiqamət istehsal amilləri arasındakı əlaqə nəzəriyyəsi idi ki, onun əsaslarını E.Hekşer və Nobel mükafatçısı B.Olin formalaşdırmışdır. Bu nəzəriyyə bir ölkədə istehsal amillərinin qiymətinin bilavasitə

onların artıqlığı ilə müəyyən edildiyi və nəticədə istehsalında artıq və nisbətən ucuz istehsal amillərinin üstünlük təşkil etdiyi malların nisbətən ucuz olacağı ehtimalına əsaslanır. Nəticədə, ölkələr özlərində bol olan istehsal amillərindən istifadə olunmuş əmtəələri ixrac edir və az olanları isə idxal edirlər. Bu müddəə Hekşer-Olin teoremi adlanır və teorem özü istehsal amilləri arasındakı əlaqə nəzəriyyəsinin özəyi oldu. Hekşer-Olin teoremini genişləndirən bir sıra nəzəri alətlər toplusu da vardır:

1. Stolper-Samuelson teoremi: beynəlxalq ticarət nəticəsində məhsulun qiymətinin artması bu məhsulun istehsalında ən intensiv istifadə olunan amil gəlirlərinin artmasına səbəb olur;

2. Hekşer-Olin-Samuelson teoremi: əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq mübadiləsi təkcə ticarət edilən mallar üçün deyil, habelə istehsal amilləri üzrə qiymət fərqlərinin bərabərləşməsinə gətirib çıxarır;

3. Rıbçinski teoremi: istehsal amilinin təklifinin artması əmtəə istehsalının artmasına və onun ən intensiv istifadə olunduğu sahələrdən məhsulların ixracının artmasına, bu amilin ən az istifadə edildiyi sənaye sahələrində isə əmtəə istehsalının və ixracının eyni vaxtda azalmasına gətirib çıxarır;

4. Cons teoremi: xarici amillərin (ekzogen dəyişənlərin) dəyişməsi daxili amillərin (endogen dəyişənlərin) qeyri-mütənasib artmasına səbəb olur və s.

İstehsal amilləri nəzəriyyəsi müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin çatışmazlıqlarından yan keçməyə müvəffəq olmuşdur.

Nobel mükafatçısı V.Leontyevin xarici ticarətlə bağlı baxışları da maraq doğurur. O, 1953-cü ildə ABŞ-ın xarici ticarətinə dair işində göstərdi ki, kapitalın nisbi ucuzluğuna baxmayaraq, onların ixracında kapital tutumlu malların payı azalır, əmək tutumlu mallar isə əksinə, artmaqdadır. Bu tədqiqatın nəticələri "Leontyev paradoksu" adlanır [5, s.14].

Son 70 il ərzində iqtisadi təhlükəsizliyin təminatında xarici ticarət əlaqələrinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri

XX əsrin ortalarında xarici ticarətlə bağlı nəzəriyyələr daha da artmağa başladı. Ən məşhurları kəşifən tələb nəzəriyyəsi, texnoloji boşluq nəzəriyyəsi, sahədaxili ticarət nəzəriyyəsi, məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi, yeni ticarət

nəzəriyyəsi, rəqabətqabiliyyətlik nəzəriyyəsi-dir. Kəşişən tələb nəzəriyyəsi 1961-ci ildə S.Linder tərəfindən irəli sürülmüş və o, yalnız daxili tələbatın ödənilməsi zamanı məhsulun ixrac oluna biləcəyinə diqqət çəkmişdir. S.Linderin nəzəriyyəsinə görə, ölkənin tələbinin strukturunu müəyyənləşdirən əsas amil əhalinin orta gəlir səviyyəsidir (gəlirin daha yüksək səviyyəsi daha keyfiyyətli məhsul almağa imkan verir). Adambaşına düşən gəlir səviyyəsi oxşar olan ölkələr ən çox qarşılıqlı ticarətlə məşğul olurlar. Optimal nəticə oxşar tələb strukturuna malik olan ölkələr arasında əldə edilə bilər (tələb üst-üstə düşür). Kəşişən tələb nəzəriyyəsinə görə, xarici ticarətin əsas nəticəsi kimi bu prosesdə iştirakçı ölkələrin əhalisinin istehlak məhsullarını geniş seçim etmək və aşağı qiymətə almaq imkanları vardır [6, s.113]. S.Linderlə paralel olaraq eyni vaxtda, 1961-ci ildə M.Pozner texnoloji boşluq nəzəriyyəsinə irəli sürdü. Bu nəzəriyyəyə görə, texnoloji inkişafdakı fərqlər xarici ticarət üçün ilkin şərtidir. Texnoloji boşluq nəzəriyyəsi, ölkələrin innovasiya baxımından bir-birindən fərqlənməsinə və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrlə texnoloji cəhətdən geridə qalan ölkələr arasındakı XİƏ-lərə əsaslanır. Birincidən ikinciyə yeni texnologiyalara əsaslanan mal və xidmətlər ixrac olunur. İkincidən birinciyə - texniki cəhətdən köhnəlmiş məhsullar. Texnologiyada lider olan ölkələr öz məhsullarının unikallığına görə xarici ticarətdən müəyyən inhisar rentasını alırlar [7, s.58].

Texnoloji boşluq nəzəriyyəsi biliklərin beynəlxalq mübadiləsinə izah etmək üçün də istifadə edilə bilər. İqtisadiyyatda beynəlxalq bilik mübadiləsinin xüsusi nəzəriyyəsi yoxdur və bu fenomenin nəzəri başa düşülməsi üçün adətən xarici ticarətin ayrı-ayrı nəzəriyyələrindən, xüsusilə, texnoloji boşluğu nəzəriyyəsinə istifadə olunur. Buna əsasən, yeni biliklər və onun əsasında yaradılan yeni texnologiyalar ölkəyə bu bilik və texnologiyaya əsaslanan mal və xidmətlərin istehsalı və ixracında müvəqqəti iqtisadi üstünlük verir. Məhsulun ixracı ilə müqayisədə onun xaricdə istehsalı çox vaxt nəqliyyat xərclərinin aşağı olması, gömrük mənaələrinin olmaması və s. hesabına daha sərfəli olur [8, s.39]. 1966-cı ildə B.Balassa və Q.Qrubel xarici ticarət münasibətlərinə sahədaxili ticarət nəzəriyyəsi adlanan başqa bir nəzəri baxışı

təklif etdilər. Bu nəzəriyyəyə görə xarici ticarət sahədaxili və sahələrarası ticarətə bölünür. Sahədaxili ticarət bir sənayenin məhsullarının beynəlxalq mübadiləsinə nəzərdə tutur. Burada əsas şərt ola bilər: nəqliyyat xərclərinin azaldılması (məsələn, hazır məhsul istehsal edən müəssisə üçün komplektləşdirici hissələri və ya xammal xaricdən gətirmək ölkə daxilində almaqdan daha ucuzdur), istehlakçıların zövqündəki fərqlər (həmişə istehlakçılar var, onlar xarici istehsal mallarına üstünlük verirlər), mövsümi fərqlər (dünyanın müxtəlif regionlarında və ölkələrində eyni fəsillərin başlanması görə onlar arasında eyni məhsulun qarşılıqlı mübadiləsi mümkündür: ilin bir vaxtında ixrac, digəri üçün idxal), miqyas iqtisadiyyatı (eyni məhsul üzrə ixtisaslaşma, lakin fərqli xüsusiyyətlərə malik).

1960-cı illərdə formalaşmış ticarət münasibətlərinin başqa bir nəzəriyyəsi R.Vernonun məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, tələb olunan istənilən məhsul təqdim olunma, böyümə, yetkinlik və bazardan çıxış mərhələlərindən keçir. Birinci mərhələdə məhsul və ya xidmət bir və ya bir neçə ölkədə meydana çıxır və ona tələbat yaranarsa, ikinci mərhələyə ixracatçı ölkənin xarici ticarətində inhisar mövqeyinin bütün üstünlüklərindən istifadə etməklə onun ixracına keçid mümkündür. Üçüncü mərhələdə, bazarın doymasına nail olmaq mərhələsində məhsula tələbin saxlanması xərclərin azaldılması ilə bağlıdır. Nəticədə istehsal ən az xərc tələb edən ölkələrə (məsələn, ucuz işçi qüvvəsi olan ölkələrə) ötürülür [5, s.14]. Son mərhələ köhnəni əvəz edən yeni bir məhsulun meydana çıxması mərhələsidir. Beləliklə, R.Vernon nəzəriyyəsinə ölkələrin ixtisaslaşması məhsulun həyat dövrünün müxtəlif mərhələləri ilə əlaqələndirilir və əvvəllər konkret mal və ya xidmətləri ixrac etmiş ölkələr onları istehsal etməkdən imtina edib idxala keçə bilərlər.

1970-ci illərin sonundan başlayaraq bir sıra iqtisadi nəzəriyyələr meydana çıxdı ki, burada ölkələr arasında ticarətin yaranması üçün əsas şərt miqyas iqtisadiyyatı ilə xarakterizə olunan istehsalda ölkələrin ixtisaslaşması - məhsulun həcmi artdıqca istehsal xərclərinin azaldılması effekti hesab olunurdu. Bu nəzəriyyələrdən biri yeni ticarət nəzəriyyəsi adlanırdı. Yeni ticarət

nəzəriyyəsinin əsas ideyası miqyas iqtisadiyyatlarının təsir dərəcəsinə görə daxili və xarici növlərə bölünməsi idi. Xarici təsir sənayedə istehsalın miqyasının artması nəticəsində istehsal xərclərinin azalmasıdır. Xarici miqyas iqtisadiyyatı eyni məhsul və ya xidmət istehsal edən şirkətlərin sayı artdıqda baş verir. Sənayedə firmaların sayının artması, öz növbəsində onlar arasında rəqabətin artmasına səbəb olur. Sırf xarici təsirlə mükəmməl rəqabət baş verəcək və istehsalçılar (ixracatçılar) öz məhsullarının qiymətlərinə təsir edə bilməyəcəklər. Daxili təsir şirkətin istehsal miqyasının artması nəticəsində istehsal xərclərinin azalmasıdır. Daxili miqyas qənaətləri o zaman baş verir ki, əmtəə və ya xidmətin istehsalının həcmi dəyişməz qalır, lakin onu istehsal edən firmaların sayı azalır. Bu təsir inhisarçılığın yaranmasına gətirib çıxarır. Sırf daxili təsirlə qeyri-mükəmməl rəqabət baş verəcək və istehsalçılar (ixracatçılar) məhsullarının qiymətlərini dəyişdirərək onların satışına təsir göstərə bilirlər.

“Rəqabət üstünlüyü” anlayışı ötən əsrin 1970-1980-ci illərində M.Porter tərəfindən elmi əsaslandırılmışdır [9, s.79]. “Rəqabət üstünlüyü nəzəriyyəsi” adlanan nəzəriyyəsinin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, beynəlxalq ticarətdə ölkələrin üstünlükləri bilavasitə milli müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətlərini həyata keçirdikləri makromühitlə və bütövlükdə bir sıra amillərlə müəyyənləşdirilir: ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və milli iqtisadiyyat sahələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi üçün zəruri olan istehsal amilləri ilə təmin edilməsi (investisiya resursları, əmək, infrastruktur və s.); sənayedə konkret məhsul və ya xidmətlərə daxili bazar tələbinin xarakteri; ölkədə beynəlxalq səviyyədə rəqabətqabiliyyətli sənaye və iqtisadiyyatın digər əlaqəli sektorlarının mövcudluğu; ölkədə şirkətlərin yaradılması üçün mövcud şərait və s.

Xarici ticarətin iqtisadi təhlilinin inkişafının başqa bir istiqaməti XXI əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Bu dövrdə 1980-1990-cı illərdə Nobel mükafatçıları O.Hart, S.Grossman və J.Mur tərəfindən hazırlanmış natamam müqavilələr nəzəriyyəsindən istifadə edilmişdir. Nəzəriyyəyə görə, natamam müqavilələrin iki forması mümkündür: autorsinq - şirkət ondan asılı olmayan təchizatçılardan istifadə edir; insorsinq - şirkət ondan asılı olan və ya onun bir

hissəsi olan təchizatçılardan istifadə edir. Qlobal dəyər zəncirləri fenomeni yalnız XXI əsrin ikinci onilliyində geniş şəkildə tanındı. Bu cür tanınmaya misal olaraq G20 ölkələrinin Sankt-Peterburq Bəyannaməsini göstərmək olar: “Biz qlobal dəyər zəncirləri ilə əlaqəli dinamikanı və onlarda iştirakın iqtisadi artım, sənaye strukturu, inkişaf və iş yerlərinin yaradılması üçün nəticələrini daha yaxşı başa düşməyin vacibliyini dərk edirik. Qlobal dəyərə zəncirlərində iştirakla bağlı imkanların və problemlərin müəyyənləşdirilməsi, əlavə dəyər baxımından xarici ticarət statistikasına çıxışın təmin edilməsi ölkələrə iqtisadi artımın faydalarını asanlaşdırmaq üçün tədbirlər haqqında lazımi qərarlar qəbul etməyə kömək edə bilər” [10].

XXI əsrin əvvəllərində xarici ticarətin iqtisadi təhlilinin inkişafının növbəti əsas istiqaməti formalaşmışdır. Son onilliklərdə xarici ticarətin ümumi nəzəriyyəsinin formalaşdırılması getdikcə aktuallaşır. Bu problemin həllinə ən yaxın yanaşma məkan iqtisadiyyatı və ya yeni iqtisadi coğrafiyadır ki, onun əsas müddəaları Nobel mükafatçı P.Kruqmanın əsərlərində formalaşdırılıb. Yeni iqtisadi coğrafiya iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növlərini bir coğrafi ərazidə lokallaşdıran və ya onların coğrafi səpələnməsinə səbəb olan mərkəzdənqaçma qüvvələrinin mahiyyətini təhlil edərək iqtisadi məkanların və əlaqələrin yaranmasını izah edir.

Ümumiyyətlə, XTƏ-lərin müasir nəzəriyyələri təsərrüfat subyektləri: ölkələr, firmalar arasında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin ilkin şərtlərini, qanunauyğunluqlarını və məhdudiyətlərini öyrənir. Əsas nəzəriyyələr dünya bazarında əmtəə və xidmətlərin istehsalçılarna, təchizatçılarna və alıcılarna yönəlmiş nəzəriyyələrdir: kəşifən tələb nəzəriyyəsi, texnologiya boşluğu nəzəriyyəsi, sahədaxili ticarət nəzəriyyəsi, məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi, rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi, yeni ticarət nəzəriyyəsi, natamam müqavilələr nəzəriyyəsi, ticarətin məkan nəzəriyyəsi və s. Bütün bu nəzəriyyələr xarici ticarətin klassik iqtisadi nəzəriyyələrinin - merkantilizm, amil üstünlükləri və bazar tarazlığı nəzəriyyələrinin hüdudlarından kənara çıxır və iqtisadi subyektlərin beynəlxalq arenada rəqabət qabiliyyətini və iqtisadi təhlükəsizliyini müəyyənləşdirən iqtisadi fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini bazar,

natamamlıqlar, rəqabətin dərəcəsi, dövlətin iqtisadi siyasəti, resursların və istehsalın yerləşdirilməsi və s. kimi müxtəlif amilləri nəzərə almaqla izah edir.

Nəticə

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsində xarici ticarət əlaqələrinin rolunun artırılmasının konseptual əsaslarını dərinlən dərk etmək və müasir dövrün tələblərinə adekvat olaraq baxmaq vacib məsələ kimi qiymətləndirilməlidir. Bunlarla bağlı olaraq baxdığımız ticarət və xarici ticarəti nəzəriyyələri əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq mübadiləsinin müxtəlif ilkin şərtlərini, amillərini və nəticələrini əks etdirir. Eyni zamanda, bir qrup fikirlərimizi də ümumiləşdirmişik:

– Zənnimizcə, nəzəri optimallara təcrübədə həmişə nail olmaq mümkün deyil, buna əsas məsələlər daxili və xarici dəyişikliklər (məsələn, xarici bazarlarda ixrac olunan məhsullara tələbin dəyişməsi) ola bilər;

– Hesab edirik ki, nəzəri alətlərdən istifadənin effektivliyi təcrübədə hansı məhdudiyyətlərin müşahidə olunduğundan asılıdır və xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması mexanizmlərində bunların nəzərə alınması vacibdir.

– Bizə görə tətbiqi məsələlərin həlli zamanı nəzəriyyənin seçimi həm də xarici ticarət münasibətlərinin iştirakçılarının qarşılaşdıqları konkret məqsədlərlə müəyyənləşdirilir, bu halda və ya digər nəzəriyyənin tətbiqi, ilk öncə, ölkənin beynəlxalq aləmdə fəaliyyətlərin optimallaşdırılması və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi vəzifəsini qarşıya qoyur və əsas prioritet vəzifələrdən biri də həmin proseslərdə xarici ticarət əlaqələrinin rolunun artırılmasıdır və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Гигаури, М.Н. Адам Смит и «Богатство народов» / М.Н. Гигаури, М.В. Бурлакова // Молодой ученый. – 2017. № 1 (135). – с. 155-157.

2. Курихин, С.В. Теория внешней торговли в работе Адама Смита "Исследование о природе и причинах

богатства народов" / С.В. Курихин // Вектор экономики. – 2019. – № 5(35). – С. 139.

3. Шилькова, В.В. Учение о разделении труда как базовый концепт экономического развития в теории Адама Смита и современность / В.В. Шилькова // материалы Международной научно-практической конференции «Экономика. Общество. Человек». – 2014. – С. 347-352.

4. Валитова, А.Р. Международная торговля: теория, развития, структура регулирования. Международный научный журнал «Вестник науки» № 6 (27) Т.4, июнь 2020 г.

5. Олейнов, А.Г. Теории международной торговли и внешнеторгового регулирования (Часть I) / А.Г. Олейнов // Мировое и национальное хозяйство. – 2020. – № 2(51), с.1-28.

6. Муратова, Е.А. Неотехнологические школы в теории международной торговли / Е.А. Муратова, П.А. Рак // Студенческий научный форум 2021: сборник статей Международной научно-практической конференции, Пенза, 20 октября 2021. – С. 112-114.

7. Теория коммерции: учебное пособие / М.В. Сафрончук, И.А. Стрелец, В.А. Часовой, Д.Н. Юрлина. – Москва: МГИМО-Университет, 2017. – 216 с.

8. Зуев, В.Н. Методология классификации и оценки форм региональной интеграции. ЕЭИ — № 3 (24) май, 2014, с.25-43.

9. Олейнов, А.Г. Теории международной торговли и внешнеторгового регулирования (Часть I) / А. Г. Олейнов // Мировое и национальное хозяйство. – 2020. – № 2(51), – с.1-28.

10. Кузнецова, И.Д. Конкурентные преимущества предприятий торговли в рыночной среде / И.Д. Кузнецова, Н.В. Фомина // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. – 2017. – № 4(52). – С. 79-86.

11. Санкт-Петербургская декларация лидеров “Группы двадцати”. URL: <http://ru.g20rus-sia.ru/news/20130906/782776168.html>.

Нигяр Эльдар гызы ТАЛЫБОВА

*докторант кафедры «Мировой экономики» Бакинского Государственного Университета.
AZ 1148, ул. Академика Захида Халилова, 23. Баку, Азербайджан
E-mail: dosent1966@mail.ru*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**Резюме**

Целью исследования является рассмотрение теоретических аспектов внешнеторговых связей в обеспечении экономической безопасности. С этой целью анализируется имеющаяся теория внешней торговли. Раскрыта сущность мысли и теории представителей классической экономической школы и других мировых ученых. Рассмотрены особенности развития и практические методы деятельности внешнеторговых связей в XX веке. Исследована роль и важные функции внешней торговли в условиях экономической глобализации. Даны рекомендации и обобщены теоретические аспекты внешнеторговых связей в обеспечении экономической безопасности.

Методы исследования – в статье использован ряд научных методов, в том числе научная абстракция, анализ, синтез и обобщение. Одновременно было учтено мнение и мысли разных исследователей.

Результаты исследования рассматриваются в подготовке концептуальных основ и более оптимальных теоретических подходов к организации и расширению внешнеторговых связей в усилении экономической безопасности страны.

Ключевые слова: экономическая безопасность, внешняя торговля, внешнеторговые связи, теоретические аспекты, усиление внешнеторговых связей, экономическая эффективность.

Nigar Eldar TALIBOVA

*doctoral student of the Department of "World Economy" of Baku State University.
AZ 1148, acad. Zahid Khalilov str., 23. Baku, Azerbaijan
E-mail: dosent1966@mail.ru*

THEORETICAL ASPECTS OF FOREIGN TRADE RELATIONS IN ENSURING ECONOMIC SECURITY**Summary**

The purpose of the research is to consider the theoretical aspects of foreign trade relations in ensuring economic security. For this purpose, the available theory of foreign trade is analyzed. The essence of the thought and theory of representatives of the classical economic school and other world scientists is revealed. Peculiarities of development and practical methods of activity of foreign trade relations in the twentieth century are considered. The role and important functions of foreign trade in the conditions of economic globalization are investigated. Recommendations are given and theoretical aspects of foreign trade relations in ensuring economic security are generalized.

Research methods - the article used a number of scientific methods, including scientific abstraction, analysis, synthesis and generalization. At the same time, the opinion and thoughts of different researchers were taken into account.

The results of the research are considered in the preparation of conceptual foundations and more optimal theoretical approaches to the organization and expansion of foreign trade relations in strengthening the economic security of the country.

Keywords: economic security, foreign trade, foreign trade relations, theoretical aspects, strengthening of foreign trade relations, economic efficiency.

Daxil olub: 12.10.2023

Seymur Səməndər Yusubov
Bakı Dövlət Universiteti
seymur.yusublu@gmail.com
Orcid: 0009-0001-5264-2895

İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ VƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİ TƏMİN EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

İqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin başlıca şərtlərindən biri bu prosesdə qarşıya çıxan problemləri effektiv şəkildə həll edə bilmək bacarığı hesab olunur. İqtisadi təhlükəsizlik dedikdə, əhalinin normal həyat şəraitini, davamlı resurs təminatını, habelə milli dövlət maraqlarının ardıcıl həyata keçirilməsini təmin etmək qabiliyyətini müəyyən edən iqtisadi sistemin ən vacib keyfiyyət xarakteristikası başa düşülməlidir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ənənəvi olaraq ölkə əhalisinin normal yaşayış şəraitinin qorunması, milli iqtisadiyyatın resurslarla davamlı təmin edilməsi, milli və dövlət maraqlarının ardıcıl həyata keçirilməsi üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın müstəqilliyini, onun sabitliyini və davamlılığını, daim yenilənmə və özünü təkmilləşdirmə qabiliyyətini təmin edən şərtlər və amillər məcmusudur. Müasir dövrdə onun təhlili aktual problem olaraq qalır. Buna görə də tədqiqatın əsas məqsədi hesab olunan iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin öyrənilməsi və həmçinin iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən amillərin müəyyən edilməsidir. Bu mövzu bu gün üçün aktual mövzu hesab oluna bilər. Araşdırmanın gedişində iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin təmin edilməsi prinsipləri müəyyən olunmuş, təhlükəsizliyin təmin edilməsi prosesində diqqət yetirilməli olan məqamalar öyrənilərək qeyd edilmişdir. Tədqiqat zamanı empirik və müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. İqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin daxili və xarici mənbələri müqayisə edilmişdir. Araşdırma ilə bağlı ümumi nəticələrə gəlinmiş və mövzu ilə bağlı təkliflər verilmişdir. Sonda tədqiqatın gedişində istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir.

Açar sözlər: İqtisadi təhlükəsizlik, problemlər, iqtisadi təhlükəsizlik amilləri, iqtisadi təhlükəsizlik prinsipləri.

UOT: 338.1: 330.34/.35: 338.26/.27:338.12

JEL: F1

DOI: <https://doi.org/10.54414/AUKF8186>

Giriş

Qlobal maliyyə böhranının ümumi iqtisadi böhrana çevrilməsi prosesi təkcə qloballaşmanın inkişaf qanunları haqqında deyil, həm də hər bir fərdi dövlətin iqtisadiyyatının fəaliyyət mexanizmi haqqında fikirləri dəyişdirir. Qloballaşma əsas prosesdir və onun təsiri altında hər bir ölkənin iqtisadiyyatı və siyasəti inkişaf edir. Hal-hazırda, iqtisadi təhlükəsizliyin elmi cəhətdən kifayət qədər dərindən öyrənilir. Ümumilikdə ölkələr üçün iqtisadi təhlükəsizliyə əsas təhdidlər kimi suboptimal dövlət idarəçiliyi və iqtisadi sahədə kriminallaşma və korrupsiyanın yüksək səviyyəsini qeyd etmək lazımdır. Effektiv iqtisadi təhlükəsizlik sistemi istənilən

cəmiyyətin və iqtisadiyyatın uğurlu inkişafının əsas amilidir. Dünya iqtisadiyyatına nəzər saldıqda mövcud olan mənzərə, yəni valyuta məzənnələrində kəskin sıçrayışlar, maliyyə sektoru və xammal bazarının qeyri-sabitliyi, bank sektorunda yeni fırldaq növlərinin yaranması - bütün bunlar ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün yeni parametrlərin işlənilib hazırlanmasını zəruri edir.

Mövcud dünya iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi təhlükəsizlik üçün təhdid hesab olunan proseslərin müəyyən edilməsi, onların qarşısının alınması, iqtisadi vəziyyəti sabitləşdirməyin yollarını öyrənilməsi və bununla da ilk növbədə səmərəli idarəetmə vahidinin yaradılmasının

zəruriliyini qəbul etmək lazımdır. Qeyd edilənlərə baxmayaraq, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin bir sıra nəzəri məsələləri daim aktual olaraq qalır. Bu məsələlərə, iqtisadi təhlükəsizliyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən iqtisadi təhlükəsizlik subyektlərinin, bu istiqamətdə dövlət fəaliyyətinin əsas obyektlərinin, iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin təmin edilməsi prinsiplərinin öyrənilməsi daxildir. İqtisadi vəziyyəti sabitləşdirmək və iqtisadi təhlükəsizliyə qarşı olan təhdidlərin qarşısını almaq yollarını tapmaq problemləri yeni deyil. Bu sahədə həm yerli, həm də xarici tədqiqatçılar bir çox araşdırma aparmışdır [1, s.66].

İqtisadi təhlükəsizlik amilləri və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən prinsiplər

İqtisadi sistemin inkişaf xüsusiyyətlərinin, onun amillərinin və meyarlarının qeyri-adekvat qiymətləndirilməsi cəmiyyətdə sabitliyin qorunması mexanizmlərinə mənfi təsir göstərir, iqtisadi kompensasiya və sabitləşmə proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır [2, s.447].

İqtisadi təhlükəsizlik müasir iqtisadiyyatın üzvi tərkib hissəsidir. Hesab edirik ki, iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyələrinin vurğulanması onu təmin etmək üçün və tədqiqatlarda effektivliyə nail olmaq üçün ilkin şərtədir.

İqtisadi təhlükəsizlik sistemində üç əsas təhlükəsizlik səviyyəsi var:

- **1-ci səviyyə** - Şəxsi təhlükəsizlik. Dövlət və cəmiyyətin müqaviməti olmadan onun sosial əhəmiyyətli qabiliyyət və ehtiyaclarını inkişaf etdirməyə və reallaşdırmağa imkan verən hüquqi və əxlaqi normaların, ictimai institutların və təşkilatların məcmusunun formalaşdırılmasından ibarətdir.
- **2-ci səviyyə** - Cəmiyyətlər. Cəmiyyətin təhlükəsizliyi, əhalinin bütün qruplarının hüquq və azadlıqlarını həyata keçirməyə və cəmiyyətin parçalanmasına səbəb olan hərəkətlərə (dövlət daxil olmaqla) müqavimət göstərməyə imkan verən ictimai qurumların, normaların, ictimai şüurun inkişaf etmiş formalarının mövcudluğunu nəzərdə tutur.
- **3-cü səviyyə** - Dövlətlər. Dövlətin təhlükəsizliyi siyasi və istehsal qüvvələrinin və ictimai qrupların, habelə onların qorunması üçün təsirli qurumların fəaliyyətini idarə etmək və

əlaqələndirmək üçün təsirli bir mexanizmin olması ilə əldə edilir [3, s.246].

Azərbaycanda təhlükəsizlik vahid dövlətə məxsus olan milli təsərrüfat kompleksi vasitəsilə təmin edilib ki, bu da böhranın təsirlərinin aradan qaldırılması üçün fəvqəladə hallarda resursların səfərbər edilməsinə imkan verir. Hərbi təhdidlərə tab gətirə bilən hərbi və müdafiə sənayesi, qlobal miqyasda dövlətin təhlükəsizliyini təmin edən güc təşkilatı, vahid milli siyasət, iqtisadi bərabərləşdirmə və imkansızlara yardım kimi amillər iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə öz müsbət təsirini göstərir. 1991-ci ildə siyasi müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikası hazırda müstəqil dövlət kimi mövcuddur. Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikası iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından uzun bir yol keçmişdir. Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə daha çox diqqət yetirilirdi. Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası həyati bir siyasi məsələdir və iqtisadi baxımdan hər hansı bir dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas tərkib hissəsidir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ölkənin sosial, ekoloji, mənəvi və hərbi maraqlarının əsas prioritetlərindən biridir. O, real və potensial daxili və xarici təsirlərin, böhranların, təbii fəlakətlərin təsirini minimuma endirməklə fərdin, cəmiyyətin və dövlətin hərtərəfli inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi formalaşmasının ilk illərində "təhlükəsizlik haqqında" qanun qəbul edilmişdir. Bu qanun təhlükəsizliyi, bir insanın, cəmiyyətin və dövlətin həyati mənafelərinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunması vəziyyəti olaraq təyin edir. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə tapşırıqlar kompleksinin müəyyənləşdirilməsində növbəti addım Azərbaycan Respublikasının İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının hazırlanması olub. Dövlət iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası iqtisadi sahədə milli maraqları təmin etmək və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq üçün hazırlanmışdır. Birincisi, iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının bütövlükdə ölkənin milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsi olduğu müəyyən edilmişdir. Strategiya cəmiyyətin fərdi, sosial, iqtisadi və hərbi-siyasi sabitliyi və dövlətin bütövlüyünün təhlükəsizliyi, xarici təhdidlərlə mübarizə aparmaq

qabiliyyəti üçün əlverişli şərait yaradan iqtisadiyyatın inkişafını təmin etmək üçün hazırlanmışdır [2, s.449].

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas subyekti qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti orqanları vasitəsilə bu sahədə əsas funksiyaları yerinə yetirən dövlətdir. Bundan əlavə, təhlükəsizlik subyektləri kimi təhlükəsizliyi təmin etmək hüquq və vəzifələri olan vətəndaşlar, ictimai təşkilatlar və birliklər də çıxış edirlər. Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda görürük ki, dövlətlər üçün əsas təhlükəsizlik obyektləri bunlardır: şəxsiyyət-hüquq və azadlıqları, cəmiyyət – maddi və mənəvi dəyərləri, dövlət – konstitusiyaya quruluşu, suverenliyi və ərazi bütövlüyü. Təhlükəsizlik obyektlərinə həmçinin müəssisələr, birliklər, real və ya qeyri-maddi istehsal sahələri də daxildir. İqtisadi təhlükəsizlik sahəsində dövlət fəaliyyətinin obyektinə aşağıdakılar daxildir:

- Qısa və uzunmüddətli perspektivdə sosial-iqtisadi sistemin və dövlətin dayanıqlığına xələl gətirən amillərin müəyyənləşdirilməsi və monitorinqi;

- vahid iqtisadi islahat proqramı çərçivəsində bu amillərin zərərli təsirlərini aradan qaldıran və ya yüngülləşdirən iqtisadi siyasətin və institusional dəyişikliklərin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi [4, s.493].

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- böhran dövründə milli iqtisadiyyata dəstək tədbirlərinin işlənilib hazırlanması;
 - məşğulluq üçün təşkilati şəraitin yaradılması;
 - inflyasiyanın və milli valyutanın ucuzlaşmasının azaldılması üçün iqtisadi şəraitin yaradılması;
 - süni qiymət artımının qarşısının alınması məqsədilə fond bazarının monitorinqi;
 - büdcə kəsirinin azaldılmasına yönəlmiş tədbirlərin işlənilib hazırlanması;
 - ölkə vətəndaşlarının sosial və iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
- Ölkənin milli iqtisadiyyatı üçün mənfəətli nəticələrin müəyyən edilməsi məqsədilə beynəlxalq iqtisadi arenada hadisələrin inkişafının proqnozlaşdırılması [5, s.7].

Cədvəl 1.

İqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin təsnifatı

Təhdidlərin mənbələri	Təhdidlərin xarakteri	
	Daxili	Xarici
İqtisadi	İqtisadi və institusional quruluşdakı qüsurlara görə Milli iqtisadiyyatdakı böhran hadisələri	Xarici böhranların (ticarət, maliyyə) milli iqtisadiyyata təsiri
Siyasi	Hakimiyyət orqanları tərəfindən iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi; iqtisadi sistemi pozan siyasətlər; ictimai-siyasi böhranların təsiri	Xarici iqtisadi sanksiyalar; siyasi təzyiq; xarici dövlətlərin iqtisadi siyasətinin mənfəət təsiri

Mənbə: Müəllif tərəfindən mənbəyə əsasən [5] tərtib edilmişdir.

Yuxarıda göstərilmiş Cədvəl 1-də iqtisadi təhlükəsizlik üçün mümkün təhdidlər, başqa sözlə desək, iqtisadi təhlükəsizlik problemləri qeyd olunmuşdur. Belə ki, bu problemlər iqtisadi və siyasi proseslərdən qaynaqlanmaqla daxili və xarici xarakterli olaraq təsnif edilir. İqtisadi mənbəli daxili xarakterli təhlükə kimi dövlətin iqtisadi quruluşundakı çatışmazlıqlardan dolayı yaranan böhran hadisələrini göstərə bilərik. Xarici xarakterli təhlükə mənbəyi isə xarici böhranlardır. Buraya ticarət və maliyyə

fəaliyyəti ilə bağlı meydana gələn itkilər aiddir. Siyasi əhəmiyyətli daxili xarakterli təhdidlərə hakimiyyət orqanları tərəfindən aparılan uğursuz siyasi tədbirlər daxildir. Xarici əhəmiyyətli problemlər isə siyasi təzyiqlər, kənar dövlətlərin iqtisadi fəaliyyətindən qaynaqlanan mənfəət təsirlər hesab olunur.

İqtisadi təhlükəsizlik, təhlükəsizlik subyektinin kifayət qədər sosial, siyasi, müdafiə mövcudluğunu və mütərəqqi inkişafını, mümkün xarici və daxili təhdid və təsirlərə münasibətdə

iqtisadi maraqlarının toxunulmazlığını və müstəqilliyini təmin edən iqtisadiyyatın vəziyyətidir [6, s.123].

İqtisadi təhlükəsizliyin özü olduqca mürəkkəb bir daxili quruluşa malikdir. Onu təmin edən amilləri aşağıdakı kimi ayırmaq olar:

➤ Müasir dünya iqtisadiyyatı şəraitində mütləq xarakter daşımayan iqtisadi müstəqillik. Beynəlxalq əmək bölgüsü Milli iqtisadiyyatları bir-birindən asılı edir. Bu şəraitdə iqtisadi müstəqillik dövlətin milli resurslara nəzarət etmək imkanı deməkdir

➤ Rəqabət qabiliyyəti. Dünya ticarətində, elmi və texniki nailiyyətlərin mübadiləsində bərabər iştirak etməyə imkan verir;

➤ Müasir dinamik inkişaf edən dünyada xüsusilə vacib olan özünü inkişaf və tərəqqi qabiliyyəti. İnvestisiya və innovasiya üçün əlverişli bir iqlimin yaradılması, istehsalın daim modernləşdirilməsi, işçilərin peşə, təhsil və ümumi mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi milli iqtisadiyyatın davamlılığı və özünü qoruması üçün zəruri və məcburi şərtlərə çevrilir [7, s.269].

Bu baxımdan, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi amillərinin təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə idarəetmə əməliyyatlarında bir sıra təminat prioritetlərini müəyyənləşdirilməsi daha asan olar və bu iqtisadiyyatın inkişafı üçün həlledici olan amillərin qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməyə imkan verir.

İqtisadi təhlükəsizliyə makro səviyyəli təsir amillərinin tərkibini daha ətraflı nəzərdən keçirək. Bu səviyyədə əsas amillər bunlardır:

- **Siyasi.** Bu zaman siyasi amillər (məsələn, siyasi vəziyyətin dəyişməsi, ittifaqlara daxil olma və ya xaric olma və s.) iqtisadi inkişafın ya məhdudlaşdırıcısı, ya da katalizatoru kimi çıxış edir.

- **İqtisadi.** İqtisadi amillərə makroiqtisadi vəziyyətin bir çox xüsusiyyətləri daxildir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də milli iqtisadiyyatın tsiklik inkişafıdır. Məsələn, tənəzzül və ya böhran mərhələsi iqtisadi sistemin iqtisadi təhlükəsizliyinə məhdudiyət kimi çıxış edir.

- **Sosial.** Bu amillərin tərkibinə müəyyən bir ərazinin əhalisinin həyat səviyyəsini, əhalinin müxtəlif ehtiyac və tələblərini daxil etmək məsləhətdir.

- **Texnoloji.** Bu amillərin təsiri məhsulların istehsal texnologiyasını müəyyənləşdirir, buna görə də texnoloji amillərə ümumilikdə həm istehsal texnologiyasında (nou-hau), həm də materiallarda, idarəetmədə, eləcə də informasiya texnologiyalarında dəyişikliklər daxildir. Texnoloji amillərin müəssisəyə təsiri birmənalı deyil. Bir tərəfdən yeniliklərin meydana çıxması işi yaxşılaşdırır, istehsal xərclərini azaldır, istehsal prosesini azaldır. Digər tərəfdən, müəssisələr yeniliklərdən vaxtında xəbərdar olmadıqda (bu, bir çox müasir sənaye müəssisələri üçün xarakterikdir) bazar paylarını itirirlər ki, bu da onlar üçün son dərəcə mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi təhlükəsizliyə makro səviyyədə təsir edən amillərdən biri də sosial faktorlardır. Sosial faktorlardan ən önəmlisi isə əhalinin gəlirləri və təminat səviyyəsidir.

Diaqram 1-dən göründüyü kimi Azərbaycanda 2016-2022-ci illər ərzində adambaşına düşən gəlir 2019-cu ilə qədər artım göstərmiş, 2020 və 2021-ci illər ərzində pandemiya səbəbindən azalsa da, 2022-ci ildən yenidən artan tempdə davam etmişdir.

İqtisadi təhlükəsizlik amillərinin digər bir təsnifatına görə bu amillər daxili və darici olmaqla qruplaşdırılır. İqtisadi təhlükəsizlik sistemindəki daxili amillər özləri də aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- maliyyə komponenti. Maliyyə resursları öz vəsaitlərinin təkrar istehsalı və formalaşması üçün əsasdır. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün maliyyə mənbələri olmalıdır;

- intellektual və kadr komponenti. Bu zaman biz əmək ehtiyatlarının yetərliliyi və onların ixtisas səviyyəsinə nəzərdə tutulur. Peşəkar kadrlar iqtisadi təhlükəsizliyin əsas amilidir. Kadrların keyfiyyətlərindən biri etibarlılıqdır (ixtisas, bilik və bacarıqların məcmusu). Etibarsız işçilər ilk növbədə xidmət məlumatlarını və ticarət sirlərini açıqlamağa meyllidirlər;

- xammal - fasiləsiz işləmək üçün resurs təminatının kifayətliyi;

- idarəetmə orqanlarının idarəetmə adekvatlığı və səriştəsi. İqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsi, ilk növbədə, rəhbərliyin mümkün amilləri qabaqcadan görmək və qarşısını almaq,

habelə yaranan problemləri tez bir zamanda həll etmək qabiliyyətindən asılıdır [8, s.276].

Azərbaycan üçün iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində ən başlıca prioritetlərdən biri

də qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək, daxili tələbatı ödəyərək ixrac potensialını artırmaqdır.

Cədvəl 2.

Əhalinin gəlirləri - manat və dollar ilə

	Cəmi		Adambaşına		1\$= manat
	milyon manatla	milyon dollarla	manatla	dollarla	
2016	45 395.1	28 444.8	4710.1	2951.4	1.5959
2017	49187.9	28579.3	5053.2	2936.0	1.7211
2018	53103.7	31237.5	5407.8	3181.1	1.7000
2019	56 769.0	33 393.5	5731.8	3371.6	1.7000
2020	55 754.1	32 796.5	5590.4	3288.5	1.7000
2021	57 206.8	33 651,1	5710.5	3359.1	1.7000
2022*	68 914.6	40 538.0	6844.9	4026.4	1.7000

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Cədvəl 2-də Azərbaycanda 2016-2022-ci illər ərzində əhalinin gəlirlərinin dinamikası göstərilmişdir.

Cədvəl 3.

İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı, milyon manatla

	2017	2018	2019	2020	2021	2022*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	70,337.8	80,092.0	81,896.2	72,578.1	93,203.2	133,825.8
o cümlədən:						
neft-qaz sektoru	25,005.4	32,231.7	30,051.9	20,417.5	34,501.4	62,340.9
qeyri-neft sektoru	40,328.0	41,662.0	44,481.8	45,312.2	51,122.2	61,619.5
məhsula və idxala xalis vergilər	5,004.4	6,198.3	7,362.5	6,848.4	7,579.6	9,865.4

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Cədvəl 3 və diaqram 2-dən görüldüyü kimi Azərbaycanda ÜDM-in tərkibində qeyri-neft-məhsullarının payı ildən-ilə artım göstərmişdir.

İqtisadi fəaliyyətin digər sahələrində olduğu kimi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlərində də qanunun aliliyi, işə yanaşmada məsuliyyət əhəmiyyətli məqamlardandır. Həmçinin iqtisadi təhlüksizlik üçün təhlükə törədəcək faktorları müəyyən edərək onların qarşısının alınması, ölkənin iqtisadi marağını təmin edəcək tədbirlərin görülməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin təmini məsələlərində dünya təcrübəsinin öyrənilərək tətbiqi iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin uğurlu şəkildə qurularaq idarə edilməsinin vacib şərtlərindən hesab olunur [9, s.3].

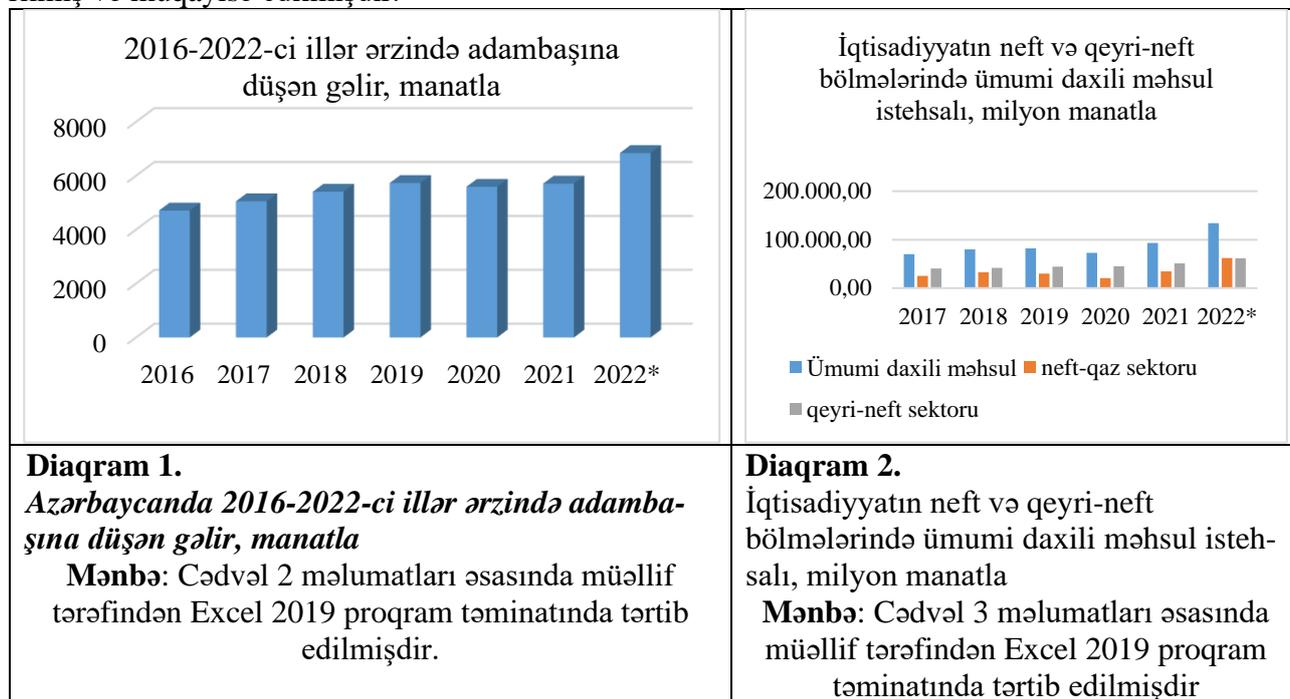
Tədqiqat metodları.

Tədqiqat məqsədləri üçün mövzunun öyrənilməsi üçün yerli və xarici alimlərin, dövlət qurumlarının, internet saytlarının fikirlərindən istifadə olunur. Araşdırma zamanı mövcud problemlərin həlli üçün, müvafiq tövsiyələrin hazırlanması üçün sistem təhlili, müqayisəli təhlil empirik metod, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Empirik metod üzrə iqtisadi təhlükəsizliklə bağlı mövcud məsələlər müxtəlif mənbələr əsasında araşdırılmış və məqalədə qeyd edilmişdir.

İqtisadi təhlükəsizlik üçün bir sıra təhdidlər mövcuddur, yəni bu elementlər iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün maneələr hesab

olunurlar. Belə göstəricilər araşdırılmış, xarakterizə edilmiş, daxili və xarici olmaqla qruplaşdırılmış və müqayisə edilmişdir.

Tədqiqatda istifadə edilmiş metodlara, həmçinin induksiya və deduksiya metodları da daxildir. İnduksiya metodu əsasında iqtisadi təhlükəsizlik mövzusunda məlumatlar toplanmış və sistemləşdirilmişdir. Daha sonra bu məlumatlar ümumiləşdirilmiş və izahları verilmişdir.

Deduksiya metodu vasitəsi ilə iqtisadi təhlükəsizlik mövzusunda toplanmış məlumatlar əsasında nəticələr əldə edilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Bu metodlar iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətini təkcə elmi deyil, həm də praktik baxımdan nəzərdən keçirməyə, təhdidlərinin xüsusiyyətlərini öyrənməyə və onların qarşısını almağın yollarını formalaşdırmağa kömək edir.

Nəticə

“İqtisadi təhlükəsizlik” kateqoriyasının çoxsaxəli və çoxsəviyyəli olduğu və iqtisadi, siyasi və sosial məqsədlərlə sıx bağlı olduğu sübut edilmişdir. İqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətinə dair müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin təhlili əsasında onun tərtibi tərtib edilmişdir. İqtisadi təhlükəsizliyə, yüksək texnologiyalı iqtisadi strukturların dayanıqlı fəaliyyətini, sahibkarlıq subyektlərinin rəqabət qabiliyyətini və özünütəminatını təmin edən, habelə əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verən iqtisadi

maraqların və təhdidlərin məcmusu kimi baxa bilərik. Bu tərif, daha öncə mövcud olanlardan fərqli olaraq hərtərəfli olmaqla maraqlar və təhdidlər kimi əsas elementlər arasında əlaqəni göstərir. Ümumi şəkildə iqtisadi təhlükəsizlik amillərinə makroiqtisadi göstəricilərin sabitliyi, inflyasiya səviyyəsi, işsizlik səviyyəsi, milli valyutanın məzənnəsi, ehtiyatların və maliyyə mənbələrinin mövcudluğu, borc səviyyəsi və s daxil edilir. İqtisadi təhlükəsizlik amilləri birbaşa (birbaşa) və dolaylı amillər olaraq fərqlənir. Effektiv iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsi üçün bir sıra təkliflər vermək olar:

- Ölkə daxilində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlərlə yanaşı, bütün dünya birliyi tərəfindən beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin (ümumbəşəri və regional mənada) təşkilinə yönəlmiş tədbirlər görmək lazımdır.
- iqtisadi təhlükəsizlik üçün mövcud olan risklərin vaxtında təyin edilməsi;
- risk səviyyəsini müəyyən edən hədd göstəricilərin müəyyən edilməsi metodologiyasının işlənib hazırlanması;

- iqtisadi təhlükəsizlik prinsiplərinin nəzərə alınması;
- iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərinə təkcə dövlət səviyyəsində deyil, müəssisələr səviyyəsində də yanaşmanı təmin etmək və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Isroilov, B.I., Ibragimov, B.B., Pardaev, S.K., & Ibragimov, B.J.. Economic security: threats, analysis and conclusions. 2020. International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding (IJMMU). 7(8), 64-76. <http://dx.doi.org/10.18415/ijmmu.v7i8.1806>
2. Veliyeva, L. Ulusal ekonomik güvenlik ve çözümleri. 2020. Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4(3), 445-451. DOI: 10.30692/sisad.803159
3. Lapshin, V., & Lapishn, N. Indikativnaya sistema strategicheskoi otsenki urovnya ekonomicheskoi bezopasnosti khozyaistvennoi sistemy Rossii. 2016. Menedzhment. Ekonomika. Organizatsiya. 1(332), 242-250. DOI: 10.12737/18747
4. Salikov, Y.A., Zolotareva, I.I., Borodkina, T.A. Ugrozy ekonomicheskoi bezopasnosti regiona. 2017. Vestnik VGUIT. vol. 1, p. 490-496. DOI: <http://doi.org/10.20914/2310-1202-2017-1-490-496>

5. Bystrova, Y., Melnik, S., Nadtachayev, P., Bidova B., & Pratsko, G. The main threats to economic security of the country. 2021. E3S Web of Conferences. 273, 08108, 1-10. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202127308108>
6. Hacızadə, E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı. Elm. 2006.
7. Grigoreva, E., & Garifova, L. The Economic Security of the State: The Institutional Aspect. 2015. International Conference on Applied Economics. vol 24, 266-273. DOI: [10.1016/S2212-5671\(15\)00658-9](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00658-9)
8. Kolesnichenko, E., & Spitsyna, E.. Faktory ekonomicheskoi bezopasnosti: regional'nyi uroven analiza. 2015. Menedzhment. Ekonomika. Organizatsiya. 332.1, 273-282. DOI: 10.12737/14176
9. Loginov, D., & Karanina, E.. Investment as a factor of economic security of the region. 2018. E3S Web of Conferences. s 110, 020201, 1-7, <https://doi.org/10.1051/e3sconf/20191100>
10. Bogomolov, V. Ekonomik Güvenlik. Moskova, Birlil. 2006.
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi, <https://www.stat.gov.az>

Сеймур Самандар ЮСУБОВ

ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ФАКТОРЫ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ ЭКОНОМИЧЕСКУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ

Резюме

Одним из главных условий обеспечения экономической безопасности является возможность эффективного решения возникающих в этом процессе проблем. Под экономической безопасностью следует понимать важнейшую качественную характеристику экономической системы, определяющую способность обеспечить нормальные условия жизни населения, непрерывное ресурсное обеспечение, а также последовательную реализацию национальных государственных интересов. Обеспечение экономической безопасности традиционно является одним из важнейших условий защиты нормальных условий жизни населения страны, непрерывного снабжения национальной экономики ресурсами, последовательной реализации национальных и государственных интересов. Таким образом, экономическая безопасность – это совокупность условий и факторов, обеспечивающих независимость национальной экономики, ее стабильность и устойчивость, способность постоянно обновляться и совершенствоваться. В настоящее время ее анализ остается актуальной проблемой. Поэтому основной целью исследования является изучение проблем

экономической безопасности, а также определение факторов, обеспечивающих экономическую безопасность. Эту тему можно считать актуальной на сегодняшний день. В ходе исследования были определены принципы обеспечения системы экономической безопасности, изучены и отмечены моменты, на которые следует обратить внимание в процессе обеспечения безопасности. В ходе исследования были использованы методы эмпирического и сравнительного анализа. Сравниваются внутренние и внешние источники проблем экономической безопасности. Сделаны общие выводы по результатам исследования и высказаны предложения по теме. В конце приводится список использованной в ходе исследования литературы.

Ключевые слова: *Экономическая безопасность, проблемы, факторы экономической безопасности, принципы экономической безопасности.*

Seymur Samandar YUSUBOV

PROBLEMS OF ECONOMIC SECURITY AND FACTORS ENSURING ECONOMIC SECURITY

Summary

One of the main conditions for ensuring economic security is the ability to effectively solve the problems encountered in this process. Economic security should be understood as the most important qualitative characteristic of the economic system, which determines the ability to ensure the normal living conditions of the population, continuous resource provision, as well as the consistent implementation of national state interests. Ensuring economic security is traditionally one of the most important conditions for the protection of normal living conditions of the country's population, continuous supply of resources to the national economy, and consistent implementation of national and state interests. Thus, economic security is a set of conditions and factors that ensure the independence of the national economy, its stability and sustainability, and the ability to constantly renew and improve itself. In modern times, its analysis remains an actual problem. Therefore, the main goal of the research is to study the economic security problems and also to determine the factors that ensure economic security. This topic can be considered an actual topic for today. In the course of the research, the principles of ensuring the economic security system were determined, the points that should be paid attention to in the process of ensuring security were studied and noted. Empirical and comparative analysis methods were used during the research. Internal and external sources of economic security problems are compared. General conclusions related to the research were made and suggestions were made on the topic. At the end, the list of literature used in the course of the research is shown.

Keywords: *Economic security, problems, factors of economic security, principles of economic security.*

Daxil olub: 02.10.2023

Orkhan Vagif RUSTAMOV
Azerbaijan State University of Economics
Doctoral student

INNOVATION AND TECHNOLOGICAL ADVANCEMENTS IN THE AZERBAIJAN FINANCIAL MARKET: TRENDS AND IMPLICATIONS

Abstract

Technological advancements have significantly reshaped the landscape of financial markets worldwide, and Azerbaijan is no exception. This paper delves into the role of innovation in transforming the Azerbaijan financial market, focusing on key trends such as fintech adoption, digital banking, and blockchain technology. Through an analysis of recent developments and their implications, this study aims to provide insights into the opportunities and challenges presented by technological innovation in Azerbaijan's financial sector.

Keywords: *Financial markets, Finance, Fintech, blockchain*

UOT: 338

JEL: H02; G03

DOI: <https://doi.org/10.54414/ETQA5294>

Introduction

The financial sector in Azerbaijan has undergone significant changes in recent years, driven largely by technological innovation. The adoption of fintech solutions, the rise of digital banking, and the exploration of blockchain technology have all contributed to reshaping the way financial services are delivered and accessed in the country. This paper aims to explore these trends in detail and assess their implications for the Azerbaijan financial market. By leveraging technology, the nation aims to enhance access to finance, improve transparency, and foster economic growth. In this section, we'll delve into specific areas where innovation is making waves.

Fintech Adoption

Fintech adoption has been on the rise in Azerbaijan, with startups and established financial institutions alike embracing technology to enhance efficiency and improve customer experience. According to a report by Deloitte, the fintech sector in Azerbaijan witnessed significant growth, with investments reaching \$10 million in 2023, compared to \$2.5 million in 2019 (Deloitte, 2023). Mobile payment solutions, peer-to-peer lending platforms, and robo-advisors are among the

fintech innovations gaining traction in the Azerbaijani market. For instance, Payment Gateway, a local fintech company, reported a 50% increase in the number of transactions processed through its mobile payment app in 2023 (Payment Gateway, 2023). This demonstrates the increasing acceptance of fintech solutions among Azerbaijani consumers and businesses. The adoption of fintech solutions has been on the rise, driven by changing consumer behavior and regulatory support. Digital payment platforms, mobile wallets, and peer-to-peer lending are gaining traction. Notably, the Central Bank of Azerbaijan (CBA) actively promotes cashless transactions and encourages collaboration between banks and fintech companies.

Digital Banking

Digital banking has emerged as a key trend in Azerbaijan, with banks investing in digital infrastructure to offer a wide range of online and mobile banking services. According to the Central Bank of Azerbaijan, the number of digital banking users in the country grew by 30% in 2023, reaching a total of 2.5 million (Central Bank of Azerbaijan, 2024). Banks such as Kapital Bank and PASHA Bank have launched

innovative digital banking platforms, allowing customers to perform various transactions, including account management, fund transfers, and bill payments, through their mobile devices or computers. The convenience and accessibility offered by digital banking have contributed to its widespread adoption among Azerbaijani consumers. Digital banking services are becoming integral to the financial ecosystem. Internet banking penetration has surged, providing convenient access to financial services for citizens. The CBA's Digital Trade Hub (DTH) connects governmental agencies, banks, and private companies, facilitating e-commerce and cross-border transactions.

Blockchain Technology

Blockchain technology holds the potential to revolutionize various aspects of the financial sector, including payments, securities trading, and identity verification. In Azerbaijan, there is growing interest in exploring blockchain applications, particularly in areas such as remittances and supply chain finance. According to a study conducted by the International Finance Corporation (IFC), blockchain-based remittance platforms have the potential to reduce transaction costs by up to 50% and improve transparency and security (IFC, 2022). The Azerbaijani government has also expressed interest in leveraging blockchain technology to enhance the efficiency of public services and combat corruption (Azerbaijan Ministry of Economy, 2023). While blockchain adoption is still in its early stages in Azerbaijan, the potential benefits for the financial sector are significant, and further exploration and investment in this technology are warranted. Azerbaijan is embracing blockchain technology as a cornerstone of its digital economy. The CBA has implemented a Blockchain-based Digital Identification System (DIS) to enhance financial inclusion and streamline access to banking services. This system ensures transparency, security, and efficiency in identity verification.

Trends and Challenges

The shift toward cashless transactions is evident, with digital payments gaining

prominence. The Central Bank of Azerbaijan (CBA) has actively promoted a cashless economy, resulting in digital payments accounting for over 51% of total transactions. This trend reflects changing consumer preferences and the convenience offered by digital payment platforms. To ensure seamless payment infrastructure, standardization initiatives play a crucial role. The adoption of ISO20022 standards facilitates interoperability and consistency across payment systems. Additionally, the concept of Open Banking fosters collaboration between traditional banks and fintech companies. By sharing data and APIs, financial institutions enhance efficiency, improve customer experience, and drive innovation. Azerbaijan recognizes the transformative potential of blockchain technology and artificial intelligence (AI). These technologies intersect to create powerful solutions for the financial sector:

Blockchain: The CBA has implemented a Blockchain-based Digital Identification System (DIS). This system enhances financial inclusion by providing secure and transparent identity verification. It streamlines access to banking services, reduces fraud, and ensures data integrity.

The adoption of fintech solutions, digital banking, and blockchain technology has far-reaching implications for the Azerbaijan financial market. While these innovations offer opportunities to improve efficiency, reduce costs, and enhance financial inclusion, they also pose challenges related to cybersecurity, regulatory compliance, and market stability. This section will analyze the implications of technological advancements for key stakeholders in the Azerbaijan financial market and discuss strategies to maximize the benefits while mitigating risks.

The result

In conclusion, technological advancements are reshaping the Azerbaijan financial market, presenting both opportunities and challenges for market participants. Fintech adoption, digital banking, and blockchain technology have the potential to drive innovation, enhance competitiveness, and improve access to financial services. However, realizing these benefits will

require collaboration between regulators, financial institutions, and technology providers to address regulatory, technological, and cybersecurity challenges effectively. By embracing innovation responsibly, Azerbaijan can position itself as a leader in the region's evolving financial landscape.

Reference

1. Guzman, S. (2023). How Technology And Innovation Are Evolving Financial Markets. Forbes Finance Council.

2. Osmanov, F. (2018). Digital Transformation of the Economy: A Five-Year Program. Azerbaijan-Germany Business Forum on Energy and ICT.

3. Asadli, N. (2021). Interview on Azerbaijan's Digital Trade Hub.

4. Central Bank of the Republic of Azerbaijan. (2021). Blockchain-based Digital Identification System.

5. Gunduz, O. (2018). Distributed Ledger Solutions in Azerbaijan.

6. Cointelegraph. (2019). A Blockchain System for Azerbaijan's Digital Economy

Orxan Vaqif RÜSTƏMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Doktorant

AZƏRBAYCAN MALİYYƏ BAZARINDA İNNOVASIYALAR VƏ TEXNOLOJİ TƏRƏQQİLƏR: TRENDLƏR VƏ TƏSİRLƏR

Xülasə

Texnoloji tərəqqi bütün dünyada maliyyə bazarlarının mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə yenidən formalaşdırıb və Azərbaycan da istisna deyil. Bu məqalə fintech qəbulu, rəqəmsal bankçılıq və blokçeyn texnologiyası kimi əsas tendensiyalara diqqət yetirərək Azərbaycan maliyyə bazarının transformasiyasında innovasiyaların rolunu araşdırır. Son inkişafların və onların nəticələrinin təhlili vasitəsilə bu tədqiqatın məqsədi texnoloji innovasiyaların Azərbaycanın maliyyə sektorunda təqdim etdiyi imkanlar və çağırışlar haqqında anlayışlar təqdim etməkdir.

Açar sözlər: *maliyyə bazarları, maliyyə, fintech, blockchain.*

Орхан Вагиф РУСТАМОВ
Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Аспирант

ИННОВАЦИИ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ДОСТИЖЕНИЯ НА ФИНАНСОВОМ РЫНКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА: ТЕНДЕНЦИИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Абстракт

Технологические достижения значительно изменили ландшафт финансовых рынков во всем мире, и Азербайджан не является исключением. В данной статье рассматривается роль инноваций в преобразовании финансового рынка Азербайджана, с акцентом на ключевые тенденции, такие как внедрение финтех, цифровой банкинг и технология блокчейн. Посредством анализа последних событий и их последствий данное исследование направлено на то, чтобы дать представление о возможностях и вызовах, связанных с технологическими инновациями в финансовом секторе Азербайджана.

Ключевые слова: *Финансовые рынки, Финансы, Финтех, блокчейн*

Daxil olub: 12.11.2023

Ümid Çingiz oğlu ƏLİZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı

MÜASİR DÖVRDƏ SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN INNOVASİYALAŞDIRILMASI PROSESLƏRİNƏ NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – müasir dövrdə sənaye sahələrinin və müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinə nəzəri yanaşmaların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə sənaye sahələrinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili və innovasiyalaşdırılması prosesləri araşdırılmışdır. Xüsusilə, sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin mahiyyəti baxılmış və problemlər açıqlanmışdır. Azərbaycanda sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin zəif getməsinin səbəbləri verilmişdir. Yaxın perspektivdə sənaye sahələrinin və onun müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin intensivləşdirilməsi üzrə tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın metodu – kimi əsasən elmi abstraksiya, təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Bunlarla yanaşı, sənaye sahələrinin və onun müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması prosesləri üzrə müxtəlif tədqiqatçıların elmi əsərlərinə də istinad edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – hazırkı şəraitdə məqalədə yer almış elmi-praktiki nəticələrdən Azərbaycanın sənaye sahələrinin və onun müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin genişləndirilməsi istiqamətlərində tədbirlərin və fəaliyyət strategiyalarının hazırlanmasında faydalı olması ilə əlaqəlidir.

Açar sözlər: sənaye, sənaye sahələri, sənaye müəssisələri, innovasiya, innovasiya prosesləri, innovasiya proseslərinə nəzəri yanaşmalar.

JEL: O30; O31; O32; Q55

UOT: 338.28

DOI: <https://doi.org/10.54414/VQLL2763>

Giriş

Elmi fikrin yeni istiqaməti sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması imkanları ilə bağlı tədqiqatlardır. İnnovasiyalaşdırma müəssisəyə maksimum fayda gətirməsi üçün yeni texnologiyanın sosial-iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi, ETT-nin və səmərəliliyin idarə edilməsi metodologiyasının hazırlanması zəruridir. İnnovativ inkişaf yolu müvafiq elmi-texniki işlərin və investisiyaların yaradılmasını tələb edir. Sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafının müasir mərhələsində sənaye müəssisələri öz fəaliyyətlərini həyata keçirərkən xeyli çətinliklərlə üzləşirlər. Mənfi tendensiyaları aradan qaldırmaq məqsədilə sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin müsbət nəticələrini təmin etmək üçün onların bütün sahələrində innovasiyalar tətbiq etmək lazımdır. Bu baxımdan sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması onların səmərəli fəaliyyətinin təşkilinin əsas şərtidir. Kifayət qədər innovativ potensiala malik olan və ondan səmərəli istifadə edən

sənaye müəssisələri özlərini xarici mühitin mümkün təhlükələrdən qoruya və bu təhlükələrə vaxtında cavab verə bilirlər.

Bu gün innovasiya fəaliyyəti istənilən yerli və ya xarici müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və uğurlu inkişafı üçün əsas amildir. İnnovasiyalar vasitəsilə müəssisələr öz rəqabət üstünlüklərini və bununla da bütün fəaliyyətlərinin səmərəliliyini artırma bilirlər. İnnovasiyaların tətbiqi ilə bazarda strateji liderliyə də nail olmaq olar. Məhz buna görə rəqabətin getdikcə kəskinləşdiyi və sərtləşdiyi indiki dövrdə istənilən müəssisənin əsas xüsusiyyəti aktiv innovasiyalaşdırma prosesinin reallaşdırılmasıdır. Məhz bu hallar innovasiyaların öyrənilməsinə marağı və onların müəssisənin fəaliyyətinə təsirini müəyyənləşdirir. Əksər müəssisə rəhbərlərinin fikrincə, innovasiya sadəcə olaraq istehsalata daxil edilən yeni bir obyektədir, lakin bu yanaşma son dərəcə yanlışdır. Əslində, innovasiya müəssisənin istehsal fəaliyyətinə uğurla daxil edilmiş və elmi tədqiqat və ya kəşf edildikdən

sonra ona mənfəət gətirən, əvvəlki analoqundan keyfiyyətə fərqlənən obyektidir. Beləliklə, innovasiya idarəetmə obyektini dəyişdirmək və müxtəlif növ effektlər əldə etmək üçün yeniliyin tətbiqindən əldə edilən yekun nəticədir.

Sənaye sahələrinin və müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması proseslərinə nəzəri tədqiqi

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən innovasiyanın mahiyyətinin tədqiqi və öyrənilməsi ilə çoxlu sayda yerli və xarici tədqiqatçılar məşğul olmuşlar. Onlar öz əsərlərində innovasiya konsepsiyasının mahiyyətinə öz yanaşmalarını vermişlər, bunun nəticəsində hazırda bu terminin müxtəlif nöqtə-nəzərdən bir çox tərifləri mövcuddur. İnnovasiya fəaliyyəti uzun müddət alimlərin xüsusi diqqəti sferasında olmuşdur. A.Smit, J.Şumpeter, K.Friman kimi alimlər innovasiya məsələlərini bir vaxtlar nəzərdən keçirmiş, cəmiyyətin inkişafı üçün əhəmiyyətini dərk etmişlər. Hazırda innovasiya prosesləri ölkələrin inkişaf səviyyəsini, konkret fəaliyyət sahələrini müəyyənləşdirir. Sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması onların idarə edilməsi ilə sıx bağlıdır. Müasir idarəetmə, ilk öncə, innovasiyaya əsaslanan idarəetmədir. İdarəetmənin ən mühüm komponenti bütün fəaliyyət sahələrində daim yenilənmə prosesi olan innovasiyadır. “İnnovasiya” termini iqtisadiyyatın və idarəetmənin müxtəlif sahələrində çox geniş istifadə olunur. Buna görə bu terminin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün onun haqqında müxtəlif müəlliflərin fikirlərini nəzərə almaq lazımdır [1, s.326]. Sosioloji lüğətdə “innovasiya” termini ingilis, alman və latın mənşəlidir (ingilis və almanca “innovation”, latınca “innovatio”) və yeni bir şeyin yenilənməsi və ya təqdim edilməsi kimi tərcümə olunur. Yəni yeni prosesin, sistemin, metodların, məhsulların, yeni texnologiyaların, xidmətlərin, ixtiraların və ya ideyaların tətbiqi deməkdir. Müasir iqtisadiyyatda müəssisədə innovasiyaların tətbiqi yeni məhsulların hazırlanmasına gətirib çıxarır və bazarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsini təmin edir. İnnovasiya elmi tədqiqatların və ya praktiki inkişafın nəticəsi olmuş yeni növ məhsul, istehsal üsulu və ya texnologiyadır. İnnovasiya kommertiya dövryyəsi sferasına daxil edilmiş, yəni praktiki olaraq mənimsənilmiş yenilikdir. Bir sıra xarici müəlliflər innovasiyanı yeni ideyanın praktiki

şəkildə həyata keçirildiyi proses kimi başa düşürlər. Bəzi iqtisadçılar innovasiya dedikdə - müəssisələrdə məhsul və texnologiyanın yeni, təkmilləşdirilmiş xassələrinin bazara çıxmasına səbəb olan kommertiya, istehsal və texniki tədbirlər kompleksi sistemi başa düşürlər. Bəziləri isə innovasiyanı ideya və ixtiralarından istifadə əsasında sənaye proseslərini təkmilləşdirən sosial, iqtisadi, təşkilati və texniki proses kimi müəyyənləşdirir.

Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən olan A.H.Tağıyev və Q.Ə.Səfərov innovasiyaya konkret yeni ideyanın yaradılmasından onun reallaşdırılmasına qədər məqsədyönlü, ardıcıl və bir-birilə əlaqəli proseslərin məcmusu kimi yanaşmışlar [2, s.13]. Elmi ədəbiyyatda innovasiyaya həssaslıq texnoloji yenilikləri təkcə yaratmaq deyil, həm də tətbiq etmək qabiliyyəti kimi şərh olunur. Başqa bir yanaşma innovasiyaya həssaslığı müəssisənin innovasiyaları təkrar istehsal etmək istəyi və qabiliyyəti kimi xarakterizə edir. İnnovasiyanın tətbiqinin son nəticəsi mənfəətdir. Miqyas nöqtə-nəzərindən innovasiya elmin və texnikanın nailiyyətlərinə əsaslanan sosial sistemin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi və çevrilməsi məqsədi ilə dəyişməsidir. Yeniliyin qavranılması nöqtə-nəzərindən innovasiya müəssisə və ya təşkilatda ilk dəfə baş verən hər hansı yeni proseslərə aiddir. Həmçinin, innovasiya müəyyən proseslərin, məhsulların, xidmətlərin dəyişdirilməsi təklifinin birləşdirilməsi və onların təkmilləşdirilməsinə tələbatın olması nəticəsində yaranır. İnnovasiyanın xüsusiyyətlərindən biri onun məqsədə uyğunluğu və iqtisadi effekt əldə etmək imkanındır.

İnnovativ ideyaların axtarışı üçün yaxşı işləyən sistem innovativ fəaliyyətin tərkib hissəsidir. İlk planlaşdırma mərhələsində müəssisənin bütün işçilərini bu prosesə cəlb etmək, onlara özünütəşdiq və karyera yüksəlişi üçün imkanlar yaratmaq vacibdir. İnnovativ transformasiyalar zamanı intellektual fəaliyyət prosesində özünütənzimləmə sistemi statusu qazanan işçilərin motivasiyasının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Eyni zamanda, mütəxəssislər arasında özünü reallaşdırmağa və şəxsi xidmətlərin universal tanınmasına ehtiyac artır. İnnovasiya istehsal və kommertiya fəaliyyətinin bütün mərhələlərində yeniliyi tətbiq etmək bacarığı ilə əlaqəli iki növ potensialdan - elmi (ən yeni texnologiyalar və avadanlıqlar) və intellektual potensialdan istifadəyə əsaslanan mürəkkəb iqtisadi

sadi və təşkilati prosesdir. Bu prosesin mühüm elementi onun investisiya dəstəyi - maliyyə resurslarının tapılması və rəşional istifadəsidir [3, s.10]. Təkcə yüksək texnologiyalar sahəsində deyil, digər sahələrdə - kənd təsərrüfatından tutmuş neft sənayesinə qədər innovasiyalar formalaşır. İnnovasiya sərt rəqabət şəraitində olan şirkətlərə xərcləri azaltmaqla, məhsuldarlığı artırmaqla, yeni məhsul və bazarlar yaratmaqla əlavə mənfəət əldə etməyə kömək edir. İndiki mərhələdə innovasiya yenilik, bazarda tez satışı imkanı, insan fəaliyyətinin istənilən sahəsində tətbiq oluna bilmə, iqtisadi və digər növ effektlər gətirmək kimi xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. İstənilən innovasiyanın sərmayəni artırmadan belə onun keyfiyyətini və yeni effektiv inkişafın sayını artıran məqsədi olmalıdır.

Müasir cəmiyyətin inkişafını innovasiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bazar şəraitində rəqabətqabiliyyətli məhsullar yaratmaq üçün innovasiyalardan istifadə etmək lazımdır. Bu, investisiya axınına, istehsal xərclərinin azalmasına və yeni bazarların tutulmasına səbəb olan effektiv rəqabət vasitəsidir. İstehsalla bağlı innovasiya anlayışı ilk dəfə innovasiya nəzəriyyəsinin banisi Jozef Şumpeter tərəfindən istifadə edilmişdir, o, innovasiyaya mənfəət əldə etməklə yanaşı, səmərəliliyin artırılması vasitəsi kimi baxmışdır.

Müəssisədə innovasiyaların tətbiqi üçün yeni texnikanın sosial-iqtisadi səmərəliliyinin təşkili, ETT-nin idarə edilməsi və onun effektivliyi metodologiyasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Müəssisənin hazırkı sosial-iqtisadi inkişafının əsas vəzifəsi innovativ yola çıxmaq və yeni artım amillərindən ən səmərəli istifadə etməkdir. Bu yanaşma müəssisəni bilik tutumlu istehsala çevirməyə imkan verəcək. Müəssisənin innovativ fəaliyyətini idarə etmək üçün daha effektiv alət seçmək məqsədilə onların innovativ fəallığının artırılması yollarının modelləşdirilməsi faydalı olacaqdır. Bunun sayəsində müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artırmaq, innovasiyalar üçün daxili imkanları tez müəyyənləşdirmək və kommərşiya fəaliyyətinin effektivliyini artırmaq üçün gizli ehtiyatları tapmaq mümkün olacaqdır. Müəssisəyə innovasiyaların tətbiqi üçün effektiv model yarıdarkən, effektivlik, rəqabət qabiliyyəti, maliyyələşdirmə mənbəyi, risk səviyyəsi, xərclər kimi göstəriciləri qiymətləndirmək lazımdır [4,

s.298]. Mövcud bazar şəraitində müəssisədə innovativ inkişafın olması onun məhsullarının istehlakını artırmağa və bütövlükdə bazarın səmərəliliyini tarazlaşdırmağa kömək edəcəkdir.

Müəssisələr innovasiya fəaliyyətini ölçmək üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə edirlər, bəziləri müəssisənin strateji maraqları ilə birləşən vahid innovasiya göstəriciləri sisteminə malikdir. Bir qayda olaraq, müəssisələrdə innovasiyanın effektivliyi "klassik" maliyyə göstəricilərindən istifadə etməklə qiymətləndirilir. Beləliklə, müəssisələrdə innovasiyaların tətbiqinə kompleks yanaşmanın tətbiqi onların dinamik inkişafına, rəqabət qabiliyyətinin, marketinq siyasətinin gücləndirilməsinə səbəb olacaqdır. İqtisadi fəaliyyət sahələrinin innovasiyalaşdırılması yüksək səviyyəli strateji yanaşma tələb edir və bunun əsasında əksər xarici ölkələrdə innovasiyalaşdırma sürətlə reallaşdırılır. Məsələn, Aİ ölkələrində iqtisadiyyatın bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə ümumi iqtisadi xarakterli mexanizmlərdən istifadəyə geniş yer verilir, innovativ sahibkarlıq fəaliyyəti daha yüksək səviyyədə stimullaşdırılır [5, s.30]. Müəssisələrin innovativ fəaliyyəti məqsədyönlü olmalıdır ki, bu da yeni məhsulun hazırlanmasını və ya onun təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur ki, müəssisə rəqabət mühitinin risklərinə tab gətirə bilsin. Müəssisənin innovasiyalaşdırılması zamanı innovasiya bazarında yaranan risklər nəzərə alınmalı və innovasiya strategiyasının təkmilləşdirilməsi operativ şəkildə təmin edilməlidir. Müxtəlif strategiyaların formalaşdırılması sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması fəaliyyətində operativ və strateji planlaşdırmanın kompleks istifadəsinə əsaslanmalıdır. Strateji planlaşdırma xarici mühitdə qeyri-müəyyənlik amillərinin təsirini azaltmağa və onun fəaliyyəti üçün riskləri azaltmağa imkan verir [6, s.84].

Bu gün innovasiya müəssisə səviyyəsində ETT-nin təzahürü kimi xarakterizə edilə bilər, çünki onlar yeni, daha keyfiyyətli məhsullar meydana çıxmasını, istehsal və istehlakçı problemlərinin həlli üçün təkmilləşdirilmiş üsulları, müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək və təşkilatın faydalarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün satılan məhsulların çeşidini yeniləməyi nəzərdə tutur. Müəssisə innovasiyanın effektivliyini əldə ediyi mənfəətin məbləği və bunun üçün tələb olunan xərclərlə müəyyənləşdirə bilər. İstehlakçılara

gəldikdə isə, onlar üçün innovasiyanın effektivliyi müəyyən ehtiyacın ödənilməsi və problemlərinin həlli dərəcəsi ilə, həmçinin yaranan faydalı effektin ümumi dəyəri və alternativlərlə müqayisədə xüsusi üstünlüklərin olması ilə xarakterizə olunur. Bunu nəzərə alaraq, innovasiyadan müxtəlif təsir formalarını almaq olar. Sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılmasının yekun nəticələrinə müxtəlif amillər təsir edir ki, bunların da əsasını onların elmi-texniki potensialı, resursların mənbələri və növləri, yüksək investisiyalar və effektiv idarəetmə konsepsiyası təşkil edir. Bütün bu amillərin optimal tətbiqi ilə innovasiya strategiyasının reallaşdırılmasının nəticəsi əksər hallarda müsbət olacaqdır.

Sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi yeni, daha rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı və satışı yolu ilə onu inkişaf etdirməkdir. Bundan əlavə, bu məhsulların istehsalı, çatdırılması və satışı üçün üsul və vasitələri daim təkmilləşdirmək lazımdır. Tədqiqatçı L.F.Mahmudovanın fikrincə isə, sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi daha çox yeni məhsulların və yüksək texnologiyaların yaradılması və tətbiqi ilə bağlıdır. Sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması reproduktiv proseslərin səmərəliliyinin artırılmasında və sahibkarlıqdan mənfəətin əldə edilməsində önəmli rol oynayır. Beləliklə, sənayenin innovasiyalaşdırılması istehsal proseslərinin səmərəliliyinin və məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi proseslərinə fəal müdaxilə və əhəmiyyətli dəyişikliklərin reallaşdırılması xassəsi ilə seçilir. Başqa sözlə, innovasiyalaşdırma nəticəsində əldə edilən məhsullar analoqlarından önəmli dərəcədə fərqlənir və keyfiyyətinə və digər parametrlərinə görə üstün xüsusiyyətləri ilə seçilir [7, s.29]. Sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılmasının əsas vəzifələri sırasına daxil edilə bilər: məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi; istehsal və satış xərclərinin azaldılması; köhnəlmiş məhsul növlərinin dəyişdirilməsi; müəssisənin və onun məhsullarının bazarda payının artırılması və s. [8, s.206]. Sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması başlamaq üçün, ilk öncə, nəzərə alınmalı amillərə daxildir: prosesin idarə oluna bilənliyinə diqqət yetirilməsi, yəni ona təsir etmək bacarığının olması; innovasiyaya davamlı proses kimi baxılması; sənaye müəssisəsi səviyyəsində müəyyən

amillər və innovasiya şərtləri arasında ümumi asılılıqların olması və s.

İqtisadi transformasiyalar şəraitində sənaye sahələrinin və müəssisələrinin innovasiyalaşdırılmasının intensivləşdirilməsi yolları

Müəssisənin innovativ fəaliyyətinin idarə edilməsi və innovativ potensialın qiymətləndirilməsinin ən səmərəli olması üçün sənaye sektorunda olan müəssisələrdə innovativ fəallığın artırılması yollarını hazırlamaq lazımdır. Sənaye müəssisəsinin müasir sosial-iqtisadi inkişafının əsas vəzifəsi innovativ trayektoriyaya daxil olmaq və prinsipcə yeni artım amillərindən maksimum istifadə etməkdir. Bu yanaşma müəssisələri bilik tutumlu istehsal əsasında yenidən təşkil etməyə imkan verəcəkdir. Müəssisənin innovativ fəaliyyətinin idarə edilməsi və innovativ potensialın qiymətləndirilməsi üçün ən təsirli vasitələri seçmək üçün sənaye sektorundakı müəssisələrdə innovativ fəallığın artırılması yollarını hazırlamaq lazımdır. Bu, müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artıracaq, innovasiyalar üçün daxili imkanları tez müəyyənləşdirəcək və kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün təşkilatın inkişafı baxımından gizli ehtiyatları aşkar edəcəkdir. Mövcud olanların təkmilləşdirilməsi və müəssisədə innovativ fəaliyyətin təşkili üçün yenilərinin axtarışı sənaye müəssisələrində innovasiya strategiyasının reallaşdırılmasına imkan verəcəkdir. Müasir iqtisadi inkişaf və bütövlükdə müəssisələrin və sənaye sahələrinin inkişafı şəraitində innovativ inkişafı strategiyasını qurmadan və bacarıqla reallaşdırmadan əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyünə nail olmaq mümkün deyil. Bunu innovasiyada liderlik edən təşkilatların qalib gəldiyi global ticarət arenasında yerli istehsalçılarla xarici şirkətlər arasında müştərilər və bazarlar uğrunda mübarizə təsdiq edir. "İnnovasiya strategiyası" anlayışının özü istehsalın texnoloji inkişafı üçün tədbirlər kompleksinin yaradılmasını, müəssisənin təşkilati strukturunu və müasir idarəetmə üsullarının tətbiqini nəzərdə tutan ən mühüm funksional strategiyadır. Bu konsepsiyanın əsas məqsədi müəssisənin innovativ potensialının daha da inkişafını və reallaşdırılmasını təmin edən müəyyən şərtlər və amillər sisteminin yaradılması olan əsas innovasiya prosesi hesab etmək olar [9, s.52]. Sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin uzunmüddətli müsbət inkişafı üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq innovasiya strategiyasının tərifini aşağıdakı kimi formalaşdırıla

bilər - bu, müəssisəyə öz fəaliyyətində yeni bir şey yaratmaqla məqsədlərinə çatmağa imkan verən bir vasitədir. İnnovasiya strategiyası ilk növbədə müəyyən müəssisə, sənaye və istehlakçılar üçün yeniliyi ilə digər vasitələrdən fərqlənən müəssisənin məqsədlərinə çatmaq üçün vasitələrdən biridir. Sənaye müəssisələrinin inkişafı üçün innovasiya strategiyası məqsəd və vəzifələrin məcmusudur. İnnovasiya strategiyası innovasiyaların hazırlanması və reallaşdırılması yolu ilə rəqabət üstünlükləri təmin edən müəssisədə innovativ fəaliyyətin tətbiqi üsulları və tədbirlərin məcmusudur. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən A.Musaev, A.D.Hüseynova və digərlərinin əsərlərində innovasiya potensialı müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin məhsulları şəklində olan, elmi-texniki işlərin kommersiyalaşdırılmasını özündə birləşdirən bütün növ resursların məcmusu kimi ifadə edilir [10, s.26; 11, s.9]. İnnovasiya prosesinin əsas vacib əsaslarından biri müəssisənin modernləşmə və yeniləmə qabiliyyətini üzə çıxaran, texniki liderliyi və sinif üstünlüyünü müəyyənləşdirən innovasiya potensialıdır.

Sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması səviyyəsinin intensivliyini təmin etmək və bunun üçün müvafiq təsirli tədbirlər görmək və daha məhsuldar alətlər tətbiq etmək lazımdır. Yeni innovasiyaların hazırlanması, mənimsənilməsi və tətbiqi, şübhəsiz ki, sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması prosesinin əsas mərhələləridir və son nəticədə onların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir və yüksək texnologiyaların genişlənməsinə töhfə verir. Sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması ilə bağlı müəyyən problemlər meydana çıxır ki, bunlar da müxtəlif cəhətlidir: kadr baxımından: kadr çatışmazlığı, kadrların kifayət qədər ixtisasının olmaması; işçilərin narazılığı və s.; təşkilati tərəf: menecerlərin müəssisədə müəyyən edilmiş köhnə qaydaları dəyişmək istəməməsi, anlaşılmaqlıq və idarəetməyə inamın olmaması; maliyyə tərəfi: maliyyələşdirmə mənbələrinin olmaması, kifayət qədər texniki təchizatın olmaması, kapital qoyuluşları üçün sahələrin səmərəsiz seçilməsi. Bu problemləri həll etmək üçün vacibdir: 1. Yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri qane edəcək layiqli iş şəraiti yaratmaq. 2. Kadrları müsabiqə əsasında seçmək. 3. İşçiləri yenilikləri reallaşdırmağa həvəsləndirmək. 4. İnnovativ potensialın qiymətləndirilməsi üçün yalnız müəssisənin

maddi komponentini deyil, habelə innovativliyin əsas daşıyıcısı kimi insan amilini də nəzər almaq. Rəhbərlik, ilk öncə, innovativ fəaliyyətin reallaşdırılması üçün yeni və əsaslı ideya və layihələrlə tam maraqlanmalıdır. Yalnız bundan sonra onlar bütün işçilərə innovasiyanın effektivliyini aydın, düzgün izah edə biləcəklər.

Nəticə

Beləliklə, baxılan problemlər üzrə bir qrup məsələləri və nəticələri ümumiləşdirərək bilirik:

– bazarın inkişafının indiki mərhələsində heç bir müəssisə öz fəaliyyətinə yeniliklər daxil etmədən öz rəqabət qabiliyyətini sabit saxlaya və ya artırma bilməz;

– İnnovasiya fəaliyyəti həm də sənaye müəssisələrinin işgüzar fəaliyyətinin saxlanması kömək edir və mühüm əlavə gəlir mənbəyidir;

– sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılmasını uğurla reallaşdırmaq üçün innovasiyanın inkişafı və tətbiqi zamanı yarana biləcək bütün problemlərin aradan qaldırılması lazımdır, bu, ilk öncə, müəssisənin rəhbərliyi ilə işçi heyəti arasındakı münasibətlərə aiddir, bu baxımdan sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılması prosesində uğurlu nəticələr əldə etmək üçün bu amilə fikir verilməlidir;

– sənaye müəssisələri istehsalın strukturunu şaxələndirmək və innovativ yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalını təmin etmək məqsədilə yüksək texnologiyaların hazırlanması və istehsal tətbiqi üzrə səmərəli tədbirləri fəal şəkildə tətbiq etməlidirlər;

– sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafı üzrə nəzərdə tutulan tədbirlərin reallaşdırılması onun investisiya və innovasiya mühitindən çox asılıdır;

– sənaye müəssisələri istehsal sektorunun investisiya cəlbediciliyini təmin etməli və bununla da xaricdən investisiyaların cəlb edilməsini və texnologiya transferini stimullaşdırmalıdırlar;

– müəssisələr sənaye kadrlarının ixtisas səviyyəsini yüksəltməli və innovasiya, tədqiqat fəaliyyəti və müəssisə işçilərinin qabiliyyət və intellektinin təzahürü üçün lazımı şərait yaratmalıdırlar;

– sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılmasının uğurla reallaşdırılması yüksək texnologi-

yalı və ixracyönümlü məhsullar hesabına istehsalın artmasına kömək edə və istehsal potensialının artırılmasını təmin edə bilər;

– beləliklə, sənaye müəssisələrinin innovasiyalaşdırılmasına kompleks yanaşmanın tətbiqi onların dinamik inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə səbəb olacaqdır və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Данилкова, Е.Б. Экономическая сущность и природа инновации // Вестник ВГУИТ. – 2017. Т. 79. № 1, – с. 326–331.

2. Таğıев, А.Н., Сəfərov, Q.Ə. İnnovasiya layihələrinin menecmenti. – Bakı: Elm, – 2013. – 284 s.

3. Герман, Е.А. Теоретическая инноватика: учеб. пособие / Е.А. Герман. – СПб., 2018. – 148 с.

4. Швецова, Ю.А. Условия роста инновационной активности предприятия / Ю.А. Швецова, А.В. Заступов // Стратегическое развитие инновационного потенциала отраслей, комплексов и организаций: Сборник статей VII Международной научно-практической

конференции, – Пенза, – 27–28 ноября 2019, – с. 298-301.

5. Əliyev, T.N. İqtisadi artımın innovasiya aspektləri. AMEA-nın 60 illik yubileyinə həsr olunmuş “İqtisadi artım və ictimai rifah” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı, – 2018, – s.28-34

6. Рахмани, Ф.П. Механизмы применения инновационной стратегии в развитии промышленных предприятий Азербайджана. Audit – 2020. 4 (30), – с. 81-94.

7. Mahmudova, L.F. Azərbaycanca strateji innovasiya fəaliyyətinin investisiya-maliyyə təminatının aktual məsələləri. Audit № 4, Cild 26, 2019, – s.24-36.

8. Баширов, Р.Р. Роль инноваций на предприятии: проблемы внедрения в производственную деятельность / Р.Р. Баширов, А.И. Селезнева // Управление. Экономический анализ. Финансы, Уфа, – 23–24 апреля 2018. – с. 204-209.

9. Чепсараков, А.В. Построение инновационной стратегии развития предприятия / А.В. Чепсараков // Стратегии бизнеса. – 2022. – Т. 10. № 2, – с. 52-53.

10. Musayev, A.F. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırması. – Bakı, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, – 2014. – 184 s.

11. Hüseynova, A.D. Azərbaycanca innovasiya potensialının təhlili. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 385 s.

Умид Чингиз оглу АЛИЗАДЕ

Докторант Азербайджанского Университета Кооперации,

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОЦЕССАМ ИННОВАТИЗАЦИИ ОТРАСЛЕЙ И ПРЕДПРИЯТИЙ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Резюме

Цель исследования – определение теоретических подходов к процессам инноватизации отраслей и предприятий в современное время. С этой целью были исследованы пути эффективной организации и инноватизации деятельности промышленных территорий. В частности, были рассмотрены инновационные процессы на промышленных предприятиях. Приведены причины слабого развития инновационных процессов промышленных отраслей Азербайджана. Разработаны рекомендации и даны предложения по интенсификации инновационных процессов отраслей и предприятий в ближайшее время.

Методы исследования - преимущественно методы научного абстрагирования, анализа, синтеза, сравнения и обобщения. Помимо этого, были анализированы научные работы различных исследователей, посвященные инновационным процессам отраслей и предприятий.

Результаты исследования - научно-практические результаты связаны с полезностью при подготовке мер и стратегий действий в направлении расширения инновационных процессов на промышленных предприятиях Азербайджана в современных условиях.

Ключевые слова: промышленность, промышленные территории, промышленные предприятия, инновации, инновационные процессы, теоретические подходы к инновационным процессам.

Umid Chingiz ALIZADE

Doctoral student of Azerbaijan Cooperation University,

Theoretical approaches to the processes of innovatization of industries and enterprises in modern times

Summary

The purpose of the research – is to determine theoretical approaches to the processes of innovatization of industries and enterprises in modern times. For this purpose, the ways of effective organization and innovatization of the activities of industrial territories were investigated. In particular, innovation processes at industrial enterprises were considered. The reasons of weak development of innovation processes of industrial branches of Azerbaijan have been given. Recommendations and suggestions for intensification of innovation processes of industries and enterprises in the near future have been given.

Research methods are mainly methods of scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison and generalization. In addition, scientific works of various researchers devoted to innovation processes of industries and enterprises were analyzed.

The results of the research - scientific and practical results are related to the usefulness in the preparation of measures and action strategies in the direction of expanding innovation processes in the industry of Azerbaijan in modern conditions.

Keywords: industry, industrial territories, industrial enterprises, innovation, innovation processes, theoretical approaches to innovation processes.

Daxil olub: 02.12.2023

Gunay Əfrasiyab CAVADZADƏ
UNEC Dizayn Məktəbi

İNNOVATİV TEXNOLOGİYALAR ƏSASINDA MÜASİR PARÇA DİZAYNINDA ORNAMENTLƏRİN TƏTBİQİ

Xülasə

Müasir parçalar üslub, kompozisiya texnikası, rəng çalarlarında, tərtibatın texnoloji xüsusiyyətləri və istehsalın texniki imkanlarında günümüzün izini daşıyır. İnnovativ texnologiyaların inkişafı dizaynerləri parçaların ornamental tərtibatında yeni texnika və stilizasiya üsulları yaratmağa sövq edir. Bununla əlaqədar olaraq bu gün tekstil dizaynının inkişafı birbaşa kompüter qrafikasının istifadəsi ilə bağlıdır. Bu məqalədə də məhz bu mövzulara müraciət edilmişdir.

Açar sözlər: İnnovativ texnologiyalar, ornament, dizayn, modelyerlər

UOT: 338

JEL: M21

DOI: <https://doi.org/10.54414/KQPC8792>

Giriş

Sensor dizaynı və zehni dizayn həmişə qarşılıqlı olduğundan, duyğulu məlumat və rəşional məlumat həmişə iç-içədir. Dizayn özü yaradıcı prosesdir və fəaliyyət üçün lazım olan eskizləri və planları hazırlamaq işini əhatə edir. Dizayn, fikrimizdə olan informasiyanı formalaşdırır, qurur və nəzərdə tutur. 20-ci əsrdən başlayaraq dizayn anlayışı layihə fəaliyyətinin fenomenini adlandırılır. Tarix boyu insanlar öz həyat fəaliyyəti və yaradıcılığından istifadə edərək, tələbata uyğun müəyyən məhsulları istehsal etmiş və təkmilləşdirmişlər. İnsanın fəaliyyəti cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Müasir sənaye məmulatlarının formayaratmasına innovativ texnologiyaların təsiri

Müasir sənaye dövrü avtomatlaşdırma sistemləri, məlumat mübadiləsi və istehsal texnologiyası, internet xidmətləri və obyektlərin fiziki-virtual sistemlərinin geniş yer aldığı zamana təsadüf edir. Bu texnologiyalar zamana qənaət edir və hosting obyekti ilə birlikdə məhsuldarlığı artırmağa kömək edir. Bu inqilab "ağıllı fabriklər" konsepsiyasının formalaşmasında da böyük rol oynamışdır.

1. Sənaye inqilabı su və buxar gücünü istifadə edən mexaniki istehsal sistemlərinin inkişafı ilə başlamışdır.

2. Sənaye inqilabı kütləvi istehsalı elektrik enerjisi ilə təmin etmişdir.

3. Sənaye inqilabına həm də rəqəmsal inqilab deyilir. Elm və texnologiyanın, elektronikanın inkişafı ilə istehsallar daha avtomatlaşdırılmış vəziyyətə gəlmişdir.(1)

XVIII əsrdə ilk sənaye inqilabı buxar mühərrikinin ixtirası ilə başladı. 19-cu əsrdə teleqraf və telefon istehsalı, elektrik və iş sahəsinə əsaslanan serial istehsalı başlamışdır. 1971-ci ildə ilk mikro kompüterin icad edilməsiylə istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması hekayəsi başlamışdır. 21-ci əsrdə avtomatik maşınlar və virtual mühitlər istehsal modellərinə sənaye gücü əlavə etmişdir.

Hər hansı bir müasir müəssisə qeyri-müəyyənlik və risk (risk təsərrüfat fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir) şəraitində fəaliyyət göstərir. Müxtəlif şəraitdən asılı olaraq, qarşıda duran biznes həlləri müxtəlif yollarla həll edilir. Son onilliklərdə, strateji idarəetmə sahəsində yeni analitik istiqamət yaranıb ki, bunun da başlanğıcı 1959-cu ildə nəşr banisi E.Penrose hesab edilə bilər. Onun yazdığı kitab resurs yanaşma, müasir korporativ müəssisə insan və fiziki resursların bir təşkilat kimi funksional fəaliyyətini nəzərdə tutan "məhkəm artım nəzəriyyəsi"ni ortaya qoydu. Fiziki şəxslər eyni sektorda hər hansı bir şirkətlə istehlak gücünə davam gətirmək imkanına malik deyil. E.Penrose məhsul diversifikasiyası üçün yeni imkanlar mənbəyi kimi texnologiya və sənaye tədqiqatının inkişafını göstərir.(2)

Texnologiya və cəmiyyət həmişə tarix boyunca bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bu ikisi

arasında qarşılıqlı təsir dünyadakı bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklərə öncüllük etmişdir. Cəmiyyətdə hər yeni nəsil texnologiya inqilabı, sənaye inqilabı və informasiya inqilabı kimi yeni bir dəyişikliklər gətirmişdir. Dünyadakı ən yeni IT dövrü informasiya və kommunikasiya texnologiyaları inkişafı nəticəsində meydana gəldi. İnformasiya inqilabı ilə yanaşı, müasir cəmiyyətin strukturu da dəyişib, informasiya cəmiyyətinə çevrilib. Bu səbəblə informasiya texnologiyası bir faktor olaraq qəbul edilməyə başlanıb. Robotların istehsal sektoruna gətirilməsi ilə insanlar üçün işləmək çətinləşib. İndi daha çox robotun proqram təminatının yenilənməsi və texniki dəstək kimi mütəxəssislər lazımdır. Nəticədə bu istiqamətdə məşğulluq həyata keçirilir. Başqa sözlə, robot istehsalı və inkişaf etdirilməsi texnologiyası insanlar üçün işçi qapısını bağlayarkən, yeni bir iş qapısı açır. Robotika, texnologiya artıq sənayedə deyil, gündəlik həyatda da istifadə olunan bir sözdür. Məsələn, mətbəx robotları, robot oyuncaqlar kimi gündəlik şərtlər var. Robot sözü ilk dəfə teatr oyununda istifadə edilib. 1920-ci ildə Karel Kapek tərəfindən yazılmış teatr oyununda "robot" kimi istifadə edilmiş və bu gün istifadə etdiyimiz robotik sözün yaranmasına səbəb olmuşdur. İstehsalatda robotları qısaca təsvir etsək, bunlar rabitə və monotona daxil olan davranışları və hərəkəti üstələyən elektron maşınlardır. İstehsalat sektorunda robotlar çoxdur. Normal insan gücündən daha çox məhsuldarlıq əldə edən robotlar, hər hansı bir mühitdə, işıq, motivasiya və əlavə yumşaq tələb etmədən planlaşdırılan vəzifələri yerinə yetirə bilirlər. Emosiyalar olmadan robotlar yalnız onlara verilən vəzifəni yerinə yetirmək məcburiyyətindədirlər. Buna görə onların istehsal sektorunda rolu vazgeçilməzdir. Robotların tətbiqi ilə insanların texnologiya xəbərlərində və ya ölkənin iqtisadi küncələrində işləmələri çətin olacaq deyilsə də, gördüyümüz kimi, robotların proqram təminatının yenilənməsi, texniki dəstək kimi mütəxəssislərin istifadəsi gərək olmuşdur.

Beləliklə, inkişaf etməkdə olan texnologiya işçi qapısını bağladıqda, başqa bir iş qapısı açılır. Beləliklə, təhsilin istiqaməti dəyişir. Keçmişdə tikinti və kənd təsərrüfatı mühəndisliyi çox məşhur idi, amma indi texnologiya mühəndisliyi, elektronika mühəndisliyi və proqram təminatı təcrübəsi kimi gündəmlər mövcuddur. Sənaye inqilabı yalnız emalat sənayesinə deyil, gündəlik həyata da

təsir edir. Üç ölçülü printerlər, köhnəlmiş texnoloji məhsullar, dronlar, internetin həyatının hər anına nüfuz etdiyini görmək mümkündür. Ənənəvi korporativ kodun yıxılmasının əvəzinə yeni inqilabçı şirkət kodları meydana gəldi. Məsələn insan qüdrətinə ehtiyacı olan sektorlar üçün insan beynlərinə ehtiyac var. İnnovasiya və texnoloji inkişafı ilə insan gücündən istifadə etmək əvəzinə, robotik sistemlərin istifadəsinə üstünlük verilir. Ancaq yaxşı bir komanda olmadan, robot sistemlərinin çalışması çox çətinidir. Ağıllı robotların təsiri ilə sənaye inqilabında smart zavodlar quruldu. Ağıllı zavodlarda qaranlıqda istehsal edə biləcək sistemlər inkişaf etdirilir və ən üst səviyyədə istehsal gedir. Yeri gəlmişkən, texnologiyalar insan səhvini sifira endirib. Məsələn, daima keyfiyyətə nəzarət edən bir işçinin bir müddət sonra yorğunluğa düşməsi ən yaxşı nümunədir. Sənaye inqilabının təklif etdiyi imkanlarda belə bir şey yoxdur. Çünki müəyyən smart fabrikalarda, robot sistemləri və ya texnoloji istehsal qrupları, onlara verilən vəzifələri yerinə yetirməklə bu və bənzərsiz dezavantajları aradan qaldırır. İşgötürmə baxımından, komandanın ruhuna və beynin gücünə diqqət edən sənaye fabrikaları işçilərin əmək xərclərinə qənaət etməyə imkan verir. İşçi qüvvəsi ilə edilən istehsalları indi maşınlar həyata keçirir. Bu nöqtədə istehsalçıların diqqət etməsi lazım olan ən əhəmiyyətli nöqtə texnoloji inkişafa qənaət etmək deyil. Texnologiya gün ərzində də digər inkişaf sahələri ilə həyatımıza təsirini davam etdirir. Bundan əlavə, gündəlik həyatımızdan iş dünyasına qədər hər bir sahəsi bütün istiqamətlərdə yönəlir.

İnnovativ texnologiyalar əsasında müasir parça dizaynında ornamentlər

Müxtəlif sənət növlərinin əsərlərini öz aralarında müqayisə edərək, biz həmişə onlara xas olan ümumi cəhətləri, bədii təfəkkürün ümumi prinsiplərini müşahidə edə bilərik. Diqqətlə araşdırdıqda məlum olur ki, onların tarixi dinamikası var, bu prinsiplər sabit olmayıb, sadəcə mürəkkəb doğru inkişaf edir. Bizim sənət anlayışımız da tarixən dəyişkəndir. Sənət əsərlərinin yaradılması, qavranılması və qiymətləndirilməsi hadisələri üslub anlayışı ilə bağlıdır.

İstənilən dövrün sənətində üslub bədii ifadə vasitələri və üsullarının obrazlı sisteminin tarixən formalaşmış vəhdətidir. Yeni üslub yarananda ilk növbədə əsərin forması, konstruksiyası, silueti, rəngi və ritmi daha sonra onu bəzəyən ornamentlər

dəyişikliyə məruz qalır. Buna görə də, tamamilə haqlı olaraq, ornament "dövrün əl yazısı" adlanır.(4)

Beləliklə, ornament nədir?

Ornament (latınca ornamentum - bəzək) - rəngkarlıq, rəsm, heykəltəraşlıq və ya dekorativ sənət vasitələri ilə həyata keçirilən mücərrəd həndəsi və təsvir elementlərinin müntəzəm ritmik növbə və mütəşəkkil düzülüşü üzərində qurulan naxışdır, bəzəkdir.

Ornamentin tədqiqində çətin olan problemlərdən biri onun ilkin mənşəyinin, həmçinin tarixinin müəyyənləşdirilməsi və konkret hansı etnik qrupa mənsubluğunun deşifrə edilməsidir. Ornament çox qədim zamanlarda, paleolit dövründə meydana çıxdı, belə ki, insanın bəzəmək istəyi artıq mədəni inkişafın ilk mərhələlərində yaranıb və planetimizin bütün ən qədim xalqları arasında ibtidai formada da olsa istifadə olunub.

Ornament insan bədii mədəniyyətinin vəhdətini - bütün dövrlərin, bütün bəşəriyyətin keçmişini indi ilə birləşdirən fundamental dəyərlərini özündə əks etdirir. Ornamentin təbiəti, onun təbii daşıyıcısı kimi əşyanın mənşəyi məsələsindən kənarında nəzərə alınmır. Ornament öz motivlərini həndəsə, fauna və floradan götürür, və bu motivlər insan bədəninin və ətrafdakı əşyaların konturları ilə təklif edilə bilər.

Ornamental sənətdə motiv ornamentin bir hissəsi, onun əsas elementi kimi qəbul edilir. Motiv bir elementdən (sadə motiv) və ya plastik olaraq vahid ornamental bütövlükdə işlənmiş bir çox elementdən ibarət ola bilər.

Ornament qrafik, təsviri, heykəltəraşlıq, formasına görə- həndəsi və ya nəbati bəzən fantastik formalı, ola bilər, ona təsviri motivlər aid edilə bilər.

Ornament yarandığı gündən sənət və sənətkarlıq nümunələrinin, gildən, şüşədən, ağacdan və metaldan hazırlanmış məmulatların, müxtəlif toxuculuq məmulatlarının bəzədilməsi üçün əsas vasitələrdən biri olaraq qalmışdır.(2)

Ornamental kompozisiyaların müxtəlifliyi arasında ən çox eyni elementlərin bir-birindən müxtəlif məsafələrdə yerləşdiyi monokompozisiyaya (təkli, qapalı kompozisiya) diqqət yetirilir. Buna misal olaraq baş örtükləri, xalçalar, qobelenlər və bu və ya digər ornamental motivin üfüqi və ya şaquli istiqamətlərdə müntəzəm fasilələrlə təkrarlandığı, açıq struktura malik, rapport kompozisiyalar göstərmək olar.

Rapport yeni təkrarlanan nümunələr ən çox parçaların ornamentində, eləcə də memarlıq dekorasiyasında istifadə olunurdu. Rapport, motivlər və bitişik motivə olan məsafələr daxil olmaqla, təkrarlanan nümunənin kiçik bir hissəsidir. Motiv ornamentin bir hissəsidir, onun əsas elementidir. Motiv bir və ya bir neçə elementdən ibarət ola bilər.

İnnovativ texnologiyaların inkişafı dizaynerləri parçaların ornamental tərtibatında yeni texnika və stilizasiya üsulları yaratmağa sövq edir.

Bu gün tekstil dizaynının inkişafı birbaşa kompüter qrafikasının istifadəsi ilə bağlıdır. Qrafik dizayn universal bədii fəaliyyət sahəsidir və müəyyən dərəcədə fenomenal sayıla bilər. Müasir günümüzdə qrafiki dizaynerin fəaliyyətinin nəticələri əvvəllər ornamentin hökm sürdüyü yerlərdə görünür. Qrafik redaktorlardan toxuculuq məhsullarının dizaynının texnoloji zəncirində - motivin işlənməsindən tutmuş onun tətbiqi eskizlərinə qədər istifadə olunur. Müasir texnologiyalar süjetli ornamentini geniş və müxtəlif şəkildə istifadə etməyə imkan verir. XX əsrin sonlarında rəqəmsal çap texnologiyasının inkişafı parça üzərində süjetli ornament nümunələrinin geniş şəkildə istifadəsinə təsir göstərdi.

Parça üzərində istifadə olunan bir çox ornamentlər mədəniyyətin bir hissəsi hesab olunub, dizaynının inkişafının ümumi tendensiyaları ilə bağlıdır və XXI əsrdə daim müasir informasiya texnologiyalarının təsirinə məruz qalır.

Çoxəsrlik inkişaf dizayn texnologiyalarının nailiyyətlərini, ornamental konstruksiyaların naxışlarını və təsviri sənətdə stilistik meylləri parça naxışlarında birləşdirməyə imkan verdi.

Tekstildə istifadə olunan ornamentlər çox zaman rapport sxemlərinə əsaslanır. Rozetlərin, çərçivələrin və torvari ornamentlərin simmetriyası XX əsrin ortalarında kristalloqrafik simmetriyanı öyrənərkən riyaziyyatçılar tərəfindən təsvir edilmişdir.

Kompüter texnologiyasının geniş tətbiqi ilə yanaşı, təsvir olunan prinsiplər əsasında naxışların avtomatik yaradılması mümkün olmuşdu. Hələ də bəzi aspektlər daha dərin təhlil tələb edir ki, bu da bədii məlumatları kompüter mühitinə çevirməyə kömək edəcək.

. Əgər proqram təminatı ekranda bütün təkrarlanan elementləri dərhal görməyə imkan verərsə, bu problem tamamilə həll oluna bilər.

NedGraphics və AVA proqramları məqbul bir həll təklif edir, lakin yüksək qiymətə görə onları asanlıqla əldə etmək mümkün deyil. Bahalı proqram təminatının istifadəsi istehsal olunan məhsulların qiymətində özünü əks etdirir.(3)

Bundan əlavə, göstərilən proqram təminatında rapport daxilində motivlərin təşkili sxemləri əsasında sonsuz təkrarlanan uyğunluq ilə bəzək kompozisiyalarının tərtib edilməsi imkanı təmin edilmir.

Qeyd edək ki, hazırda ornamental rəssamın aləti kimi kompüter qrafikası proqramlarından kompleks istifadəyə dair heç bir metodik işlənmə yoxdur.

İnformasiya texnologiyaları və müxtəlif proqram təminatları rəssamların mənzərəli kətanlarını parça səthinə köçürməyə və dizayna fakturaların, rənglərin, gradient keçidlərin imitasiyasını təqdim etməyə imkan verir.

Bu texnika təsviri sənətin üç əsas növü (rəsamlıq, heykəltəraşlıq, memarlıq) ilə bədii sənətkarlığın əlaqəsini ortaya çıxarır.

Şrift qrafikasının dizaynda forma yaratma elementi kimi istifadəsi hazırda inqilabi bir addıma çevrilir. Şrift kompozisiyaları təkcə ornamental motiv kimi deyil, həm də informativ və reklam mesajlı rəsm kimi qəbul edilə bilər, yəni üzərində hər hansı ornament, rəsm çap edilən parçalar reklam məlumatının potensial daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Əgər XXI əsrin insanlarını həyəcanlandıran prioritet ideyalardan danışırıqsa, bəşəriyyətin, planetin və hər bir insanın gələcəyi ilə bağlı ekologiya, təhlükəsizlik və həyəcan ideyaları açıq şəkildə önə çıxır.

Bu fikirlər tekstil dizaynında, xüsusən də bitki motivlərinin şərhində öz əksini tapır. Aydın ki, bu ideyaların inkişafının iki istiqaməti var. Bitki motivlərinin şərhində istiqamətlərdən biri cəmiyyətdəki texnoloji tərəqqinin və bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı fikirlərin əksidir.

Beləliklə, parçalar üzərində bitki aləmini əks elətdirən ornamentlər müxtəlif formalarda- kiber çiçəklər, mutant çiçəklər, bionik çiçəklər ilə, bitkilər mistik bir parıltı ilə, həmçinin turşu rəng çalarları ilə təmsil oluna bilər. Parça üzərindəki bu nümunələr insanlarda görmə illüziyaları, pikselləşmə və kompüter xətası effektləri ilə müşayiət oluna bilər.

Bitki motivlərinin təfsirində başqa bir istiqamət təbiətə qayıdış, ətraf mühitin qorunmasıdır. Bu mövzu həyatın kövrəkliyini və keçiciliyini dərk edir, qeyri-sabit gözəlliyi qorumaq istəyini nümayiş etdirir.

Dizaynerlər tez-tez qurudulmuş çiçəklərin və otların fotosəkillərini və ya onların skan edilmiş rəqəmsal nüsxələrini ornament üçün bir əsas kimi istifadə edirlər. Vintaj florasına olan maraq dizayner Alexander McQueen-in işləri (Alexander McQueen) sayəsində yarandı.

Parçalarda müasir texnologiyalar vasitəsilə yaradılan bitki ornamental motivlərdə ən parlaq və cəlbedici mövzulardan biri tropiklərdir. Parça üzərində tropik motivlərdə çap ideyasının özü ekologiya ilə açıq şəkildə əlaqəyə malikdir və həmçinin təhlükəsizlik ideyasını insanlara aşılıyaraq, izləyicini gündəlik həyatın narahatlıq və problemlərinə yad olan səmavi yerə aparır.

Həmişə olduğu kimi, tropik ornament rənglərin üsyanıdır, lakin 2020-ci illərdə bu iğtişah yeni mənə kəsb etdi. Görüntü və əhval dəyişərək yerini, gecə tropiklərinə verdi və parçalar üzərindəki bu ornamental nümunələri aşağıdakı sözlərlə təsvir etmək olar.

Bu parçalarda artıq yaşılın parlaq çalarları gecə tropik meşə və bağlarının mürəkkəb palıtrasıyan əvəz olunaraq, özündə yaşıl və mavinin solğun rənglərini əks elətdirir. Təsvirin silueti ön plana çıxır.

Təsvir ayın sayrışan işığında kölgələrin oyununu əks elətdirir. Nəbati ornamentlər sanki qaralıqdan sıçrayaraq tamaşaçıya doğru gəlir. Müasir innovativ texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirilən bu parçalar çoxlu stilizə edilmiş detallarla tamamlanır (yarpaq damarları, çiçək rəngli ləkələr, əlavə həndəsi elementlər, dama, zolaqlar və s.).

2021-2022-ci illər üçün olan dəb proqnozlarında tropik ornamentlər yenidən rəng parlaqlığını əldə edir və təsvirin ifadəli tərzilə birlikdə "tropik kaos" obrazına çevrilir hansı ki, təzadlı, doymuş rənglər, kələ-kötür ləkələr, minimum tərffüat, təbəqələşmə, pozulmuş ritm, minimal miqdarda istifadə olunan fon vasitəsilə təsvir edilə bilər.

Belə bir ornamentin əsas vəzifəsi tamaşaçıda maksimum müsbət emosional təsir yaratmaq, günəş şüaları vasitəsilə təbiətin iğtişah hissini əks elətdirməkdir. Beləliklə, eyni mövzu daxilində bir neçə mövsümdə tamamilə fərqli görüntülər yayımlana bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYHISI:

1. Назаров Ю.В., Попова В.В. Инновационный текстиль. Основные виды и области применения. Международный научно-исследовательский журнал. - 2016. - №10(52).
2. Семёнова В.В. Дизайн и развитие новых технологий (тезисы)/ А.А. Баделин /В сб.: Дни

науки - 2005: всероссийская научно-техн.конференция студентов и аспирантов - СПб.: СПГУТД, 2005. - С.156.

3. Амосова Э.Ю. Влияние инновационных технологий и материалов на формирование модных тенденций в развитии костюма [Текст]: дис. канд. техн. наук: 17.00.06: защищена 22.12.2010. - М., 2010. - 198 с.

Гюнай Афрасиаб ДЖАВАДЗАДЕ
Школа дизайна UNEC,

**ПРИМЕНЕНИЕ ОРНАМЕНТОВ В СОВРЕМЕННОМ ДИЗАЙНЕ ТКАНЕЙ НА
ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

Резюме

Современные ткани несут сегодняшние следы в стиле, технике композиции, цветовых оттенках, технологических особенностях дизайна и технических возможностях производства. Развитие инновационных технологий побуждает дизайнеров создавать новые приемы и методы стилизации в орнаментальном оформлении тканей. В связи с этим развитие текстильного дизайна сегодня напрямую связано с использованием компьютерной графики. Именно этим темам посвящена данная статья.

Ключевые слова: *Инновационные технологии, орнамент, дизайн, модельеры*

Gunay Afrasiab JAVADZADE
UNEC School of Design, teacher

**APPLICATION OF ORNAMENTS IN MODERN FABRIC DESIGN BASED ON
INNOVATIVE TECHNOLOGIES**

Summary

Modern fabrics bear today's traces in style, composition techniques, color shades, technological features of design and technical possibilities of production. The development of innovative technologies prompts designers to create new techniques and stylization methods in the ornamental design of fabrics. In this regard, the development of textile design today is directly related to the use of computer graphics. These are the topics addressed in this article.

Key words: *Innovative technologies, ornament, design, fashion designers*

Daxil olub: 26.11.2023

İbrahim Qədim oğlu QULİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dosent
E-mail: i.quliyev68@mail.ru

Abbas Elçin oğlu QULİYEV
Azərbaycan Unuversiteti, magistrant
E-mail: abbas.quliyev8248@gmail.com

AQRAR SEKTORUN İNVESTİSİYALAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİNİN VƏ MEYLLƏRİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Aqrar sahənin investisiyalaşdırılması digər sahələrlə müqayisədə daha riskli olmasına baxmayaraq, həm də kifayət qədər vacibdir. Təbii-iqlim şəraitindən asılılıq sahə riskini artırmaqla investisiya cəlbediciliyini azaldır. Buna baxmayaraq, sahənin inkişafının maddi-texniki təminatının lazımı səviyyədə olmaması aqrar istehsalın məhsuldarlığının aşağı olması səbəbindən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə təhlükə yaradır. Ona görə də sahənin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi bir vəzifə olaraq, daim aktualdır.

Təqdim olunan məqalədə aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarının dəyişməsi meylləri statistik təhlil metodlarının tətbiqi əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: investisiya, gəlir, bazar, məhsuldarlıq, səmərəlilik, innovasiya.

UOT:336

JEL:F02

DOI: <https://doi.org/10.54414/BMZN4191>

Giriş

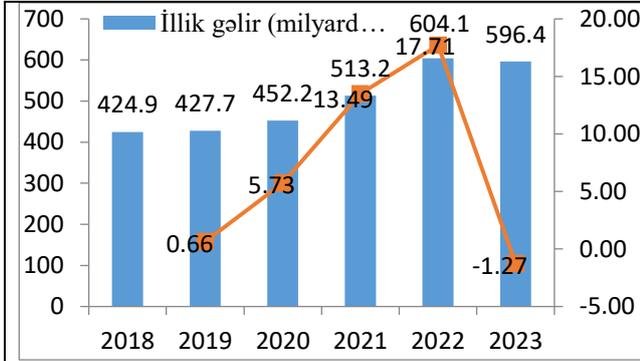
Aqrar sektora investisiya qoyuluşları həm iqtisadi və həm də eyni zamanda sosial tərəqqisi üçün strateji addım kimi qiymətləndirilir. Aqrar sektora investisiya qoyuluşları məhz əhali sayının getdikcə sürətlə artmağa davam etməsi baxımından ciddi narahatlıq doğuran qlobal ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həlli baxımından səmərəli həll yolları təklif edir. Bu sektor, spesifik olaraqda İEOÖ-də bəşəriyyətin böyük bir hissəsi üçün məhz əsas dolanışq mənbəyi rolunda çıxış etməkdədir. Həmçinin qeyd etməliyik ki, bir çox ölkələrin iqtisadi sabitliyi baxımından aqrar sektorun tərəqqisi spesifik olaraq zəruridir, belə ki, aqrar sektoru həmin ölkələrin iqtisadiyyatlarının məhz əsas hissəsini təşkil etməkdədir. Aqrar sektora yatırılan investisiyalar həm də iqlim dəyişikliyinə ortaya çıxardığı müvafiq çağırışlara da çevik strateji reaksiya rolunu oynayır. Belə ki, aqrar sektora qoyuluşlar davamlı əkinçilik təcrübələrinin

mənimsənilməsinə zəruri edir və həmçinin asanlaşdırır. Bundan əlavə, sektorun məhsul genetikası, suvarma və təsərrüfat idarəetmə sistemləri kimi müvafiq sahələrdə texnoloji irəliləyişlər hesabına mövcud innovasiya potensialı da onu dinamik və sürətli şəkildə inkişaf edən bir sektora çevirmiş olur. Buradakı sərmayələr həm cari, həm də gələcək ərzaq tələblərinə cavab verərək məhsuldarlıqda və eyni zamanda səmərəlilikdə müvafiq əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb ola bilər.

Əlavə olaraq, aqrar sektor qlobal bazarda əsas töhfəçi rolunda çıxış edir, belə ki, bu sektorun məhsulları qlobal olaraq ticarət edilən əsas əmtələrdən biridir. Bu, kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşunu təkcə daxili siyasət məsələsi baxımından deyil, həm də qlobal iqtisadi dinamika baxımından mühüm amil edir. Beləliklə, sadalanan bu amillər problemin aktuallığını və onun aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsinin əhəmiyyətliliyini təsdiq edir.

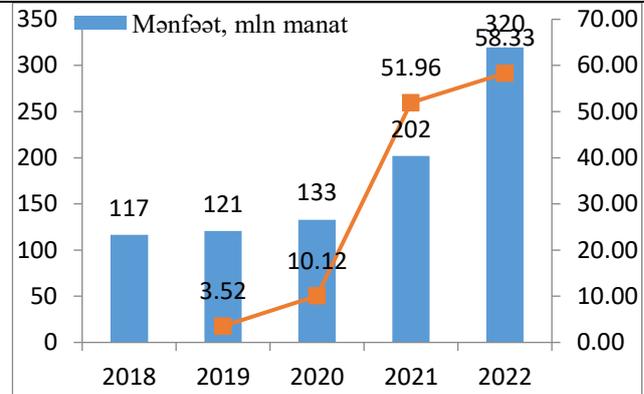
Aqrar sektorun inkişafı göstəricilərinin müqayisəli təhlili. Aqrar sektor bir çox inkişaf etmiş və həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatının bazis hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan dünyanın inkişaf etmiş

ölkələrindən olan ABŞ-da aqrar sektorun inkişafı ilə bağlı göstəricilərin dəyişməsi meyllərinin nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğun sayılır.

Qrafik 1. ABŞ-da aqrar sektordan əldə edilən gəlirlərin miqdarı, mlrd. dollar.

Mənbə: [2].

Qrafik 2. Azərbaycanda aqrar sektor üzrə mənfəətin illər üzrə dəyişməsi göstəriciləri.

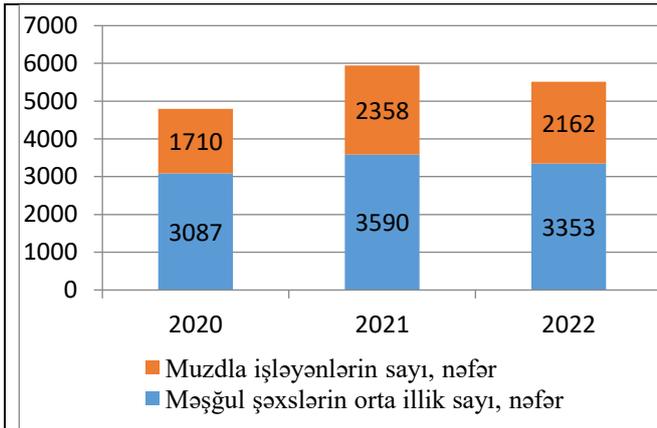
Mənbə: [3].

ABŞ-ın kənd təsərrüfatı sahəsi və ümumilikdə kənd həyatı məhz 20-ci əsrdə kifayət qədər böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. XX əsrin əvvəllərində aqrar sektor üzrə əmək məhz daha çox intensiv idi və bu, ABŞ əhalisinin demək olar yarısından çoxunun yaşadığı kənd ərazilərində çoxsaylı kiçik təsərrüfatlarda baş verirdi. Digər bir yandan, XXI əsrdə aqrar sektor istehsalı ABŞ əhalisinin dördüdə birindən azının yaşadığı kənd bölgələrində daha az sayda iri, ixtisaslaşmış təsərrüfatlarda cəmləşmişdir. Göründüyü kimi, ABŞ-da 2023-cü ildə aqrar sektordan əldə edilən gəlirlər 596,4 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bu da məhz 2022-ci illə müqayisədə 1,27 faiz azdır. Qeyd edilən göstərici 2018-ci illə müqayisədə isə 40,3 faiz artım təşkil etmişdir.

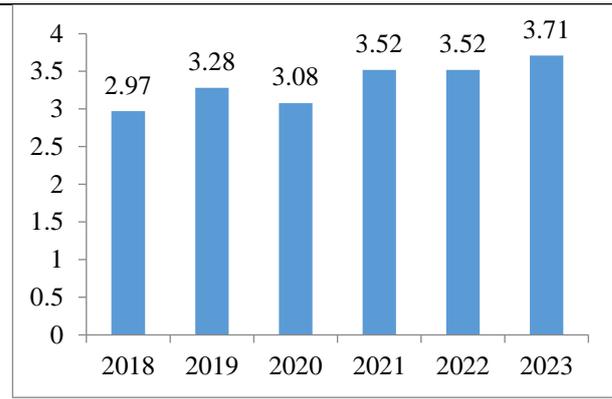
Göründüyü kimi, Azərbaycanda aqrar sektor üzrə mənfəət göstəriciləri son 5 illik dövrdə artım tendensiyası göstərmişdir. 2023-cü ildə aqrar sektor üzrə mənfəət göstəricisi 320 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da məhz 2018-ci ildəki ilə müqayisədə 2,7 dəfə çoxdur. İllər üzrə ən böyük illik artım da məhz 2022-ci ildə qeydə alınmışdır – 58,33% artım təşkil etmişdir.

Gördüyümüz kimi, Azərbaycanda aqrar sektor üzrə 2022-ci ildə 3353 sahibkarlıq subyekti mövcud idi ki, bu da 2021-ci illə müqayisədə 6,4% azalma tendensiyası göstərmişdir. Ümumiyyətlə, son dövrdə məhz 2020-ci ildə ölkəmizdə aqrar sektor üzrə təsərrüfat subyektlərinin sayı və maddəli işçilər rekord həddə (müvafiq olaraq 16,3% və 37,9%) artmışdır ki, bunun da səbəbi məhz pandemiya dönməsində müəssisələrin bağlanması və müvəqqəti fəaliyyətlərini dayandırması ilə əlaqədar olaraq regionlardan olan insanların əksəriyyətinin öz doğma rayon və kəndlərinə üz tutaraq orada təsərrüfatla məşğul olmaları olmuşdur.

Aqrar sektorda investisiya qoyuluşlarının dinamikasının təhlili. Aqrar sektor, günümüzdə dünya iqtisadiyyatının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Ümumilikdə, aqrar sektorun inkişafının qlobal iqtisadiyyatda rolu ilə bağlı aşağıdakı statistik göstəriciləri nəzərdən keçirək. Qrafik 4-də aqrar sektor üzrə məhsul istehsalının ümumi dəyəri göstəricisi öz əksini tapmışdır.

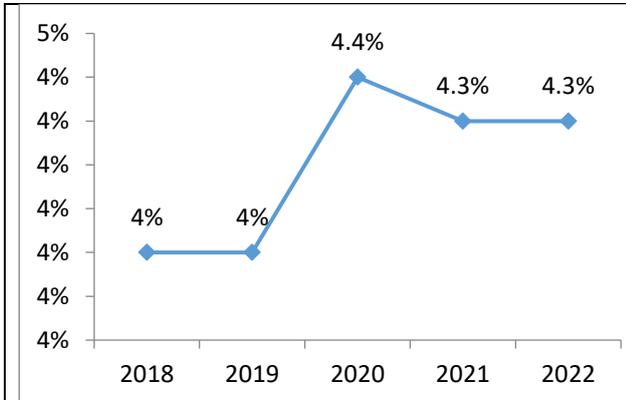
Qrafik 3. Azərbaycanda aqrar sektor üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul şəxslərin və onlardan muzdlu işləyənlərin orta illik sayı göstəriciləri.
Mənbə: [4].

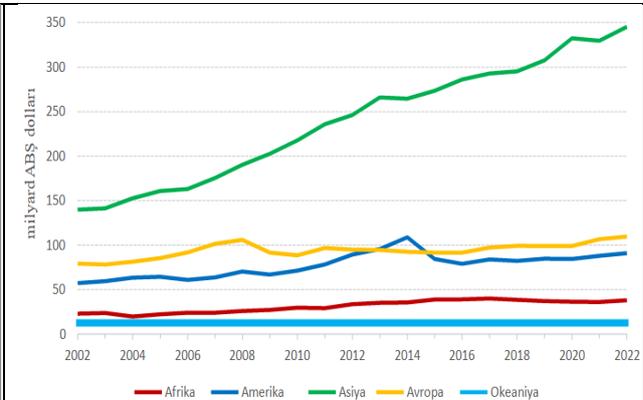
Qrafik 4. Aqrar sektor üzrə ümumi istehsal dəyəri göstəricisi (trilyon ABŞ dolları ilə ifadədə).
Mənbə: [5].

Göründüyü kimi, aqrar sektorda istehsal edilən məhsulun ümumi dəyəri 2018-ci ildə 2,97 trilyon dollar təşkil etdiyi halda, 2023-cü ildə yüksələrək 3,71 trilyon dollara çatmışdır ki, bu da təxminən 25 faiz artım deməkdir.

Ardıcıl olaraq, Qrafik 5-də isə aqrar sektorda yaradılan əlavə dəyərin kəmiyyətinin qlobal ÜDM-də olan payı (faizlə) göstərilmişdir.

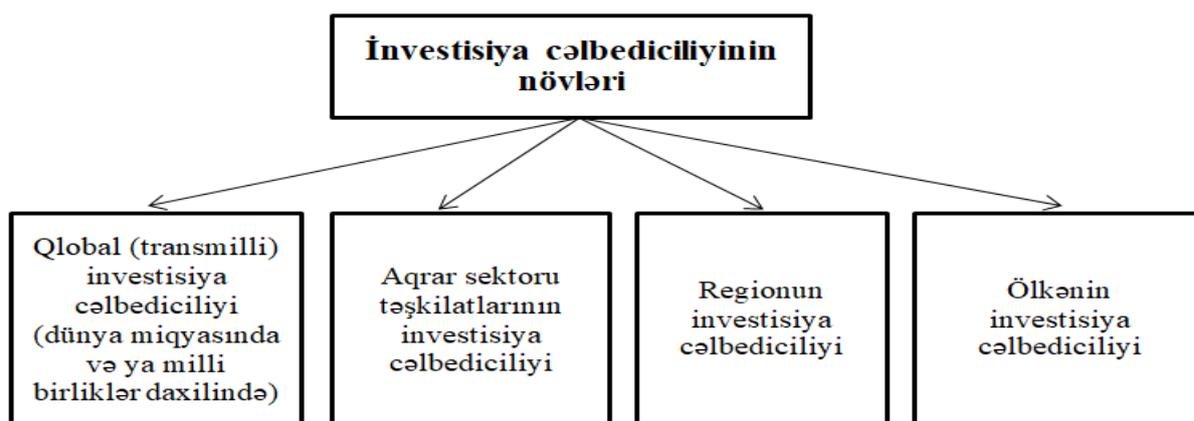
Qrafik 5. Aqrar sektor üzrə əlavə dəyərin qlobal ÜDM-də olan payı, faizlə.
Mənbə: [6].

Qrafik 6. Aqrar sektorda regionlar üzrə ümumi əsas kapitalın formalaşması.
Mənbə: [7].

Göründüyü kimi, aqrar sektor üzrə əlavə dəyər həcminin qlobal ÜDM-də olan payı 2018-ci ildə 4% olduğu halda bu göstərici 2022-ci ildə 4,3%-ə yüksəlmişdir. Təbii ki, aqrar sektorun bu qədər inkişaf etməsinin əsas səbəblərindən biri də investisiya cəlbinin artırılmasıdır. Ümumilikdə investisiya qoyuluşunun məqsəd və

vəzifələrinin müxtəlif olması bizə məhz investisiya cəlbediciliyinin tipologiyasını formalaşdırmağa imkan verir. Sosial-iqtisadi sistemdə investisiya məqsədlərinin həyata keçirilməsi dərəcəsindən asılı olaraq, aqrar sahə üzrə investisiya cəlbediciliyinin aşağıda göstərilmiş növlərini ayırmaq olar.

Sxem 1. Aqrar sektor üzrə investisiya cəlbediciliyinin növləri.

Mənbə: [1,s.211].

Hal-hazırda aqrar sektorun inkişafı və bu sektorda biznes subyektlərinin fəaliyyətlərinin perspektivləri bir sıra faktorlarla ciddi şəkildə məhdudlaşdırılır. Bu faktorların arasında ən önəmlisi məhz rəqabətlik faktorudur. Aşağıdakı qrafik aqrar sektor üzrə əsas kapitalın formalaşması statistik göstəricilərinin müxtəlif regionlar üzrə dinamikasını əks etdirmişdir.

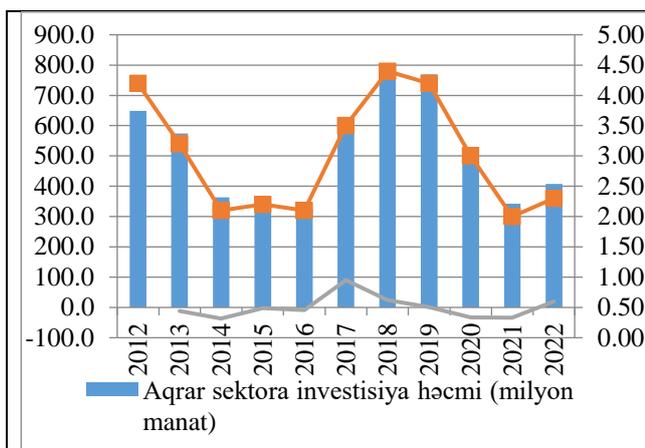
Aqrar sektorda əsas kapitalla olan qlobal investisiya qoyuluşu göstəriciləri müvafiq sektora olan fiziki investisiyaların illik həcmi əks etdirir. Qlobal miqyasda bu göstəriciyə baxdıqda görürük ki, 2012-ci ildə 476 milyard dollar təşkil etdiyi halda, 2022-ci ildə məhz artaraq 597 milyard dollara çatmışdır. Bu artım təxminən orta illik 2,3 faizlik bir artımı təşkil edir ki, bu da özlüyündə əvvəlki onillikdəki illik orta artımdan (3,9 faiz) daha aşağı göstəricidir.

Asiyada son on ildə ən yüksək orta illik artım (3,4 faiz) qeydə alınıb, belə ki, 2012 və 2022-ci illərin müqayisəsində müvafiq olaraq aqrar sektora məhz 246 və 345 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur. Onlardan sonrakı mövqedə məhz Avropa regionu qərarlaşmışdır ki, burada da investisiya həcmi orta illik 1,4%-lik artımla 95 milyard dollar dollardan 110 milyard dollara yüksəlmişdir. Üçüncü yerdə isə 34 milyard dollardan 38 milyard dollara orta illik 1,3 %-lik artımla Afrika dayanmışdır. Okeaniya regionunda olan orta illik artım 0,8%, Amerikada isə cəmi 0,2% təşkil etmişdir.

Son illərə (2020-2022) nəzər saldıqda kənd təsərrüfatına əsas kapital qoyuluşunun dəyişməsi fərqli mənzərə ortaya çıxarır. Qlobal miqyasda ümumilikdə son 20 ildə orta illik artım

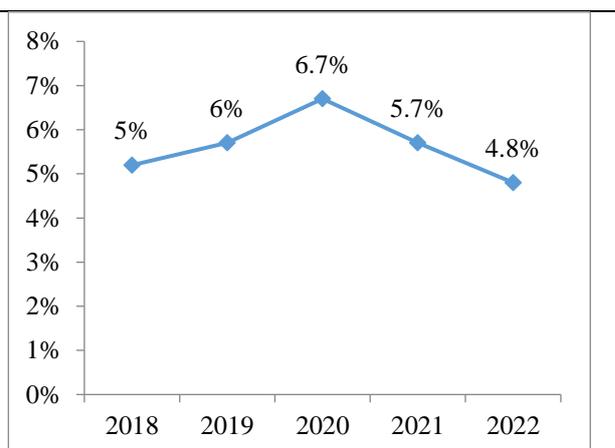
tempi 2,9 faiz təşkil edir ki, bu da son onilliyin artım tendensiyasından yüksəkdir. Bu tendensiya Okeaniya, Avropa və Amerikanın aparıcı mövqedə dayanması ilə dəstəklənir, belə ki, burada son 20 ildə orta illik artım müvafiq olaraq 5,7%, 5,2% və 3,7% səviyyəsində qiymətləndirilmiş və bu regionlar Afrika və Asiyanı (müvafiq olaraq 2,3 faiz və 1,9 faiz) qabaqlamışdır. Bu göstəricilərin son 10 ildə aşağı olmasının əsas səbəbləri sırasında məhz COVID-19 pandemiyası ilə bağlı məhdudiyətlər səbəbindən 2020-2021-ci illər arasında kənd təsərrüfatına olan investisiya cəlbediciliyinin aşağı düşməsinə qeyd edə bilərik.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda aqrar sektora investisiya qoyuluşları dalğalanmalar yaşasa da, əsasən son illərdə azalma tendensiyası göstərmişdir. Bu göstərici 2012-ci ildə 648,8 milyon manat olduğu halda, 2022-ci ildə 408 milyon manata enmişdir ki, bu da 37,1 faiz azalma deməkdir. Ümumi investisiya həcmində olan payı göstəricisinə gəldikdə isə bu göstərici 2012-ci ildə 4,2 faizdən 2022-ci ildə 2,3 faizə enmişdir. Aqrar sektora investisiya göstəricisi özünün ən yüksək illik faiz artımına 2017-ci ildə (90,03 faizə) və ən aşağı illik faiz artımına isə 2014-cü ildə (-36,64 faiz) malik olmuşdur. Aqrar sektora olan investisiyaların ümumi investisiya həcmində olan payı isə özünün ən yüksək göstəricisinə 2018-ci ildə (4,4 faiz) və ən aşağı göstəricisinə isə 2021-ci ildə (2 faiz) malik olmuşdur.

Qrafik 7. Azərbaycanda aqrar sektora investisiya qoyuluşu həcmi, onun ümumi investisiya qoyuluşlarında payı və illik faiz dəyişməsi göstəriciləri.

Mənbə: [8]

Qrafik 8. Azərbaycanda aqrar sektor üzrə yaradılmış əlavə dəyər həcmi Azərbaycanın ÜDM-də olan payı, faizlə.

Mənbə: [9].

Göründüyü kimi, Azərbaycanın aqrar sektoru üzrə yaradılmış əlavə dəyər həcmi ölkəmizin ümumi ÜDM-ində olan payı göstəricisi 2022-ci ildə 4,8% təşkil etmişdir ki, bu da qlobal orta göstəricidən daha yuxarıdır. Ümumiyyətlə, son 5 illik dövr üzrə bütün illərdə ölkəmizdəki bu göstərici qlobal orta göstəricidən daha yüksək olmuşdur ki, bu da özlüyündə məhz aqrar sektorun ölkəmizdəki inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Nəticə

Beləliklə, aqrar sahənin inkişafında investisiyalar əhəmiyyətli rol oynayır. Araşdırdığım tendensiyalardan məlum olmuşdur ki, bu sektora qoyulan investisiyaların həcmi və payı son on illikdə həm qlobal təcrübədə və həm də Azərbaycanda əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bunun əsas səbəbləri isə məhz Covid-19 pandemiyası, bununla yanaşı, Rusiya-Ukrayna müharibəsi və digər siyasi-iqtisadi proseslər fonunda beynəlxalq ticarətin zəifləməsi olmuşdur. Azərbaycanda isə aqrar sektora investisiya qoyuluşlarının zəifləməsi səbəbləri məhz yuxarıda sadalanan təyilləri ilə yanaşı həm də iqlim amili və bunun fonunda su ehtiyatlarının tükənməsinin torpağın funksionallığına və oradan əldə edilən

səmərənin azalmasına səbəb olmasındır. Bütün bunlar bir daha aqrar sektorun inkişafı üzrə dövlət tərəfindən daha dərin və ardıcıl islahatların keçirilməsi tələbini qarşıya qoyur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. [Hacıyeva Z.E. \(2021\). Milli iqtisadiyyatda aqrar sahibkarlığın rolunun artırılması istiqamətləri. İnformasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın davamlı inkişaf problemləri, s.210-214.](#)
2. <https://www.statista.com/statistics/196099/total-us-gross-farm-income-since-2000/>
3. https://www.stat.gov.az/source/agriculture/az/km/001_1.xls
4. https://www.stat.gov.az/source/agriculture/az/km/001_1F.xls
5. <https://www.statista.com/outlook/io/agriculture/worldwide#revenue>
6. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?end=2022&start=2018>
7. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/CS>
8. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/az/1.7.xls>
9. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?end=2022&locations=AZ&start=201>

Гадим оглы Гулиев ИБРАГИМ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, доцент

Аббас Эльчин оглы ГУЛИЕВ

Университет Азербайджан, магистр

АНАЛИЗ НАПРАВЛЕНИЙ И ТЕНДЕНЦИЙ ИНВЕСТИКОВАНИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА

Резюме

Несмотря на то, что инвестирование в аграрный сектор является более рискованным, чем в другие отрасли, оно также является достаточно важным. Зависимость от природно-климатических условий снижает инвестиционную привлекательность, увеличивая риск отрасли. Тем не менее, отсутствие материально-технического обеспечения разработки месторождения представляет угрозу продовольственной безопасности страны из-за низкой продуктивности сельскохозяйственного производства. Поэтому повышение инвестиционной привлекательности отрасли является задачей, которая всегда актуальна.

В представленной статье на основе применения методов статистического анализа исследованы тенденции инвестиций в аграрный сектор.

Ключевые слова: *инвестиции, доход, рынок, производительность, эффективность, инновации.*

Ibrahim Gadim GULIYEV

Azerbaijan State Economic University, associate professor

Abbas Elchin GULIYEV

Azerbaijan University, graduate student

ANALYSIS OF INVESTMENT DIRECTIONS AND TRENDS OF THE AGRICULTURAL SECTOR

Summary

Despite the fact that investing in the agricultural sector is more risky than other sectors, it is also quite important. Dependence on natural-climatic conditions reduces investment attractiveness by increasing the risk of the sector. Nevertheless, the lack of material and technical support for the development of the field poses a threat to the country's food security due to the low productivity of agricultural production. Therefore, increasing the investment attractiveness of the field is a task that is always relevant.

In the presented article, trends in investment in the agricultural sector were investigated based on the application of statistical analysis methods.

Keywords: *investment, income, market, productivity, efficiency, innovation.*

Daxil olub: 12.12.2023

Elnur Qara oğlu ALLAHVERDİYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı,

**ORQANİK KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ
SKANDİNAVIYA ÖLKƏLƏRİNİN TƏCRÜBƏSİ****Xülasə**

Tədqiqatın məqsədi – orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində Skandinaviya ölkələrinin təcrübəsinin araşdırılması və müvafiq nəticələrin çıxarılmasından ibarətdir. Skandinaviya ölkələrinin yüksək keyfiyyətli orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal edilməsi mexanizmləri və yanaşmaları təhlil olunmuşdur. Xüsusilə, Danimarka və İsveçin bu sahədə təcrübəsinin üstün cəhətləri açıqlanmışdır. Norveç, Finlandiya, İslandiya kimi yüksək həyat şəraitinə malik ölkələrdə də orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi prioritetləri baxılımdır. Qlobal transformasiyalar və təhdidlər nəzərə alınmaqla, orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə Skandinaviya ölkələrinin təcrübəsi üzrə bir qrup vacib məsələlər ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatın metodu – kimi bir sıra elmi metodlardan, təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, Skandinaviya ölkələrinin orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üzrə müxtəlif tədqiqatçıların elmi əsərlərinə də istinadlar edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – müasir dövrdə məqalədə verilmiş elmi-praktiki nəticələrdən orqanik kənd təsərrüfatı infrastrukturunun və mexanizmlərinin formalaşdırılması, bu istiqamətdə fəaliyyət strategiyalarının hazırlanması ilə əlaqədar faydalı ola bilər.

Açar sözlər: qloballaşma, Skandinaviya ölkələri, kənd təsərrüfatı, orqanik kənd təsərrüfatı, orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri, orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri, Skandinaviya ölkələrinin mütərəqqi təcrübəsi.

JEL: Q00; Q10; O13; J43; P48**UOT:** 338.43**DOI:** <https://doi.org/10.54414/LIZC5904>**Giriş**

Dünya kənd təsərrüfatının inkişafının müasir tendensiyaları kənd təsərrüfatı istehsalının orqanik istiqamətinin genişlənməsinin zəruriliyini göstərir. Orqanik kənd təsərrüfatı olmadan müasir beynəlxalq kənd təsərrüfatı sənayesinin davamlı inkişafı perspektivsiz görünür. Bu, təkcə insanların deyil, habelə bütün planetin sağlamlığı ilə əlaqəli kənd təsərrüfatı sənayesinin həddindən artıq kimyəviləşdirilməsinin son dərəcə zərərli nəticələri haqqında cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasının artması ilə bağlıdır. Orqanik istehsalın qida təhlükəsizliyinə, kənd yerlərinin inkişafına, ətraf mühitə, karbon emissiyalarının azaldılmasına və həyatımızın digər sosial-iqtisadi və ekoloji aspektlərinə müsbət təsiri çoxlu elmi araşdırmalar və təcrübələrlə sübut edilmişdir. Son illərdə qlobal orqanik sferanın fəal inkişafı daha çox qlobal informasiya cəmiyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. Bir

çox ölkələrin vətəndaşları müasir informasiya və kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə orqanik məhsulların ənənvi məhsullarla müqayisədə üstünlüklərini dərk etmək imkanı əldə edirlər. Bu, bir çox ölkələrdə orqanik məhsullara tələbatın sürətli artımı ilə bağlıdır. Bu məsələdə aydın konseptual aparat formalaşdırmaq əsas vəzifələrdən biridir. Orqanik qida məhsullarının istehsalı son dövrlərdə dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında ən sürətlə inkişaf edən proseslərdən biridir. Bu gün dünyada orqanik istehsalın artım tempi ərzaq bazarının artımından 2,8 dəfədən çox yüksəkdir. Müxtəlif obyektiv səbəblərdən orqanik məhsullara istehlakçılar arasında daha çox tələbat yarandığından bu göstərici ildən-ilə artır. Xüsusilə, inkişaf etmiş ölkələrdə istehlakçıların üstünlüklərinin monitorinqi və sosioloji sorğuların nəticələri göstərir ki, orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının pərakəndə satış qiymətlərinin orta

səviyyəsinin daha yüksək olmasına baxmayaraq, onlara tələbat artır və bu, əsasən sağlam həyat tərzini arzusu ilə şərtlənir.

Orqanik kənd təsərrüfatı ekoloji cəhətdən zərərli mineral gübrələrdən, pestisidlərdən, bitki böyüməsini tənzimləyənlərdən, yem əlavələrindən və geni dəyişdirilmiş orqanizmlərdən istifadə etmədən orqanik məhsullar əldə etməyə yönəlmiş kənd təsərrüfatı istehsalı sistemidir. Orqanik məhsulların istehsalında bitki və heyvan məhsullarlığının artması insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün təhlükəsizliyi təmin edən vasitə və texnologiyalardan istifadə etməklə baş verir. Burada prioritetlər zərərvericilərə və əlaq otlarına qarşı mübarizənin bioloji üsulları, növbəli əkinçilikdən istifadə, aqrolanşaft əkinçiliyi, torpağın becərilməsinin resursa qənaət üsulları, heyvanların təbii otlaqlarda saxlanması, kimyəvi baytarlıq preparatlarından istifadədən yayınma və s.dir. Qeyd edək ki, orqanik istehsal sisteminin son məqsədi cəmiyyəti təhlükəsiz və keyfiyyətli qida məhsulları ilə təmin etmək, ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılmasıdır.

Məqalədə əsas məqsəd orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılmasında və inkişaf etdirilməsində Skandinaviya ölkələrinin təcrübəsini tədqiq etməkdir. Skandinaviya Şimali Avropanın əsasən Skandinaviya yarımadasından ibarət böyük bir bölgəsidir. Coğrafi baxımdan, Skandinaviya yarımadası Avropanın ən böyük yarımadasıdır, Arktika Dairəsindən Baltik dənizinin sahillərinə qədər uzanır. Bu gün Skandinaviya regionuna Danimarka, İsveç, Norveç, İslandiya və Finlandiya kimi ölkələri daxil edirlər. Bu ölkələrin timsalında orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılması və inkişaf etdirilmə məsələlərini tədqiq edək.

Orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində Danimarka və İsveçin təcrübəsi

İlk öncə, Danimarkada orqanik kənd təsərrüfatının formalaşması xüsusiyyətlərini və dövlət tərəfindən bu istiqamətdə görülən tədbirlərə diqqət yetirək. Danimarka təcrübəsi orqanik kənd təsərrüfatının inkişafında maraqlıdır. Danimarkada orqanik kənd təsərrüfatının formalaşması XX əsrin ikinci yarısında başlamışdır. Bu ölkədə 1981-ci ildə fermerləri, emalçıları, istehlakçıları və müstəqil nəzarətçiləri əhatə edən orqanik kənd təsərrüfatı təşkilatı, 1982-ci ildə Orqanik Kənd

Təsərrüfatı Kolleci, 1985-ci ildə orqanik əkinçilik üzrə məsləhət xidməti yaradılmışdır. Danimarkada orqanik hərəkətin tələbi ilə hökumət 1987-ci ildən başlayaraq həm standartları (texniki rəqlamentlər adlanır), həm də sertifikatlaşdırma proqramını təsis etdi [1, s.73]. 1987-ci ildə "Orqanik Kənd Təsərrüfatı haqqında" Qanun qəbul edildi və təşəbbüsləri təşviq etmək və ekoloji siyasətləri uyğunlaşdırmaq üçün Orqanik Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Şurası yaradıldı. 1990-cı ildə müştərilərin və istehlakçıların inamını artırmaq üçün ticarət təşkilatlarını orqanik məhsulların yayılmasına təşviq etmək və cəlb etmək üçün orqanik sertifikatlı məhsulların etiketlənməsi üçün dövlət nəzarət markası təsdiq edilmişdir. 1995-ci ildən bəri Danimarka orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı üçün davamlı olaraq təşəbbüslər irəli sürür. 1996-cı ildə bu sahədə tədqiqatları əlaqələndirən orqanik əkinçilik üzrə tədqiqat mərkəzi yaradılmışdır [2, s.546-547]. Danimarkada dövlət qurumlarında orqanik kənd təsərrüfatının həcmnin artırılmasına və orqanik qida məhsullarının istehlakının artırılmasına yönəlmiş proqram hazırlanıb. Bundan əlavə, dövlət yüksək keyfiyyətli orqanik məhsul istehsalçıları maliyyə cəhətdən dəstəkləyir, onlara müxtəlif subsidiyalar verir, pulsuz orqanik sertifikatlaşdırma və dövlət yoxlamasından keçir, orqanik tədqiqatlara subsidiya verir. Dövlətin reallaşdırdığı tədbirlər bu sahənin sabit artımını göstərir, bunu orqanik kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsinin daim artması, eləcə də orqanik məhsulların istehlakının artması sübut edir. Daha orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı dövlətin ətraf mühitin əlverişli vəziyyətində və əhalisinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında bilavasitə maraqlı olduğunu göstərir. Hazırda Danimarka orqanik qida və içki satışında ən yüksək bazar payına malikdir. Demək olar ki, bütün Danimarkalılar (93%) vaxtaşırı orqanik məhsullar alırlar. Supermarketlər orqanik bazarın inkişafına təkan verir və orqanik məhsulların demək olar ki, 85%-i supermarketlərin daxilində, təxminən 10%-i qida xidmətində, 5%-i ərzaq bazarlarında, təsərrüfat mağazalarında və s.-də satılır. Danimarkada açıq bazarlar demək olar ki, mövcud deyil, supermarketlər dominant satış məntəqələridir və həmin marketlər istehlakçıları cəlb etmək üçün orqanik məhsullardan istifadə edirlər. Supermarketlər son 10 ildə geniş çeşiddə və

rəqiblərindən daha ucuz orqanik məhsullar təklif etmək üçün dəqiq strategiya qəbul ediblər. Bəzi orqanik məhsullar qiymət baxımından adi məhsullarla müqayisə edilə bilər. Danimarkadakı supermarketlər istehlakçı davranışları ilə bağlı çoxlu araşdırmalar aparıblar. Orqanik toyuq adi toyuqdan təxminən üç dəfə bahadır. Orqanik yerkökü, kartof, yumurta və süd adi məhsulların qiymətlərindən məhdud qiymət fərqi malikdir. 2009-cu ildə Danimarka Hökuməti ilk dəfə olaraq 2020-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edən Orqanik Fəaliyyət Planı'nda orqanik torpaqların ikiqat artırılması məqsədlərini müəyyənləşdirmişdir. Həmin məqsədlər sırasına 2020-ci ilə qədər uşaq bağçalarında, məktəb mətbəxlərində, qocalar evlərində və s.-də istifadə ediləcək orqanik məhsulların payının 60%-ə çatdırılması da daxil edilmişdir [3, s.2-7]. Danimarkanın Orqanik Kənd Təsərrüfatı Fondu 2023-cü il ərzində kənd təsərrüfatı istehsalı (orqanik məhsuldarlığın artırılması), ixracın təşviqi, milli bazarın inkişafı, bilik və bacarıqların artırılması və digər istiqamətlər üzrə inkişaf planlarını reallaşdırmaq üçün 6 milyon avro ayırmışdır. Məqsəd həm Danimarkada, həm də xaricdə tələbi stimullaşdırmaqdır. Sertifikatlaşdırma və yoxlamalar müəssisələr üçün pulsuzdur. Orqanik istehsalda daxil olmaq mümkün qədər asanlaşdırılır. Danimarka orqanik təchizat zəncirinin inkişafı onu dəstəkləyən bir çox maraqlı tərəflərlə (qida şirkətləri, fermerlər, istehlakçılar və siyasətçilər) əməkdaşlığa əsaslanır. Danimarka təcrübəsi göstərir ki, bu, orqanik kənd təsərrüfatının sabit inkişafına zəmanət verən qanunvericiliyin mövcudluğu, gələcək üçün orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı konsepsiyaları, orqanik məhsul istehsalçılarının subsidiyaları və s.-dir ki, bu da ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşmasına və ölkə əhalisinin ümumi sağlamlıq səviyyəsinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

Orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılması və inkişafı sahəsində İsveç təcrübəsi də maraq doğurur. İsveç orqanik istehsalda dünyanın "ən orqanik" ölkələrindən biridir. 1992-ci ildən bəri orqanik əkinçiliyə yönəlmiş tədqiqat proqramları mövcuddur. İsveçdə orqanik kənd təsərrüfatı üçün vahid standartlar və tələblər KRAV (Kontrollföreningen för Alternativ Odling - Alternativ Kənd Təsərrüfatı İstehsalına Nəzarət Assosiasiyası) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

İsveçdə orqanik əkinçiliyi tənzimləyən heç bir milli sertifikatlaşdırma orqanı və ya qanunvericilik yoxdur. Bu sahədə idarəetməni Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və yem idxalı məsələlərinə nəzarət edən), habelə orqanik məhsulların emalı və idxalına nəzarət edən Qida Nazirliyi həyata keçirir [4, s.52; 5, s.41]. İsveç hökuməti 2030-cu ilə qədər ölkənin əkin sahələrinin 30%-ni orqanik əkinçilik etməyi hədəfləyir. Bu hədəfi dəstəkləməklə 2030-cu ilə qədər xəstəxanalar, məktəblər və ofislər kimi ictimai mətbəxlərdə qidanın 60%-i orqanik olacaqdır. Bu gün İsveç əkin sahələrinin 20%-dən bir qədər çoxu orqanikdir [6]. İsveçdə orqanik əkinçilik üzrə tədqiqatlar böyük ölçüdə orqanik qida sistemləri üzrə tədqiqat üçün yönəldilmiş çağırışlarla maliyyələşdirilir. Bu maliyyəçilər Formas Tədqiqat Şurası, İsveç Kənd Təsərrüfatı Şurası, İsveç Fermerlərin Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları Fondu və digərləridir [7]. İsveçin orqanik əkinçilik üzrə tədqiqatları da beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən də maliyyələşdirilir (məsələn AB çərçivə proqramları). Tədqiqat fəaliyyətləri orqanik bitki və heyvan istehsalı, eləcə də qida keyfiyyəti və orqanik məhsulların marketinqi ilə bağlı geniş mövzuları əhatə edir. Orqanik donuzçuluq, quşçuluq, süd və ət istehsalı sistemlərində heyvan sağlamlığı və rifahı məsələləri yüksək tədqiqat obyektləridir.

Danimarka və İsveç orqanik kənd təsərrüfatı sektorunu genişləndirmək üçün strategiya olaraq orqanik istehlakı artırmaq üçün tədbirlər tətbiq etmişlər. Hər iki ölkə dövlət sektoru müəssisələrində orqanik qida üçün dövlət satınalma proqramları tətbiq edib. İsveçin satınalma proqramı Danimarkadan daha yaxşı nəticələr əldə etmişdir. Danimarka və İsveç təcrübəsi göstərir ki, dövlət satınalmaları orqanik istehlakı əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq potensialına malikdir.

Orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılması və inkişafında Norveç, Finlandiya və İslandiyanın fəaliyyət mexanizmləri

Orqanik kənd təsərrüfatının formalaşması və inkişafı sahəsində Norveçin təcrübəsinə baxmaq istərdik. Uzun müddət Norveç Skandinaviyanın ən kasıb ölkələrindən biri olmuşdur, lakin bu gün vəziyyət kökündən dəyişib. XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Norveç əhalinin ən yüksək həyat standartlarından birinə malik, mükəmməl sosial

sistemə və inkişaf etmiş infrastrukturdan ibarət ölkəyə çevrilmişdir [8, s.56]. Norveçin inkişaf etdirilməsində onun kənd təsərrüfatı sektoru da önəmli rol oynamışdır. Norveç kənd təsərrüfatında kiçik təsərrüfatlar (10 hektara qədər torpaq) üstünlük təşkil edir. Aparıcı sənaye ət və süd istehsalı üçün intensiv heyvandarlıq, eləcə də ona xidmət edən bitkiçilikdir. Qoyunçuluq və donuzçuluq da inkişaf etmişdir, ölkədə əsasən arpa və yulaf istehsal olunur. Norveç əhalinin yalnız 40%-ni öz kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edir. Ölkə balıqçılıq üzrə dünyada ikinci yerdədir və balıq sənayesi beynəlxalq ixtisaslaşdırılmış ixrac sənayesidir. Böyük iynəyarpaqlı meşələr uzun müddət Norveç üçün firavanlıq mənbəyi olduğundan meşə təsərrüfatı inkişaf etmişdir. Bu kimi amillər Norveçdə orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük perspektivlər olduğunu deməyə əsas verir. Norveç orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılması siyasətinin əsas sahəsi orqanik istehsalat keçid məqsədlərinə nail olunmasıdır. Norveç orqanik məhsul istehsalını fəal şəkildə inkişaf etdirir və ekoloji yönümlü layihələrə sərmayə qoyur. Bu, təkcə insanlara və ətraf mühitə mənfi təsirin azaldılması deyil, habelə iqtisadi artım və inkişaf üçün yeni imkanların yaradılması perspektividir. Lakin buna baxmayaraq, Norveçin orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində konkret qanunvericiliyi yoxdur.

Digər bir Skandinaviya ölkəsi olan İslandiya geoloji baxımdan gənc bir ölkədir, burada tarixi dövrlərdə orta hesabla beş ildə bir dəfə vulkan püskürməsi torpaqların quruluşuna və təbiətinə böyük təsir göstərmişdir. İslandiyada orqanik əkinçilik yalnız son illərdə geniş diqqəti cəlb etsə də, kənd təsərrüfatı XX əsrin ortalarından əsasən orqanik prinsiplərə əsaslanırdı. 1994-cü ildən bəri ölkədə 40 orqanik fermer və emalçı sertifikatlaşdırılıb, onlardan 2-si biodinamikdir. 1994-1996-cı illərdə Böyük Britaniyadakı Torpaq Assosiasiyası İslandiyada müvəqqəti olaraq orqanik təftiş və sertifikatlaşdırma aparmışdır. Lakin 1996-cı ildən bəri İslandiya təftiş və sertifikatlaşdırma xidmətləri yeni qanun və qaydalara uyğun olaraq ölkənin qeydiyyatdan keçmiş iki təftiş agentliyi tərəfindən təmin edilmişdir. İslandiya orqanik kənd təsərrüfatının inkişafında IFOAM-ın əsas standartlarına, Aİ qaydalarına, Avropa və Şimali Amerikanın bir sıra ölkələrinin orqanik standartlarına əsaslanmışdır. Son illərdə orqanik

kənd təsərrüfatının inkişafının gücləndirilməsi üçün atılan digər mühüm addımlar arasında 1993-cü ildə VOR Üzvi Fermerlərin Milli Assosiasiyasının yaradılması, 1996-cı ildə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Orqanik Kənd Təsərrüfatı üzrə Məsləhət Komitəsinin və Elm və Texnologiya Şurasının yaradılması daxildir [9]. İslandiyada orqanik kənd təsərrüfatına dair əsas milli qanunvericilik aktı 1994-cü ildə qəbul edilmiş “Orqanik Kənd Təsərrüfatı haqqında” Qanundur. Bu qanunun məqsədi orqanik üsullarla istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, daşınması, saxlanması və paylanmasını orqanik kənd təsərrüfatı əmtəə nişanından istifadə etməklə reallaşdırılması qaydalarını müəyyənləşdirmək və onlara riayət edilməsini təmin etməkdir. İkinci dərəcəli qanunvericilik aktlarına isə 1994-cü ildən hazırkı dövrə qədər olan digər aktlar, o cümlədən Orqanik Kənd Təsərrüfatı haqqında və Orqanik Əkinçilik və Etiketləmə haqqında Əsasnamələr daxildir. Orqanik kənd təsərrüfatına dəstək Kənd Təsərrüfatı haqqında 78/1998 sayılı Qanuna uyğun olaraq reallaşdırılır. Qanunun məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalında irəliləyişi təşviq etmək və İslandiya kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. Qanuna uyğun olaraq reallaşdırılan dövlət ödənişləri kənd təsərrüfatında yeni istehsal üsullarının və yeni sahələrin inkişafına və İslandiya fermerlərinə qonşu ölkələrlə müqayisə olunan iş şəraiti təmin etməyə kömək edir. İslandiya AB-nin orqanik standartlarını və digər qaydalarını da qəbul etmişdir.

Qeyd edək ki, Finlandiyada ilk orqanik əkinçilik təsərrüfatları XX əsrin 30-cu illərində yaradılıb. Kənd-ərzaq bazarına hökumət dəstəyi keçid və ondan sonrakı dövrdə orqanik istehsalçılar üçün dəstək sxemlərini müəyyən edən Finlandiya Aqro-Ətraf Mühit Proqramı vasitəsilə başlamışdır. Bazarda məhsulların standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması 1985-ci ildə yaradılmış Finlandiyanın Orqanik Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı tərəfindən reallaşdırılır. Kənd təsərrüfatı Finlandiya iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biridir. Finlandiya kiçik və orta fermer təsərrüfatları ölkəsidir. Kənd təsərrüfatı ölkənin süd və ət məhsullarına, əsasən də ərzaq və yem taxıllarına olan tələbatını tam ödəyir. Finlandiyada bu sənaye kiçik və orta torpaq mülkiyyətçiliyinin üstünlük təşkil etməsi,

südçülükdə açıq şəkildə ixtisaslaşması və meşə təsərrüfatı ilə sıx əlaqəsi ilə xarakterizə olunur. Finlandiyada 70 minə yaxın təsərrüfat var, onların 80%-dən çoxu kiçik və orta ölçülü, ümumi torpaq sahəsi 50 hektar və ya daha az olanlardır (orta təsərrüfat sahəsi 11 hektardır). Finlandiya meşələrinin 60%-dən çoxu fermerlərin şəxsi mülkiyyətindədir, onların bir çoxu ağac kəsimi ilə məşğuldur. Finlandiyada əkinçilik kənd təsərrüfatının əsasını təşkil edir. Təhlillərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Finlandiya kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı yüksək enerji səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Ölkə özünün ərzaq təhlükəsizliyini tam təmin edir və ölkənin əsas ərzaq məhsullarına (mal əti, donuz əti, maral əti, quş əti, süd məhsulları, taxıl) tələbatını ödəyir. Hazırda ölkə qarşısında duran əsas vəzifə orqanik məhsul istehsalının həcmünün genişləndirilməsidir. Orqanik istehsal Finlandiya qida sisteminin mühüm hissəsidir. O, istehlakçı tələbinə cavab verir və bir çox ekoloji və iqlim problemlərinin həll yollarından biridir. Orqanik becərmə üsulları pestisidlərin və kimyəvi gübrələrin istifadəsini azaltmaq kimi bir çox ekoloji məqsədə nail olmağa kömək edir. Enerji səmərəliliyi proseslərinin tətbiqi sayəsində Finlandiyada orqanik qida istehsalçılarının və təchizatçıların sayı ildən-ilə artır. Finlandiya hökumətinin orqanik məhsullar sektoru üzrə əsas proqramı 2013-cü ilin may ayında 2020-ci il üçün “Daha orqanik məhsul” Dövlət Proqramı kimi təsdiq edilmişdir. Həmin dövrün Dövlət Proqramında orqanik və yerli qidanın payında güclü artım kimi müəyyən edilmişdir. O vaxtdan bəri bütün Dövlət Proqramları orqanik məhsullar sektoru üçün proqramın icrasını davam etdirmək öhdəliyini ehtiva edir. Proqramın məqsədi orqanik istehsalın artırılması, Finlandiyanın orqanik qidalarının seçiminin şaxələndirilməsi və həm pərakəndə ticarətdə, həm də peşəkar mətbəxlərdə orqanik qida təminatının yaxşılaşdırılması idi. Proqram həmçinin 2020-ci ilə qədər Finlandiyada orqanik əkinçiliyin payının 20% olmasını təmin etməyi hədəfləyirdi. Proqramın qəbulundan sonra hələ 2016-cı ildə orqanik məhsullar istehsal edən sertifikatlaşdırılmış təsərrüfatların, o cümlədən orqanik təsərrüfatlar, istixanalar, arıxanalar və göbələkçilik təsərrüfatlarının sayı 4415, orqanik heyvandarlıq təsərrüfatlarının sayı 959, orqanik qida tədarükçülərinin sayı 674, orqanik yem

tədarükçülərinin sayı 45 və orqanik toxum qablaşdırması müəssisələrinin sayı 25 olub. Həmin ildə orqanik taxıl məhsulu 80 min ton və ya ümumi taxıl məhsulunun 2%-ni təşkil edib. Orqanik ət istehsalı 2015-ci ilə müqayisədə 5% artaraq 4,36 min tona çatıb ki, bunun da üçdə ikisini mal əti təşkil edib. Finlandiya qida xidmətlərində orqanik məhsulların payını artırmaq baxımından daha iddialıdır. Orqanik məhsullara tələbatın artması daha çox orqanik məhsulların bazara çıxarılması ilə qarşılır. İstehlakçıların etimadının qazanılması və bu sahədə fırıldaqçılıqla mübarizə üçün ciddi tədbirlər görülür. Məqsədlərə nail olmaq üçün orqanik istehsala dəstək ödənişləri böyük rol oynayır. Yabancı orqanik məhsulların toplanma sahəsini artırmaq üçün yol xəritəsi hazırlanır.

Avropa Komissiyasının “Avropa Yaşıl Sövdələşməsi” və “Biomüxtəliflik Strategiyaları” davamlı kənd təsərrüfatı və ərzaq istehsalının inkişafında əsas amil kimi orqanik istehsalı müəyyənləşdirir. Finlandiyaya CAP Strateji Planı ilə bağlı tövsiyələrində Avropa Komissiyası bildirir ki, bu ölkə Yaşıl Sövdələşməyə uyğun olaraq, orqanik qidaların istehlakını və orqanik əkinçiliyin tətbiqini təşviq etməklə öz orqanik istehsal sahəsini artırmalı, dəstək üçün innovasiya və tədqiqatları gücləndirməlidir. 24 mart 2021-ci il tarixində dərc edilən orqanik istehsalla bağlı fəaliyyət planında Avropa Komissiyası qida xidmətlərində orqanik qidaya tələbatın və ona olan inamın artırılmasına diqqət yetirir. Restoranlar, topdansatış və iaşə şirkətləri ilə əməkdaşlığın artırılması etimadı artıran amillərdən biri kimi qeyd olunub. Həmin fəaliyyət planında ən yaxşı təcrübələr haqqında məlumat mübadiləsinin artırılması, bazarın şəffaflığının təşviq edilməsi və bazar təşkilatlarının və qrup sertifikatlarının dəstəklənməsi ilə orqanik məhsullara keçidin təşviq edilməsi qeyd olunur. Finlandiyada orqanik kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə “Organic 2.0 – Finlandiyanın Orqanik İstehsal üzrə Milli Proqramı: 2030” təsdiq edilib. Dövlət Proqramının məqsədi qida istehsalı, emalı, daxili istehlak və ixracda Finlandiyanın orqanik məhsullarının payını artırmaqdır [10]. Bu proqramda qarşıya qoyulan hədəflər növbəti istiqamətlərə ayrılıb: 1. Orqanik məhsullara istehlak tələbinin artması – 2030-cu ilədək orqanik məhsulların bazar payının 5%-ə çatdırılması. İstehlakçı tələbatı, orqanik

məhsulların ixracı və istehsalı balanslaşdırılmış şəkildə artmalıdır. Son illərdə tələbat ildə təxminən 10% artıb və eyni tendensiyanın növbəti illərdə də davam edəcəyi gözlənilir. Bununla belə, pərakəndə satışda orqanik məhsulların payı ümumi gəlirin yalnız 2,6%-ni təşkil edir. 2. Peşəkar mətbəxlərdə orqanik məhsulların istifadəsinin artırılması. Finlandiyanın milli dövlət satınalma strategiyasında 2030-cu ilə qədər ictimai mətbəxlərdə orqanik məhsulların istifadəsi hədəfi 25% təşkil edir ki, bu da orqanik istehsal proqramında olduğu kimidir. Hesablamaya görə, ictimai mətbəxlərdə orqanik məhsulların payı təxminən 15% təşkil edir. 3. Orqanik qida məhsullarının emalının təkmilləşdirilməsi. Orqanik məhsullara tələbatın artması birbaşa qida məhsullarının emalının təkmilləşdirilməsindən və bazara yeni məhsulların çıxarılmasından asılıdır. 4. Finlandiyanın orqanik məhsulların əhəmiyyətli ixracatçısına çevrilməsi. Ayrı-ayrı ixrac bazarları üçün uyğun məhsullar inkişaf etdirilməli və orqanik məhsulların əlavə dəyəri artırılmalıdır. 5. İstehsalın həcmünün artırılması. İstehsal bazar üçün kifayət qədər həcmdə orqanik məhsullar istehsal etməklə artan tələbatı cavab verməlidir. Bitkiçilik və heyvandarlıq istehsalı arasında balans yapılmalıdır ki, orqanik təsərrüfatlar lazımı əkin dövriyyəsinə və istehsal üçün tələb olunan qida ehtiyaclarını təmin edə bilsin. İstehsal artırmaq üçün orqanik əkinçilik üsulları da inkişaf etdirilməlidir. Məqsəd ondan ibarətdir ki, artıq orqanik əkinçiliklə məşğul olan və ya torpaqlarını orqanik istehsalatla çevirmək prosesində olan təsərrüfatlar heyvandarlıq istehsalında da orqanik məhsullara keçsinlər. Məhsuldarlıq artırılmalı, yeni sortların yetişdirilməsi və sınaqdan keçirilməsi istiqamətində işlər görülməli, sertifikatlı orqanik toxumun payı artırılmalıdır. 6. Yabancı orqanik məhsulların toplanması sahəsinin böyüməsi. Finlandiya təbii məhsullarına tələbat yüksəkdir və xüsusilə ixrac bazarlarında daha da böyümə potensialı var. Təcrübədə təbii məhsullar orqanik sertifikatlaşdırılmamışdan əvvəl bazara çıxarıla və ixrac edilə bilməz. Təbii məhsulları emal edən Fin şirkətləri yerli təbii məhsulların əhəmiyyətli istifadəçiləridir və orqanik yabancı giləmeyvə və getdikcə artan dərəcədə digər təbii məhsullar onlar üçün vacib xammaldır. 7. Orqanik məhsullar istehsalı sahəsində bilik və bacarıqların artırılması. Fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətini

dəstəkləmək üçün sektorda məsləhət, tədqiqat, təhsil və təlim xidmətlərini birləşdirən şəbəkə yaradılmalıdır. Şəbəkənin məqsədi orqanik kənd təsərrüfat müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini və yenilənməsini təşviq etməkdir. 8. Qanunvericiliyin və nəzarətin təkmilləşdirilməsi. Finlandiyanın Qida İdarəsi orqanik məhsulda nəzarət üçün yeni təlimatlar hazırlayır. Orqanik istehsalda nəzarət inkişaf etdirilməlidir, məsələn elektron yoxlama üsullarını inkişaf etdirməklə. Daha effektiv nəzarət istehlakçıların inamını artıracaq və qida saxtəkarlığını azaltmağa kömək edəcək.

Nəticə

Skandinaviya ölkələrinin təcrübəsinin tədqiqi göstərir ki, orqanik istehsalın inkişaf tempi və onun tədarük həcmi bilavasitə bu kənd təsərrüfatı sahəsinin qanunvericilik təminatı səviyyəsindən və ona dövlət dəstəyinin mövcudluğundan asılıdır. Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı böyük potensiala və əhəmiyyətli inkişaf perspektivlərinə malikdir. Bunun üçün səmərəli fəaliyyət göstərən dövlət tənzimləmə sisteminin yaradılması tələb olunur:

- elmi-texniki, təşkilati və hüquqi təminat ilə bağlı məsələlərin həlli yolu ilə orqanik kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına kömək göstərilməsi;
- korporativ strategiyalarda və istehlakçı davranışında dəyişikliklərin dəstəklənməsi;
- orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının təşviqi və ölkələrarası iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı;
- qabaqcıl xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi;
- ölkənin aqrar sektorunun qarşısında orqanik məhsulların çeşidinin genişləndirilməsi və istehsalının artırılması vəzifələrinin ən yüksək prioritetlik səviyyəsinə qaldırılması;
- orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı üçün müvafiq və səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanması və reallaşdırılması və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Дадаев, Я.Э. Современные подходы к определению понятия органического сельского хозяйства // Вестник Чеченского

государственного университета. – 2020. №2 (38), – с. 71–78.

2. Кибенко, Е.А. Зарубежный опыт развития органического (экологического) сельского хозяйства / Е.А. Кибенко // Инновационные направления интеграции науки, образования и производства: Сборник материалов IV Международной научно-практической конференции, – Феодосия, – 10–14 мая 2023, – с. 545-549.

3. Organic policies in Denmark. Case study. 23 March 2023, pp.1-9. [Electronic resource] / URL: https://eu-cap-network.ec.europa.eu/sites/default/files/publications/2023-03/TG%20Organics_Case%20Study%20Denmark_final.pdf.

4. Стешиц, О. Государственное регулирование становления и развития органического сельского хозяйства (зарубежный опыт) / О. Стешиц // Аграрная экономика. – 2017. № 7(266), – с. 47-57.

5. Архипова, В.А. Зарубежный опыт развития органического сельского хозяйства /

В.А. Архипова, Н.А. Ефремов // Научный альманах. – 2016. № 3-1(17), – с. 39-43.

6. Sweden's ambition to increase organic farming. [Electronic resource] / URL: <https://www.yara.com/knowledge-grows/swedens-ambition-to-increase-organic-farming/>.

7. Organic Food & Farming Research in Sweden [Electronic resource] / URL: <https://www.slu.se/en/Collaborative-Centres-and-Projects/epok-centre-for-organic-food-and-farming/research8/>.

8. Лопатников, С.Н. Особенности, проблемы и перспективы развития экономики Норвегии / С.Н. Лопатников // Скиф. Вопросы студенческой науки. – 2019. № 2(30), – с. 56-60.

9. Organic Agriculture under Northern Conditions – Iceland. [Electronic resource] / URL: <https://www.organic-research.com/research/papers/iceland.asp>.

10. Organic 2.0 – Finland's National Programme for Organic Production 2030. [Electronic resource] / URL: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/164748/MMM_2023_9.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Эльнур Гара оглу АЛЛАХВЕРДЕВ

Докторант Азербайджанского Университета Кооперации, доктор философии по экономике,

ОПЫТ СКАНДИНАВСКИХ СТРАН ПО РАЗВИТИЮ ОРГАНИЧЕСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Резюме

Цель исследования – изучение и обобщение опыта скандинавских стран по развитию органического сельского хозяйства. Анализированы механизмы и подходы к производству высококачественной органической сельскохозяйственной продукции скандинавских стран. Особо рассмотрен опыт Дании и Швеции в этом направлении. Далее анализированы процессы развития органического сельского хозяйства в странах Норвегии, Финляндии и Исландии. Обобщена группа вопросов по важным аспектам опыта скандинавских стран в развитии органического сельского хозяйства с учетом глобальных трансформаций.

Методы исследования - преимущественно использованы такие научные методы как анализ, синтез, методы сравнения и обобщения. Кроме этого, были рассмотрены научные работы различных исследователей, изучающих опыт скандинавских стран по организации и развитию органического сельского хозяйства.

Результаты исследования - научно-практические выводы статьи могут быть использованы в организации и развитии органического сельского хозяйства как в Азербайджане, так и в других странах.

Ключевые слова: мировой опыт, глобализация, органическая продукция, органическое сельское хозяйство, Скандинавские страны, опыт Скандинавских стран по органическому сельскому хозяйству.

Elnur Gara ALLAHVERDIEV

Doctoral student of Azerbaijan Cooperation University, Doctor of Philosophy in Economics,

EXPERIENCE OF SCANDINAVIAN COUNTRIES ON DEVELOPMENT OF ORGANIC AGRICULTURE

Summary

The purpose of the research - is to generalize the experience of Scandinavian countries in the development of organic agriculture. The mechanisms and approaches to the production of high-quality organic agricultural products in Scandinavian countries are analyzed. The experience of Denmark and Sweden in this direction is especially considered. Further the processes of organic agriculture development in the countries of Norway, Finland and Iceland are analyzed. A group of questions on important aspects of the experience of Scandinavian countries in the development of organic agriculture in view of global transformations is generalized.

Research methods - mainly used such scientific methods as analysis, synthesis, methods of comparison and generalization. In addition, the scientific works of various researchers studying the experience of Scandinavian countries in the organization and development of organic agriculture were considered.

The results of the research - scientific and practical conclusions of the article can be used in the organization and development of organic agriculture in Azerbaijan and other countries.

Keywords: world experience, globalization, organic products, organic agriculture, Scandinavian countries, experience of Scandinavian countries on organic agriculture.

Daxil olub: 17.11.2023

Nəriman Bəhram oğlu BÖYÜKKİŞİ
Azərbaycan Universiteti, dosent
E-mail: nariman.boyukkishi@au.edu.az

Lalə Azər qızı İSMAYILOVA
Azərbaycan Universiteti, magistrant
E-mail: lale_ismayilova_1996@mail.ru

TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ XƏRCLƏRİN VƏ QIYMƏTLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

İstənilən sahədə qiymət və tariflərin müəyyən edilməsi elmi əsaslara, metodologiyaya və təcrübəyə əsaslanır. Bu baxımdan xidmət sahəsi də istisna deyil. Burada istehsala (xidmətə) çəkilən xərclərin spesifik olması bir qədər qiymətlərin təyində subyektivliyi gücləndirir. Bundan əlavə xidmət sahəsində ənənəvi amillərlə yanaşı müştəri mənuniyyətinin təmin edilməsinin ön plana çıxması bu məsələni daha da aktuallaşdırır.

Təqdim olunan məqalədə turizm xidmətlərinə çəkilən xərclərin və bazar amillərinin uçotu ilə qiymətlərin müəyyən edilməsi və idarə edilməsi ilə bağlı araşdırmaların nəticələri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *turizm, qiymət, xərc, mənfəət, keyfiyyət, rəqabət, mehmanxana, heyət.*

JEL: Q00

UOT: 338

DOI: <https://doi.org/10.54414/KQPC8792>

Giriş

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlum olur ki, turizm ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu sahənin davamlı inkişafı dövlət büdcəsi gəlirlərinin artmasında, tədiyyə balansının sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bundan əlavə turizm ölkədə məşğulluq probleminin həllinə dəstək göstərir, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin qarşılıqlı inkişafını stimullaşdırır. Bundan başqa, milli-mədəni irsin və mətbəxin, adət-ənənələrin təbliği müstəvisində bütövlükdə ölkənin tanınması və prestijinin artmasına vasitəşilik edir. Bu baxımdan turizm sektorunun davamlı inkişafına nail olmaq hazırkı dövrün prioritetlərindən biridir. Qeyd edilənin vəzifənin ön plana çəkilməsi onun respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən strategiyanın mühüm istiqamətlərindən biri olması ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, turizm sektorunun inkişafı konkret proqramlara və konsepsiyalara, həmçinin dünyanın “turizm ölkəsi” kimi tanınan ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanmalıdır. Onların reallaşdırıl-

ması gedişində əldə olunan nəticələrə qiymətləndirilməli, qarşıya çıxan problemlərinə optimal həlli yolları axtarılıb tapılmalıdır. Beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiya etməkdə olan milli turizm sənayesi yüksək inkişaf potensialına malik olmaqla bərabər, müəyyən problemlərin mövcudluğu ilə səciyyələnir. Həmin problemlərin həll edilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən ardıcıl tədbirlər görülür. Burada yalnız dövlət dəstəyinə arxalanmaq gözlənilən nəticələri verməyə də bilər. Ona görə də turizm bazarının inkişaf etdirilməsi üçün bu sahədə çalışan şirkətlərin, obyektlərin, otel və restoranların fəaliyyəti məqsədəuyğun şəkildə qurulmalıdır. Göstərilə bilər ki, maraqlı subyektlər tərəfindən turizm bazarının marketing və menecmentinin düzgün aparılması, peşəkar kadrların hazırlanması bir sıra mövcud problemlərin həllini təmin edə bilər. Bu proseslərdə xərcləri və qiymətlərin müəyyən edilməsi və idarə edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Turizm məhsuluna çəkilən xərclərin strukturu və onu müəyyən edən amillər. Məhsul (xidmət) istehsalı və satışı ilə məşğul olan

hər bir müəssisənin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Onun mənfəətinin kəmiyyəti iki amildən, yəni fəaliyyət nəticəsində əldə edilən gəlirdən və həmin fəaliyyətin təşkilinə çəkilən xərclərdən asılıdır. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, ilk növbədə istehsal və satış qiymətləri məhz xərclər əsasında müəyyən edilir. Doğrudur, hazırkı şəraitdə məhsulun qiymətinin daha çox obyektiv iqtisadi qanunlara uyğun formalaşdırıldığı halda istehsal xərcləri müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətlərindən asılı olur. Heç şübhəsiz ki, müəssisədə xüssi ehtiyatlardan istifadə səmərəliliyi nə qədər yüksək olarsa, onun gəliri də bir o qədər çox olar.

Müəssisənin planlaşdırılan və faktiki əldə olunan gəlirindən əlavə itirilmiş gəlirlərinin də olması istisna olunmur. Bu, gəlirlərin əldə olunması imkanlarından vaxtında və düzgün istifadə edilməməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, işçilərin müştərilərə aşağı səviyyədə xidmət göstərməsi ilə müştərilərin sayı və öz növbəsində gəlirin azala bilər.

Turizm məhsulunun istehsalına çəkilən xərclərə gəldikdə onların aşağıdakı elementlərdən ibarət olmasını söyləmək olar:

- Maddi xərclər (material, yanacaq, elektrik enerjisi xərcləri və s.);
- Qonaqların yerləşdirilməsi xərcləri;
- İşçilərin əmək haqqı xərcləri;
- Qonaqların qida təminatı xərcləri;
- Nəqliyyat xərcləri;
- Sosial sığorta xərcləri;
- Əsas vəsaitlərin amortizasiyası xərcləri;
- Turizm marşrutun hazırlanması xərcləri;
- Sair xərclər (rabitə, ezamiyyə, dəftərxana xərcləri və s.).

Turizm müəssisələrinin xərcləri istehsal həcmindən asılılığına görə sabit və dəyişən olur. Sabit (şərti-sabit) xərclər adından görüldüyü kimi, məhsul istehsalının və satışının həcmindən birbaşa asılı deyil. Onlara işçi heyətin maaşını, icarə haqqını, əsas fondların amortizasiyasını, kommunal xidmətlərə çəkilən xərcləri, telefon abunə haqlarını və s. aid edilir. Ardıcıl olaraq, dəyişən (şərti-dəyişən) xərclər bilavasitə istehsal və satış həcmindən asılı olmaqla, material və yanacaq xərclərindən, işçilərə verilən mükafatlardan, telefon danışıq haqlarından və s. ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xərclərin sabitliyi nisbi xarakter daşıyır. Ona görə ki, onlar istehsal həcmindən dəyişməsi miqyasından asılı olaraq, dəyişə bilərlər, lakin onların və istehsal həcmindən dəyişməsi dinamikası arasında fərqlər böyükdür. Bir sözlə. İstehsal həcmindən elə dəyişməsi vardır ki, o zaman bütün xərclər dəyişir. Bu baxımdan sabit xərclərin daha dəqiq təsnifatını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

◆ Tam sabit xərclər- hətta müəssisə fəaliyyətini dayandırdığı halda da mövcud olur. Məsələn, icarə haqqı, amortizasiya xərcləri, rabitə xərcləri və dövrü mətbuata abunə haqqı xərcləri;

◆ Vaxtaşırı sabit xərclər - istehsal həcmi sabit qaldıqda dəyişməzlər, lakin sonradan istehsal həcmindən artması ilə paralel olaraq artır və istehsalın müəyyən səviyyəsinə qədər sabit qalırlar [1,s.51].

Sabit və dəyişən xərclərin cəmi turizm müəssisələrinin məcmu xərclərini təşkil edir.

Turizm müəssisələrinin qiymət siyasəti və onun reallaşdırılması istiqamətləri. Turizm müəssisələrində məhsulun qiymətinin düzgün müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, müəssisənin fəaliyyətinin yekun nəticəsinə qiymətin düzgün müəyyən edilməsi ciddi təsir göstərir. Məhsullara müəyyən edilən qiymətlər normal rentabelliği təmin etməklə müəssisənin strateji planlarının reallaşdırılması vasitələrindən birinə çevrilməlidir.

Turizm müəssisəsi uğurlu qiymət siyasətini həyata keçirmək üçün öz müştərilərini araşdırmalı, onların alıcılıq qabiliyyətini müəyyən etməli, eyni zamanda bazarda öz məhsul və xidmətlərinin rəqabətə davamlılığına əmin olmalıdır. Bu zaman qiymətin təyin edilməsi məqsədilə iki metoddan istifadə olunur:

- Xərclər metodu;
- Bazar (marketing) metodu.

Xərclər metodunun tətbiq edilərkən məhsulun maya dəyərinin üzərinə təsbit olunmuş mənfəətin miqdarı əlavə olunur. Bu, sadə metod olsa da istehlakçının məhsula olan münasibətini və bazar tələbatını uçota almır. Adı çəkilən amillərin qiymətməhləgəlmədə yüksək təsir dərəcəsinə malik olması inkaredilməzdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, turizm müəssisələrinin fəaliyyəti əsasən mövsümi xarakter daşıyır və təbii iqlim şəraitindən asılıdır.

Xərclər metodunun tətbiqindən məqsədli mənfəətin təmin edilməsi məqsədilə yararlanmaq daha məqsəduyğundur. Beləki, qiymətin müəyyən edilməsinin bu metodu xərclər təhlilini və satış həcmində zərərsizlik nöqtəsinin müəyyənəndirilməsini nəzərdə tutur. Bundan ötrü müvafiq cədvəllər tərtib olunmaqla məcmu gəlirlərin həcmində dəyişməsinin mənfəətə olan təsiri hesablanır.

Hazırkı şəraitdə qiymətlərin bazar və ya marketing metodunun tətbiqi əsasında müəyyən edilməsi daha məqsəduyğundur. Ona görə ki, onun tətbiqi gedində bazar tədqiqatları əsasında istehlakçılar, rəqiblər, tələbat təhlil olunur və qiymətləndirilir. Turizm müəssisələrinin rəhbərləri qiymətlərin müəyyən edilməsi üzrə marketing biliklərinə yiyələnməyə və onları öz fəaliyyətlərində praktiki tətbiq etməyə çalışırlar. Onların əsas metodlardan istifadə etməsi zamanı formalaşan qiymətqoyma mexanizmi rəqabət qabiliyyəti yaradır. Başqa sözlə, müəssisə vahid qiymət təyin etmir, qiymətin strukturunu formalaşdırlarkən rəqib məhsulların qiymətlərini də nəzərə alır [3, s.50].

Müəssisələr tərəfindən məhsullara qoyulan qiymət onların istehsal xərclərində və məhsullarına olan tələbin həcmində baş verən dəyişikliklərdən, alıcıların gəlirlərinin dəyişməsinə və mövcud şəraitdən asılıdır. Rəqabət mühitində dəyişikliklər baş verdikdə müəssisə qiymət dəyişikliklərini və onlara nə vaxt reaksiya verəcəyini müəyyən edir. Bu məqamda menecment üçün mövcud dinamik qiymətqoyma strategiyalarının nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğun ola bilər. Həmin strategiyalara məhsulun həyat dövrünün ilkin mərhələsində qiymətqoyma strategiyalarını, məhsul çeşidi daxilində məhsul kompleksinə qiymətqoyma strategiyalarını, müştəriləri və şəraiti nəzərə alan adekvat qiymət strategiyalarını, eləcə də qiymətin dəyişməsinə təkan verən və cavab verən strategiyaları aid etmək olar.

Əgər müəssisənin müəyyən etdiyi qiymətlər çox aşağı olarsa, gəlirlər də az olar, əksinə qiymətlər çox yüksək olduğu halda isə tələb formalaşır və ya ödənilə bilməz. Məhsulun maya dəyəri onun qiymətinin bazasını təşkil etdiyi halda, istehlakçının qiymət və dəyər qavraması qiymətin yuxarı həddini müəyyən edir. Optimal qiymətlərin

təyini üçün müəssisə rəqibin qiymətini, eləcə də qiymətə təsir göstərən digər xarici və daxili amilləri nəzərə almalıdır.

Yuxarıda qeyd edilən müddəaları mehmanxanaların təmsalında ümumiləşdirmək və şərh etmək olar. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, hazırda mehmanxana biznesində qiymətlərin müəyyən edilməsinin standart və unifikasiya olunmuş vahid beynəlxalq sistemi yoxdur. Müxtəlif kateqoriyalardan olan otel və mehmanxanalarda yaşayış və xidmətlərin keyfiyyəti ayrı-ayrı ölkələrdə, eləcə də ölkənin yaşayış məntəqələrində fərqli şəkildə qiymətləndirilir. Bununla bərabər, mehmanxanaların göstərdiyi xidmətlərin standart zərfinin dəyərinin aşağıdakı amillərdən asılı olmasını vurğulamaq olar:

Mehmanxananın yerləşdiyi yer. Təbiət qoynunda, mənzərəli yerdə (meşə zolağında, çay və ya göl sahilində), sakitlik olan ərazidə yerləşən kənd qonaq evinin qiyməti adətən yüksək olur.

Göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti. Xüsusən xarici turistlər onlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə yüksək həssaslıqla yanaşırlar. Mehmanxana təsərrüfatlarının memarlıq-planlaşdırma və sanitariya-gigiyena normativlərinin tələblərinə uyğunluğu nə qədər yüksək səviyyədədirsə, onların xidmətləri zərfinin qiyməti də bir o qədər yüksək olur.

Xidmət heyətinin ixtisaslaşması. Hazırlıqlı və təcrübəli heyət tərəfindən göstərilən turizm xidmətlərinin qiyməti (tarifləri) adətən yüksək olur. Mehmanxananın xidmət heyəti qonaqlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə və təqdimatına xüsusi diqqət yetirməlidir. Turistlərin mənşə ölkələrinin müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla, heyət üzvlərindən birinin və ya turizm müəssisəsinin sahibinin birinin ingilis dilini və rus dilini sərbəst bilməsi də məqsəduyğundur. Bu, səmərəli ünsiyyətin təşkili zəruriliyindən irəli gəlir. Xidmət göstərənlərin müştərinin ehtiyac və istəklərini tam müəyyən etməsi həmin müştərinin öz səfərindən və mehmanxanadan məmnunluq dərəcəsini artırır. Bu məmnunluq müştərinin təqdim edilən və əlavə xidmətlərə görə daha çox pul xərcləməsi istəyini yüksəldə bilər [4, s.156].

Fəaliyyətin mövsümi xarakteri. Ölkənin turizm baxımından cəlbedici rayonları turist səfərlərinin mövsümliliyi ilə bir-birindən fərqlənirlər. Beləki, bəzi rayonlarda turistlərin

qəbulunun pik vaxtı əsasən iyul-avqust aylarına və müəyyən dərəcədə sentyabr ayının ilk on günlüyünə düşür. Bu səbəbdən də ilin digər dövrlərində, o cümlədən qışda və mövsümarası dövrdə turizm zərflərinin qiyməti aşağı düşür. Ona görə də turizm müəssisələri (restoranlar istisna olunmaqla), xidmət göstərilən turistlərin minimum sayını saxlamaq məqsədilə çevik qiymət siyasəti həyata keçirir və tələbin həcmi tənzimləməyə çalışırlar.

Turist yerlərinin və ya nömrələrin bazar qiyməti. Bu, hər hansı ölkədə və turizm müəssisəsində turist kimi olmuş şəxslərin sayını və turistin bir səfər zamanı xərclədiyi vəsaitlərin ümumi məbləğini ifadə edən əmsal kimi müəyyən edilir. Bu əmsalın kəmiyyəti müxtəlif ölkələrdə nəqliyyat və xidmət infrastrukturalarının inkişaf səviyyəsinə və əhalinin həyat səviyyəsinə görə fərqlənir.

Beləliklə, turizm müəssisələrində göstərilən xidmətlərə müəyyən edilən qiymətlərin tərkibində aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır:

- ◆ istifadə edilən xammalın dəyəri (yemək hazırlamaq üçün ərzaq məhsulları və s.);
- ◆ xidmətlərin istehsalı və reallaşdırılmasına çəkilən cari xərcləri;
- ◆ gözlənilən mənfəəti;
- ◆ xidmət növlərinin qiymətlərinə daxil edilən dolaylı vergiləri (ƏDV, aksiz vergiləri, gömrük rüsumları və s.) [3,s.51].

Qeyd edilənlərlə yanaşı turizm xidmətlərinə qiymətlərin təyin edilməsinin ümumi metodologiyaya uyğun olaraq, aşağıdakı özünəməxsus prinsipləri vardır:

- ◆ qiymət mehmanxananın xidmətlərin istehsalına və satışına çəkilən xərcləri ödəməli və müəssisənin özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə işləməsinə imkan verən mənfəəti təmin etməlidir;
- ◆ xidmət növünün qiyməti mövcud olan və mövsümliliklə səciyyələnən tələbin həcminə uyğun olmalıdır;
- ◆ xidmət növünün qiyməti bazar konyunkturasının dəyişmələrinə operativ reaksiya göstərməli və çevik olmalıdır [5, s.37].

Yuxarıda qeyd edilənlərlə bərabər nəzərə almaq lazımdır ki, turizm fəaliyyəti qapalı sahə deyil və iqtisadiyyatın bəzi sahələri ilə qarşılıqlı şəkildə təşkil olunur və inkişaf edir. Bəzən digər sahələrin zəif inkişafı və ya onların məhsullarının

yüksək qiymət səviyyəsi turizmin inkişafına mane olur. Nümunə olaraq, hava nəqliyyatında gediş haqlarının baha olmasının ölkəmizdə turizmin inkişafına mənfi təsir göstərməsi fikri əksəriyyət tərəfindən dəstəklənir. Belə çıxır ki, əlaqəli sahələrdən hər hansı birində infrastrukturun zəifliyi və ya qiymətlərin yüksəlməsi turizmin inkişafı dinamikasını zəiflədir. Bu baxımdan turizm sənayesində qiymət siyasətinin işlənilməsi və reallaşdırılması prosesinə kompleks şəkildə baxılmalıdır. Onun mehmanxana və otellər çərçivəsində reallaşdırılması gözlənilən nəticələri verməyə də bilər. Əslində koordinasiya olunmayan qiymət siyasəti bütün əlaqəli sahələrdə müəssisələrin fəaliyyəti göstəricilərinin azalması ilə yekunlaşmış olar.

Nəticə

Turizm müəssisələrində xərclər və qiymətlərdən biri digərinin dəyişməsinə səbəb ola bilər. Bu ikili qarşılıqlı əlaqə və asılılıqdan qiymət siyasətinin işlənilməsində səmərəli istifadə edilməlidir. Buna nail olunduğu halda turizmin inkişafı qarşısında qoyulan vəzifələrin həllinə nail olmaq mümkündür. Nəzərə alınmalıdır ki, hazırda müasir çağırışlara və hədəflərə uyğun olaraq, turizm sənayesi hökumətin diqqət və dəstək obyektidir. Bundan əlavə turizm xidmətlərinə optimal qiymətqoyma metodlarının seçilməsi və tətbiqi yerli turizm müəssisələrinin regional miqyasda rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İbadov T. (2019), Turizm sahəsində biznesin təşkili, dərslik, Bakı: 151s.
2. Məmmədov E.Q. (2013), "Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri", monoqrafiya, Bakı: Gənclik nəşriyyatı, s.88-91
3. Rüstəmov S., Zeynalova R., Azadəliyeva G., Nuriyeva N.(2020), Turizm marketinqi və menecmenti, dərslik, Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 247s.
4. Çalık, Metin ve digərleri (2013), "Bütünleşik Pazarlama İletişimi, Marka Performansı ve Pazar Performansı İlişkisinin İncelenmesi", Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 9 (19), s.137-162
5. Emen M. (2019), "Turizm pazarlama stratejileri bağlamında yabancı turist profili ve

seyahat motiflərinin belirlənməsinə yönəlmiş bir araşdırma”, İstanbul Ticarət Universiteti, Sosial Bilimler Enstitüsü, Yüksək lisans tezi, s.34-41

Нариман Бахрам оглы БОЮККИШИ

Университет Азербайджан, доцент

Лала Азер кызы ИСМАЙЛОВА

Университет Азербайджан, магистрант

УПРАВЛЕНИЕ ЗАТРАТАМИ И ЦЕНАМИ НА ТУРИСТИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Резюме

Определение цен и тарифов в любой области основано на научной основе, методологии и опыте. В этом плане сфера услуг не является исключением. Здесь специфика издержек производства (услуг) несколько усиливает субъективность определения цен. Кроме того, наряду с традиционными факторами в сфере обслуживания, на первый план выходит удовлетворенность клиентов, что делает этот вопрос еще более актуальным.

В представленной статье отражены результаты исследования по определению и управлению затратами на туристические услуги и учету рыночных факторов.

Ключевые слова: туризм, цена, себестоимость, прибыль, качество, конкуренция, гостиница, персонал.

Nariman Bahram BOYUKKISHI

Azerbaijan University, associate professor

Lala Azer ISMAYILOVA

Azerbaijan University, graduate student

MANAGEMENT OF COSTS AND PRICES IN TOURISM ENTERPRISES

Summary

Determination of prices and tariffs in any field is based on scientific basis, methodology and experience. In this regard, the service sector is no exception. Here, the specificity of production (service) costs somewhat strengthens the subjectivity in determining prices. In addition, along with traditional factors in the field of service, customer satisfaction comes to the fore, making this issue even more urgent.

The presented article reflects the results of the research on the determination and management of the costs of tourism services and the accounting of market factors.

Keywords: tourism, price, cost, profit, quality, competition, hotel, staff.

Daxil olub: 07.12.2023

İbrahim Qədim oğlu QULİYEV

Azərbaycan Universiteti, dosent

E-mail: i.quliyev68@mail.ru

Raqub Yaqub oğlu XƏLİLLİ

Azərbaycan Universiteti, magistr

E-mail: khalilovraqub@gmail.com

TURİZMIN İNKİŞAFININ İQTİSADI TƏSİRLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Turizmin inkişafının bir sıra iqtisadi, sosial və ekoloji effektləri vardır. Azərbaycanda qeyri neft sektorunun və qlobal miqyasda xidmət sahəsinin inkişafı üzrə müəyyən edilən prioritetlər turizmə olan marağı daha da artırır. Hazırda diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri ölkə ÜDM-nin strukturunda turizmin payının artırılmasıdır. Bu, turizmin iqtisadi təsirləri arasında mərkəzi mövqə tutur. Müvafiq təsir dərəcəsinin qiymətləndirilməsi təqdim edilən məqalədə qlobal və yerli miqyasda turizm sektorunun inkişaf meylləri statistik metodlardan istifadə olunmaqla müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: turizm, gəlir, bazar, inkişaf, xidmət, Ümumi Daxili Məhsul.

JEL: Q00; Q10; O13; J43; P48

UOT: 338

DOI: <https://doi.org/10.54414/OFOW2845>

Giriş

Turizm sektoru makroiqtisadi sabitliyin təminatının çətinləşdiyi indiki dövrdə məhz iqtisadiyyatın ən həssas sektorlarından biri sayılır. Nəzərə alsaq ki, turizm ölkədəki iqtisadi vəziyyətdən və qlobal tendensiyalardan kifayət qədər çox asılıdır, bu sahədə biznes qurumları yerli və həm də qlobal bazarlarda sürətlə gedən istənilən dəyişikliklərə hazır olmalı, çevik davranmalı və fəaliyyətlərində olduqca effektiv strategiyalardan istifadə etməlidirlər. Turizm sektorunun sabitliyinin və inkişafının təmin olunması məhz kompleks yanaşmanı və eyni zamanda innovativ həllərin tətbiqini tələb edən mürəkkəb bir məsələdir [3].

Turizm sektorunun iqtisadiyyata olan töhfəsi məhz çoxşaxəlidir və bu sektor inkişaf səviyyəsindən asılı olmadan ölkənin gəlirlərinə, onun məşğulluq səviyyəsinə və həmçinin mədəni mübadilələrinə birbaşa olaraq təsir göstərir. Spesifik olaraq turizmin həyati iqtisadi fəaliyyətə çevrildiyi cəlbədicə təbii və yaxud da mədəni yerlərə malik olan ölkələr üçün bu sektor məhz

əhəmiyyətli gəlir mənbəyi rolunda çıxış edir. Məsələn, üçün, sənayeləşmənin məhdud olduğu bölgələrdə turizm sahəsi məhz xarici kapitalın davamlı formada axını ilə yerli iqtisadiyyatları dəstəkləyən əsas iqtisadi aktor rolunda meydana çıxır. Bu sektorun nəqliyyatdan tutmuş əyləncə və hətta pərəkəndəsətış sahəsinə qədər müxtəlif biznes subyektlərinin imkanlarını inkişaf etdirməsi baxımından unikal xarakterik xüsusiyyətləri məhz iqtisadi mənzərələrə geniş təsirini nümayiş etdirir [2].

Turizmin iş yerlərinin yaradılmasında rolunu xüsusilə vurğulamalıyıq, belə ki, turizm sahəsi məhz müxtəlif bacarıq və səriştə səviyyələrində geniş məşğulluq imkanları ortaya çıxarır. Otel işçilərindən tutmuş tur bələdçilərinə qədər bir çox sahələrdə dünyada milyonlarla insanı çalışır və bu məşğulluq imkanları adətən digər iş perspektivlərinin nisbətən az olduğu ərazilərdə xüsusilə iqtisadi inkişafa səbəb olur. Bu məşğulluq effekti birbaşa turizm xidmətlərindən kənara çıxaraq, turistləri və turizmlə əlaqəli biznesləri mallarla təmin edən qida istehsalı və sənətkarlıq

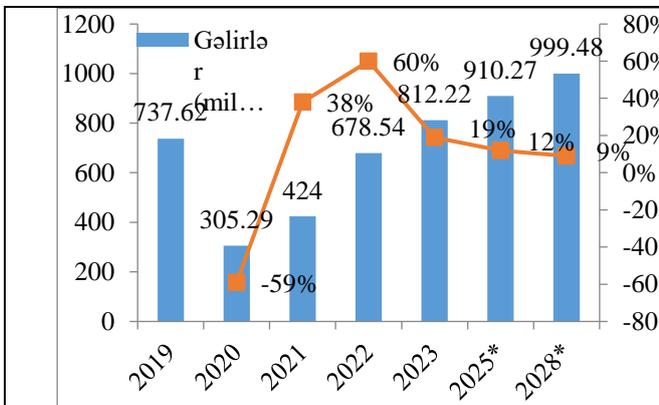
sənayesi kimi sektorlardan da həmçinin faydalanır. Bundan əlavə, turizm infrastrukturun, o cümlədən nəqliyyat şəbəkələrinin və ictimai obyektlərin inkişafına təkan verir ki, bu da təkcə turistlərə xidmət göstərmir, həm də yerli əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəltmiş olur [1].

Mədəni baxımdan turizm yerli adət-ənənələrin və irsin qorunub saxlanmasını və təbliğini təşviq edir, bununla da öz iqtisadi töhfəsini təqdim edir. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə müşayiət edilən turizm sektorunun tərəqqisi məhz özlüyündə təbii və tarixi yerlərin mühafizəsini dəstəkləyir, onları ölkənin həm qürur və həm də gəlir mənbəyinə çevirir [4].

Beləliklə, yuxarıda sadalanan bu faktorlar mövzunun aktuallığını və eyni zamanda əhəmiyyətini əks etdirir.

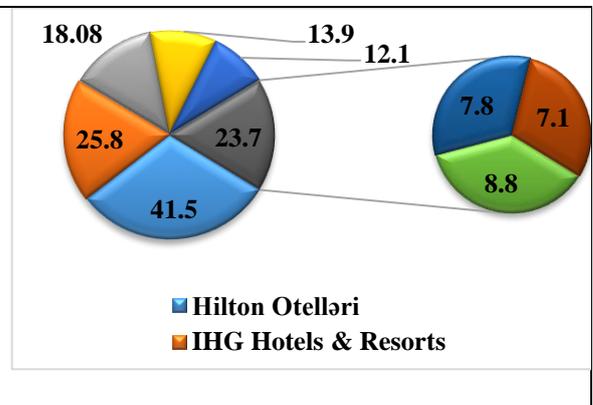
Turizm sektorunun inkişaf göstəricilərinin təhlili. Turizm sektoru, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadiyyatın inkişafında və rəqabətliyində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu töhfəni əsas qlobal və yerli tendensiyalar əsasında nəzərdən keçirək.

Qrafik 1-də qlobal turizm sektorundan əldə olunan ümumi gəlir səviyyəsi (milyard ABŞ dolları ilə ifadədə) əks olunmuşdur.

Qrafik 1. Dünya üzrə turizmdən əldə edilən gəlir səviyyəsinin illər üzrə dəyişməsi və proqnozu, mlrd. ABŞ dolları.

Mənbə: [5].

Qrafik 2. Dünya üzrə ən yüksək gəlir gətirən otellər (2022).

Mənbə: [6]

Göründüyü kimi, dünya üzrə turizm sektorundan əldə edilən gəlirlər son 5 ildə dalğalanma tendensiyası göstərmişdir. Belə ki, 2019-cu ildə turizm sektorundan əldə edilən gəlirlər 737,62 milyard dollar olduğu halda, bu göstərici 2020-ci ildə iki dəfədən də çox azalaraq 305,29 milyard dollar təşkil etmişdir. Bunun səbəbi 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq ölkələrdə qapanmaların, məhdudiyətlərin tətbiq olunması, turistik səyahətlərin məhdudlaşdırılması və ümumiyyətlə, kütlə halında tədbirlərdən, toplantılardan və sairə bütünlüklə imtina olunmasıdır. Gördüyümüz kimi, pandemiya turizm sektoruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş və bu sahədən əldə olunan gəlirləri azaltmışdır. 2021-ci ildə 38%-lik artım göstərməsinə baxmayaraq, bu sektorun bərpası hələlik mümkün olmamışdır. 2023-cü ildə turizm

sektorundan əldə olunan gəlirlər 812,22 milyard dollar olmuşdur ki, bu da pandemiyadan öncəki göstəricidən daha yüksəkdir. 2022-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə bu göstərici 19,7% artım göstərmişdir. Bu göstərici 2019-cu ildəkindən isə məhz 10,11% çoxdur. Son dövrdə qeydə alınan ən böyük artım isə məhz 2022-ci ildə olmuşdur – təxminən 60% ötən illə müqayisədə.

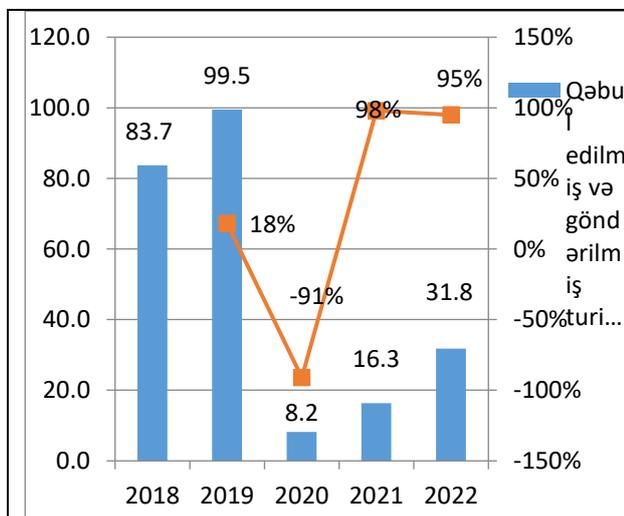
Statistanın proqnozuna görə, turizm sektorundan qlobal səviyyədə əldə olunacaq ümumi gəlirlər 2025-ci ildə 910,27 milyard dollar təşkil edəcək ki, bu da 2023-cü il göstəricisindən 12,07% və 2019-cu il göstəricisindən isə 23,4% çoxdur. Statistanın qoyduğu proqnoza əsasən, 2028-ci ildə turizmdən əldə olunacaq gəlirlər təxminən 1 trilyon dollara çatmış olacaqdır ki, bu da özlüyündə müvafiq dövrlərin müqayisəsində

Göründüyü kimi, dünya otelləri üzrə ən yüksək səmərə əldə etmiş otel məhz 41.5 milyard dollar gəlirlə Hilton otelləri olmuşdur.

Qrafikdən göründüyü kimi, ölkəmizdə qəbul edilmiş və göndərilmiş ümumi turistlərin sayı pandemiyadan sonra pandemiyadan əvvəlki göstəricinin 3-də birinə belə çatmamışdır. 2020-ci ildə pandemiya ilə əlaqədar olaraq, bu göstəricinin kəmiyyətində 2019-cu ilə nisbətən 91 faiz azalma müşahidə edilmişdir. 2022-ci ildə ümumi qəbul edilmiş və göndərilmiş müştəri sayı 31,8 min nəfər təşkil etmişdir ki, bu da 2021-ci illə müqayisədə təxmini olaraq iki dəfə çoxdur. Dövrün minimal göstəricisi 2020-ci ildə qeydə alınmışdır ki, bu da

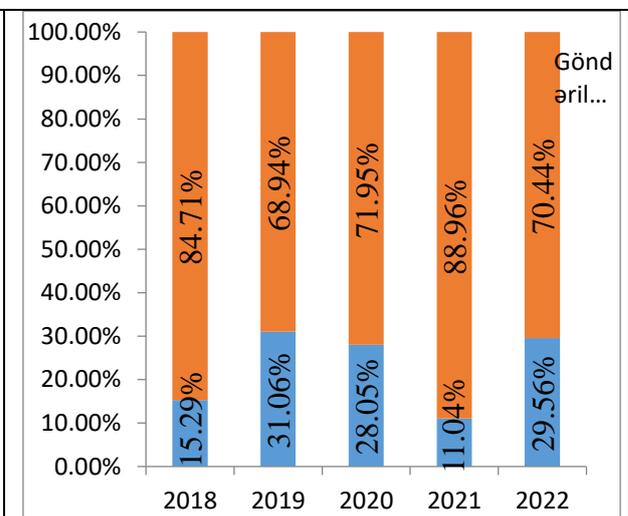
2019-cu ilin müvafiq göstəricisindən təxminən 12 dəfə azdır.

Bundan başqa, hazırda quru sərhədlərin bağlı olması turizm sektoruna əhəmiyyətli dərəcədə maneçilik törədir, sahənin inkişafını əngəlləyir. Artıq 2020-ci ildən etibarən dörd ildən artıq bir müddətdir ki, Azərbaycanın qonşu rayonları ilə quru sərhədləri qapalıdır və ölkəyə gələnlər, həmçinin ölkədən gedənlər yalnız hava yolu ilə bunu həyata keçirə bilməkdədir. Təyyarə biletlərinin qiymətlərinin qonşu ölkələrlə müqayisədə xeyli yüksək olması turistlərin Azərbaycanla müqayisədə qonşu ölkə olan Gürcüstanı üstünlük verməsinə səbəb olur.

Qrafik 3. Azərbaycanada qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin ümumi sayı (nəfərlə) və artımı (%-lə) statistikası.

Mənbə: [7].

Qrafik 4. Azərbaycanada göndərilmiş və qəbul edilmiş turist sayının turistlərin ümumi sayında xüsusi çəkisi, faizlə.

Mənbə: [8].

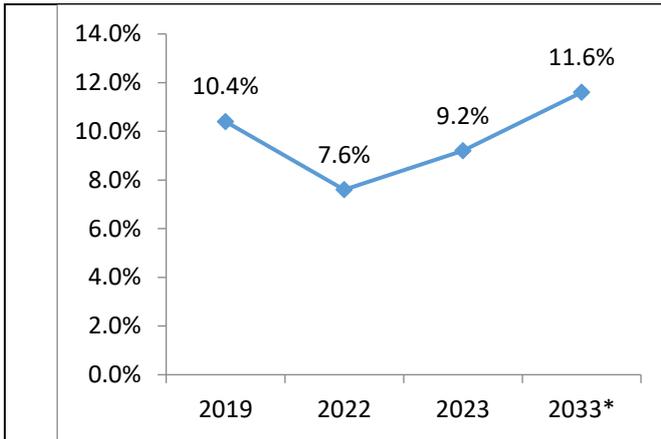
Göründüyü kimi, qəbul edilmiş turistlərin payı son 5 ildə artmış və 29,56% təşkil etmişdir.

Turizm sektorunun inkişafının iqtisadiyyata töhfəsinin qiymətləndirilməsi. Turizm sektorunun iqtisadiyyata olan əsas töhfələri barəsində girişdə bəhs olunmuşdur. Turizm sektorunun iqtisadiyyata olan qatqısını dəyərləndirmək üçün istifadə edəcəyimiz verilənlərdən biri də məhz turizm sektorunun ÜDM-də payıdır.

Aşağıda təqdim olunan qrafik səyahət və turizmin dünya miqyasında ÜDM-də ümumi töhfəsinin payı göstəricisini əks etdirir.

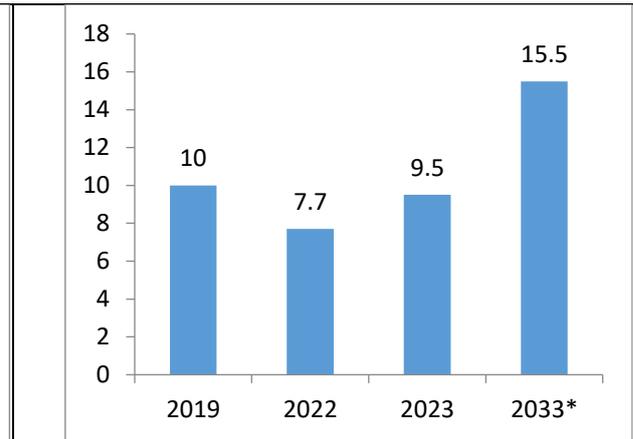
Göründüyü kimi, turizm sektorunun qlobal ÜDM səviyyəsinə olan töhfəsi göstəricisi 2023-cü

ildə 9,2% təşkil etmişdir ki, bu da pandemiyadan qabaqkı dövrlə müqayisədə 1,2% aşağıdır. Statistikaın 2033-cü il üçün proqnozu 11,6%-dir ki, bu da həmin dövrdə həm global əhali artımı, həm də həmin vaxtı gedəcək olan müvafiq siyasi-iqtisadi gedişlərin xarakteristikası ilə əlaqəli olan tendensiyadır. Zənnimcə, getdikcə məşğulluğun daha çox distant və frilans xarakter daşması insanların daha çox səyahət etmələrinə və hətta işlərini başqa ölkələrdə görmələrinə səbəb olacaq ki, bu da özlüyündə turizm sektorunun inkişafına öz təsirini göstərəcəkdir.

Qrafik 5. Səyahət və turizmin global ÜDM-ə olan ümumi töhfəsi payı, faizlə.

Mənbə: [9].

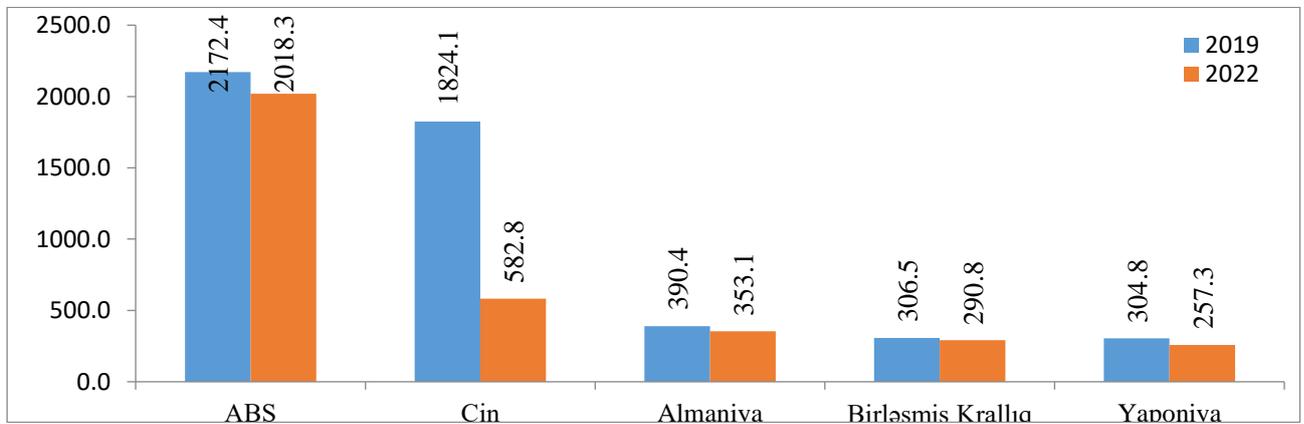

Qrafik 6. Səyahət və turizmin dünya üzrə ümumi daxili məhsula (ÜDM) ümumi töhfəsi, trln. ABŞ dolları.

Mənbə: [10].

Göründüyü kimi, səyahət və turizmin ÜDM-yə ümumilikdə töhfəsi 2023-cü ildə 9,5 trilyon dollar təşkil etmişdir ki, bu da özlüyündə 2019-cu ildəki ilə müqayisədə 5% aşağıdır. Əslində, turizm sektorunun pandemiyadan öncəki vəziyyətinin bərpa olunmamasına baxmayaraq, belə yüksək göstərici əks etdirməsi məhz pandemiyadan

sonrakı böhran vəziyyətində qiymətlərin və xüsusən də turistik xidmətlərin qiymətində olan artımla əlaqəlidir. 2033-cü ilə olan proqnoza əsasən, turizm sektorunun ÜDM-yə olan töhfəsi məhz 15,5 trilyon dollara çatacaqdır ki, bu da 2023-cü il göstəricisi ilə müqayisədə məhz 63% çoxdur.

Qrafik 7. 2019 və 2022-ci illərdə dünya üzrə aparıcı turizm bazarlarında səyahət və turizmin ÜDM-ə ümumi töhfəsi.

Mənbə: [11].

Göründüyü kimi, turizm sektorunda ÜDM-ə verdiyi töhfəsinə görə birinci yerdə həm 2019-da, həm də 2022-də məhz ABŞ olmuşdur. Bu töhfə 2019-cu ildə 2,17 trilyon dollardan məhz 2022-ci ildə 2,01 trilyon dollara enmişdir ki, bu da 7% azalma deməkdir. Ölkələrdən müvafiq dövrlərin müqayisəsində əhəmiyyətli azalma tendensiyası göstərən ölkə məhz Çin olmuşdur ki, bunun da səbəbi bu ölkədə həmin dövrdə hələ də

məhdudiyətlərin çoxusunun götürülməməsi və hətta yeni virus növlərinin yayılması olmuşdur. Ümumiyyətlə, qrafikdə əks olunan ölkələrin aparıcı mövqedə qərarlaşmasının iki əsas səbəbi var. ABŞ və Çin məhz əhali sayının çox olması və iqtisadiyyatlarının böyüklüyünə görə, qalan ölkələr isə xarici pasportlarının gücünə görə öndə olmuşdur. Belə ki, bu ölkələrin pasportları ilə, xüsusən də Yaponiyanın pasportu ilə demək olar

ki, dünyanın bütün ölkələrinə vizasız giriş etmək mümkündür.

Azərbaycan göstəricilərinə gəldikdə isə, ölkəmizdə turizm sektorunun ölkə ÜDM-sinə olan töhfəsi 2023-cü ilin ilk 6 ayı üzrə məhz 2,2% təşkil etmişdir [12]. Hansı ki, bu göstərici 2019-cu ildə məhz 13,2% təşkil etmişdir və bu da 6 dəfə fərq deməkdir [13].

Nəticə

Beləliklə, məqalədə turizm sektorunun iqtisadiyyata olan töhfələri göstəriciləri qlobal və yerli statistik göstəricilər timsalında araşdırılmışdır. Turizm sektorunun inkişafının qarşısını alan faktorlar sırasında müxtəlif maliyyə böhranlarını, habelə qlobal siyasi-iqtisadi prosesləri göstərmək olar. Azərbaycanda turizm sektorunun geriyyə doğru inkişafının isə başlıca səbəb faktoru məhz quru sərhədlərinin bağlı olmasıdır. Artıq 4 ildir ki quru sərhədlər bağlıdır və bununla əlaqədar olaraq daxili turizm bazarında canlanma ilə əlaqədar həm turistik xidmətlərdə, həm də ümumilikdə aviabilet qiymətlərində şişirdilmiş qiymətlər tendensiyası müşahidə edilməkdədir. Düşünürəm ki, ölkə başçısı quru sərhədlərinin açılması məsələsini gündəmə gətirməli, quru sərhədləri açmalı və turist axının artırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYYAHISI:

1. Aynalem, S., Birhanu, K., & Tesefay, S. (2016). Employment opportunities and challenges in tourism and hospitality sectors. *Journal of tourism & Hospitality*, 5(6), 1-5.

2. Bunghez, C. L. (2016). The importance of tourism to a destination's economy. *Journal of Eastern Europe Research in Business & Economics*, 2016, 1-9.

3. Ryan C., Page S. "Tourism management." Routledge, New York, 2012, 476p.

4. Smith, S. (2015). A sense of place: Place, culture and tourism. *Tourism Recreation Research*, 40(2), 220-233.

5. <https://www.statista.com/forecasts/1238973/revenue-in-the-travel-and-tourism-market-worldwide>

6. <https://www.travelpulse.com/news/hotels-and-resorts/hotels-that-earned-the-most-room-revenue-in-2022>

7. https://www.stat.gov.az/source/tourism/az/001_3.xls

8. https://www.stat.gov.az/source/tourism/az/001_3.xls

9. <https://www.statista.com/statistics/1099933/travel-and-tourism-share-of-gdp/>

10. <https://www.statista.com/statistics/233223/travel-and-tourism-total-economic-contribution-worldwide/>

11. <https://www.statista.com/statistics/292479/total-contribution-of-travel-and-tourism-to-gdp-in-selected-countries/>

12. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?lang=en&id=5545>

13. <https://knoema.com/atlas/Azerbaijan/topics/Tourism/Travel-and-Tourism-Total-Contribution-to-GDP/Contribution-of-travel-and-tourism-to-GDP-percent-of-GDP>

Ибрагим Гадим оглы ГУЛИЕВ
Университет Азербайджан, доцент

Рагуб Ягуб оглы ХАЛИЛЛИ
Университет Азербайджан, магистр

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВОЗДЕЙСТВИЙ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА

Резюме

Развитие туризма имеет ряд экономических, социальных и экологических последствий. Установленные приоритеты развития ненефтяного сектора в Азербайджане и сферы услуг в глобальном масштабе еще больше повышают интерес к туризму. Одним из основных вопросов, находящихся сейчас в центре внимания, является увеличение доли туризма в структуре ВВП страны. Он занимает центральное место среди экономических эффектов туризма. В статье, представляющей соответствующую оценку воздействия, тенденции развития туристического сектора в глобальном и локальном масштабе были определены с использованием статистических методов.

Ключевые слова: туризм, доход, рынок, развитие, услуга, Валовой Внутренний Продукт.

Gadim Guliyev IBRAHIM
Azerbaijan University, associate professor

Yaqub Khalilli RAGUB
Azerbaijan University, graduate student

ANALYSIS AND EVALUATION OF ECONOMIC IMPACTS OF TOURISM DEVELOPMENT

Summary

The development of tourism has a number of economic, social and environmental effects. The priorities set for the development of the non-oil sector in Azerbaijan and the service sector on a global scale further increase the interest in tourism. One of the main issues currently in the center of attention is increasing the share of tourism in the structure of the country's GDP. It occupies a central position among the economic effects of tourism. In the article presenting the relevant impact assessment, the development trends of the tourism sector on a global and local scale were determined using statistical methods.

Keywords: tourism, income, market, development, service, Gross Domestic Product.

Daxil olub: 12.11.2023

Kamal Nizami oğlu ƏHMƏDOV

BDU-nin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı:
Mingəçevir Turizm Kolleci, tədris işləri üzrə direktor müavini
“Riyaziyyat, Fizika, informatika və İqtisadiyyat”
fənn birliyinin müəllimi
E-mail: ehmedovkamal@yahoo.com

ƏRAZİ MARKETİNQİN ƏSASINDA PROQNOZLAŞDIRILMA VƏ STRATEGİYALAR

Xülasə

Məqalədə françayzinq ilə satışların həyata keçirilməsi, məhsulların xarici dilli versiyalar əsasında buraxılması, məhsulun inkişaf strategiyasını təmin etmək, yenilik effekti, bazarda rəqiblərin oxşar istehlak xüsusiyyətləri, firma və ya şirkətlərin daha təkmil məhsula olan tələbatı, bazara dərin əsaslarla giriş strategiyası, nüfuz etmək, investisiyaların artımına təkan vermək məsələləri araşdırılmışdır. Ərazidə firma və şirkət müvafiq uğura nail olmaq üçün zəruri strategiyanın işlənilib hazırlanması, məqsədlərin müəyyən edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi, ehtiyatların bölgüsü və fəaliyyətin birbaşa həyata keçirilməsi amillərinin təhlili aparılmışdır. Ərazi marketinq ilə əlaqəli müştəri məmurluğu perspektivləri, davamlı uğurun formalaşması, planlaşma, nəzarət və qiymətləndirilmə, marketinq strategiyasının formalaşması əsasında ümumi prinsipləri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: ərazi marketinq, françayzinq, yenilik effekti, zəruri strategiya, məmurluq perspektivi, marketinq strategiyası.

UOT: 338

JEL: F12

DOI: <https://doi.org/10.54414/KJKY5780>

Giriş

Firma və şirkət müvafiq uğura nail olmaq üçün zəruri strategiyanın işlənilib hazırlanması və səriştəli formada öz məqsədlərin müəyyən etməli, risklərin qiymətləndirilməsi, ehtiyatların bölgüsü və fəaliyyətin birbaşa həyata keçirilməsi lazımdır [3. Səh. 469]. İlk növbədə marketinq ilə əlaqəli müştəri məmurluğu perspektivləri firma və ya şirkətin davamlı uğurunun formalaşması üçün ən vacib aspektlərdən biri hesab edilir. Onların planlaşması üçün nəzarət və qiymətləndirilməsi firma və ya şirkətin sabitinin müvafiq fəaliyyəti üçün ən mühüm amillərə çevrilir ki, bu zaman firma və ya şirkətin marketinq strategiyasını formalaşdırarkən ümumi prinsipləri yadda saxlamaq olmaz və bunlar:

- müvafiq bazarın, firma və ya şirkətin imkanlarının qiymətləndirilməsi zamanı real vəziyyətdən çıxış etmək;
- hərəkətlərin alternativ seçimini düzgün aparmaq;

- məqsədin dəqiqliyini, konkretliyini və aydınlığını müəyyən etmək;
- məlumatın dəqiqliyi, etibarlılığı və tamlığına tam əmin olmaq;
- hərəkətlərin çevikliyi (hər hansı bir faktorun təsiri zamanı vəziyyətin dəyişməsinə tez reaksiya vermək bacarığı);
- vaxtında lokal vəziyyətə gəlmək bacarığı;
- nəticələrin və ədədi məlumatların mənbələrinin mövcudluğunu dəqiq müəyyən etmək.

Ərazi marketin əsasında zəruri strategiyalar

Firma və ya şirkətlə digər şəhər və ölkələrdə öz filiallarını açır, françayzinq ilə satışlar həyata keçirirlər, məhsulların xarici dilli versiyaları buraxılır ki, bu da məhsulun inkişaf strategiyasını təmin etməklə yenilik effekti yaradır. Bazarda rəqiblər oxşar istehlak xüsusiyyətlərinə malik məhsullar təklif etməklə, firma və ya şirkətlər daha təkmil məhsula olan

tələbatı yüksək səviyyəyə qaldırır. Bazara dərin əsaslarla giriş strategiyası, daha çox nüfuz etmək üçün səylərin və investisiyaların artımı üçün təkan verir.

Marketinq strategiyaları həm məhsul, qiymət, reklam və brend ola bilər və bu halda onlar firma və ya şirkətin əsasən istifadə etdiyi marketinq alətlərinə görə təsnifat edilir və hər bir şirkət fərdi marketinq strategiyasını tərtib edir [4. Səh. 173]. Lakin müasir iqtisadiyyatda marketinq strategiyalarının əsas strateji məqsədlərini müəyyən etmək mümkündür və bunlar:

- firma və ya şirkətin bazar payının artması;
- müəssisənin satış həcmının artması;
- müəssisənin mənfəətinin artması;
- bazarda aparıcı mövqə əldə etmək.

Ədəbiyyatlarda marketinq strategiyasının işlənilib hazırlanması mərhələləri ilə bağlı ümumi qəbul edilmiş müvafiq bir rəy yoxdur, lakin mövcud məlumatları ümumiləşdirərək olar və bura aşağıdakıları ayırd etmək olar:

- ❖ bazarın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- ❖ xarici və daxili mühitin təhlili;
- ❖ alıcıların təhlil edilməsi və hədəf segmentin seçilməsi;
- ❖ rəqiblərin fəaliyyətinin təhlil edilməsi, firma və ya şirkətin rəqabət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi;
- ❖ firma və ya şirkətin inkişaf məqsədlərinin müəyyən edilməsi;
- ❖ marketinq strategiyasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

İndi isə gəlin bu mərhələləri daha ətraflı nəzərdən keçirək və marketinq strategiyasının hazırlanmasında daxili və xarici mühitin təhlili mühüm rola malik olduğu üçün, xarici və daxili mühitin təhlili mərhələsində bazar payının dəqiq və ya ən azı ekspert qiymətini verək. Bu zaman, satış həcmi təhlil etmək və bunun nədən asılı olduğunu müəyyən etməklə, sözügedən bazarın yaxın zamanlarda necə dəyişə biləcəyini müəyyən etmək lazımdır.

Bazarın xarici mühitin təhlili, hüquqi tənzimləmə və idarəetmənin, siyasi proseslərin, təbii mühitin və təbii sərvətlərin, cəmiyyətin sosial və mədəni komponentlərinin, cəmiyyətin elmi-texniki və texnoloji inkişafının, infrastrukturun, sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin öyrənilməsi məsələlərini özündə əks etdirir [5.

Səh. 131]. Bu baxımdan, daxili mühitin təhlili öz məqsədlərinə nail olmaq prosesində rəqabət mübarizəsində firma və ya şirkət tərəfindən hesablana bilən imkan və potensialı özündə aşkar edir və daxili mühit aşağıdakı istiqamətlərdə təhlil edilir:

- şirkətin kadrları, onların potensial imkanları, ixtisasları və müvafiq maraqları;
- idarəetmənin təşkili və təşkilatı; istehsalat, o cümlədən təşkilatı, əməliyyat və texniki və texnoloji xarakteristikalar, tədqiqatlar və təkmilləşdirmələr;
- maliyyə komponentləri.

İstehlakçıların təhlili və hədəf segmentinin əsasən seçilməsi, potensial müştərilərin yəni, firma və ya şirkətin birbaşa işləyəcəyi və məhsul və ya xidmət təklif etməklə ehtiyacları ödənilən müştərilərin dairəsini müəyyən etmək lazımdır. Alıcıların təhlili həmçinin bazarın potensial ölçüsünü ədədi olaraq müəyyən etməyə, müştəri segmentlərini formalaşdırmağa və tələbin bu segmentlər arasında necə bölgü aparılması məsələsini başa düşməyə və prioritet müştəriləri müəyyən etməyə imkan verəcək. Rəqiblərin fəaliyyətinin təhlili prosesində rəqiblərin bazardakı payları, satış və istehsal həcmi, istehsal güclərini dəqiq müəyyən etməyə kömək edir və bu əsasda, bazarda rəqabət üstünlüklərini formalaşdırma bilmək üçün həm də “qeyri-rəqəm” məlumatları – satış sistemlərini, şaquli inteqrasiya dərəcəsini, marketinq siyasətini, məhsul xəttini təhlil etmək vacib məsələdir.

Ərazi marketinq strategiyasının məqsədləri mütləq firma və ya şirkətin missiyasına və ümumi qlobal məqsədlərə uyğun olmalı və aydın şəkildə müəyyən edilmiş məqsədlər əlbəttə səmərəli strategiya qurmağa kömək edir [6. Səh. 356]. Belə ki, ərazi marketinq strategiyasının həyata keçirilməsi yolu ilə kommərsiya bankının və ya digər təşkilatların təşkilatı işlərinin vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşı hala gətirmək olar. Ərazi marketinq strategiyaları kommərsiya banklarının inkişafının bütün mərhələlərində hazırlanması lazımdır ki, müvafiq ərazi marketinq strategiyalarının bir çox növləri və alt növləri var ki, onlara görə də kommərsiya bankı ən səmərəli olanları müəyyən edib istifadə etməkdə maraqlıdır.

Marketinq bir vasitə və ya hətta regional inkişafın fəlsəfəsi kimi ərazilər tərəfindən

istifadə olunur və buna görə bir tərəfdən, marketing ərazinin mal və xidmətləri alıcılarının mövcud və proqnozlaşdırılan gələcək ehtiyaclarına diqqət yetirməyi nəzərdə tutur digər tərəfdən, marketing yuxarıda göstərilən ehtiyacları ödəmək üçün ərazini tənzimləmək üçün xüsusi tədbirlər toplusu kimi qəbul edilir [7. Səh. 11]. Ənənəvi olaraq marketing bütün region səviyyəsində nəzərdən keçirilir, turizm zonalarının marketinginə həsr olunmuş işlər də bura daxil edilir və bu işin məqsədi ölkədə və xarici regionların timsalında ixrac məhsullarının marketing strategiyalarını öyrənməkdir.

Azərbaycan Respublikasında ərazi marketing

Azərbaycan Respublikasının subyektləri səviyyəsində bu məsələlərin daha təkmil hala gətirilməsi istiqamətləri müəyyən edilməsi lazımdır ki, bölgənin ixrac məhsullarının ərazi marketing strategiyaları:

- ❖ konsepsiya tərkibli ərazinin inkişafında marketingin konsepsiyasını, yerini və rolunu;

- ❖ ərazi marketing strategiyalarının məzmununu müəyyən etmək üçün iki yanaşma mövcud olduğunu müəyyən etmək;

1. Birinci yanaşma ərazi marketingin hədəf bazarlarının ehtiyaclarını ödəyəcək yerin layihələr kontekstində proses kimi "klassik" tərəfindən irəli gələn və sakinlər öz yerlərini bəyəndikdə, turistlərin və investorların gözləntiləri qarşılandıqda marketing uğur qazanır;

2. Ərazinin təşviqi də marketingin vəzifələrinin daxil edilməsi, lakin ikinci dərəcəli mövqe tutması ilə bağlıdır.

Müvafiq tərif əsasında hazırlanmış ərazi marketing strategiyası, əslində, ərazinin inkişaf strategiyası ilə eyni olmalı və qlobal dünyaya baxışın, ərazi kontekstindən məqsədlərin, fəaliyyətin, həyata keçirilmə mexanizmi və s. məsələlərin formalaşdırılmasını özündə ehtiva edir [8. Səh. 109].. Müasir şəraitdə onun ekranda əks olunması belə olmalıdır:

- əgər inkişaf strategiyası ərazi marketing yanaşması əsasında hazırlanırsa onda, xarici mühitin cari və proqnozlaşdırılan ehtiyaclarına əsaslanaraq, marketingin inkişafı strategiyası kimi şərh edilə bilər;

- bununla belə, praktikada ərazi marketing strategiyalarını təyin edərkən ən çox ikinci

yanaşmadan istifadə olunmaqla, ikinci yanaşma çərçivəsində ərazi marketing strategiyaları daha dar mənada başa düşülə bilər;

- ərazinin müəyyən məhsullarının və ərazinin özünün hədəf bazarlara təşviqi yolları kimi, müvafiq olaraq, bu yanaşma çərçivəsində ərazi marketing strategiyaları daha yüksək səviyyəli strategiyalar hesab edilə bilər;

- ərazinin müvafiq məhsullarının inkişafı strategiyaları ərazinin inkişafı üzrə ümumi strategiyaların həyata keçirilməsi vasitəsi kimi çıxış edə bilər.

Ərazi marketing strategiyalar kimi aşağıdakılar çıxış edə bilər:

- ❖ turistlərin və işgüzar qonaqların cəlb edilməsi;

- ❖ biznesin başqa yerlərdən cəlb edilməsi;

- ❖ mövcud biznesin saxlanması və genişləndirilməsi;

- ❖ kiçik biznesin inkişafını stimullaşdırmaq və yeni gələnlərə kömək etmək;

- ❖ ixracın həcmının artması və tərəflərdən investisiyaların daxil olması;

- ❖ əhalinin sayının artması və ya əhalinin strukturunun dəyişməsi.

Bu strategiyaların hər biri üçün müvafiq istiqamətin və onun nümayəndələrinin xarici bazarlara çıxarılmasını təmin edən ərazi marketing strategiyası formalaşsa bilər və fikrimizcə formalaşmalıdır [9. Səh. 6]. Ərazi marketing strategiyası dörd ənənəvi "geniş marketing strategiyasını" komponentləri kimi daxil edilə bilər:

- ✓ imic marketingi;

- ✓ attraksionların marketingi;

- ✓ infrastruktur marketingi;

- ✓ insanların marketingi.

Əgər bütövlükdə ərazi marketingin problemləri çoxlu sayda yerli və xarici tədqiqatlarda nəzərdən keçirilsə, "ümumi inkişaf strategiyaları" nın müstəqil komponentlər kimi marketingi praktiki olaraq deyil. turizm marketingi istisna olmaqla, alimlər tərəfindən öyrənilmiş və regionun ixrac məhsullarının marketinginə gəldikdə isə əsərində məntiqə uyğun istifadə oluna bilər.

Yuxarıda aparılan təhlillər aşağıdakı ərazi marketing əsasında cari və potensial ixracatçıların müəyyən edilməsi zərurətinə diqqətli cəlb etməklə, məhsulların xarici bazarlara

çıxarılması üçün birgə brendinq məsələsinin vacibliyi, firma və ya şirkətlərə inkişafda kömək etmək üçün regional hakimiyyət orqanlarının yerinə yetirə biləcəyi funksiyaların icrasını təklif edirik:

- informasiyanın təmin edilməsi, firma və ya şirkətlərin müvafiq məhsullarla təmin edən ixrac bazarları haqqında məlumatla təmin edilməsi;
- brokerlərin kiçik biznes üçün podratçılar və distribyutorlar axtarılması istiqamətində müvafiq fəaliyyət;
- məhsulu irəli aparan tərəfindən, yerli istehsalçıları xarici nümayəndəliklər və ticarət sərgiləri ilə bir araya gətirilməsi;
- təlimatçı və məsləhətçilərin seminar və konfransların, təlimlərin keçirilməsi və təşkil edilməsi;
- maliyyə vəsaitləri ilə təminat, kredit, güzəştlər, zəmanətlər əsasında;
- ev sahibi tərəfi olmaqla, sərgi və yarmarkaların təşkili, xarici iş adamlarının qəbul edilməsi;
- məqsədin müəyyən edilməsi və regionun aparıcı klasterlərinin təşviqi üçün hədəf oriyentasiyasının dəqiq müəyyən edilməsi;
- ticarət marketinqinin aparılması;
- inkişaf etmək üçün, digər ərazilər arasında ticarət əlaqələrində yerin nəqliyyat qovşağının inkişafının təmin edilməsi;
- yeni texnologiyaların yaradıcıları pilot qurğular, regionda yeni texnologiyaların sınaqdan keçirilməsi.

Bununla belə, bu müvafiq təkliflər kifayət deyil və bölgənin ixrac məhsullarının marketinqinin təşkili, hakimiyyət və biznes arasında funksiyaların bölüşdürülməsi, bu sahə ilə bağlı marketinq strategiyasının məzmunu açıqlanmalıdır [10. Səh. 21].

Nəticə

Fikrimizin mövzuya uyğun son nəticəsi kimi onu deyə bilərik ki, ilk növbədə regionda marketinq sahəsinin xüsusiyyətləri kimi aşağıdakılar qeyd edilməlidir:

❖ belə bir obyektin seçilməsi (rayon müəssisələrinin və müəssisələrin özlərinin ixrac məhsulları) bütün marketinq prosesində iz buraxmaqla, marketinqin təşəbbüskarı və ya təşəbbüskarlarından biri regionun səlahiyyətli

orqanları olmalı, lakin onların bazara təklif edə biləcəkləri heç bir şey yoxdur, çünki mallar onlar tərəfindən deyil, özəl müəssisələr tərəfindən istehsal olunur və müvafiq olaraq, məhsulların xarici bazarlara çıxarılması prosesində səlahiyyətliyərin və biznesin əməkdaşlığının və birgə hərəkətlərinin əhəmiyyəti artır;

❖ obyektin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ərazidə geniş marketinq strategiyaları aşağıdakı kimi formalaşdırıla bilər:

- imic marketinqi – ərazinin müvafiq mallar və onların istehsalçıları ilə assosiasiyası, habelə bu növ yüksək keyfiyyətli malların birləşdirilməsi və onların istehsal ərazisi ilə birgə brendləşdirmə, müvafiq mallarda ərazi loqolarından istifadə, ayrı-ayrı istehsalçıların müsbət imicinin formalaşdırılması və s.;

- infrastruktur marketinqi ixrac fəaliyyəti üçün, infrastrukturun yaradılmasını nəzərdə tutur (daşıyıcılar, vasitəçilər, başqa ölkələrdəki nümayəndəliklər, hüquqi agentliklər və s.);

- cəlbədicilik marketinq – məhsulların və ixrac müəssisələrinin müvafiq ərazilərdə marketinqi;

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi Bakı -2009.
3. Filip Kotler. Marketinqin Əsasları, tərcümə, Rauf Hacıyev, Rövşən Məmmədov. Bakı: “Ergün” – 2020, 469 s.
4. Hacıyeva L.A. “Xidmət Sahələrinin Marketinqi” Dərs vəsaiti. Bakı: “Biznes Universiteti” nəşriyyatı 2019, 173 s.
5. Xeyirxəbərov İ.M. Marketinq tədqiqatları: Marketinq informasiyaları və informasiya sistemi. Metodik vəsait. Bakı: “İqtisad universiteti” nəşriyyatı, 2018, 131 s.
6. Həsənov. N.Ə. “Biznesin strateji idarə edilməsi” Dərslik. Bakı. “NVS NƏŞR” 2019-cu il. 356 s.
7. Загребина Ю.В. Основные этапы разработки маркетинговой стратегии. / Ю.В. Загребина // Вопросы науки и образования. - 2019. - № 26 (75). - С. 11.

8. Панкрухин А.П. Маркетинг территорий. 2е изд., дополн. – СПб.: Питер, 2016. С. 109.

9. Marble Falls Economic Development Branding and Marketing Strategy [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://angelouconomics.com/marblefallseconomy/Reports/Marketing_Strategy.pdf. 2013. P.6.

10. The Broome County Plan For Sustainable Economic Development Marketing Strategy [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.thebcplan.com/bcplan/reports/Marketing_and_Branding_Strategy.pdf. 2016. P. 21

11. <http://vikent.ru/author/2393/>

Кямал Низами оглу АХМАДОВ

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ И СТРАТЕГИИ НА ОСНОВЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО МАРКЕТИНГА

Резюме

В статье рассматриваются франчайзинговые продажи, выпуск продукции на основе иноязычных версий, обеспечение стратегии развития продукции, инновационный эффект, сходство потребительских характеристик конкурентов на рынке, спрос фирм или компаний на более совершенную продукцию, стратегия выхода на рынок. на глубокой основе исследованы вопросы проникновения, роста инвестиций, вопросы продвижения. Для того чтобы фирма и компания достигли соответствующего успеха в этой области, был проведен анализ разработки необходимой стратегии, постановки целей, оценки рисков, распределения ресурсов и непосредственной реализации факторов деятельности. Изучены перспективы удовлетворения клиентов, связанные с территориальным маркетингом, формированием устойчивого успеха, планированием, контролем и оценкой, общими принципами формирования маркетинговой стратегии.

Ключевые слова: территориальный маркетинг, франчайзинг, инновационный эффект, необходимая стратегия, перспектива удовлетворения, маркетинговая стратегия.

Kamal Nizami AHMADOV

FORECASTING AND STRATEGIES BASED ON TERRITORIAL MARKETING

Summary

The article deals with franchising sales, releasing products based on foreign language versions, providing a product development strategy, innovation effect, similar consumption characteristics of competitors in the market, the demand of firms or companies for more advanced products, the strategy of entering the market on a deep basis, penetration, growth of investments. issues of promotion have been investigated. An analysis of the necessary strategy development, goal setting, risk assessment, resource allocation, and direct implementation of activity factors was conducted for the firm and company to achieve appropriate success in the area. Prospects of customer satisfaction related to territorial marketing, formation of sustainable success, planning, control and evaluation, general principles based on formation of marketing strategy are studied.

Keywords: territorial marketing, franchising, innovation effect, necessary strategy, satisfaction perspective, marketing strategy.

Daxil olub: 22.10.2023

Cəmilə Elçin qızı QULİYEVA

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı,

E-mail: calalzadecamila@gmail.com

NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA FƏALİYYƏTİNDƏKİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİ ÜZRƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ YANAŞMALAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – nəqliyyat-logistika fəaliyyətindəki problemlərin həlli üzrə nəzəri-metodoloji yanaşmaların araşdırılmasıdır. Bu məqsədlə nəqliyyat-logistika sisteminin mahiyyəti açıqlanmış və təhlillər aparılmışdır. Nəqliyyat infrastrukturundan səmərəli istifadə edilməsi problemləri baxılmışdır. Nəqliyyat-logistika sisteminin hər bir elementinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının vacibliyi bildirilmişdir. Qlobal səviyyədə baş verən iqtisadi transformasiyalar əsas götürülməklə, nəqliyyat logistika sahəsindəki problemlərin daha səmərəli həll olunmasına dair tövsiyələr hazırlanmış və təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın metodu – kimi bir qrup elmi metodlardan - abstraksiya, təhlil, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, nəqliyyat-logistika sahəsindəki problemləri araşdıran bir qrup tədqiqatçıların elmi əsərlərindəki yanaşmalar nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın nəticələri – müasir dövrdə məqalədə verilmiş elmi-praktiki nəticələrdən nəqliyyat-logistika sahəsindəki problemlərin həll olunmasında səmərəli mexanizmlərin hazırlanması və tətbiqi ilə bağlıdır.

Açar sözlər: nəqliyyat, logistika, nəqliyyat-logistika sistemi, nəqliyyat-logistika fəaliyyəti, nəqliyyat-logistika problemlərinə nəzəri yanaşmalar, nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəlilik problemləri.

UOT: 338.47:656.02

JEL: L90; L91; O14; R40; R41

DOI: <https://doi.org/10.54414/BCLY9666>

Giriş

Nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsində müasir tendensiya logistika, logistika idarəetməsi, yəni malların sürətli və keyfiyyətli çatdırılması üçün bütün xidmətlərin yayılmasına çevrilmişdir. Bir çox ölkələrdə istehsal amillərinin, xüsusən də əmək, infrastruktur xərclərinin artması milli səviyyədə istehsalın səmərəsizliyinə gətirib çıxarır və onun başqa ölkələrə ötürülməsinə şərait yaradır. Qlobal bazarlarda fəaliyyət göstərmək üçün müəyyənədiçi strategiya əməliyyatların aydınlığı və yüksək sürətidir. Başqa sözlə, nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin artan rolu inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə fəaliyyətin əsas aspektinə çevrilir. Məlumdur ki, məhsulların rəqabət qabiliyyətini şərtləndirən amillər arasında qiymətlə yanaşı, sürətli çatdırılmanın təşkili də vardır. Sürətli çatdırılma çox vaxt qiymət amilindən daha vacib olur. Məhsulların vaxtında çatdırılması qiymətdən asılı olmayaraq əməliyyatlardan imtinaya gətirib

çıxara bilir. Bu və ya digər problemlərin həlli nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin səmərəli şəkildə təşkili və idarə edilməsi səviyyəsindən çox asılıdır. Hazırda nəqliyyat fəal inkişaf edir. Getdikcə daha təkmil növlər yaradılır. Nəqliyyat sistemi logistika sistemlərinin tərkib hissələri arasında ən mühüm iqtisadi fəaliyyət növüdür. Müəssisələrin logistik xərclərinin təqribən yarısı daşınmanın payına düşür. Logistikada nəqliyyatın önəmli rol oynaması ərazinin sosial sistemlərinin komponentləri arasında məkan və zaman üzrə maddi və qeyri-maddi axınların fasiləsiz hərəkətini təmin edən nəqliyyat logistikasının yaranmasına səbəb olmuşdur [1, s. 230].

Nəqliyyat-logistika sahəsində mövcud problemlərin tədqiqi

Qeyd edək ki, nəqliyyat logistikası - logistikanın bir hissəsidir və onun mahiyyəti yüklərin vaxtında çatdırılmasını təmin etməkdir. Nəqliyyat logistikasının vəzifələri logistika

fəaliyyətinin subyektinə münasibətdə axınların istiqamətlərinə görə xarici və daxili olaraq bölünə bilər. Müxtəlif tədqiqatçılar nəqliyyat logistikasının ətraf mühitə təsirinə diqqət yetirir və mənfi təsirin minimuma endirilməsini vəzifə kimi müəyyənləşdirirlər. Bəzi tədqiqatçılar nəqliyyat logistikasının vəzifələrini nəzərə alaraq, aşağıdakı kimi funksional sahələri göstərir: ən səmərəli nəqliyyat vasitəsinin seçilməsi; optimal iş rejimlərinin layihələndirilməsi və nəzarət tədbirlərinin təmin edilməsi; əmək intensivliyi və müddəti baxımından optimal olan daşıma proseslərini qurulması [2, s.3]. Nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin idarə edilməsi baxımından hər bir nəqliyyat növü xarakterik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq konkret yüklərin konkret yerə daşınması zamanı onun logistika sistemində istifadə imkanlarını müəyyən edən üstünlük və çatışmazlıqlara malikdir. Nəqliyyatın seçiminə təsir edən amillər arasında aşağıdakıları ayırd etmək olar: daşımanın qiyməti, çatdırılma cədvəlinə uyğunluğun etibarlılığı, daşınma vaxtı, yük daşımaların tezliyi, müxtəlif növ yüklərin daşınma qabiliyyəti (böyük, təhlükəli və s.), yükü istənilən təyin edilmiş məntəqəyə çatdırmaq imkanı.

Nəqliyyat-logistika xidmətləri bazarının qlobal miqyasda getdikcə mürəkkəbləşməsi nəqliyyat prosesinin elementlərinin sistemli inteqrasiyasına gətirib çıxarır ki, bu da müasir logistika texnologiyalarının tətbiqi olmadan mümkün deyil. Praktiki fəaliyyətə əsaslanaraq, demək olar ki, hazırda heç bir nəqliyyat növü bütün üstünlüklərə malik deyil. Məsələn, hava nəqliyyatı ən qısa çatdırılma müddəti, yükün yüksək təhlükəsizliyi baxımından üstünlüklərə malikdir, habelə yüksək daşıma xərclərinə, kifayət qədər coğrafi əlçatanlığa, hava şəraitindən asılılığa malikdir. Dəmir yolu nəqliyyatının üstünlükləri nisbətən aşağı qiymət, çatdırılma cədvəlinə uyğunluğun etibarlılığı, irihəcmli yüklərin daşınma qabiliyyəti ilə müəyyən edilir, halbuki bu nəqliyyat növü məhdud sayda daşıyıcıya malikdir, kifayət qədər coğrafi əlçatanlığa malik deyildir. Yük daşımalarının tezliyi dəmir yolu yolunun sıxlığından asılıdır. Bu baxımdan, malların daşınması prosesini optimallaşdırmaq üçün multimodal nəqliyyatdan istifadə olunur, yəni bir deyil, bir neçə nəqliyyat növündən istifadə olunur. Multimodal daşımaların üstünlükləri arasında

qeyd etmək lazımdır: daşımaların bir sənədlə qeydiyyata alınmasının mümkünlüyü, müəyyən bir nəqliyyat növünün daşıma qabiliyyətindən maksimum istifadənin mümkünlüyü və vaxta və maliyyə xərclərinə qənaətin təmin edilməsi və s. [3, s. 29].

Müasir şəraitdə iqtisadi inkişaf proseslərinin getdikcə dərinləşdiyini, milli iqtisadiyyatın qlobal inteqrasiya proseslərində fəallığının artdığı müşahidə edilir. Belə bir şəraitdə daha çox strateji vəzifələr və prioritetlər meydana çıxır ki, bunlardan biri nəqliyyat-logistika sisteminin inkişaf etdirilməsidir. İqtisadi inkişaf proseslərinin aparıcı qüvvəsi olan nəqliyyat-logistika sistemi ölkələrarası ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsində və milli iqtisadiyyatın inkişaf proseslərinin tarazlaşdırılmasında önəmli rolə malikdir [4, s.61]. Nəqliyyat-logistika sistemi minimum xərclərlə yüklərin çatdırılmasını təşkil etmək üçün sistemlər toplusudur. Ölkə ərazisində nəqliyyat-logistika sisteminin dayanıqlı fəaliyyəti iqtisadi məkanın vəhdətinin, insanların, malların və xidmətlərin sərbəst hərəkətinin, rəqabətin və sahibkarlığın azadlığının inkişafının, əhəlinin həyat və yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasının, bütövlüyün təmin edilməsinin təminatı olduğunu nəzərə alsaq, həmin fəaliyyət sahəsinin inkişafı sahəsində mövcud problemlərin həlli prioritet vəzifələrdən biridir. Hazırda nəqliyyat-logistika fəaliyyəti sahəsində əsas problemlər bunlardır: son nöqtənin təhlili. Bu mərhələdə məntəqələrin imkanları və tutumu müəyyən edilir. Nöqtələr arasındakı məsafədən asılı olaraq ilkin marşrut layihələndirilir və salınır. Bu zaman marşrutun seçilmiş hissəsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır, bunun əsasında ən uyğun nəqliyyat növü seçilir; kommersiya yüklərinin xüsusiyyətlərinin təhlili. Daşımanın yükün texniki və istismar xüsusiyyətləri ətraflı təhlil edildikdən sonra uyğun nəqliyyat seçilir, ən əlverişli daşıma marşrutu yaradılır; uyğun nəqliyyatın seçilməsi; Optimal marşrutun qurulması. Nəqliyyat sistemlərinin logistikasına əmtəə yüklərinin çatdırılması üçün optimal marşrutun qurulması daxildir ki, bu marşrut üzrə daşıma müqavilədə müəyyən edilmiş qısa müddətdə həyata keçiriləcək. Bu halda, əməkdaşlığın ilkin mərhələsində müştəri ilə razılaşdırılmış tələb olunan çatdırılma sürəti nəzərə alınmalıdır; Daşıma zamanı yükə nəzarət.

Müəyyən edilmiş vaxt çərçivəsində yükləri qarşılamaq üçün, onların hərəkətini, real vaxt rejimində diqqətlə izləmək və lazım olduqda, marşrutda bəzi düzəlişlər etmək lazımdır; Milli logistika sisteminin beynəlxalq logistika sistemləri və digər dövlətlərin milli nəqliyyat sistemləri ilə uyğunlaşdırılması, inteqrasiyası və uyğunlaşdırılması. Nəqliyyat-logistika xidmətlərindən istifadənin daimi inkişafı böyük kapital qoyuluşlarını, xeyli iri nəqliyyat qovşaqlarının tikintisini və yenidən qurulmasını zərurətə çevirir. O da nəzərə alınmalıdır ki, nəqliyyat-logistika xidmətləri sərnişin və yük daşımaları ilə yanaşı məhsuldar qüvvələrin inkişafında və əmək və təbii ehtiyatların istehsal tsiklinə operativ cəlb edilməsində, əhalinin məskunlaşması prosesində və məhsuldar qüvvələrin ərazidə optimal yerləşdirilməsində önəmli rola malikdir [5, s. 68]. Odur ki, bu sahədə problemlərin olmaması məqsədilə səmərəli maliyyələşdirmənin təşkili vacib amillərdəndir. Nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi əsasən nəqliyyat-logistika infrastrukturalarının yaradılması və genişləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ticarətin həcmnin dinamik artması, ticarət əməkdaşlığının sərhədlərinin qlobal miqyasda genişlənməsi, bazarların regionlararası və ölkələrarası konsolidasiyası onlara xidmət edən nəqliyyat-logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsini tələb edir. Habelə, müasir çoxfunksiyalı nəqliyyat-logistika sistemlərinin formalaşması və inkişafı səmərəli daxili və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyaya şərait yaradır və iqtisadiyyatın və onun tərkib elementlərinin davamlı mütərəqqi inkişafı üçün əlavə amil kimi xidmət edir. İnkişaf etmiş nəqliyyat-logistika infrastrukturunu olmadan regional siyasət, regionlararası və xarici iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı problemlərini həll etmək mümkün deyil. Odur ki, nəqliyyat-logistika infrastrukturalarının investisiyalaşdırılması zəruri şərt kimi çıxış edir. Müasir nəqliyyat-logistika infrastrukturunun formalaşması yüksək investisiya və resurs intensivliyi ilə xarakterizə olunan mürəkkəb çoxmüəhəlali prosesdir. Belə genişmiqyaslı vəzifənin həlli yalnız milli inkişaf strategiyası çərçivəsində mümkündür, onun inkişafı üçün əsas tələblər bunlardan ibarət olmalıdır: 1) ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı dövlət strategiyasının məqsəd və prioritetlərinə, dövlətin iqtisadi,

sənaye, elmi-texniki və regional siyasətinin məqsədlərinə uyğunluğu; 2) nəqliyyat-logistika infrastrukturunun real vəziyyəti və onun təsərrüfat subyektlərinin xidmətləri ilə təmin olunma dərəcəsinin nəzərə alınması; 3) nəqliyyat-logistika infrastrukturunun ayrı-ayrı elementlərinin (müxtəlif nəqliyyat növləri, avtomobil yolları, körpülər, anbar terminalları, nəqliyyat-logistika kompleksləri və s.) balanslaşdırılmış inkişafı; 4) nəqliyyat-logistika sektorunda müəssisələrin fəaliyyət göstəricilərinin davamlı artımına səy göstərməsini təmin edən rəqabət mühitinin yaradılması; 5) modernləşdirmə planlarının və yeni nəqliyyat-logistika infrastruktur obyektlərinin yaradılması layihələrinin hazırlanması prosesində onun inkişafının müasir tendensiyalarına və istehlakçılar tərəfindən qoyulan tələblərə istiqamətləndirmə; 6) nəqliyyat-logistika komplekslərinin formalaşmasına sahəvi və ərazi yanaşmalarının ərazi prinsipinin üstünlüyü ilə rəşional birləşməsi (funksional-struktur yanaşma) və s.

Nəqliyyat-logistika infrastrukturalarını investisiyalaşdırmadan əvvəl onlara olan tələbat qiymətləndirilməlidir. Bu növ infrastrukturun inkişafına tələbat qiymətləndirilərkən nəqliyyat-logistika xidmətlərinin istehlakçıları tərəfindən gözlənilən nəqliyyat növlərinin seçimi nəzərə alınmalıdır. Nəqliyyat-logistika infrastrukturaları vasitəsilə xidmətlərin göstərilməsi zərurəti malların istehsalçıdan istehlakçıya gedən yolda zəncirdə halqaların sayının artması ilə əlaqədardır. Göndərmə şirkəti və ya vasitəçi tərəfindən təmsil olunan hər bir əlaqə məhsulun son qiymətini artırır, odur ki, optimal yolu tapmaq malların çatdırılma vaxtını və xərclərini azaltmaq üçün çox vacibdir. Nəqliyyat-logistika infrastrukturunun xidmətlərinə cari vəziyyətlə gələcək ehtiyaclar arasında uyğunluğun diaqnostikasını apararaq, biz onun inkişaf istiqamətlərinin əsaslandırılmasına və sonradan bu sahədə investisiya layihələri portfelinin formalaşdırılmasına keçə bilərik. Bu tip layihələrin reallaşdırılmasında dövlətin özü son dərəcə önəmli rol oynayır. Nəqliyyat-logistika sisteminin müəyyən infrastruktur layihələrinə investisiyaları yönəltməklə, özəl biznes nümayəndələrini bu layihələrdə iştirak etməyə həvələndirmək mümkündür. Bu mənada dövlətin infrastruktur investisiyaları sənaye və regional siyasətin reallaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir. Öz növbəsində, müəyyən ərazinin infrastruktur

inkışafı onun milli və beynəlxalq iqtisadi mühitə inteqrasiyası prosesini stimullaşdırma və regionun iqtisadi artımını sürətləndirə bilər.

Nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkışafı ilə dövlətin, regionun və ərazinin iqtisadi artımı arasında əhəmiyyətli əlaqə olduğundan, bu sahədə investisiya siyasətinin reallaşdırılmasına birbaşa təsir göstərən bir sıra amilləri qeyd etmək vacibdir: yeni nəqliyyat-logistika infrastruktur obyektlərinin yerləşdirilməsinin rasionallığı; nəqliyyat-logistika infrastrukturunun ayrı-ayrı sahələrinin inkışafının prioritetləri, yeni tikinti və yenidənqurma işlərinin nisbəti, mövcud obyektlərin modernləşdirilməsi; investisiya və maliyyələşdirmə problemləri; investisiya prosesi daxilində dövlət və özəl sektorun nisbəti [6, s.8]. İntestisiya təşəbbüskarlarından asılı olmayaraq, nəqliyyat-logistika infrastrukturunun modernləşdirilməsi proseslərinin əsas amilləri maliyyələşmə mənbələridir ki, bu da makroiqtisadi inkışaf göstəricilərinə həlledici təsir göstərə bilər. Belə ki, xarici mənbələrdən yüksək faizlə xarici valyutada cəlb edilmiş borc vəsaitləri infrastruktur layihələrinin rentabelliyini xeyli azalda bilər. Digər tərəfdən, milli valyutada daxili infrastruktur kreditləri biznesin digər layihələri maliyyələşdirməsini çətinləşdirə bilər ki, bu da sonradan özəl sektor investisiyalarının ümumi azalmasına səbəb olacaq. Odur ki, hər bir konkret halda bütövlükdə iqtisadiyyata mümkün zərəri minimuma endirmək üçün nəqliyyat-logistika sisteminin infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinin mümkün ssenarilərinin hərtərəfli təhlili zəruridir.

Azərbaycanda nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi vəziyyətini qiymətləndirmək üçün nəqliyyat sektoruna ayrılan investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyətinə baxmaq lazım gəlir. Belə ki, nəqliyyat sektoruna ən çox 2022-ci ildə investisiya yönəldilib ki, bunun da ümumi həcmi 4613,5 milyon AZN olmuşdur ki, bu da 2015-ci ilə görə 2418,2 milyon AZN və ya 2,1 dəfə, 2020-ci ilə görə 2521,9 milyon AZN və ya 2,2, 2021-ci ilə görə isə 1756,2 milyon AZN və ya 1,6% çoxdur. 2022-ci ildəki investisiyaların əsas hissəsi, yəni 4284,1 milyon AZN-i və ya 92,9%-i anbar və yardımçı nəqliyyat təsərrüfatlarının fəaliyyətinə yönəldilib [7].

Bu və ya digər növ nəqliyyat-logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi zəruridir ki, bu da müəyyən zaman kəsiyində xüsusilə vacib

ola bilər. Bu baxımdan, müxtəlif növ nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkışafı və mövcud şəbəkənin modernləşdirilməsi üzrə tədbirlərin optimal kombinasiyası böyük önəm daşıyır. Nəqliyyat-logistika infrastrukturunun modernləşdirilməsi səylərinə bir çox ölkələr innovasiya platforması kimi baxırlar. Habelə, infrastruktur layihələrinə yatırılan hər milyard dollar bilavasitə 15 minə yaxın iş yeri və əlaqədar sektorlarda 30 min əlavə iş yeri yaradır.

Müasir dövrdə nəqliyyat-logistika sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkışafı üçün zəruri investisiya resurslarının yarada biləcəyi üstünlükləri nəzərə alaraq, onların cəlb edilməsinə mane olan problemlər aradan qaldırmaq vacibdir. Belə problemlər arasında bu sahədə investisiya prosesinin təşkili üçün qanunvericiliyin və tənzimləyici mexanizmlərin, o cümlədən dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmlərinin kifayət qədər inkışaf etdirilməsi, dövlət satınalmaları və dövlət sifarişlərinin səmərəli təşkil edilməsidir. Nəqliyyat-logistika sistemlərinin mütərəqqi inkışafı maliyyələşdirmə ilə yanaşı, bir sıra problemlərinin həlli ilə də mümkündür: ölkənin iqtisadi inkışafında logistikanın rolunun lazımı səviyyədə qiymətləndirilməsi; yol infrastrukturunun tikintisinin yüksək tempi; logistik infrastruktur obyektlərinin yaradılmasına standartların və ümumi qəbul edilmiş yanaşmaların olması; logistika sahəsində ixtisaslı kadrların olması; nəqliyyat-logistika infrastrukturunun ayrı-ayrı elementlərinin bir-biri ilə və iqtisadiyyatın digər sahələri ilə əlaqəli şəkildə formalaşması; elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqində ləngimənin olmaması, logistik əməliyyatların idarə olunması xərclərinin azaldılması, səmərəli gömrük prosedurlarının olması; regionların daxili logistika sistemlərinin inkışaf səviyyəsinin yüksək olması və s.

Nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin səmərəli təşkili nəqliyyat logistikasının avtomatlaşdırma səviyyəsindən asılıdır. Nəqliyyat logistikasının avtomatlaşdırılması yükdaşımaları idarə etmək və optimallaşdırmaq üçün müasir texnologiyaların tətbiqidir. Bu, yükün hərəkətini, onun yerini və çatdırılma vəziyyətini real vaxt rejimində izləməyə imkan verən proqram təminatı vasitəsilə reallaşdırıla bilər. Bundan əlavə, avtomatlaşdırma

marşrutların, təchizat zəncirlərinin və nəqliyyat infrastrukturunun resurslarının optimallaşdırılması üçün müxtəlif alqoritmlər və sistemləri əhatə edir. Bu, yüklərin daşınması üçün vaxt və xərcləri azaltmağa, tədarük zəncirinin ümumi səmərəliliyini artırmağa və müştərilərə xidmət səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir. Nəqliyyat-logistika sistemlərinin üstünlükləri: artan səmərəlilik: logistik sistemlər şirkətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni yaxşılaşdırır, çatdırılma proseslərini sadələşdirir, xərcləri və sifarişlərin yerinə yetirilməsi üçün vaxtı azalda bilər; nəzarət: logistika sistemləri logistika prosesinin bütün mərhələlərini - istehsaldan tutmuş son istehlakçıya qədər nəzarət etməyə imkan verir; artan sürət: logistik prosesləri optimallaşdırmaqla şirkətlər daha çox sifarişə xidmət edə, çatdırılma müddətlərini azalda və daha çox məhsul emal edə bilər; xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi: effektiv logistika sistemi şirkətlərə yüksək səviyyəli müştəri xidməti qurmağa imkan verir ki, bu da müştəri etibarının və loyallığının artmasına səbəb olur; artan rəqabətqabiliyyətlilik: müasir logistika sistemlərindən istifadə edən şirkətlər daha çevik və tez uyğunlaşa bilərlər ki, bu da onlara bazar uğrunda daha effektiv rəqabət aparmağa və müştərilərini saxlamağa imkan verir.

İdarəetmə nöqtəyi-nəzərindən nəqliyyat-logistika sistemlərinin çatışmazlıqlarına bunları aid edə bilərik: 1. Yüksək xərclər: Logistika avadanlıq və infraquruculara əhəmiyyətli investisiyalar tələb edə bilər ki, bu da malların istehsalı və çatdırılması xərclərini artırır. Habelə, logistika sistemlərinin məhsuldarlığı onların və resurslardan istifadənin səmərəliliyindən asılıdır. 2. İdarəetmə Mürəkkəbliyi: Nəqliyyat-logistika sistemlərində sadə və ya mürəkkəb idarəetmə prosesləri ola bilər ki, bu da son nəticədə onların fəaliyyətinə təsir göstərir. 3. Etibarlılığın aşağı olması: Nəqliyyat-logistika sistemlərinə vaxtında qulluq edilmədikdə və yenilənmədikdə onların etibarlılığı azala bilər. Bu, malların vaxtında çatdırılmaması və xərclərin artması ilə nəticələnə bilər. 4. Tərəflər arasında qeyri-kafi ünsiyyət: Nəqliyyat-logistika çox vaxt malların mağazalara və ya istehlakçılara çatdırılmasını əhatə edir. Tərəflər bir-biri ilə effektiv ünsiyyət qurmasalar, bu, malların çatdırılması prosesində gecikmələrə və digər problemlərə səbəb ola bilər. Nəqliyyat logistikasının avtomatlaşdırılması bütövlükdə şirkətin

səmərəliliyini artırır və keyfiyyətini yaxşılaşdırır bilər [8, s.237].

Nəqliyyat logistikasından səmərəli istifadə və çatdırılma yollarının optimallaşdırılması çirkləndiricilərin emissiyalarını və ətraf mühitə mənfi təsirləri azalda bilər. Nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəliliyini artırmaq üçün seçimlər xərcləri azaltmaqla və müştəri məmnuniyyətini artırmaqla tələb və təklifi birləşdirməyi hədəfləyir. Bu, logistika sistemindəki qeyri-müəyyənliyi mümkün qədər azaltmaq, logistika sisteminin əvvəlki bölmələri üçün tələbin proqnozlaşdırıla bilməsini təmin etmək tələblərini diktə edir. Nəqliyyat-logistika sistemlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün həlli tələb edilən əsas problemlər sahələri ayırmaq olar: 1. Ehtiyatlar - inventarın planlaşdırılması. 2. Məhsulların daşınması - nəqliyyat növünün seçilməsi, müştərilərə xidmətin planlaşdırılması. 3. Anbar işlərinin aparılması. 4. İnformasiyanın işlənməsi - sifariş, tələbin proqnozlaşdırılması. 5. Nəqliyyat logistikasının digər funksional sahələri. Nəqliyyat-logistika sistemlərinin səmərəliliyi aşağıdakı şərtlər yerinə yetirildiyi təqdirdə artırıla bilər: çatdırılma etibarlılığının artırılması; mal partiyasının çatdırılması üçün sifarişin alındığı andan ümumi vaxtın azaldılması; təchizat çevikliyinin artırılması; təchizatçının anbarında ehtiyatların olması: ehtiyatlar davamlı istehsal və ya ticarət prosesi üçün kifayət qədər olmalı, habelə malların sifarişi, çatdırılması və saxlanması xərcləri azalmalıdır; malların sifarişi üçün kredit sxemin mövcud olması [9, s.9].

Nəqliyyat-logistika texnologiyalarını təkmilləşdirməklə milli logistika sistemlərinin mütərəqqi inkişafı problemlərini həll etmək mümkündür. Nəqliyyat-logistika texnologiyalarının effektivliyi yükün təchizatçıdan alıcıya çatdırılması zamanı xərclərin minimuma endirilməsindən ibarətdir və buna görə həmin texnologiyaların optimallaşdırılmasına ehtiyac var. Resursların birləşdirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi, daşınma prosesinin yüksək keyfiyyətli təşkili nəzərə alındıqda effektin əldə edilməsi göz qabağındadır. Xərclərin azaldılmasına yükləmə-boşaltma əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi, əməliyyatların vaxtını və yerini göstərən informasiya texnologiyalarından, yəni elektron sənəd idarəetməsindən istifadə etməklə nail olmaq olar [10, s.131].

Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələrinin modernləşdirilməsi, islahatların reallaşdırılması, müasir texnologiyalara əsaslanan inkişaf, dördüncü sənaye inqilabının innovativ strukturların və informasiya iqtisadiyyatı sektorlarının inkişafına təsirinin obyektiv qiymətləndirilməsi, iqtisadi inkişafın prioritetlərinə uyğun mexanizmlərin hazırlanması ən önəmli şərtlərdəndir. Belə bir şəraitdə yüksək texnologiyalara əsaslanan nəqliyyat-logistik mərkəzlərin formalaşdırılması böyük nəticələr verə bilər. İqtisadi inkişafın strateji məqsədlərinin reallaşdırılması üçün zəruri olan innovativ strukturların inkişafı ləngidilməməli və onlara konseptual yanaşmalar təmin edilməlidir. Ölkəmiz bu amilləri nəzərə alaraq nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafına böyük önəm verir və artıq bu istiqamətdə bir çox strateji layihələr reallaşdırıb [11, s.129-130].

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyinin, nəqliyyatın müxtəlif növlərinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin və səmərəli logistika qovşaqlarının yaradılması imkanlarının olması regionda cəlbediciliyi ilə seçilən logistik mərkəzlərin yaradılmasını şərtləndirir və investorların bu sahədə maraqlarına cavab verir. Bütün bunların nəticəsidir ki, Azərbaycan regionda nəqliyyat-logistika sahəsində lider statusu əldə edib və bu statusu getdikcə gücləndirir. Bu gün nəqliyyat-logistika sistemlərinin ölkənin iqtisadi potensialının hərəkətə gətirilməsində və inkişafında önəmli rol oynadığını deyə bilərik. Nəqliyyat-logistika fəaliyyəti ölkənin iqtisadi komponentinə hərtərəfli təsir göstərir. Nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin rolunun düzgün formalaşması dövləti iqtisadi, siyasi və sosial münasibətlərdə uğurlu inkişafa aparır.

Nəticə

Beləliklə, hesab edirik ki, nəqliyyat-logistika fəaliyyəti sahəsindəki problemlərin həlli və həmin fəaliyyət sahəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir qrup tədbirlər reallaşdırılmalıdır:

✓ Beynəlxalq nəqliyyat-logistika şirkətləri üçün internet platformasının yaradılması.

✓ Nəqliyyat-logistika şirkətlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün informasiya texnologiyalarından istifadə: intellektual nəqliyyat-logistika sistemlərinin inkişafı; pilotsuz nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi; dronlarla çatdırılma.

✓ İnnovasiyalardan istifadə əsasında beynəlxalq nəqliyyat-logistika şirkətlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, yəni: - qanunvericilikdə mövcud boşluqların aradan qaldırılması məqsədilə hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi.

✓ Nəqliyyat-logistika xidmətləri sahəsində müxtəlif mövcud xidmətlərin inteqrasiyası məqsədilə ümumi texnoloji rəqəmsal platformaların formalaşdırılması və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Николаев, Р.С. Транспортно-логистический комплекс страны в условиях структурной перестройки экономики: макроэкономические подходы к анализу эффективности // Вестник Пермского университета. Серия: Экономика. – 2018. Т. 13. № 2, – с. 228-250.

2. Иванова, М.Б. Сущность и значение транспортной логистики в современных условиях. // Вестник евразийской науки. – 2023. – Т. 15, № 3. – с.1-11.

3. Лавриков, И.Н., Пеньшин, Н.В. Транспортная логистика : учебное пособие. – Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВО «ТГТУ». – 2016. – 92 с.

4. Hüseynova, M.S. Azərbaycanın nəqliyyat-logistika sisteminin inkişaf etdirilməsi problemlərinə yanaşmalar və onların xüsusiyyətləri. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, – 2019 (noyabr-dekabr), – s.61-68.

5. Rəcəbli, İ.R. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat və logistik xidmətlərdə rəqəmsal biznes modellərinin inkişaf istiqamətləri. Audit, – 2022, 3 (37), – s.66-74.

6. Кизим, А.А., Мищенко, Л.Я., Шевченко, И.В. Особенности и тенденции организации инвестиционных процессов в сфере развития транспортно-логистической инфраструктуры промышленности. Национальные интересы: приоритеты и безопасность, – 2014. 31 (268),– с.2-16.

7. ARDSK: [Elektron resurs] / URL: <https://www.stat.gov.az/source/transport/>.

8. Глебова, К.А. Транспортно-логистические системы, сущность и цели функционирования / К.А. Глебова, А.А. Корчагин // Прикаспийский регион: международные отношения, экономика,

логистика, право, экология и социокультурные аспекты: IV Международный круглый стол (конференция), – Астрахань, – 20–21 апреля 2023, – с. 233-238.

9. Мальсагов, И.Б. Направления повышения эффективности логистических систем. Политика, экономика и инновации, – 2018. № 3 (20), – с.1-10.

10. Егорова, Л.Э. Перспективы развития транспортно-логистической системы региона /

Л.Э.Егорова // Логистические системы в глобальной экономике. – 2020. № 10, – с. 130-132.

11. Hüseynova, M.S. Azərbaycanada iqtisadi islahatlar şəraitində nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəlilik məsələləri. Geostrategiya jurnalı, – yanvar - fevral 2020. № 01 (55), – s.128-132.

Джамиля Эльчин кызы ГУЛИЕВА

Диссертант Азербайджанского Университета Кооперации,

E-mail: calalzadecamila@gmail.com

ТЕОРЕТИКО-МЕТОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К РЕШЕНИЮ ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Резюме

Цель исследования – определение теоретико-методологических подходов к решению транспортно-логистических проблем. С этой целью были исследованы основные проблемы эффективной организации транспортно-логистических систем. Рассмотрены проблемы плодотворного использования транспортной инфраструктуры. Отмечена важность рассмотрения особенностей каждого элемента транспортно-логистической системы. Подготовлены рекомендации и даны предложения по эффективному решению проблем транспортно-логистической сферы с учетом экономической трансформации в контексте глобальных воздействий.

Методы исследования – использован ряд научных методов - научного абстрагирования, анализа, синтеза, сравнения и обобщения. Одновременно учтены подходы ряда научных исследователей, изучающих проблемы в транспортно-логистической системе.

Результаты исследования - научно-практические результаты статьи могут быть использованы в создании эффективных механизмов в решении проблем транспортно-логистической сферы.

Ключевые слова: транспорт, логистика, транспортно-логистические системы, транспортно-логистическая деятельность, теоретические подходы к транспортно-логистическим проблемам, проблемы эффективности транспортно-логистической системы.

Jamila Elchin GULIYEVA

*Dissertant of Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: calalzadecamila@gmail.com*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO SOLVING TRANSPORTATION AND LOGISTICS PROBLEMS

Summary

The purpose of the research is to determine theoretical and methodological approaches to solving transportation and logistics problems. For this purpose, the main problems of effective organization of transport and logistics systems have been investigated. The problems of fruitful use of transportation infrastructure have been considered. The importance of considering the peculiarities of each element of the transport-logistic system has been noted. Recommendations and proposals on effective solution of problems of transport and logistics sphere taking into account economic transformation in the context of global influences have been prepared.

Research methods - a number of scientific methods - scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison and generalization - have been used. At the same time, the approaches of a number of scientific researchers studying problems in the transportation and logistics system were taken into account.

The results of the research - scientific and practical results of the article can be used in the creation of effective mechanisms in solving the problems of transportation and logistics sphere.

Key words: transport, logistics, transport-logistic systems, transport-logistic activity, theoretical approaches to transport-logistic problems, problems of transport-logistic system efficiency.

Daxil olub: 12.11.2023

Sabina Mayis IBRAHIMOVA

Western Caspian University,

School of Economics and Business, MBA program, magistrant

E-mail: sabina.ibrahimova@wcu.edu.az

A CASE STUDY ON THE EFFECTS OF E-PROCUREMENT IMPLEMENTATION ON SUPPLIER PERFORMANCE

Abstract: The study will aim to understand the relationship of e-procurement implementation and supplier performance measurements (delivery period, price, response time, goods quality). This question is very practical since there are more and more companies transferring their procurement activities to electronic procurement platforms in order to achieve their goals: be more transparent, reduce costs and delivery time, think strategically, better manage the supply chain.

This study will be of interest of both buyers and suppliers as the direct participants of the e-procurement activities, as well as companies' supply chain managers. The results of this study will allow managers of the studied company to determine in more detail the advantages and disadvantages of e-procurement system implementation, and, if necessary, make the necessary amendments to the policies to improve the supply chain organization.

Keywords: procurement, e-procurement, supplier's performance

UOT: 339

JEL: F01

DOI: <https://doi.org/10.54414/BCLY9666>

Introduction

The procurement function is an essential part of any business or organization. Different organizations are increasingly starting to realize the importance of procurement especially in managing their organization and performance [1].

In the modern business, e-procurement plays significant role in improvement of procurement processes. Literature review shows that e-procurement implementation has two opposite effects to supplier's performance:

1. Positive – reduces paperwork and time for providing, revising the documents related to proposals, increase transparency, facilitate tracking of events and their results and other procurement processes [2]; [3].

2. Negative – decreases the number of suppliers that are ready to meet all organization's needs; working in innovative platform may be too complicated and time assuming for some of them [4]; [5].

The importance of procurement in organization's managing and performance

Businesses exist to create goods and services. A supply chain encompasses all the activities associated with the flow and transformation of goods and services from raw material to the end user, including the corresponding flows of monetary funds and information. These activities are typically performed by different business organizations identified as suppliers, manufacturers, distributors, and retailers. Supply-chain management refers to the management of all the activities in the supply chain, in order to minimize the total costs of the supply chain and to maximize the value of the product to the end user [6, p 329].

To remain competitive among other competitors in today's market, organizations have been compelled to lower their costs, increase revenue while maintaining highest quality of their products and services that are delivered to their customers [7]. One of the crucial functions of supply chain is procurement which includes sourcing, obtaining and paying for goods and services. Procurement refers to events handled by a company for proper management of the supply chain

[8]. Procurement management serves as an important strategy for organizations to remain competitive for both present and future [7]. Therefore, effective and efficient procurement systems and collaborative relationships are essential to the achievement of organizational goals, cost reduction and supply chain performance [9a].

The impact of globalization on supply chain

In an era of globalization of business and development of information and communication technologies, more and more companies switch their business to the internet.

According to Gaspar et al. [6], globalization provides supply chain, and procurement in particular, a lot of opportunities:

- obtaining information about innovations
- sourcing suppliers and customers all over the world without additional travel and communication expenses
- allowing fast and easy communication (e-mail, online meetings, documents sharing)
- providing real-time information about the orders through online platforms (expediting)
- making easier contract negotiations and signing
- making possible online transactions including payment

Enterprise resource planning systems

The coordination and collaboration required in successful supply chains has been made possible by information technologies, such as the Internet and enterprise resource planning (ERP) systems [6, p. 331]. ERP systems aim to:

- Store all information in a single database;
- Represent each business function by a module; and
- Design the system as a collection of business processes, and not functions.

ERP systems are now being used in more than 100 countries, and by nearly all major industries, which include [6, p. 332]:

- Oil and gas
- Automotive
- High-tech and electronics
- Consumer products
- Public sector
- Health care
- ICT (Information and Communication Technologies)

Electronic procurement

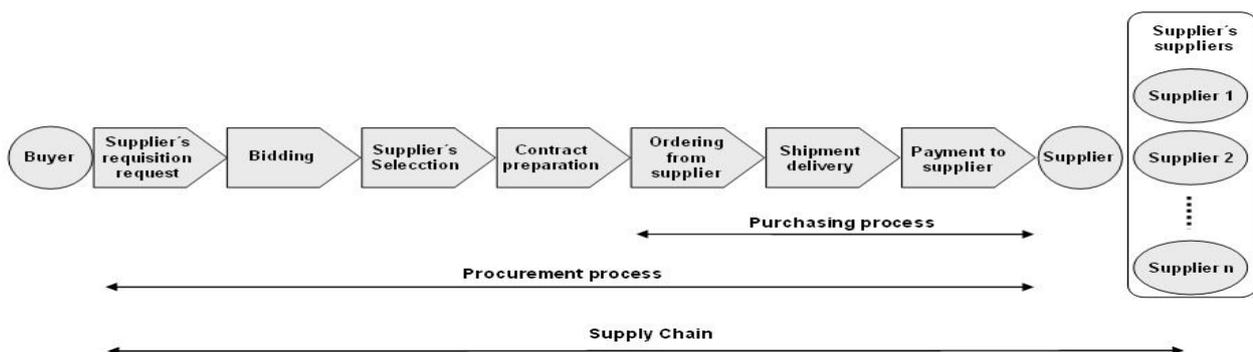
Electronic procurement (e-procurement or EP) systems designed to meet procurement needs. E-Procurement refers to the use of Internet-based (integrated) ICTs to carry out individual or all stages of the procurement process including search, sourcing, negotiation, ordering, receipt, and post-purchase review [10a].

Figure 1 [11] shows the main steps in purchasing, procurement and supply chain

Each organization has its own structure of EP and ERP systems based on the companies' structure, internal procedures, processes and goals of systems itself.

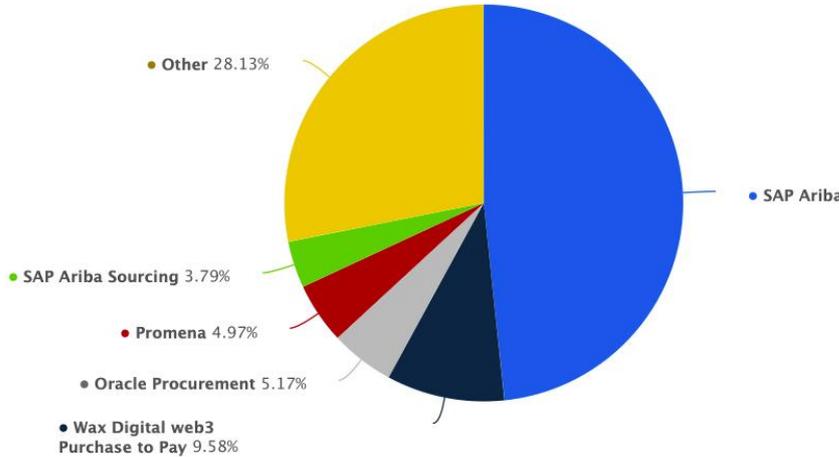
Usually, EP systems are located on company's servers or in cloud. Some systems are based on stand-alone e-sourcing platforms, like Promena. Other EP systems are built-in into company's

Figure 1. Main steps in purchasing, procurement and supply chain

ERP system, like Oracle or SAP Ariba. Stand-alone EP systems are faster and easier to use but they do not have connection with the whole company’s database like ERP-based EP platforms.

Figure B [12] shows the leading vendors' share of the procurement software market worldwide in

2023.

Figure 2. Leading vendors' share of the procurement software market worldwide in 2023

Azerbaijan is an actively developing country, more and more adopting innovations and best practices of the global business.

The development of e-procurement in Azerbaijan began with the private sector of the oil & gas industry.

Procurement in a private sector is regulated by the company’s management according to the company’s internal procedures and the Law of Republic of Azerbaijan.

First state e-procurement platform in Azerbaijan was established by Decree of the President of the Republic of Azerbaijan No. 647 dated April 16, 2019 on approval of the “Regulations on the Single Internet Procurement Portal” (amended 25.02.20).

Based on statistical information provided by Statista GmbH [12a], in 2022, global sales through e-procurement channels exceeded one trillion U.S. dollars. That value appears in line with the steady increase recorded in previous years. As recently as in 2019, companies' e-procurement of supplies did not surpass 700 billion U.S. dollars.

Below graph shows estimated sales through e-procurement platforms worldwide from 2019 to 2022 (in billion U.S. dollars).

Figure C [12] shows estimated sales through e-procurement platforms worldwide from 2019 to 2022 (in billion U.S. dollars)

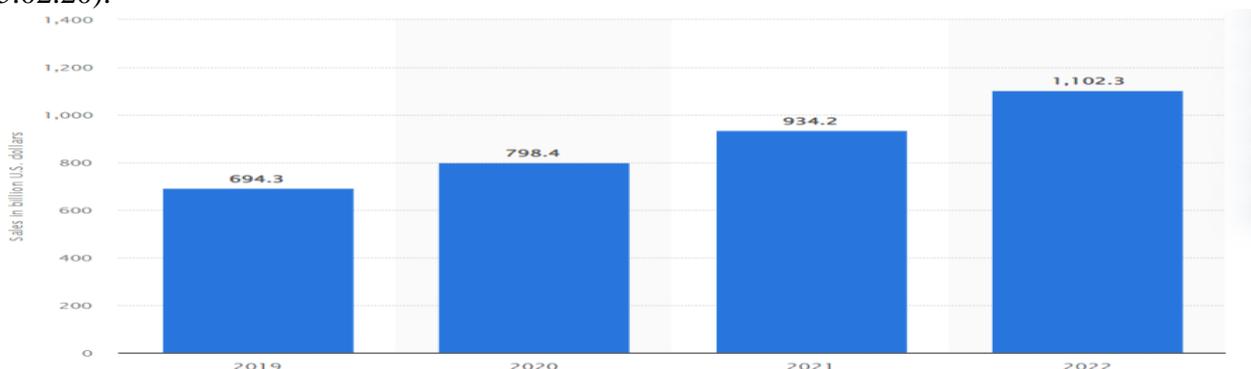

Figure 3. Estimated sales through e-procurement platforms worldwide from 2019 to 2022 (in billion U.S. dollars)

The impact of e-procurement implementation in supplier performance

Implementation of e-procurement systems in organization's processes impact all members of supply chain: requestors with process requisition for purchasing, supporting by budgeting, managing approvals, buyers' e-sourcing processes, suppliers with participating in e-bidding, audits for controlling of process, legal and financial department approving the purchasing itself, warehouse, logistics and expediting. All of these members of supply chain (within an organization or between different organizations) are affected by the EP platform configuration and activities of each other.

As e-procurement mostly related to buyer-supplier relationship, most studies research e-procurement implementation in suppliers' performance. Supplier performance evaluation includes the following indicators: price, quality, delivery time, response time, guaranties.

There are a lot of studies in e-procurement implementation which observed some significant points of impact on suppliers' and organization's performance.

Croom [13] and DeBoer [14] and some other researches emphasized the important contribution of e-procurement in reducing total purchasing costs. These benefits broadly arise through lower prices from suppliers and reduced costs in the 'requisition to payment' process. Croom [15] support the view that increased use of e-procurement and inter-organizational systems enhance opportunities tend to create more effective customer-supplier relationships over time.

Barratt and Rosdahl [16] argue that ease of search and transparency acts as an advantage to the buyer but may be a disadvantage for the seller, which further reinforces market-based relationships under e-procurement.

According to Arbin [17] and Croom & Johnston [18], implementation of e-procurement initiatives has turned out to be much more problematic and challenging than expected. Research of Brandon Jones & Carey [19] has shown that implementing e-procurement will not automatically lead to higher levels of efficiency or contract and system compliance.

Some studies mentioned the advantages of e-procurement: lower purchasing costs, achieving compliance to contract, improved communication, enhanced planning, reduction in transaction

costs, faster cycle times and improvement in procurement personnel efficiency [20]; [21].

Similarly, there has been discussion of the barriers or disadvantages in implementing e-procurement, which include technology immaturity, problems in implementing change, potential conflicts with suppliers, inability of SMEs to materialize savings, and cost of implementation [4]; [5]. Angeles & Nath [4] in particular explore the challenges to e-procurement and identify three important issues, namely lack of system integration and standardization, immaturity of e-procurement market services, and maverick buying/difficulty of integrating e-commerce with other systems.

Research Design and Methods

To conduct this study, a Case study research method with mixed research methodology will be implemented. The study will include a survey of large private company's suppliers to collect data on their experiences with e-procurement. Some of them have very little experience in using the e-procurement, the others have their own e-procurement platforms.

That is primarily deductive with quantitative survey research. Inductive inquiry will explore issues and challenges with qualitative open-ended questions and analysis.

Quantitative surveys (structured questionnaires) will be used to collect the data of key performance indicators (metrics) of supplier's performance such as: response period, delivery period, cost. The qualitative methods (open-ended questions and exploratory) will support to identify the gaps, challenges, benefits and barriers in e-procurement implementation.

Collected data will be analyzed using descriptive and inferential statistics. Secondary data will be gathered from business procurement performance reports within the sample companies to make the correlation analysis to represent the conclusion.

Hypothesis and objectives

The main objectives of the study are:

1. identifying the relationship between e-procurement implementation and level of KPIs of supplier's performance.
2. identifying the gaps, challenges, benefits and barriers in e-procurement procedures in order to

improve the supply chain management performance.

To achieve the first objective, this study will examine the following hypothesis:

Hypothesis 1 (H₁) – The implementation of e-procurement has an effect on supplier performance.

The theoretical population of the current study will be the Procurement department of private company in Azerbaijan. The surveys will be sent to their suppliers.

The population to sample for the survey questionnaires will be all the suppliers within e-procurement systems. The survey will be conducted via e-procurement platform or e-mail and can be sent to all registered suppliers automatically.

Potential barriers, limitations

As in any research, there several potential barriers and limitations of the current study:

- Case studies have received criticisms. Yin [22] discusses three types of arguments against case study researches: lack of rigors, little basis for scientific generalization, too long, difficult to conduct and producing a massive amount of documentation.
- Readiness of suppliers to participate in the survey.
- Time and human resources needed for conducting research.
- This work will not include the study of the influence of external factors on suppliers' performance.
- In order to be able to obtain additional information and study the subject in detail, suppliers that are not registered in e-procurement platform of the studied company will not participate in the survey.

Preliminary Suppositions and Implications

The result of the study can either confirm Hypothesis 1 (H₁) – The implementation of e-procurement has an effect on supplier performance or deny it. Understanding the impact of e-procurement implementation on supplier's performance based on suppliers' performance KPIs is only one part of the result required. The second part is to determine whether there are gaps in e-procurement, how suppliers have mastered this system, and whether there are factors that affect the work in the supply chain in general.

The output of this study will be limited to a case study of one company. Therefore, it cannot be generalized to all other companies at this stage. But the result obtained may be of interest to other companies in conducting similar studies. After conducting additional studies in several companies and comparing the results obtained, it will be possible to draw conclusions about the generalization of the results.

Also, the result of this study will be of interest to companies that have not yet started using e-procurement platforms. Given the cost, as well as the time and knowledge required to implement and use e-procurement platforms, managers of many companies still doubt the need to implement these platforms in procurement activities. They need to clarify whether the e-procurement implementation will bring the desired benefits or only complicate the supply chain work process. In the current study statistical significance can be achieved by making surveys in as many suppliers as possible and conducting the study in as many companies as possible. Practical significance of the current study is in applying the results to help Supply Chain Management leaders in many decision-making processes related to e-procurement activities.

Conclusion

The modern world cannot be imagined without digitalization of processes. Therefore, companies that do not yet use or that already use e-procurement platforms will be interested in conducting research data for achieving the efficiency and effectiveness of procurement and supply chain performance.

References

1. Harb et al. (2019). Empirical classification and effect of procurement process on organizational performance outcomes. *International Journal of Procurement Management* 12(1):88 DOI:10.1504/IJPM.2019.096999
2. Kauppi, K., Brandon-Jones, A., Ronchi, S. and van Raaij, E. (2013), "Tools without skills: Exploring the moderating effect of absorptive capacity on the relationship between e-purchasing tools and category performance", *International Journal of Operations and Production Management*, Vol. 33 No. 7, pp. 828-857
3. Queenan, C., Angst, C. and Devaraj, S. (2011), "Doctors' orders – If they're electronic,

- do they improve patient satisfaction? A complements/substitutes perspective”, *Journal of Operations Management*, Vol. 29 No. 7-8, pp. 639-649.
4. Angeles R and Nath R. (2007). Business-to-business e-procurement: success factors and challenges to implementation. *Supply Chain Management*. ISSN: 1359-8546
 5. Tanner, C., Woelfle, R., Schubert, P. And Quade, M. (2008), “Current trends and Challenges in Electronic Procurement: An Empirical Study”, *Electronic Markets*, 18:1, pp.6-18.
 6. Julian Gaspar, James Kolari, Richard Hise, Leonard Bierman, L. Murphy Smith (2016) *Introduction to Global Business: Understanding the International Environment & Global Business Functions*. 2nd Edition. ISBN-13: 978-1305501188, ISBN-10: 1305501187
 7. Masudin, Ilyas and Kamara, Mohammed S. and Zulfikarijah, Fien and Dewi, Shanty K. (2018) *Impact of Inventory Management and Procurement Practices on Organization's Performance*. *Singaporean Journal of Business Economics and Management Studies (SJBEM)*, 6 (3). pp. 32-39. ISSN 2301-3621
 8. Sollish & Semanik (2012). *The procurement and supply manager's desk reference*, 2nd Ed. John Wiley & Sons Inc., Hoboken, New Jersey
 - 9a. Shah, A. (2013). *Global Financial Crisis*. Retrieved November 17, 2017
 10. Croom, S. & Brandon-Jones, A. (2004). “E-Procurement: Key issues in e-Procurement implementation and operation in the public sector”, 96 VAIDYA, SAJEEV & CALLENDER 13th International Purchasing & Supply Education & Research Association (IPSERA) Conference, April 4-7, Catania, Italy.
 11. Podlogar M. 2007 Chapter III e-Procurement Success Factors: Challenges and Opportunities for a Small Developing Country. e-Procurement in Emerging Economies Theory and Cases, Editors Pani and Agrahari. IDEA Group Publishing.
 12. <https://www.statista.com/>
 13. Croom, S. (2000). The Impact of Web-Based Procurement on the Management of Operating Resources Supply" *The Journal of Supply Chain Management*. Winter. Vol. 36; No. 1. pp 4-13
 14. de Boer L., Harink J., Heijboer G., (2002). A conceptual model for assessing the impact of electronic procurement. *European Journal of Purchasing and Supply Management*, vol. 8, no.1, pp 25-33
 15. Croom, S. (2001). Restructuring Supply Chains through Information Channel Innovation. *International Journal of Operations and Production Management*. pp 504-527.
 16. Barratt, M., Rosdahl, K., (2002). Exploring business-to-business market sites. *European Journal of Purchasing and Supply Management*, No 8, pp. 111-122
 17. Arbin, K. (2003). “E-procurement Maturity in Industry”. *International Journal of Electronic Business*, 1(4): 396-407.
 18. Croom, S., & Johnston, R. (2003). “E-service: Enhancing Internal Customer Service Through E-procurement.” *International Journal of Service Industry Management*, 14 (5): 539-555
 19. Brandon-Jones, A., & Carey, S. (2010). “The Impact of User-Perceived E-procurement Quality on System and Contract Compliance.” *International Journal of Operations & Production Management*, 31 (3): 374-396.
 20. Tatsis, V., Mena, C., Van Wassenhove, L. and Whicker, L. (2006), “E-procurement in the Greek food and drink industry: Drivers and impediments”, *Journal of Purchasing and Supply Management*, 12, pp.63-74
 21. Presutti, W. D. (2003). Supply management and e-procurement: creating value added in the supply chain. *Industrial Marketing Management*, 33(2), 219-226.
 22. Yin, R.K. (1984), "Applied social research methods series Case study research: Design and methods".

Sabina Mayıs qızı İBRAHİMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti,

İqtisadiyyat və Biznes Məktəbi, MBA proqramı, magistrant

E-poçt: sabina.ibrahimova@wcu.edu.az

ELEKTRON SATINALMALARIN TƏDARÜKÇÜLƏRİN FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ İLƏ BAĞLI NÜMUNƏ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalə elektron satınalmaların həyata keçirilməsinin əlaqəsini və təchizatçının performans ölçülərini (çatdırılma müddəti, qiymət, cavab müddəti, malların keyfiyyəti) başa düşmək məqsədi daşıyacaq. Bu sual çox praktikdir, çünki məqsədlərinə çatmaq üçün satınalma fəaliyyətlərini elektron satınalma platformalarına köçürən şirkətlər getdikcə daha çox olur: daha şəffaf olur, xərcləri və çatdırılma müddətini azaldır, strateji düşünür, təchizat zəncirini daha yaxşı idarə edir.

Araşdırma elektron satınalma fəaliyyətlərinin birbaşa iştirakçıları kimi həm alıcılar, həm də təchizatçılar, eləcə də şirkətlərin təchizat zəncirinin menecerləri üçün maraqlı olacaq. Bu tədqiqatın nəticələri tədqiq olunan şirkətin menecerinə elektron satınalma sisteminin tətbiqinin üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını daha ətraflı müəyyən etməyə və zəruri hallarda təchizat zəncirinin təşkilini təkmilləşdirmək üçün siyasətlərə lazımi düzəlişlər etməyə imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: *satınalma, elektron satınalma, təchizatçının fəaliyyəti*

Сабина Маис кызы ИБРАГИМОВА

Западно-Каспийский университет,

Школа экономики и бизнеса, программа MBA, магистр

Электронная почта: sabina.ibrahimova@wcu.edu.az

ПРАКТИЧЕСКИЙ ПРИМЕР ВЛИЯНИЯ ВНЕДРЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ЗАКУПОК НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАБОТЫ ПОСТАВЩИКОВ

Резюме

Данное исследование будет направлено на понимание взаимосвязи внедрения электронных закупок и показателей эффективности работы поставщиков (срок поставки, цена, время ответа, качество товаров). Этот вопрос очень практичен, поскольку все больше компаний переводят свою закупочную деятельность на электронные закупочные платформы, чтобы достичь своих целей: быть более прозрачными, сократить затраты и сроки поставки, мыслить стратегически, лучше управлять цепочкой поставок.

Данное исследование представит интерес как для покупателей и поставщиков как непосредственных участников деятельности электронных закупок, так и для менеджеров цепочки поставок компаний. Результаты данного исследования позволят менеджеру исследуемой компании более детально определить преимущества и недостатки внедрения системы электронных закупок и при необходимости внести необходимые изменения в политику по совершенствованию организации цепочки поставок.

Ключевые слова: *закупки, электронные закупки, деятельность поставщика*

Daxil olub: 12.10.2023

Amin Allahverdi RUSTAMLÍ

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin İqtisadiyyat ixtisası üzrə doktorantı

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL XİDMƏTLƏRİ BAZARININ MÜASİR İNKİŞAF MEYLLƏRİ

Xülasə

Son illər aparılan sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə yüksək inkişafa nail olunmuş, əhalinin maddi rifahı xeyli yaxşılaşmış, yoxsulluğun səviyyəsi minimuma enmiş və Azərbaycan Respublikası orta gəlirli ölkələr sırasında yer tutmuşdur. Gerçəkləşdirilən islahatlar və genişmiqyaslı infrastruktur layihələri sosial-iqtisadi həyatın yenidən qurulması və davamlı inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Ölkə qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial-iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Müasirləşdirmə, ilk növbədə, qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu tətbiqi ilə bağlıdır. Bunun üçün prioritet istiqamət ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi ilə yanaşı, ölkədə insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir.

Key words: təhsil, iqtisadiyyat, innovasiya

UOT: 339

JEL: F1

DOI: <https://doi.org/10.54414/ZULM2615>

Giriş

Son illərdə ali təhsilin işəgötürənlərlə əlaqəsinin genişləndirilməsi, xüsusilə də onların həm qanunvericilik və həm də təhsil proqramlarının inkişafı sahəsində iştirakı xeyli qənaətbəxşdir. Lakin sosial-praktiki və iqtisadi sahədə mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, ali təhsilin məzmunu ilə tələb olunan biliklər arasındakı uyğunsuzluq dünyada qlobal böhran səviyyəsi kimi xarakterizə olunur, hətta bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə ən yaxşı halda kadr hazırlığı iqtisadiyyatın keçmiş mərhələsinə uyğun aparılır.

Bununla əlaqədar ali təhsil sisteminin inkişafı üçün bütün mümkün innovasiya potensialını və resursları zəruri inkişaf istiqamətlərinə səfərbər etmədən mövcud vəziyyətin dəyişdirilməsinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu baxımdan təhlil göstərir ki, respublikanın ali təhsil sistemində bir sıra problemlər mövcuddur. Belə ki, ilk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kadr hazırlığı strukturu əmək bazarının tələbatına uyğun gəlmir və elmi-tədqiqatların nəticələrinin

ali təhsilə inteqrasiyası zəifdir. Digər tərəfdən, ali təhsilə ayrılan vəsaitlər səmərəsiz istifadə olunur. Bununla yanaşı, ali məktəblərin kadr potensialı və müəllimlərin ixtisasartırma təhsili müasir tələblərə cavab vermir, ali məktəb tələbələri və məzunlarının hazırlıq səviyyəsi onların dünya təhsil məkanına çevik inteqrasiyasına imkan vermir. (1)

Sahibkarlıq subyektlərinin kadr hazırlığı prosesinin maliyyələşdirilməsində iştirakının aşağı səviyyədə olmasına təsir göstərən amillərdən biri bu istiqamətdə stimullaşdırıcı mexanizmin olmamasıdır. Tədqiqat göstərir ki, müəssisələrin kadr hazırlığına və elmi-tədqiqat işlərinə çəkdikləri xərclər olduqca aşağı səviyyədədir.

Doğrudan da kadr hazırlığı siyasətində ciddi çatışmazlıqlar vardır. Bunlara:

- ali təhsilin məzmununu müasir standartlara tam cavab verməməsi;
- bir sıra ixtisaslar üzrə hələ də tədris planlarında qeyri-ixtisas fənlərinin mövcudluğu;

- təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması ilə bağlı tətbiq olunan akkreditasiya sisteminin təhsil müəssisələrini tam əhatə etməməsi;
- ali təhsil müəssisələrində marketing xidmətinin olmaması; müəllimlərin ixtisasartırma təhsilinin müasir tələblərə cavab verməməsi;
- elmi-pedaqoji və elmi tədqiqat əməyinin kifayət qədər stimullaşdırılmaması;
- kadr hazırlığının əmək bazarının tələbləri ilə hələ uzlaşmaması;
- mövcud maliyyələşmə mexanizminin kifayət qədər cəmərəli olmaması;
- ixtisasartırma təhsili üzrə maliyyələşmə mexanizminin kifayət qədər səmərəli olmaması;
- təhsil müəssisələrin daha çox nəzəri biliklərə istinad edilməsi;
- ixtisasartırma və yenidən hazırlanma təhsilinin dünya təcrübəsinə uyğun hazırlanmış müasir model və mexanizmlərinin səmərəli tətbiq olunmaması və s.

Bütün bunlar sahibkarlıq subyektlərini elmə və təhsilə investisiya marağını zəiflədir.

Məhz bu ciddi problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə qəbul olunmuş “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nın əsas məqsədi ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyasından, onun məzmununun Bolonya prosesinin prinsiplərinə uyğun qurulmasından, cəlbədiçi və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsindən, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun ali təhsilli kadrlara yaranan tələbatın ödənilməsindən, habelə informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq kadr potensialının yaradılmasından, əhalinin müasir tələblərə cavab verən ali təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılmasından ibarətdir.(4)

Dövlət Proqramı çərçivəsində islahatların Bolonya Bəyannaməsinə və beynəlxalq təhsil təcrübəsinə uyğun olaraq, ali təhsilin normativ hüquqi bazasının yeniləşdirilməsi, ali təhsilin məzmununun və təlim texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, ali təhsil müəssisələrinin strukturunun və bütövlükdə onun idarə olunması sisteminin müasir tələblər baxımından modernləşdirilməsi, ali təhsildə keyfiyyətin təmin olunması, ali təhsildə kadr hazırlığı, ali təhsil

müəssisələrində elmi-tədqiqat işlərinin müasir tələblərə uyğun qurulması, ali təhsilin maddi-texniki bazasının müasirləşdirilməsi, ali təhsilin iqtisadiyyatının yeni mexanizmlərinin yaradılması və tətbiqi istiqamətində aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrdə ölkədə ali təhsil sahəsində islahatların əsas istiqamətlərinə ali təhsilin məzmunu ilə tələb olunan biliklər arasındakı uyğunsuzluğun aradan qaldırılması, kadr hazırlığı strukturunun əmək bazarının tələbatına uyğunlaşdırılması, ali məktəblərin kadr potensialının müasir tələblər səviyyəsinə qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi, ölkənin ali məktəbləri ilə dünyanın aparıcı ali təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məsələləri daxildir. Fikrimizcə, elm və təhsilin inteqrasiyasını təmin etmək üçün ali təhsil müəssisələrinin nəzdində elmi-tədqiqat institutlarının, iri laboratoriyaların, konsaltinq və mühəndislik xidmətləri göstərən bölmələrin yaradılması məqsəduyğundur.

Son illərdə təhsilin, insan kapitalının, informasiya texnologiyalarının inkişafına xüsusi diqqətin ayrılması ölkəmizin innovativ inkişaf perspektivlərinə geniş imkanlar yaradır. İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində Azərbaycanda ali təhsil sisteminin inkişafı və Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası, Milli Elmlər Akademiyası sisteminin inkişafı, Regional İnnovasiya Zonalarının (RİZ) yaradılması, “Elektron Azərbaycan” v.s. istiqamətdə Dövlət Proqramlarının hazırlanması bu aspektdə atılan ön mühüm addımlardandır.

Dinamik inkişaf edən bir system kimi ali məktəb hazırda qlobal təhsil sisteminin baza prinsiplərinin varisliyini və təhsilin lokal xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla fəaliyyət göstərir. O, strateji xarakterli dövlət layihələrinin, müxtəlif dövlət proqramlarının reallaşmasında səmərəli təkliflər verə bilən və onların icrasında fəal iştiraka qadir ola bilən bir qurum kimi fasiləsiz təhsilin mühüm elementi olaraq ölkənin milli təhlükəsizliyinin mühüm amillərindən sayılır.

Ölkənin innovativ inkişafı perspektivi yeni düşüncəli kadrların hazırlanmasını, bu amil isə öz növbəsində ölkənin təhsil sisteminin innovativ inkişafını tələb edir. Bu məqsədlə təhsil sistemində innovativ təhsil ideyaları geniş tətbiq edilməlidir.

İnnovativ təhsil İnnovativ Universitetlərdə reallasa bilər. İnnovativ Universitetin təhsil sistemi müasir elmi tədqiqatlara açıq olmalıdır. Belə Universitetin tədris planında tələbə və magistrələrə müxtəlif layihələrin hazırlanması və idarəedilməsi üzrə praktik vərdislər asılayan fənnlər verilir, aktual məsələlər üzrə treninqlər təşkil edilir, onlara istehsalat və elmi tədqiqat təşkilatlarında təcrübəkeçmə imkanları yaradılır. Tədris prosesinin texnoloji təminatı elmin müasir səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Təhsil fəaliyyətinin innovativ inkişafını təmin etmək üçün aşağıdakı proseslərin sinxron icrası zəruridir:

a) tələbələrin öz gələcək peşə fəaliyyətlərinə (iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına) dair real layihələr hazırlanması;

b) Tətbiqi və fundamental xarakterli tədqiqatların aparılması;

c) Tələbələrə tədris kurslarını seçməyə imkan verən təhsil texnologiyalarının tətbiqi.(3)

İnnovativ təhsil, təhsilin fundamentallığını inkar etmir, əksinə onu daha da inkişaf etdirməyi tələb edir. Müasir texnologiyalar sahəsində innovativ fəaliyyət təbiətşünaslıq və riyazi elmlər üzrə fundamental hazırlıq tələb edir. Bu mənada innovativ Universitetlərdə təhsilin fundamentallığına diqqət yetirmək zəruridir. Universitetdə elmi səviyyəni yüksəltmək, onun iqtisadiyyatla əlaqəsini təmin etmək üçün Universiteti innovativ infrastrukturunu inkişaf etdirmək lazımdır.

Dövlətin təhsil prosesinə innovasiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması müsabiqə seçimlərinin aparılması yolu ilə həyata keçirilə bilər. İnnovasiyalı tədris proqramlarını tətbiq edən ali təhsil müəssisələri arasında müsabiqələrin aparılmasının məqsədi daha effektiv ali təhsil müəssisələrinin seçilməsi və onlara dövlət köməyinin göstərilməsi sayılır. Dövlət köməyi subsidiyaların, qrantların verilməsi yolu ilə reallaşdırıla bilər.

Ali təhsil müəssisələrinə dövlət dəstəyinin əsas məqsədi ali məktəbdə innovasiya fəaliyyətinin, eləcə də biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasını təmin edə bilən elmin inkişafıdır. Bu cür dövlət dəstəyinə həmçinin ölkənin, onun ali təhsil müəssisələri yerləşən ayrı-ayrı regionlarının iqtisadi və sosial potensialının inkişafı məsələlərinin həlli, ali təhsil müəssisələri ilə sənaye və elmi strukturlar arasında inteqrasiya məsələlərinin həlli də aiddir.

Ali təhsil müəssisəsinin innovasiya proqramının reallaşdırılmasının məqsədi təhsilin, elmi işlərin və onların tətbiqi səmərəliliyinin keyfiyyətcə dəyişilməsindən ibarətdir. İnnovasiya proqramına cəlb olunan dövlət dəstəyi resursları bəyan olunmuş vəzifələr proqramının miqyasına uyğun gəlməlidir. Eyni zamanda, innovasiya proqramının qiymətləndirilməsi meyarlarının sırasına ali təhsil müəssisəsinin xarici tərəfdaşları tərəfindən proqrama təşkilati və maliyyə dəstəyinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, iqtisadi, sosial və elm sferalarında gözlənilən effektlər də daxil olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhmədov M.M. Xidmət sahələrinin marketinqi. Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı – 2015. – 372 s.
2. Məmmədov A.T. Marketinqin əsasları. Bakı: "İqtisad Universiteti nəşriyyatı"- 2007-335 s.
3. Abdullayeva R., Muradov A. Sosial sferanın iqtisadiyyatı. Bakı, 2009, 237 s.
4. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar. Bakı, 1997, 208 s.
5. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2009

Amin Allahverdi RUSTAMLI

Doctoral student of Azerbaijan State Agricultural University majoring in Economics

MODERN DEVELOPMENT TRENDS OF EDUCATIONAL SERVICES MARKET IN AZERBAIJAN

Summary

As a result of the socio-economic policy carried out in recent years, high development has been achieved in the country, the material well-being of the population has improved significantly, the level of poverty has decreased to a minimum, and the Republic of Azerbaijan has been ranked among the middle-income countries. The implemented reforms and large-scale infrastructure projects have created conditions for the reconstruction and sustainable development of socio-economic life. The next strategic task facing the country is to ensure sustainable economic development and raise the standard of living of the population through further modernization of socio-economic life and adaptation to advanced international practice.

Key words: education, economy, innovation

Амин Аллахверди РУСТАМЛИ

*Докторант Азербайджанского Государственного Аграрного Университета по
специальности Экономика*

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В результате проводимой в последние годы социально-экономической политики в стране достигнут высокий уровень развития, существенно улучшилось материальное благосостояние населения, уровень бедности снизился до минимума. Азербайджан вошел в число стран со средним уровнем дохода. Реализованные реформы и масштабные инфраструктурные проекты создали условия для восстановления и устойчивого развития социально-экономической жизни. Следующей стратегической задачей, стоящей перед страной, является обеспечение устойчивого экономического развития и повышение уровня жизни населения за счет дальнейшей модернизации экономики. социально-экономическая жизнь и адаптация к передовой международной практике.

Ключевые слова: образование, экономика, инновации.

Daxil olub: 02.11.2023

Tural Eyvaz oğlu ƏHMƏDLİ
Bakı Dövlət Universiteti, magistrant
E-mail: ahmedli.tural92@gmail.com

AZƏRBAYCANDA XİDMƏT SEKTORUNUN İQTİSADI MƏZMUNU VƏ ONUN SAHƏLƏRİNİN TƏSNİFATI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – xidmət sektorunun ölkədə məzmunu, onun növlərinin nəzərdən keçirilməsi, onlardan istifadənin problemləri aspektləri formalaşdırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində müxtəlif yanaşmalardan, məntiqi olaraq ümumiləşdirmədən, müqayisəli analizlərdən və digər üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Azərbaycan iqtisadiyyatına öz təsirini göstərən müasir innovativ iqtisadiyyat şəraitində ölkədə xidmət sahəsinin müasir tələblərə cavab verməsi üçün qısa müddət ərzində innovativ inkişaf səviyyəsinə keçid əks etmək.

Tədqiqatın nəticəsi – Azərbaycanın xidmət sahəsinin müasir tələblərə cavab verməsi və daha innovativ olmağa nail olmağa kömək edə bilmək.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – xidmət sektorunun xidmət təşkilatlarının daim təkmilləşdirilməsinə və xidmətin yeni üsullarının, növlərinin və formalarının meydana çıxmasına ehtiyac duyulmasına səbəb olmaq.

Açar sözlər: *xidmət sektoru, xidmət sektorunun təsnifatı, turizm*

UOT: 338

JEL: M5

DOI: <https://doi.org/10.54414/SJZS4901>

Giriş

Xidmət sektoru, iqtisadiyyatın bir hissəsini təşkil edir və malların fiziki şəxlin əldə edə bilməyəcəyi, görməyəcəyi və hiss edə bilməyəcəyi təzə xidmətləri təmin edir. Xidmətlər geniş bir spektrə yayılan müxtəlif sahələrdə təklif oluna bilər və öz məzmununu ölkənin iqtisadiyyatına və tərəqqiyə uyğun olaraq dəyişə bilər.

Ötən əsrin ortalarından etibarən xidmət sahələrinin müxtəlifliyinin və artması xidmətlərin çoxlu sayda müxtəlif şərh və təsnifatının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, müxtəlif tədqiqatçılar bəzən “xidmət” anlayışına tamamilə fərqli mənalar qoyurlar.

Xidmət sektorunun iqtisadi məzmunu

Bəzi müəlliflər xidmətlərin əsas xüsusiyyətlərindən çıxış edirlər, məsələn, qeyri-maddilik, istehsalın xidmətin istehlakından ayrılmazlığı, xidmətlərin saxlanması mümkün olmadığını və istehlakçının xidmətə mülkiyyət hüququnun olmaması və s. Onlar maddi və qeyri-maddi xidmətləri özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirən K.Marksın təlimlərinə əsaslanır.

Müəlliflərin başqa bir qrupu xidmətin göstərilməsi nəticəsində əşyaların keyfiyyətində

və ya insanın vəziyyətində baş verən dəyişikliklərə diqqət yetirir.

Müasir iqtisadi lüğətdə xidmətlərin tərifini “yeni, əvvəllər mövcud olmayan maddi məhsulun yaradılmadığı, lakin mövcud, yaradılmış məhsulun keyfiyyətinin dəyişməsi prosesində fəaliyyət növləri, işlər növləridir. Bunlar əşya şəklində deyil, fəaliyyət formasında verilən faydalardır. Beləliklə, xidmətlərin göstərilməsi arzu olunan nəticəni yaradır”.

Bu şərh keyfiyyət vəziyyətindəki dəyişikliyi nəzərə alır, lakin nəzərə alınmır ki, xidmətlərin göstərilməsi prosesində təkcə keyfiyyət dəyişikliyi deyil, həm də məkan dəyişikliyi (nəqliyyat), habelə müvəqqəti dəyişiklik (maliyyə xidmətləri), həm obyektə, həm də şəxsə.

T.Hilin anlayışında “xidmət hər hansı iqtisadi vahidə aid olan şəxsin və ya məhsulun vəziyyətində birincinin əvvəlcədən razılığı ilə digər iqtisadi vahidin fəaliyyəti nəticəsində baş verən dəyişiklikdir”. Bənzər bir tərif də var: “Xidmətlər istehlakçıların tələbi ilə istehsalçılar tərəfindən həyata keçirilən və adətən bu xidmətləri istehlak edən vahidlərin vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb olan heterojen fəaliyyətlərin nəticəsidir.” [5].

Bu təriflər dövlət dəyişikliyinə aiddir. Bu, bizim fikrimizcə, xidmətlərin əsas xarakterik xüsusiyyətidir. Müvafiq olaraq, xidmətlərin göstərilməsinin nəticəsi həm obyektin, həm iş proseslərinin, həm hadisələrin, həm də bir insanın vəziyyətində dəyişiklik ola bilər. Məsələn, tibb, təhsil, mədəniyyət xidmətləri.

Beləliklə, bizim nöqtəyi-nəzərimizdən xidmətlərin mahiyyəti daha çox qeyri-maddilikdə deyil, vəziyyətin dəyişməsi meyarındadır. Bütün xidmət növləri tamamilə qeyri-maddi deyil, lakin demək olar ki, hamısı obyektin və ya şəxsin məkan, keyfiyyət və ya müvəqqəti vəziyyətinə təsir ilə əlaqələndirilir. Yalnız "təmiz xidmətlər" tamamilə qeyri-maddidir, bundan əlavə maddi obyektlərlə əlaqəli bir çox xidmətlər var. Bu baxımdan, tərkibində xidmət komponentinin mövcudluğundan asılı olaraq dörd məhsul kateqoriyasını ayırmaq adətdir:

1) maddi formada təcəssüm olunmuş və əlaqəli xidmətlərin göstərilməsini nəzərdə tutmayan təmiz maddi məhsul;

2) müşayiət olunan xidmətləri olan maddi mallar (zəmanət altında olan avadanlıqlara təmir və texniki xidmət göstərilməklə məişət texnikasının satışı və s.);

3) əlaqəli xidmətlər və mallarla əsas xidmət (qeyri-maddi daşıma xidmətlərinin satışı kifayət qədər maddi ərzaq, yorğan, qulaqlıq, jurnalların təqdim edilməsi ilə müşayiət edildikdə, insanların hava və dəmir yolu daşımaları sahəsi);

4) təmiz xidmət (biznes, maliyyə, peşəkar, konsaltinq və təhsil xidmətləri, muzey xidmətləri, gözəllik salonları, turizm agentliyi xidmətləri və s.).

Xidmətlərin müəyyənləşdirilməsinə bu yanaşma çərçivəsində yalnız xidmət sektorunda keyfiyyət dəyişikliyinə baş verdiyini vurğulamaq qeyri-müəyyən görünə bilər. Həqiqətən də, bir tərəfdən, maddi məhsulun istehsalı prosesində müxtəlif əmək vasitələrinin köməyi ilə xammala və materiallara təsir göstərilməsi nəticəsində xammalın hazır məhsula çevrilməsi baş verir ki, bu da o deməkdir ki, keyfiyyət vəziyyətində dəyişiklik baş verir. Lakin digər tərəfdən, maddi sferada məhsulların vəziyyətinin dəyişməsi istehsal prosesi mərhələsində baş verir ki, bu da özlüyündə birbaşa satış obyektini deyildir. Xidmətlərin icrası zamanı obyektin və ya şəxsin vəziyyətində dəyişiklik xidmətin satışı prosesində eyni vaxtda baş verir. Maddi sferada satış obyektini əşyadır (məsələn, çörək, qarderob, avtomobil,

sabun və s.), xidmət sektorunda isə satış obyektini prosesdir (məsələn, təlim, müalicə), nəqliyyat, inkişaf, yaşayış, yemək). Müvafiq olaraq, bir-biri ilə sıx əlaqədə olan bir şey və proses arasında daimi müqayisə aparılır. Məsələn, kitab təlimdir, yemək qidalanmadır, dərman müalicədir, nəqliyyat vasitəsi nəqliyyatdır, alət texniki xidmətdir və s.

Deməli, xidmət sektorunda maddi istehsaldan fərqli olaraq, prosesin özü xidmətlərin göstərilməsinin nəticəsidir. Eyni zamanda, xidmətin göstərilməsi prosesi obyektin və ya şəxsin vəziyyətinin üç formada - keyfiyyət, məkan və zaman şəklində dəyişdirilməsini birbaşa nəzərdə tutur. Belə ki, əgər satınalma və ya təmənnasız alınma obyektini, ictimai əmtəə halında prosesdirsə, bu fəaliyyət növü xidmət sahəsinə, davam edən hərəkəti təcəssüm etdirməyən əşya isə material sahəsinə aiddir. Bu fərq mənim nöqtəyi-nəzərimdən xidmət sektorunda fəaliyyətin maddi istehsaldan əsas fərqləndirici xüsusiyyətidir və müəyyən fəaliyyət növlərinin xidmət sahəsi kimi təsnifləşdirilməsinin vahid meyarını müəyyən etməyə imkan verir.

Fəaliyyət kimi xidmətlərin mahiyyətini müəyyən edərkən yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirək. Beləliklə, xidmət, birbaşa xidmətin göstərilməsi prosesində bir obyektin və ya şəxsin keyfiyyət, məkan və ya müvəqqəti vəziyyətinin dəyişdirilməsindən ibarət olan müxtəlif dərəcədə nəzərə çarpan faydalı təsir göstərən insan fəaliyyəti prosesidir. Nəticə etibarilə, xidmət sahələri primitiv xidmətlər deyil, faydalı fəaliyyət sahələridir.

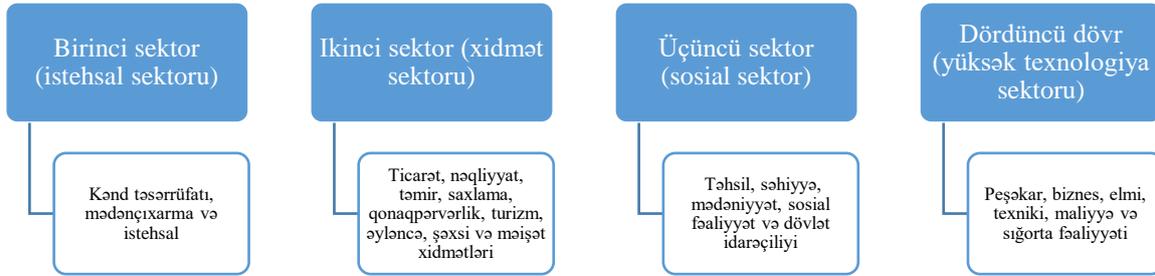
Hazırda informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, peşəkar, biznes, elmi və texniki xidmətlər, maliyyə və sığorta, təhsil və səhiyyə kimi yüksək texnologiyalı xidmət sahələri iqtisadi artıma əhəmiyyətli töhfə verir. Məhz bu sənaye sahələrinin inkişafı innovasiyaların mənbəyi və dünyada iqtisadi artımın katalizatorudur.

Müasir reallıqlarda "xidmət" və ya "xidmət sektoru" anlayışları yüz və ya iki yüz il əvvəlkindən daha geniş şərh olunur. Bu terminlərin ev qulluqçusunun işi ilə əlaqəli alçaldıcı formada qavranılmasından yayınmaq lazımdır. Xidmət sektoru bu gün fiziki əməkdən daha çox intellektual əməklə əlaqələndirilir ki, bu da tədricən robot texnikası və kompüterlərlə əvəz olunur. Alimlər, memarlar, marketoloqlar, mühəndislər, müəllimlər və həkimlər - bütün bu peşəkarlar xidmət sahəsində çalışırlar və onların

əməyinin nəticəsi iqtisadiyyatın, zəkanın və bütövlükdə cəmiyyətin tərəqqisidir.

Eyni zamanda, iqtisadiyyatın bəzi sosial sahələrinin qavranılmasında etik problemlərin ən böyük rahatlığı, strukturu və həlli üçün onu fəaliyyətlərin əhəmiyyətliliyinin azalması və onların artan dərəcəsi əsasında əlavə böyük

sektorlara bölmək mümkün görünür. iqtisadi və sosial tərəqqi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Buna əsaslanaraq, dörd böyük sektorun müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan yanaşma təklif edə bilərik (Şəkil 1).

Şəkil 1. Dörd sektorlu iqtisadi model.

Belə ki, dünya iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı, mədəncixarma və istehsal sahələrinin vahid sektorda - ilkin və ya istehsalda birləşdirilməsi məqsəduyğun olardı. İkinci dərəcəli və ya xidmət sektoruna ticarət, nəqliyyat, təmir, saxlama, qonaqpərvərlik, turizm, əyləncə, şəxsi və məişət xidmətləri və s. kimi maddi və dəstək xidmətləri daxil ola bilər.

Ali sektor və ya sosial sektor təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, dövlət idarəçiliyi və s. kimi bütün sosial əhəmiyyətli fəaliyyətləri birləşdirəcəkdir. Bu halda, etik problemlərin qarşısını almaq olar, çünki bu fəaliyyət növlərinin sosial sektorda birləşdirilməsi onlara münasibətdə “xidmət” sözünü işlətməkdən uzaqlaşmağa imkan verəcəkdir.

Və nəhayət, sonuncu dördüncü sektor elmi biliklərin formalaşmasının və yeni texnologiyaların fəal tətbiqinin baş verdiyi bilik tutumlu və intellektual fəaliyyətləri əhatə edəcəkdir. Nəticə etibarilə, yüksək texnologiya və ya innovasiya sektoruna peşəkar, biznes, elmi, texniki, informasiya və kommunikasiya, maliyyə və sığorta fəaliyyəti və s. kimi fəaliyyətlər daxil ola bilər.

Təhsil sektoruna gəlincə, onu həm sosial sektorda, həm də yüksək sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik yüksək texnologiyalar sektorunda təsnif etmək olar. Lakin elmi biliklərin formalaşması təhsil sahəsində baş verməsinə baxmayaraq, bu təsnifatda dördüncü sektora daxil olan digər sənayelərdən fərqli olaraq, onun sosial

rolu müqayisə olunmaz dərəcədə yüksək olduğuna görə üçüncü sektor kimi təsnif edilir.

Mənim nöqtəyi-nəzərimə görə, bu dörd sektorlu model bizə bəzi sənayelərin xidmət sahələri kimi qəbul edilməsi və iqtisadiyyatda fəaliyyətlərin daha məntiqi şəkildə qurulması kimi etik problemlərdən qaçmağa imkan verəcəkdir. Bununla belə, bu yanaşma sonradan daha hərtərəfli dəqiqləşdirmə və təfərrüat tələb edir.

Xidmət sektoru, iqtisadiyyatın önəmli bir hissəsini təşkil edir və müxtəlif sahələrdə geniş bir əmək təşkilatını, xidmət müəssisələrini və institutları əhatə edir. İqtisadi məzmunu və sahələri müxtəlif ola bilər, lakin əsasən aşağıdakı sahələri əhatə edir:

Səyahət və turizm: otelçilik, restoranlar, turlar və nəqliyyat xidmətləri kimi turizm və səyahət sektorları, xidmət sektorunun böyük bir hissəsini təşkil edir.

Əmlak və mənzil xidmətləri: gayrimüstəri və əmlak idarəetmə xidmətləri, kirayə verən və sahibkarlar arasında kömək kimi əmlak sektorunda geniş bir spektri özündə əhatə edir.

Tibbi xidmətlər: sağlamlıq və tibbi xidmətlər, şəhər və qəsəbələrdə sahə tərkibini təşkil edir. Xəstəxanalar, kliniklər, tibb müəssisələri və tibbi tədqiqatlar bu sahəyə aid olur.

Əməkdaşlıq xidmətləri: məsləhət və konsaltinq xidmətləri, şirkətlərə idarəetmə və strateji məsləhətləri, insan resursları və iş rekrutment (iş qəbul) kimi sahələri əhatə edir.

Texnologiya xidmətləri: IT xidmətləri, proqram təchizatı, məlumat texnologiyaları və internet xidmətləri, bu sahənin bir hissəsidir.

Maliyyə xidmətləri: bank xidmətləri, sığorta, maliyyə idarəetməsi və məsləhətləşmə kimi maliyyə xidmətləri, iqtisadi strukturların əsasını təşkil edir.

Əlaqə və kommunikasiya: telekommunikasiya, poçt xidmətləri, reklam və marketinq, informasiya texnologiyaları və şəbəkələr, əlaqə və kommunikasiya sahəsinin bəşəri resurslarıdır.

Təhsil və təlim xidmətləri: məktəblər, kollec və universitetlər, təlim mərkəzləri və təhsil xidmətləri, insanların bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yardım edir.

Bu sahələr bir-birindən asılıdır və müxtəlif xidmətlər təklif edən müəssisələr və orqanlar bu sahələrdə fəaliyyət göstərir. İqtisadiyyatın dinamik tərzilə birləşərək, xidmət sektoru geniş və müstəqil bir sahə kimi inkişaf edir.

Xidmət sektoru, modern iqtisadiyyatlarda əsas rol oynayan və sürətli inkişaf perspektivlərinə sahib olan bir sahədir. Bu sektorda müxtəlif inkişaf perspektivləri vardır. Xidmət sektorunun texnologiya və inovasiyalarla daha da təkmilləşməsi gözlənilir. İnternet, məlumat texnologiyaları, bulud hesablama və digər texnoloji yeniliklər, xidmət sektorunu effektiv və rahat etmək üçün dəyişikliklərə gətirir. Müştəri təcrübəsi, xidmət sektorunun ən vacib aspektlərindən biridir. Şirkətlər müştəri təcrübəsini artırmağa nail olmaq üçün digər şirkətlərlə müqayisədə öz xidmətlərini və proseslərini təkmilləşdirməlidirlər. Maliyyə xidmətləri sahəsində inovativ yanaşmalar və texnologiyalar, müxtəlif şirkətlərə və bireylərə daha geniş və effektiv maliyyə xidmətləri təklif etməyə kömək edir. Sağlamlıq və tibbi xidmətlər sahəsində tətbiq edilən rəqəmsal texnologiyalar, telemeditsina və tibbi texnologiyalardakı inovasiyalar sağlamlığı daha çox insanlara çatdırmaq üçün imkanlar yaratmağa kömək edir. Turizm sektorunda yenilikçi xidmətlər və turistlərin təcrübəsini artırmağa yönli yeni ideyalar, turizm sahəsində inkişaf perspektivlərini genişləndirir. Xidmət sektoru, müxtəlif regionlar və ölkələr arasında daha geniş əməkdaşlıq və tərəqqi imkanları yaradır. Qlobal iş sahələri və xidmət şirkətləri, dünya miqyasında bir-birilə əlaqələri daha da artırmağa nail olurlar. Xidmət sektoru, sosial və çevrə üçün eko-dost inkişaf üçün daha çox ehtiyatkar və sürətli dəyişikliklərə uyğunlaşmağa nail olmalıdır. Bu, müştərilər üçün

daha inkişaf etmiş və yaşanılan dünyanın mühafizəsi üçün daha sürətli və əlverişli xidmətləri nəticələyə bilər. İnformasiya texnologiyalarının və avtomatlaşmanın daha çox tətbiqi, əmək bazarında dəyişikliklərə səbəb olaraq, xidmət sektoru da iş qüvvəsi və təhsil tədrisatına uyğunlaşmağa çalışacaq. Bu perspektivlər bir-biri ilə əlaqəli olaraq, xidmət sektorunda geniş imkanlar yaradır və sahənin müstəqil və maraqlı bir inkişafın qapılarını açmağa davam edir [6].

Azərbaycanda xidmət sektorunun sahələrinin təsnifatı

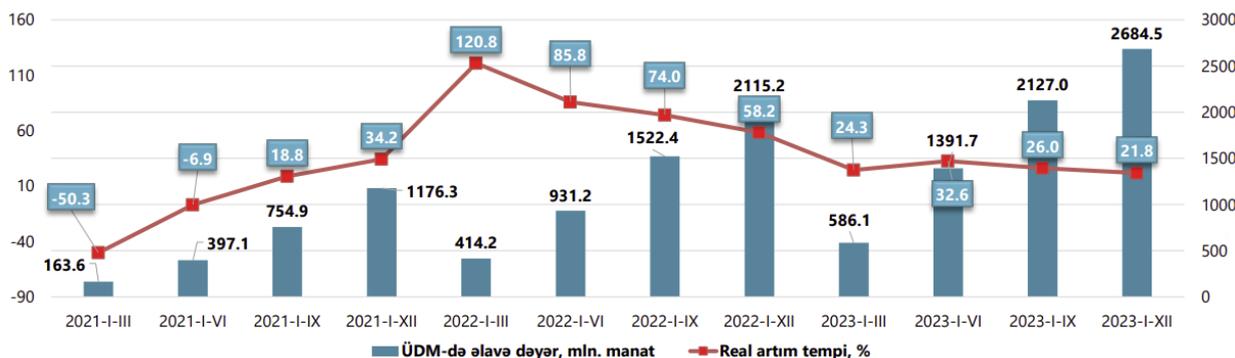
Azərbaycanda xidmət təşkilatlarının əsas strateji məqsədi bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı şəraitində siyasi və iqtisadi sabitliyi qorumaqdır. Bildiyimiz kimi, xidmət sahəsi yüksək perspektivli və sürətlə inkişaf edən sahələrdən biridir. Bu sahə ticarət və nəqliyyat maliyyəsi, sığorta və bir çox digər vasitəçi təşkilatlardan tutmuş bir çox sahələri əhatə edir. Buraya həmçinin otellər, restoranlar, camaşırxanalar, gözəllik salonları, təhsil və idman müəssisələri, radio və televiziya stansiyaları, səyahət xidmətləri, konsaltinq firmaları, səhiyyə, muzeylər, kinoteatrlar, teatrlar və s. Bütün bu müəssisələr respublikamızın əhalisinə və qonaqlarına xidmət göstərir. Yuxarıda göstərilən xidmət növlərinin hamısı Azərbaycanda mövcuddur və intensiv inkişaf edir. Azərbaycanda xidmət təşkilatlarının əsas strateji məqsədi bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı şəraitində siyasi və iqtisadi sabitliyi qorumaqdır.

Bu gün ölkədə qeyri-neft sektorunun alternativ növü turizmdir. Azərbaycanda turizm sektorunun böyük perspektivləri var. Ölkədə zəngin rekreasiya resurslarının olması dünyanın hər yerindən çoxlu sayda turisti cəlb edir. Bununla əlaqədar, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev 2011-ci il fevralın 15-də “2011-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Turizm ili” elan edilməsi haqqında” 1320 nömrəli sərəncam imzalayıb. Azərbaycanda turistləri cəlb etmək üçün müxtəlif tədbirlər, şopinq festivalları keçirilir və bu yaxınlarda onlar “TAXFREE” (vergidən azadolma) adlı xidmətdən istifadə etməyə başlayıblar. Bu, malların məbləğinə görə ƏDV qaytaran müştərilərə təqdim edilən dünya miqyasında məşhur xidmətdir.

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, turizm ölkəyə gəlir gətirir, iqtisadiyyatın dirçəlməsinə töhfə verir, yeni otellər, əyləncə obyektləri

açılır, müxtəlif festivallar keçirilir və s. daha çox turist cəlb etmək. Bütün bunlar yeni iş yerlərinin açılmasına, işsizliyin azalmasına, ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafının artmasına xidmət edir. Təbii ki, turizm sektoruna xidmət sektorunun rəhbərlik etməsi qaçılmazdır. Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə üzrə yaradılmış əlavə dəyər və artım tempinin dinamikası Şəkil 2 müşahidə etmək olur.

2023-cü ildə turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə sahəsində yaradılmış əlavə dəyər əvvəlki ilə nisbətən 21,8 faiz artaraq 2684,5 milyon manat təşkil etmişdir. 2023-cü ildə Azərbaycan Respublikasına dünyanın 187 ölkəsindən 2085,8 min və ya əvvəlki illə müqayisədə 30,2 faiz çox əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlmişdir [7].

Şəkil 2. Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə üzrə yaradılmış əlavə dəyərin dinamikası

2023-cü ilin yanvar-mart aylarında ictimai işə dövrü 2022-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə real ifadədə 21,9 faiz artaraq 414,8 milyon manat olmuşdur. Özəl sektorda ictimai işə dövrünün 50,7 faizi hüquqi şəxslərin, 49,3 faizi isə bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin payına düşür. Hüquqi şəxslər üzrə dövrü 2022-ci ilin yanvar-mart ayları ilə müqayisədə 28,4 faiz artaraq 207,7 milyon manat olmuşdur (Cədvəl 1) [7].

Turistləri cəlb etmək, mehmanxana biznesi, turist ekskursiyaları və s. Ən yüksək səviyyədə

xidmət göstərə bilən yüksək ixtisaslı kadrlara ehtiyac var. Bu məqsədlə çoxsaylı təlimlər və hazırlıq xidməti işləri aparılır.

Ölkədə turizmlə yanaşı, xidmət sahəsinin də daim təkmilləşdirilməsi daxili ehtiyacların ödənilməsi üçün lazımdır. Avropa ölkələrində məşğul əhəlinin təxminən 73%-i xidmət sektorunda çalışır. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu rəqəm 49-51% təşkil edir.

Cədvəl 1

İctimai işə dövrü

	2023-cü ilin yanvar-mart aylarında, min manat	2023-cü ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə
Cəmi	414 766,2	121,9
o cümlədən: dövlət	4 695,5	130,5
qeyri-dövlət	410 070,7	121,8
ondan: fiziki şəxslər	202 363,4	115,8

Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, müxtəlif sahələrdə təklif edilən və istifadəçilər tərəfindən bir ödəniş qarşılığında alınan xidmətlərdir. Bu xidmətlər geniş bir sahədə yer ala bilər və fərqli ixtisas sahibləri və sahələri əhatə edir. 2023-cü ilin yanvar-mart aylarında əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri 2022-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə real ifadədə 11,6 faiz artaraq 2608,1

milyon manat olmuşdur. Hüquqi şəxslər tərəfindən əhaliyə 1980,3 milyon manatlıq xidmət göstərilmişdir ki, bu da xidmətlərin ümumi dəyərinin 75,9 faizini təşkil etmişdir. Cari ilin yanvar-mart aylarında hər bir ölkə sakini orta hesabla 257,4 manatlıq və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə nominal ifadədə 47,0 manat

çox müxtəlif ödənişli xidmətlərdən istifadə etmişdir (Şəkil 3) [7].

Bəzi analitiklər hesab edir ki, kənd təsərrüfatı ölkənin xidmət sektorunun payının artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu onunla izah olunur ki, inkişaf etmiş ölkələrdə urbanizasiya prosesi çoxdan dayanıb. Eyni zamanda kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayı azalacaq, xidmət sahələrində çalışanların sayı artacaq. Xidmətdə məşğul olanların sayının artması nəticəsində ixtisaslı kadrların səviyyəsi yüksələcək.

Dövlətin apardığı islahatlar, ölkədə yeni iqtisadi münasibətlər xidmət fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yaxşı şərait yaratmağa imkan verir. Bütün bunlar xidmət sektorunun xidmət təşkilatlarının daim təkmilləşdirilməsinə və xidmətin yeni üsullarının, növlərinin və formalarının meydana çıxmasına ehtiyac duymasına səbəb olur. Xidmət sektoru fərdi ehtiyaclara getdikcə daha çox diqqət yetirməyə başladı, eyni zamanda xidmət bazarında rəqabət artır və daha sərt keyfiyyət tələbləri ortaya çıxır. Nəticədə yerli və xarici təşkilatlar arasında rəqabət mühiti yaranır ki, bu da yerli xidmət müəssisələrini stimullaşdırır və əhalinin bütün təbəqələrinin ehtiyaclarını ödəmək üçün geniş çeşidli xidmətlərin yaranmasına kömək edir.

Nəticə

Bu gün xidmətlərin artımının və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas amili ən son texnologiyaların tətbiqi, eləcə də xidmətlərin innovativ fəaliyyətidir.

- Müasir innovativ iqtisadiyyat şəraitində, xidmət sahəsi də innovasiyalar və effektivlik tətbiqi ilə uyğunlaşmağa və müasir tələblərə cavab verməyə məcbur durumdadır. Azərbaycanın xidmət sektorunu daha müasir və innovativ hala gətirmək üçün aşağıdakı tədbirlər gözlənilir:

- İnformasiya texnologiyalarının daha geniş tətbiqi və rəqəmsallaşdırma, xidmət təminatını sürətli və effektiv şəkildə artırmağa imkan verir. Mobil tətbiqlər, veb saytlar, elektron ödəniş sistemləri kimi digər innovativ texnologiyalar xidmət sahəsini inkişaf etdirməyə kömək edir;

- İdarəetmə və tədbirlərə e-şəkildə əlavə olaraq, onlayn xidmətlər və tətbiqlər müştərilərə daha rahat və sürətli xidmət təmin edir;

- Turizm sahəsində yeni və yaradıcı tur paketləri, turist təcrübəsini inkişaf etdirmək və müştərilə maraqlı tətillər imkanları təklif etmək;

- Çevrə üçün eko-dost və sürətli təkmilləşdirilmiş xidmətlər təklif etmək. Bu, sürətli şəkildə dəyişən dünya perspektivində müştərilə çox daha çəkilən xidmətlər təklif etmək deməkdir;

- Xarici şirkətlərlə və ölkələrlə əməkdaşlıq və əlaqələrin genişləndirilməsi. Bu, Azərbaycan xidmət sahəsinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və artmasına kömək edir;

- İnsan resurslarının təkmilləşdirilməsi üçün təhsil və təlim proqramlarının təşkil edilməsi. Bu, xidmət sektorundakı professionalların bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və müştərilə daha yaxın və yaxşı xidmət təklif etməyə yardım edir.

Bu tədbirlər, Azərbaycanın xidmət sahəsini müasir tələblərə cavab verməyə və daha innovativ olmağa nail olmağa kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” 4 iyun 1999-cu il tarixli qərarı

2. Azərbaycan Respublikası “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” 15 dekabr 1992-ci il tarixli qərarı

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir “AZƏRBAYCAN 2020: GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ” İNKİŞAF KONSEPSİYASI

4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

5. Ələsgərov A.K., Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçməsi problemləri. “Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə uyğun qurulması və tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi, hüquqi problemləri” respublika elminəzəri konfransının tezisləri; Bakı, 1996.

6. Организация предпринимательства: учеб. пособие для вузов / В. Н. Наумов; под ред. Г. Л. Багиева. – СПб.: Питер, 2010.

7. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь.- 2-е изд. - М.: Инфра-М, 1999. - 479 с.

8. Hill, T. P. (1977). On Goods and Services. Review of Income and Wealth, 23 dec.,

9. Предпринимательство как стратегический ресурс развития

хозяйственной системы /Под ред. В.А. Гневко.
— СПб.: Изд-во АУЭ, 2010.

10. <https://www.stat.gov.az>

Турал Эйваз оглы АХМЕДЛИ
Бакинский Государственный Университет
E-mail: ahmedli.tural92@gmail.com

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СФЕРЫ УСЛУГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И КЛАССИФИКАЦИЯ ЕГО ОТРАСЛЕЙ

Резюме

Цель исследования - рассмотреть содержание сферы услуг в стране, ее виды и формирование проблемных аспектов их использования.

Методика исследования – в исследовательской работе использовались различные подходы, логическое обобщение, сравнительный анализ и другие методы.

Практическая значимость исследования - заключается в отражении перехода на уровень инновационного развития в короткие сроки для удовлетворения современных требований сферы услуг в стране в условиях современной инновационной экономики, оказывающей свое влияние. по экономике Азербайджана.

Результатом исследования - является то, что сфера услуг Азербайджана отвечает современным требованиям и может способствовать достижению большего количества инноваций.

Оригинальность и научная новизна исследований - обуславливают необходимость постоянного совершенствования обслуживающих организаций сферы услуг и появления новых методов, видов и форм обслуживания.

Ключевые слова: *сфера услуг, классификация сфер услуг, туризм*

Tural Eyvaz oglu AHMEDLI
Baku State University
E-mail: ahmedli.tural92@gmail.com

ECONOMIC IMPORTANCE OF THE SERVICE SECTOR IN AZERBAIJAN AND CLASSIFICATION OF ITS INDUSTRIES

Abstract

The purpose of the research – consider the content of the service sector in the country, its types and the formation of problematic aspects of their use.

Methodology of the research – The research work used various approaches, logical generalization, comparative analysis and other methods.

The practical importance of the research – is to reflect the transition to the level of innovative development in a short time to meet the modern requirements of the service sector in the country in the conditions of a modern innovative economy that is exerting its influence. on the economy of Azerbaijan.

The results of the research – is that Azerbaijan's service sector meets modern requirements and can contribute to achieving more innovation.

The originality and scientific novelty of the research – the importance of applying human capital to the market, improving its use and management process.

Key words: *human capital, types of human capital, human capital management, approaches to human capital.*

Daxil olub: 04.12.2023

Aynura Shamsaddin HEYBATOVA

Western Caspian University,
School of Economics and Business, MBA program, magistrant
E-mail: aynure.heybatova@gmail.com

EXPLORING THE INFLUENCE OF INDUSTRY 4.0 TECHNOLOGY ON SUPPLY CHAIN AGILITY

Abstract

Considering the important role Information Technology (IT) plays in achieving performance improvements in business processes, this paper aims to investigate the potential impact of the Industry 4.0 and its associated technological advances on Supply Chain performance. Hence, by conducting a systematic literature review, the paper attempts to explore the impact of Industry 4.0 on Supply Chain performance. Based on this study, the implementation of Industry 4.0 enabling technologies is expected to provide significant performance improvements in SCM by enabling a holistic approach to supply chain management as a result of extensive supply chain integration as well as information sharing and transparency throughout the supply chain.

Keywords: information technologies, supply chain, industry 4.0, competition.

JEL: L7

UOT: 338

DOI: <https://doi.org/10.54414/LIZC5904>

Introduction

Technology is the driving force behind leaps and bounds in all aspects of life in the 21st century. It has become an essential part of our life making it easy. A lot has changed with the introduction of the Fourth Industrial Revolution. More serious examples can be presented from different fields, such as health, education, diverse industry or trade. Well, while we believe that human labor should never be underestimated – we are the creators of all this top-notch engineering – yet we must confess that advanced technologies improve our quality of life significantly.

The fourth industrial revolution, like the industrial revolutions before it, has an impact on many areas and results in changes. For this reason, it is noted that it is necessary to acquire many skills to adapt to these changes.

Tomorrow's workforce must be prepared by conducting an assessment to reduce these negative effects and turn them into a positive direction.

In order to take advantage of the positive aspects of the 4th industrial revolution, it is necessary to be ready for it, to prepare jobs and the workforce with the necessary skills to improve the welfare of the population. We think that we can use it in a better direction by being ready for this industrial revolution. Also, the study of the 4th industrial revolution will lead to the release of its negative effects in the competitive market.

As we know, industrial revolutions change our life in several directions. It can be said that the impact of the 4th industrial revolution is greater than the previous industrial revolutions. When we evaluate, we will see that the 4th industrial revolution has as many positive effects as negative effects. For example: although the 4th industrial revolution helped increase productivity, it led to the elimination of some jobs, which could lead to unemployment in the future. There are various differences of opinion between techno pessimists who exaggerate the negative consequences of these effects and techno optimists who emphasize their positive aspects. Techno pessimists oppose the 4th indus-

trial revolution and the development of technology. Techno optimists willingly support the 4th industrial revolution. Therefore, it is very difficult to avoid disagreements in order to take advantage of the positive aspects of the industrial revolution [1].

Industry 4.0 and how do technologies shape the competition

The Fourth Industrial Revolution is changing the competition in a number of ways. Some of these directions are economic growth and economic development, business and entrepreneurship, labor market, employment, nature of work, productivity, income and well-being [8].

In Klaus Schwab's book "The Fourth Industrial Revolution", these changes are grouped together and four main effects of the fourth industrial revolution on companies in all sectors are noted: customer preferences vary; data improves products, which increases asset productivity; as companies learn the importance of new forms of collaboration, new partnerships are formed; operating models are becoming new digital models [10].

As mentioned above, the fourth industrial revolution is causing a number of changes in the direction of the economy and with a number of effects on companies. Tomorrow's workforce must be prepared by conducting an assessment to reduce these negative effects and turn them into a positive direction.

Workforce Readiness, soft skills, technical skills, entrepreneurship are the main key skills that will help candidates face the wave of the fourth industrial revolution.

Although many jobs and fields of work have disappeared, experts believe that the demand for job roles such as Data Analysts and Data Scientists, Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) Specialists, Digital Marketing Specialists, Internet of Things (IoT) Experts, Cybersecurity Specialists may increase in the future.

There is competition between companies in terms of price, quality, features and offerings. The main interest of the business is to increase the sales, get high profit and attract more customers. Competition is part of the success or

failure of companies. In order to gain a competitive advantage, all companies try to develop themselves in a certain way and differentiate themselves from their competitors by creating their own sustainable development model. Technological changes and innovations are the main criterion of competition. Technology plays a major role in the structural change of the industry and helps in restructuring the business framework. Before the transition to the 4th Industrial Revolution, many advanced firms could not sustainably compete because they lacked sufficient technological capabilities and knowledge.

In modern society, technological development and enlightenment have resulted in a noticeable rivalry among the countries of the world. That's the reason why companies pay so much attention to technology, trying to increase their productivity and provide better service to their customers. Technological innovations can have a significant impact on individual companies and industries. But not all technological changes are strategically beneficial; they can aggravate a firm's competitive position and industrial charm. High technology does not guarantee profitability. Because of their disadvantageous structure, many high-tech industries are much less profitable than some low-tech industries.

The fourth industrial revolution has emerged as a crucial period of technical developments that are reshaping how companies run and compete. The integration of digital technologies and automation, which characterizes this transformational period, has a significant global impact on many different businesses and economies. By examining earlier studies and research in the subject, we hope to analyze the topic of the fourth industrial revolution and its impact on competition in this literature review.

In the fast changing digital environment of today, the subject of the fourth industrial revolution is of the utmost importance. It signifies a substantial change in how companies approach innovation, production, and customer involvement. The emergence of technologies like the Internet of Things (IoT), artificial intelligence (AI), big data analytics, and robotics has presented sectors with opportunities and challenges that have never before existed.

Boston Consulting Group (BCG) explores Industry 4.0's technical enablers, which include automation, data analytics, the Internet of Things (IoT), and artificial intelligence (AI) [2]. These technologies have the power to transform industrial operations, boost productivity, and open up new commercial opportunities. The necessity of digital transformation for organizations to take advantage of Industry 4.0's potential is emphasized in the article.

Boston Consulting Group (BCG) found that the adoption of Industry 4.0 technologies can significantly increase the productivity and growth of manufacturing industries. They give instances of businesses who effectively applied these technologies and saw considerable performance improvements [2].

Industry 4.0 – Smart Manufacturing

The improvements in smart manufacturing—which incorporate cutting-edge technologies like IoT, cloud computing, and big data analytics—are covered by the writers in this article. They draw attention to the advantages of smart manufacturing, including raised output, quality, and sustainability [7].

Industry 4.0 – Cyber-Physical Systems

The integration of physical and computational components, real-time monitoring and control, and the ability to adapt and react to changes are just some of the key features of CPS. Furthermore, CPS has the potential to revolutionize industries such as manufacturing, transportation, healthcare, and energy [8].

CPS affects industrial operations, highlighting how it can increase production, efficiency, and safety. The authors also discuss the difficulties in implementing CPS, such as security worries, interoperability problems, and the requirement for professional labor [8].

The impact of the fourth industrial revolution

The effects of Industry 4.0 are compared on a national and regional level. The goal is to evaluate the preparedness and acceptance of Industry 4.0 technologies across various nations and regions and to examine the ramifications for the economy, society, and environment [5].

Some of the potential economic benefits of Industry 4.0 such as higher productivity, more employment opportunities and competitiveness

are described. In addition, social and environmental impacts are covered, including workforce adjustments, skills requirements and sustainability initiatives. It also recommends that governments encourage the use of Industry 4.0 technologies, such as creating supportive regulations, spending on research and development, and promoting digital literacy and skills [9].

Smart Factory for Industry 4.0

Here, the idea of smart factories is thoroughly explored in relation to Industry 4.0. Describing the main features and principles of “smart factories”, special attention is paid to the connectivity, automation and data-driven decision-making capabilities of these devices. It is emphasized that modern technologies such as the Internet of Things (IoT), artificial intelligence (AI) and big data analytics exist in smart factories, enabling seamless integration and communication between equipment, systems and people [7].

Literature Synthesis

It can be said that Industry 4.0 – the effects on productivity and growth means that this industrial revolution leads to the development of technology and artificial intelligence, which in turn increases productivity [2]. When Industry 4.0 – Smart Manufacturing is mentioned, it is understood that it means smart manufacturing and serves to increase productivity as a more advanced form of technology [6]. Industry 4.0 – Cyber-Physical Systems has been highlighted as having the potential to revolutionize industries such as manufacturing, transportation, healthcare, and energy, and CPS has been highlighted as having the potential to revolutionize industries such as manufacturing, transportation, healthcare, and energy [8].

Impact of Industry 4.0 on supply chains

As discussed in the previous section, Industry 4.0 is helping to redefine traditional industrial processes by using several advanced tools and technologies. Supply chains are making great strides towards becoming digital, automated and agile in their operations. Today's digital SC networks use many different technologies to develop efficient, transparent, adaptive and sustainable systems at different stages of SCs, including new product development, procurement, manufacturing, planning, logistics and market-

ing. The effects of Industry 4.0 can be felt at different stages of SCs, as well as supply chain management (SCM) strategies; for example, more accurate forecasting and planning through integrated flow and increased traceability of materials and products, improved supplier performance due to real-time information exchange and synchronization with suppliers, and intelligent warehouse and vehicle routing systems [6].

The disruption caused by digitization demands companies to rethink the design of SC networks. The transparency and easy access to multiple choices of where to shop, what to buy and when to buy, enabled by e-commerce platforms intensifies competition in supply chains. In particular, IoT plays an important role in the transformation of SCs by providing a wide range of capabilities such as remote and real-time monitoring of the location and speed of vehicles, the status of perishable products through temperature sensors, the performance and status of machines, etc. The increased connectivity between SC stakeholders and the growing importance of stakeholder collaboration require an assessment of the impact of Industry 4.0 implementation on the SC network level. Alejandro Germán Frank define the Smart Supply Chain as a dimension of Industry 4.0 that encompasses digital platforms with suppliers, retailers, customers and partners. The information sharing and synchronisation of operations between SC partners help to decrease overall costs and increase the agility and efficiency of SCs [3]. The improved transparency and collaboration along the SC network also leads to increased trust and stronger relationships between SC members.

Industry 4.0 enabled opportunities including highly organized interactions and real-time monitoring and control of materials, equipment, location, speed of vehicles, and SC parameters, help to improve the overall value chain performance and reduce risks. Incorporation of Industry 4.0 technologies lead to the transformation in management strategies and business models in these networks [3]. In addition to the requirements and trends that drive digital transformation in supply chains, new obstacles and risks arise as a result of the evolving business environment and digital transformation trend, such as lack of information, information security risk,

and lack of skilled labor. Therefore, both conceptual frameworks and empirical research are needed to guide companies to develop successful and robust Industry 4.0-adapted supply chains and rapidly adapt to ever-evolving technologies and markets.

Conclusion

In modern society, technological development and enlightenment have resulted in a noticeable rivalry among the countries of the world. That's the reason why companies pay so much attention to technology, trying to increase their productivity and provide better service to their customers. Technological changes are one of the main factors of competition and play a major role in the structural change of the industry. Technological innovations are helping to restructure the business framework. Technological innovations can have a significant strategic impact on individual companies and firms and can have a major impact on entire industries as a whole.

Continuous assessment is essential to better understand how supply chain relationships and performance are affected by the proliferation of advancing technologies, such as those examined in this study. The motivation for this study began with a desire to learn more about the return on investment of Industry 4.0 technologies. This study examine the intangible benefits by investigating whether and how Industry 4.0 technology affects supply chain agility.

References:

1. Aoun A, Ilinca A, Ghandour M, Ibrahim H. A review of Industry 4.0 characteristics and challenges, with potential improvements using Blockchain technology. *Computers & Industrial Engineering*; 2021;162:1-11. doi: 10.1016/j.cie.2021.107746
2. Boston Consulting Group (2015). *Industry 4.0: The future of productivity and growth in manufacturing industries*. Retrieved from https://www.bcg.com/publications/2015/engineered_products_project_business_industry_4_future_productivity_growth_manufacturing_industries.aspx
3. Frank, A.G., Dalenogare, L.S., Ayala, N.F. (2019), "Industry 4.0 technologies: Imple-

mentation patterns in manufacturing companies”, International Journal of Production Economics, 210, pp. 15–26.

4. Ghadge A, Er Kara M, Moradlou H, Goswami M. The impact of industry 4.0 implementation on supply chains. Journal of Manufacturing Technology Management. 2020;31(4). DOI: 10.1108/JMTM-10-2019-0368

5. Hodzic, E. (2015). Smart factory for Industry 4.0: A review. International Journal of Modern Manufacturing Technologies, 7(1), (28-35).

6. Hofmann, E. And Rüsç, M. (2017). “Industry 4.0 and the current status as well as future prospects on logistics”, Computers in Industry, 89, pp. 23–34.

7. Kang, H. S., Lee, J. Y., Choi, S., Kim, H., Park, J. H., Son, J. Y., Kim, B. H., & Noh, S. D.

(2016). Smart manufacturing: Past research, present findings, and future directions. International Journal of Precision Engineering and Manufacturing-Green Technology, Volume(3), (111-128).

8. Kyoung-Dae Kim; P. R. Kumar (2012). A cyber-physical systems architecture for Industry 4.0-based manufacturing systems. Manufacturing Letters, 3, 18-23.

9. Liao, Y., Loures, E. R., Deschamps, F., Brezinski, G., & Venâncio, A. (2018). The impact of the fourth industrial revolution: A cross-country/region comparison. Journal Production, 28(1), 24-47.

10. Schwab K. (2016) The fourth industrial revolution. World Economic Forum. CH-1223 Cologny/Geneva Switzerland. ISBN-13: 978-1-944835-01-9

Aynura Şəmsəddin qızı HEYBATOVA

Qərbi Kaspi Universiteti,

İqtisadiyyat və Biznes Məktəbi, MBA proqramı, magistrant

E-poçt: aynure.heybatova@gmail.com

SƏNAYE 4.0 TEXNOLOGİYASININ TƏCHİZAT ZƏNCİRİNİN ÇEVİKLİYİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

İnformasiya Texnologiyalarının (İT) biznes proseslərində performans təkmilləşməsinə nail olunmasında oynadığı mühüm rolu nəzərə alaraq, bu məqalə Sənaye 4.0 və onunla əlaqəli texnoloji irəliləyişlərin Təchizat Zəncirinin performansına potensial təsirini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Beləliklə, sistemə ədəbiyyat araşdırması aparmaqla, məqalə Sənaye 4.0-in Təchizat Zəncirinin performansına təsirini araşdırmağa çalışır. Bu araşdırmaya əsasən, Sənaye 4.0-a imkan verən texnologiyaların tətbiqinin geniş təchizat zənciri inteqrasiyası, eləcə də tədarük zənciri boyunca məlumat mübadiləsi və şəffaflıq nəticəsində təchizat zəncirinin idarə edilməsinə vahid yanaşmanı təmin etməklə SCM-də əhəmiyyətli performans təkmilləşdirmələri təmin edəcəyi gözlənilir.

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, təchizat zənciri, sənaye 4.0, competition.

Айнура Шамседдин гызы ГЕЙБАТОВА
Западно-Каспийский университет,
Школа экономики и бизнеса, программа МВА, магистр
Электронная почта: aynure.heybatova@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИНДУСТРИИ 4.0 НА ГИБКОСТЬ ЦЕПОЧКИ ПОСТАВОК

Резюме

Учитывая важную роль, которую информационные технологии (ИТ) играют в повышении производительности бизнес-процессов, цель данной статьи — изучить потенциальное влияние Индустрии 4.0 и связанных с ней технологических достижений на производительность цепочки поставок. Таким образом, путем проведения систематического обзора литературы в статье делается попытка изучить влияние Индустрии 4.0 на эффективность цепочки поставок. Согласно этому исследованию, внедрение технологий Индустрии 4.0, как ожидается, обеспечит значительное повышение производительности SCM за счет обеспечения единого подхода к управлению цепочкой поставок в результате широкой интеграции цепочки поставок, а также обмена информацией и прозрачности во всей цепочке поставок.

Ключевые слова: информационные технологии, цепочка поставок, индустрия 4.0, конкуренция.

Daxil olub: 12.10.2023

Cəmaləddin Pərviz oğlu MƏMMƏDOV
ARETN, İqtisadiyyat İnstitutu, Doktorant
E-mail: jamal.mammadov23@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DƏB SƏNAYESİ MƏDƏNİ SƏNAYELƏRİN SUBSEKTORU KİMİ

Xülasə

Geyim insanın əsas tələbat məhsulu olmaqla həmçinin onun istehsalı ölkə iqtisadiyyatına mühüm töhvə verən sahələrdən biridir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, artıq qədim dövrdən etibarən geyim yalnız əsas tələbat məhsulu olmaqla yanaşı sosial statusu göstərən amillərdən birinə çevrilmişdir. Günümüzdə də insanlar geyimi təkcə bədəni örtən vasitə kimi deyil, həm də onun quruluşuna, öz sosial, mədəni statusuna uyğun olanını seçmək istəyi var. Bu isə artıq qeyd etdiyim kimi tarixi ənənələrdən biza qalan mirasdır. Bunun nəticəsidir ki, artıq XIX əsrdən etibarən “hute culture” adlandırdığımız fərdi dizaynerlərin geyimlərinin hazırlanmasına başlanmış və XX əsrdən etibarən isə bu tendensiya genişlənərək günümüzdə böyük iqtisadi faktora çevrilən dəb sənayesi formalaşmışdır.

Qlobal bazarın bir parçası olan Azərbaycan Respublikasında da hazırda bu sahə üzrə bir çox kiçik atelyer, kütləvi geyim vasitələri istehsal edən fabriklər və moda evləri fəaliyyət göstərir. Bu sahənin iqtisadi tərəfinə yetərinə diqqət ayrılmadığını nəzərə alaraq bu məqaləni yazmağa qərar verdim. Məqlədə xarici təcrübələrə toxunaraq ölkəmizdə dəb sənayesinin mövcud vəziyyəti təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Dəb, tekstil, iqtisadi, brend

UOT: 33

JEL: Z110

DOI: <https://doi.org/10.54414/AUKF8186>

Giriş

Vizual incəsənətin ən gəlirli sahələrindən biri dəb sənayesidir. Bu sənaye bir çox ölkənin əsas iqtisadi sektorlarından biri olmaqla ölkə iqtisadiyyatının dayaq nöqtələrindən biri hesab edilir. Milan, Paris, London və Nyu York dünyanın əsas dəb mərkəzləri hesab edilir. Adlarını çəkdiyimiz şəhərlərin yerləşdiyi ölkələr dünyanın əsas tekstil ixrac edən ölkələridir. Xüsusilə də yüksək dəb (hute culture) adlanan, xüsusilə dünyaca məşhur brendlərin sayına görə bu dövlətlər ən qabaqcıl ölkələr sırasındadır. Təsədüfi deyil ki, dünyada keçirilən əsas dəb həftələri məhz bu şəhərlərdə keçirilir. Lakin Avropanın digər ölkələrində də dəb sənayesinə xüsusi maraq var və İspaniya, Almaniya, İsveç kimi ölkələrin də dünyada məşhur olan geyim brendləri mövcuddur. Günümüzdə isə Livan, Hindistan, Yaponiya kimi ölkələrin də dizaynerləri öz brendləri ilə dünya arenasına çıxmağı bacarırlar. Qardaş Türkiyə də əsasən

kütləvi geyimlər olmaqla dünya tekstil sənayesində böyük bir paya malik olan ölkələrdən biridir. O kütləvi geyim bazarında yalnız Çindən geriyə qalır. Hətta yuxarıda adını çəkdiyimiz bir çox ölkənin orta segment geyim brendləri isə öz fabriklərini əsasən cənub-şərqi Asiya ölkəsinə daşıyırlar. Bunun əsas səbəbi isə bu ölkələrdə ucuz işçi qüvvəsinin və xammalın olmasıdır. Bu isə məhsul istehsalının maya dəyərini aşağı salır. Həmçinin dəb sənayesi dünyada” ətraf mühiti çirkləndirən ən böyük sənayelərdən biri hesab edilir. Avropa və digər İEÖ isə fabrikləri öz ölkələrindən çıxarmaqla ətraf mühit amillərini öz vətənlərindən bir qədər uzaqlaşdırmış olurlar.

Dəb sənayesinin iqtisadi əhəmiyyətinə gəldikdə bu sənaye yüksək gəlirli sahələrdən biri kimi çıxış edir. Bu onun insanların əsas tələbat məhsullarından biri olmasından irəli gəlir. Bununla yanaşı güclü marketing siyasəti nəticəsində bu sahə öz varlığını və hətta geyim

məhsullarının əsas ehtiyac əmtəəsindən çıxaraq əsasən mənəvi və sosial statusu vurğulayan bir məhsul halına gətirə bilmiş sənayelərdən biridir. Belə ki, günümüzdə geyim yalnız bizim tələbatımız ödəmək üçün istifadə etdiyimiz məhsul vəziyyətindən çıxaraq, daha çox dəb anlayışının yaratdığı təsir nəticəsində həm də insanların digərlərindən fərqlənmək, daha yaxşı, daha bahalı və daha dəbli geyinməklə öz eqliarını təmin etdikləri məhsul kimi çıxış edir. Bu proses isə insanları hətta ehtiyacdən əmələ gəlməyən geyim məhsullarının almasına sövq edir. Bunun da nəticəsində geyim məhsullarına olan yüksək tələb daim aktual olaraq qalır.

Azərbaycana gəldikdə isə bu sahənin inkişafı çox ləng gedir. Bunun əsas səbəblərinə məqalənin əsas hissəsində toxunulmuşdur. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd də məhz iqtisadiyyatın bu sahəsinə diqqətin artırılması, burada mövcud olan problemlər, ölkədə dəb sənayesinin mövcud vəziyyətini qismən də olsa müəyyən etməkdən ibarətdir.

Dəb sənayesi dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi

Artıq qeyd etdiyimiz kimi dəb sənayesi dəyəri trilyon dollarla ölçülən dünyanın ən köklü sənayelərindən biridir. Onun əsas xüsusiyyətlərindən biri işsizlik probleminə göstərdiyi təsirdən ibarətdir. Belə ki, sənaye özündə bir çox peşə sahəsinə ehtiyac duyan geniş bir sahələri özündə birləşdirir. Bunların bir çoxu isə yüksək gəlirli peşələr hesab edilən dəb dizayneri, dəb fotoqrafları, illustrator, dəb sənayesi üzrə menecerlər və s. kimi peşələrdir. Bundan başqa iri həcmli geyim brendləri çoxsaylı dərziləri və bu kimi digər peşə nümayəndələrinə təsir göstərir. Bu isə işsizliyə yüksək səviyyədə təsir edir. Bundan başqa dəb sənayesi digər sənayələrin də inkişafına təkan verir. Belə sahələrdən biri isə kütləvi informasiya sektorudur. Hazırda dünyada bir çox dəblə bağlı olan məşhur elektron və çap jurnallar mövcuddur. Hansı ki, bu jurnallar dəbə yön verən və ən son dəb xəbərlərini tirajlayan əsas jurnallar hesab edilir və oxucularının sayı milyonlarla təşkil edir. Bu kimi jurnallara məşhur “Vouge”, “Elle” və s. kimi nəşrləri göstərə bilərik.

Bu sənaye çox mürəkkəb quruluşa malik olmaqla, 2.5 trilyon dollarlıq qlobal bir sənayedir. Təkcə ABŞ-da 2017-ci ildə istehlakçılar geyim və ayaqqabılara təxminən 380 milyard dollar vəsait xərcləyiblər. Yüksək geyim brendlərindən tutmuş, topdan və pərakəndə tekstil fabriklərinə qədər ABŞ tekstil sənayesində çalışan işçilərin sayı 1.8 milyon nəfərdən çoxdur. Bu ölkə ən böyük geyim məhsulu ixracatçısı olmaqla, ölkənin əsas dəb mərkəzi kimi Nyu York şəhəri çıxış edir. Ölkədə 19000-ə yaxın modelyer fəaliyyət göstərir ki, bunun da 1/3 hissəsi bu şəhərin payına düşür. 2017-ci ildə Nyu York şəhərinin moda sənayesi özəl sektorda çalışan işçilərin 4.6%-ni təşkil etmişdir ki, həmin işçilərin ümumi əmək haqqı 11.3 milyard dollar təşkil etmiş, sənayedən gələn vergi gəliri isə 3.2 milyard dollar olmuşdur. 600 milyon dollarlıq Nyu York moda həftəsinin iqtisadi təsiri öz rəqibi olan digər üç moda həftəsinin (Milan, Paris, London) total iqtisadi təsirindən daha çox olmuşdur. [12]

Dünyada dəb sənayesi dedikdə ağıla gələn ilk ölkələrdən biri də İtaliyadır. “Made In Italy” ştampı altında ixrac edilən bütün italyan məhsulları kimi bu ölkəyə məxsus geyim brendləri də əsasən bahalı segment məhsullar hesab edilir. Lakin, 2008-ci il böhranından sonra ölkənin digər sektorları kimi dəb sənayesində də problemlər yaranmağa başlamış və bir neçə məşhur italyan geyim brendi xarici ölkə şirkətlərinə satılmışdır. Belə brendlərdən biri də “Versace” markasıdır. Marka amerikalı geyim nəhəngi olan “Michael Kors” 2.12 milyard dollara tərəfindən satın alınmışdır. [10] İtaliya Moda Palatasının Prezidenti Kapasanın son açıqlamalarına əsasən toxuculuq, dəri məmulatları, geyim, ayaqqabı, zərgərlik, gözəllik məhsulları və eynək daxil olmaqla bütövlükdə İtaliya moda və dəb sənayesinin 2022-ci il gəlirinin 2021-ci ilə nisbətən 10,5% artaraq 92 milyard avroya çatacağı gözlənilir. Onun sözlərinə əsasən hətta bu sektor ikinci yarımillikdə böyüməyi dayandırsa belə, ilin rekord qıran ilk altı ayında İtaliya dəb sənayesi üzrə bütövlükdə 2022-ci il üçün regionda satışların 10-11% artacağını proqnozlaşdırıla bilər. “2022-ci ilin yanvar-may ayları arasında İtaliyanın moda ixracı ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 21,9% artıb. Bütövlükdə 2022-ci

ildə İtaliya moda sənayesi tərəfindən ixracın dəyərini 79,4 milyard avroya çatacağı gözlənilir” deyərək bildirdi. 2022-ci ilin ilk beş ayında İtaliya moda satışları xüsusilə ABŞ (59,7%), Cənubi Koreya (34,1%), İspaniya (31,5%) və Fransa (25,1%) və Almaniyada (20,2%) artıb. Eləcə də Böyük Britaniyada (22,3%) satışlar Brexit-in nəticələrinin azalmasından sonra güclü canlanma göstərmişdir. [10]

MakKinsey 2017-ci ildə “Modanın Vəziyyəti” (State of Fashion) adlı hesabatında bildirmişdi ki, əgər dəb sənayesi ayrı-ayrı

ölkələrin ÜDM ilə bərabər qlobal moda ilə hesablanarsa idi bu sənaye dünyanın yeddinci ən böyük iqtisadiyyatı hesab oluna bilərdi. Covid-19 pandemiyasından əvvəl “Euromonitor” və MakKinseyin iki fərqli araşdırma hesabatına görə moda sənayesinin qlobal gəliri 1,7 trilyon ilə 2,5 trilyon dollar arasında qiymətləndirilirdi. [7]

“FashionUnited” veb saytında dərc edilən “Qlobal Dəb Sənayesi Statistikaları” adlı məqalədə-ci il üzrə tekstil sahəsi üzrə əsas 10 ölkənin siyahısı aşağıdakı cədvəldəki kimi təqdim edilmişdir.

Cədvəl 1.

Müxtəlif ölkələrin dəb sənayesinin ixrac həsmi (mlrd. dollarla) və ixracda payı [7]

Ölkə	2020-ci il üzrə dəyər, mlrd. dollar	Dünya ixracında payı, 2020	İllik faiz dəyişməsi
Çin	154	43.5	29
Avropa İttifaqı	64	18.1	-3
Hindistan	15	4.2	-12
Türkiyə	12	3.3	-1
ABŞ	11	3.2	-15
Vietnam	10	2.8	11
Korea Respublikası	8	2.2	-15
Pakistan	7	2.0	-8
Çin Taypeyi	7	2.0	-17
Yaponiya	6	1.6	-14

Göründüyü kimi, dünyada tekstil üzrə məhsul ixracının böyük qismi Çinin payına düşür. Belə ki, ölkənin 2020-ci il üzrə ixracı bütövlükdə Aİ-a daxil olan ölkələrin ixracından iki dəfədən də çoxdur. Bundan başqa cədvəldə də əks olunduğu kimi əsas tekstil ixrac edən ölkələr Asiya ölkələri, xüsusilə də Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələridir. Bunun əsas səbəbi isə bu ölkələrdə ucuz xammalın və işçi qüvvəsinin mövcudluğudur.

Brendlərə gəldikdə isə əsas geyim brendləri bildiyimiz kimi Aİ ölkələri və ABŞ-ın payına düşür. 2022-ci ilin statistik məlumatlarına əsasən LVMH Group Qlobal Dəb Sənayesi bazarında 367 milyard dollarlıq marka dəyəri ilə ən yüksək bazar kapitalına malik geyim şirkəti olmuşdur. Bu şirkəti 216 milyard dollar bazar dəyəri ilə Nike firması təqib edir. Daha sonrakı pillələri 124 milyard dollarla Dior, 81 milyard

dollarla İnditex, 79 milyard dollarla TJX Companies, 55 milyard dollarlıq bazar dəyəri ilə Fast Retailing tutur. Son yerləri isə Adidas 45 milyard dollar, Lulemon Athletica 41 milyard dollar, Ross Stores 32 milyard dollar, H&M isə 27 milyard dollarlıq bazar dəyəri ilə izləyirlər. [7]

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatına görə, bütün dünyada tekstil, geyim, dəri və ayaqqabı sənayesində 60 milyondan çox işçi çalışır. Bu isə o deməkdir ki, bu sayı toxuculuq və geyim istehsalında çalışan insanlarla məhdudlaşmır. Ellen MakArtur Fondu bildirir ki, qlobal miqyasda geyim sənayesində dəyər zənciri boyunca moda sənayesinin dizayn, paylama və pərəkəndə satış bölmələri üzrə 300 milyondan çox insan çalışır. Avropada isə tekstil və geyim sənayesində 143 000 şirkətdə 1,3 milyon insan çalışır. Bunlardan 537 482 nəfəri

tekstil, 760 637 nəfəri isə geyim sahəsində fəaliyyət göstərirlər. [7]

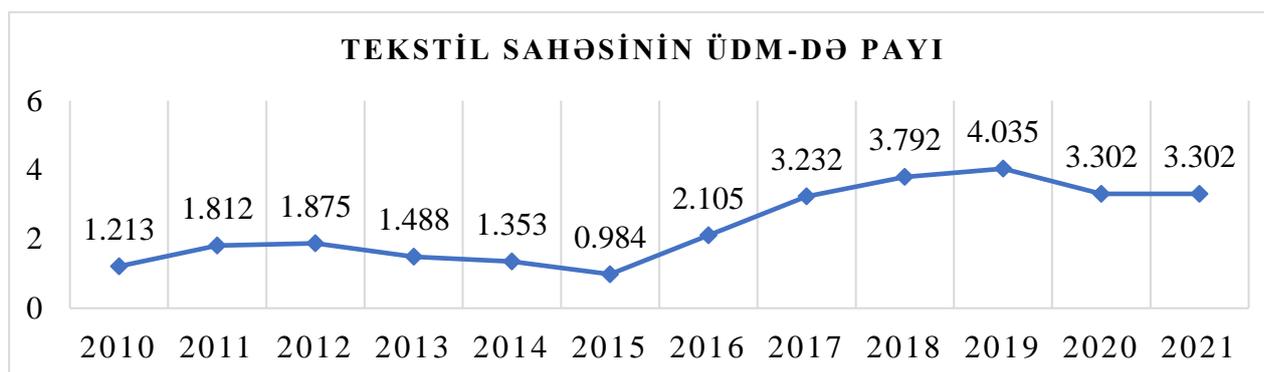
Dəb sənayesinin Azərbaycan Respublikasında inkişaf xüsusiyyətləri

Qlobal iqtisadiyyatda geniş təsirə malik olan dəb sənayesinin Azərbaycanda inkişaf səviyyəsi isə artıq adını çəkdiyimiz bir çox ölkələrdən çox geridə qalır. Ölkəmizdə tekstil sahəsi çox az inkişaf edən sahələrdən biridir. Xüsusilə yüksək dəb brendlərinin sayı çox az olmaqla istər dizayn, istərsə də keyfiyyət baxımından nəinki dünya bazarında, yerli bazarda da öz rəqiblərinə uduzur. Xüsusilə Sovet Azərbaycanı dövründə ölkəmizdə pambıq, ipək kimi parça istehsalının yüksək səviyyədə olmasa, tarixi ənənələrin mövcudluğu ölkəmizdə tekstil sahəsinin inkişafında önəmli faktor olmalı olduğu halda müstəqilliyi əldə etdikdən sonra bu sahənin inkişafında digər sənaye sahələrində olduğu kimi durğunluq dövrü başlamışdır. “Fed.az”-ın “Banker.az” saytına istinadən verdiyi xəbərə (məlumatlar DSK-dan əldə edilmişdir) əsasən 2023-cü ildə Azərbaycanda pambıq istehsalında məhsuldarlıq 2.42 sentner artsa da, 2023-cü ilin yanvar ayına olan məlumata əsasən 10765.3 ton pambıq mahlıcı, 863.9 pambıq ipliği istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə müvafiq olaraq 4.1% və 46.2% azalma deməkdir. Xəbərdə həmçinin toxuculuq sənayesi, geyim, dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı sahələrində 46.6 milyon manat dəyərində məhsul istehsal edildiyi, əvvəlki ilin müvafiq ayı ilə müqayisədə isə dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalında 2.9 dəfə, geyim istehsalında 25.4 faiz, toxuculuq sənayesində isə 17.5 faiz artım müşahidə oluğu bildirilmişdir. [5] Təbii olaraq ölkədə istehsal olunan bu tip tekstil sahəsinin əsas xammalını təşkil edən məhsulların istehsalı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu tip məhsullardan biri də dəridir. Ölkəmizdə dəri istehsalının dəyər ifadəsi 2018-ci ildə 26.1 milyon manat olmuşdur. Dəridən istehsal olunan məhsullar içərisində birinci yeri ayaqqabı istehsalı tutur ki, 2021-ci ilin göstəricilərinə əsasən ölkədə 1 milyon 214 min cüt ayaqqabı istehsal edilmişdir. [8]

İbrahim Niftiyev apardığı “Azərbaycan İqtisadiyyatında Tekstil və Kimya Alt

Sektorları: Mümkün De-sənayələşdirməyə Təsviri Baxış” adlı araşdırmada Azərbaycanda Sovet dövrü və post-sovet dövrü üzrə tekstil sənayesi üzrə məlumatları tərtib etmişdir. O yazdığı məqalədə Sovet dövründə xüsusilə də 1980-ci ildə ölkədə ayaqqabı istehsalının pik həddə çatdığını qeyd edir. Bundan sonrakı dövərdə isə müstəqilliyin əldə edilməsi ilə ayaqqabı istehsalı demək olar ki, dağılmışdır deyə o qeyd edir. Müəllif bildirir ki, bu dövərdən sonra AR-də ayaqqabı istehsalı 500.0 min cütə qədər enmişdir. Bundan sonrakı dövərdə ölkədə ayaqqabı istehsalı öz pik həddinə 2020-ci ildə çatmışdır (544.2 min cüt). İ.Niftiyevin qeydlərinə əsasən ölkədə pambıq, ipək parça, xalça məmulatları istehsalında da ciddi azalma qeydə alınmışdır. Yalnız 2016-cı ildə 1325.0 min ədəd pambıq yataq dəsti istehsal edilmişdir ki, bundan sonra dövlət pambıq istehsalının inkişafına diqqət yetirməyə başlamışdır. Pambıq istehsalının artımı isə təbii ki, gələcəkdə geyim sektorunda da pambıq parça ehtiyatına olan tələbin yerli xammal hesabına ödənməsinə təkan verə bilər. Ölkədə üst geyim və alt paltar istehsalında 1945-1960-cı illər aralığında xüsusi artım tempin olmuşdur ki, rəqəmlər uyğun olaraq 1564.0-dan 11998.0-a yüksəlmişdi. Post-sovet dövründə isə bu sahədə də azalma qeyd edilmiş və bu sektorda istehsal 2000-ci ildə 419.6 min ədəd, 2014-cü ildə isə 314.7 min ədəd olmuşdur. [9] “ABC.AZ” saytının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən verdiyi məlumatda isə qeyd edilir ki, Azərbaycanda 2023-cü ilin ilk yeddi ayında tekstil, xəz-dəri, geyim və ayaqqabı istehsalının yaratdığı dəyər 268.1 milyon manat olmuşdur. Saytda qeyd edilən məlumatda qeyd edilir ki, ölkədə tekstil sahəsinin gəlirlərində 43%-lik artım qeyd edilsə də, dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalında 19.1%, geyim istehsalında isə 23.4%-lik azalma qeydə alınmışdır. [3]

Ölkəmizdə tekstil sahəsi ÜDM-də payı müxtəlif illərdə fərqli göstəricilərə sahib olmuşdur. CEIC-in Azərbaycan üzrə hesabatına nəzər yetirdikdə 2001-2021-ci illər aralığı üzrə məlumatlara nəzər yetirdikdə nəşrin öz rəsmi veb saytında da mövcud olan aşağıdakı qrafa yaranır. Bu qrafa ölkəmizdə qeyd edilmiş illər üzrə tekstil sahəsinin ÜDM-ki payı əks edilir.

Qrafik 1. Azərbaycan Respublikasında tekstil sənayesinin 2001-2021-ci illər üzrə ÜDM-də payı [2]

Qrafikdən də görüldüyü kimi on il ərzində ölkədə tekstil sahəsində artım müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə bu sahənin ÜDM-də payı pandemiyadan əvvəlki ildə, 2019-cu ildə 4.03-ə qədər yüksəlmişdir. Bu isə 2010-cu illə müqayisədə 70%, 2018-ci illə müqayisədə isə 6.1% artım deməkdir. Pandemiyadan sonrakı dövərdə isə bu pay 2017-ci ildəkinə yaxın olmaqla 2020 və 2021-ci illərdə dəyişməz olaraq 3.302% olmuşdur.

“EU4Environment”-in Şərqi Tərəfdaşlığı Ölkələri üzrə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı rəsmi veb saytında edilən yayımlarının biri Azərbaycanda tekstil sahəsinin inkişafına həsr edilmiş, xüsusilə də ekoloji təmiz geyim məhsulu inkişafına toxunulmuşdur. Yazıda ölkədə fəaliyyət göstərən bir neçə geyim fabrikinin fəaliyyəti barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Yazıda qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında 2019-cu ildə iplik məmulatların, geyim və ayaqqabıların pərakəndə satış dəyəri 1.5 milyard avrodan çox olmuşdur. Göstərilən il ərzində ölkədən Avropa İttifaqı bazarlarına 2.2 milyon avro dəyərində məhsul ixrac edilmişdir ki, bunun da 79%-i geyim, 10%-i geyim aksesuarları (trikotaj və toxunmamış məmulatlar), 6%-i pambıq və 1%-i xalça və üzlüklərin payına düşmüşdür. Burada həmçinin qeyd edilir ki, Azərbaycanda tikəş fabriklərinin əksəriyyəti Bakı ətrafında yerləşməklə əsasən kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri ilə təmsil olunur. Bununla yanaşı ölkəmizdən üç tekstil istehsalçının artıq “EU4Environment” çərçivəsində UNIDO-un Resurslardan Effektiv və Təmiz İstehsalın (RECP) Nümayiş Lahiyəsinə qoşulmuşdur. Bu

müəssisələrə “Alyans Textile” MMC, “Baku Textile” MMC və “BETEX Textile” MMC daxildir. “Alyans Textile” MMC 134 nəfər işçiyə malik olmaqla, müxtəlif iş, xüsusi geyimlər, ayaqqabılar və digər geyim məhsullarının istehsalı ilə məşğul olur. “Baku Textile” MMC 5000-dən çox tekstil növünün istehsalı ilə məşğul olmaqla 147 nəfər işçiyə malikdir. “BETEX Textile” MMC isə 18 nəfər işçiyə malik olmaqla müxtəlif növ geyim məhsullarını istehsal etməklə həm yerli, həm də xarici bazarlara məhsul satışını həyata keçirir. [1]

Azərbaycanda əhalinin geyimə olan ehtiyacının ödənilməsinə gəldikdə isə ARDSK-ın 2022-ci il üzrə ev təsərrüfatlarının ölçüsünə görə istehlak xərcləri üzrə məlumatına əsasən ölkə əhalisi bu istiqamətdə ay ərzində adambaşına bir nəfərdən ibarət ailə üçün 54.5 manat, 6 nəfərdən üzvü olan əhali üçün isə 16.1 manat düşmüşdür. Göstəricilərin ümumi istehlak xərclərinə olan faiz göstəricisi isə uyğun olaraq 6.9% və 5.5% olmuşdur. Geyim məhsullarının idxal və ixracına gəldikdə isə, üst geyimlər üzrə məlumatlar Statistika Komitəsinin məlumatlarında qeyd edilməsə də, ayaqqabı idxalı üzrə göstəricilər öz əksini tapmışdır. Verilən məlumatlara əsasən 2022-ci il üzrə ölkəyə 32947.6 cüt ayaqqabı idxal edilmişdir ki, bunun dəyəri 91471.9 min ABŞ dolları olmuşdur. İdxalın həyata keçirildiyi əsas ölkələr isə Çin, İran, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Vyetnam, Niderland, Özbəkistan, Belçika və Almaniya olmuşdur. [4] Qeyd etdiyimiz kimi, əfsuslar olsun ki, DSK-ın rəsmi saytında bu növ

məhsulların ixracı ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapmamışdır.

Nəticə

Ölkəmizdə hazırda bir neçə yerli brendlər fəaliyyət göstərir. Təəssüf ki, yerli brendlərin sayı, burada çalışan işçilər, onların gəliri barədə hər hansı məlumat tapmaq mümkün deyil. Bu isə özlüyündə bu sahənin yaratdığı iqtisadi təsiri aydınlaşdırmağımıza maneə törədir. Ölkədə fəaliyyət göstərən əsas yerli brendlərə “Kangarlı Boutique”, “Emiland”, “Parcha”, “FX Beauty”, “Gülənə Xəlilova Moda Evi” və s. kimi brendlər mövcuddur. Bununla yanaşı son dövrlərdə yeni kiçik atelyer formasında bir neçə moda evləri fəaliyyətə başlamışdır. Geyim brendləri ilə yanaşı son dövrlər “corabb.az”, “Kalağayım” kimi aksesuar brendlərinin də inkişaf ediyini görə bilərik. Bununla yanaşı artıq bir neçə ildir ki, ölkəmiz “Baku Fashion Week” çərçivəsində dəb şoularına ev sahibliyi edir. Bu dəfələrdə yerli brendlərlə yanaşı bəzi qonşu və post-sovet ölkələrinin də nümayəndələri iştirak edirlər. Dəb sənayesinin inkişafında bu gün son dövrlər xüsusilə populyarlıq qazanan dəb kurslarının ölkəmizdə artışıdır. Bu tip kurslara “M Fashion Institute”, “Chenille Studio” kimi bir neçə dəb kurslarını misal gətirə bilərik. Bununla yanaşı artıq bir neçəildir ki, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Qərbi Kaspi Universiteti, Xəzər Universiteti kimi ali təhsil ocaqlarında bu ixtisas tədris olunur. Lakin, hazırkı nəticələr onun göstərir ki, bu universitetlərdəki tədris metodikası və üsulları dünya standartlarından geri qalır. Xüsusilə yerli brendlərə məxsus çox az sayda olan “hute culture” (yüksək dəb) brendlər və ya atelyer məhsulları xarici brendlərlə rəqabətdə keyfiyyət, yenilikçi dizayn, geyimin tikilməsində istifadə olunan texnologiya və s. baxımından geri qalır. Azərbaycan Dəb Həftəsi çərçivəsində keçirilən dəfələlər də ölkəmizdə dəb sənayesində ciddi problemlərin olmasının bariz nümunələrindən biridir.

Əfsuslar olsun ki, artıq qeyd etdiyim kimi dəb sənayesinin iqtisadi tərəflərini tam aydınlaşdırmaq üçün statistik göstəricilərin yoxluğu bu sahənin iqtisadi tərəflərini tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bu hal təkcə dəb sənayesi ilə kifayətlənməyib,

vizual incəsənətin digər sahələrində də eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq. Bu isə ölkədə mədəniyyət sahələrinin bu növünə olan marağın həm əhali səviyyəsində, həm də dövlət səviyyəsində az olmasının göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, təəssüf Azərbaycanada hələ də mədəniyyət sahələrinin digər sahələri kimi vizual incəsənətə də fərdi öz fəaliyyət sahəsi kimi baxılır və onun inkişaf etdirilməsi istiqamətində lazımi addımlar atılmır və bu hal vizual incəsənətdə özünü daha çox biruzə verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. “Greening the Industry” – Azerbaijani textile manufactures Alyans, Baku And BETEX benefit from taking part in the EU4Environment company assessments <https://www.eu4environment.org/news/greening-the-industry-azerbaijani-textile-manufacturers-alyans-baku-and-betex-benefit-from-taking-part-in-the-eu4environment-company-assessments/>
2. Azerbaijan GDP: % of manufacturing: Textiles and Clothing <https://www.ceicdata.com/en/azerbaijan/gross-domestic-product-share-of-gdp/az-gdp--of-manufacturing-textiles-and-clothing>
3. Azerbaijan posts increase in textile industry <https://abc.az/en/news/125982/azerbaijan-posts-increase-in-textile-industry>
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/>
5. Azərbaycanda pambıq istehsalı 50% azalıb <https://fed.az/az/senaye/azerbaycanda-pambiq-istehsali-50-azalib-155603>
6. Congresswoman Carolyn B. Maloney, The Economic impact of the fashion industry, February 2019 <https://www.jec.senate.gov/public/cache/files/39201d61-aec8-4458-80e8-2fe26ee8a31e/economic-impact-of-the-fashion-industry.pdf>
7. Global Fashion Industry Statistics <https://fashionunited.com/global-fashion-industry-statistics>
8. Hümbət Əliyev və Azər Mehtiyev, Gön-dəri məmulatları istehsalının inkişafı

Azərbaycan İqtisadiyyatının şaxələndirilməsi istiqamətlərindən biri kimi, Bakı 2023
<https://idi-aze.org/iqtisadiyyat/gon-deri-memulatlari-istehsalinin-inkisafi-azerbaycan-iqtisadiyyatinin-saxelendirilmesi-istiqametlerinden-biri-kimi-arasdirma-senedi>

9. Ibrahim Niftiyev, Textile and chemical subsectors in the Azerbaijani economy: A descriptive glance at possible de-industrialization, February 2022
https://www.researchgate.net/publication/359084521_Textile_and_Chemical_Subsectors_in_the_Azerbaijani_Economy_A_Descriptive_Glance_at_Possible_De-Industrialization

10. Italian fashion industry expects record result in 2022
<https://us.fashionnetwork.com/news/Italian->

[fashion-industry-expects-record-results-in-2022,1436937.html](https://www.fashionindustrynews.com/fashion-industry-expects-record-results-in-2022-1436937.html)

11. Michael Kors Acquires Versace for more than 2.12 billion
<https://www.vogue.com/article/michael-kors-acquires-versace>

12. The economic impact of the fashion industry
<https://fashinnovation.nyc/the-economic-impact-of-the-fashion-industry/#:~:text=The%20Economic%20Impact%20of%20the%20Fashion%20Industry%3A%20Fast%20Fashion&text=It%20has%20a%20huge%20impact,1%2C652.73%20billion%20dollars%20by%202020>

13. Value of Fashion Report
<https://www.britishfashioncouncil.co.uk/news-detail.aspx?ID=228>

Мамедов Джамаледдин Парвиз оглы, к.э.н.
Институт Экономики МНОАР,
E-mail: jamal.mammadov23@gmail.com

ИНДУСТРИЯ МОДЫ КАК СУБСЕКТОР КУЛЬТУРНОЙ ИНДУСТРИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DƏB SƏNAYESİ MƏDƏNİ SƏNAYELƏRİN SUBSEKTORU KİMİ

Резюме

Одежда является основным продуктом человеческого спроса, а ее производство – одной из сфер, вносящих важный вклад в экономику страны. Следует отметить, что с древнейших времен одежда стала не только товаром основного спроса, но и одним из факторов, указывающих на социальный статус. Сегодня люди хотят выбирать одежду не только как средство прикрытия тела, но и согласно своему строению, своему социальному и культурному статусу. Как я уже сказал, это наследие, оставленное нам историческими традициями. В результате этого с 19 века началось производство одежды отдельными дизайнерами, которое мы называем «hutesculture», а с 20 века это направление расширилось и сформировало индустрию моды, ставшую основной. Экономический фактор сегодня.

В Азербайджанской Республике, являющейся частью мирового рынка, в настоящее время в этой сфере работает множество небольших ателье, фабрик и домов мод. Я решил написать эту статью, учитывая, что экономической стороне этой сферы уделяется недостаточно внимания. В статье анализируется современное положение индустрии моды в нашей стране с привлечением зарубежного опыта.

Ключевые слова: мода, экономика, текстиль, бренд.

Mamedov Jamaleddin Parviz oğlu, Ph.D.

Institute of Economics MSEAR,

E-mail: jamal.mammadov23@gmail.com

FASHION INDUSTRY AS A SUB-SECTOR OF THE CULTURAL INDUSTRY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

Clothing is the main product of human demand, and its production is one of the areas that make an important contribution to the country's economy. It should be noted that since ancient times, clothing has become not only a product of basic demand, but also one of the factors indicating social status. Today, people want to choose clothes not only as a means of covering the body, but also according to their structure, their social and cultural status. As I have already mentioned, this is a legacy left to us from historical traditions. As a result of this, since the 19th century, the production of clothes by individual designers, which we call "hute culture", has begun, and since the 20th century, this trend has expanded and formed a fashion industry that has become a major economic factor today.

In the Republic of Azerbaijan, which is a part of the global market, many small ateliers, factories and fashion houses are currently operating in this field. I decided to write this article considering that the economic side of this field is not given enough attention. The current situation of the fashion industry in our country is analyzed in the article, referring to foreign experiences.

Key words: fashion, economic, textile, brand

Daxil olub: 02.07.2023

Hüseyn Məmməd oğlu RÜSTƏMLİ

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin
İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı*

STARTAP VƏ SAHİBKARLIQ EKOSİSTEMLƏRİ

Xülasə

Startaplar sahibkarlığın bir növü kimi və ya sahibkarlıq kimi qəlibləşmiş bir formada fəaliyyət göstərir. Bu xüsusda, startapların fəaliyyəti innovativ yanaşma, İKT vasitələrindən istifadə, düzgün idarəetmə, sahə üzrə elmi tədqiqat və sair kimi faktorlarla səciyyələndirilir. Buna görə də, startapların sanki xüsusi bir struktur çərçivəsində faktorların qarşılıqlı əlaqəsi fonunda çalışdığını zənn etmək olar. Sahibkarlıq və ya startaplara həsr olunmuş biznes və iqtisadiyyat yönümlü ədəbiyyatlarda bu struktur “ekosistem” olaraq göstərilir. Bu məqalədə startap ekosistemi anlayışı, ekosistemi təşkil edən predmetlər və həmin predmetlərin funksiyaları, eləcə də startapların uğurlu olması üçün əhəmiyyətləri analiz edilir.

Açar sözlər: startap ekosistemləri, sahibkar, qidalandırıcılar, investor

UOT: 338

JEL: M3

DOI: [https://doi.org/ 10.54414/SDGO8130](https://doi.org/10.54414/SDGO8130)

Giriş

Startaplar müəyyən bir ideya əsasında formalaşsa da, zaman keçdikcə həmin layihələr müxtəlif elementlərdən istifadə edərək genişlənilir və daha kompakt halda inkişaf edirlər. Belə ki, startaplar inkişaf və ya inkubasiya dövrlərində özlərinin uğurlu ola biləcəyi bir sistem əsasında formalaşır və biznes mühitində fəaliyyət göstərirlər. Qeyd olunan sistem akademik yazılarda “ekosistem” adı ilə göstərilir. Ümumilikdə “ekosistem” termini digər sahələrdə də istifadə olunan və müasir elmi yazılarda populyarlığı artan konseptlərdən biridir. Məsələn, Britannika Ensiklopediyasının verdiyi məlumata əsasən, bioloji ekosistem komplekt şəkildə canlı orqanizmlərin yaşadığı bir sistemi, sistemdə olan fiziki ətrafı, o cümlədən bu orqanizmlərin həm canlı, həm də cansızlarla qarşılıqlı əlaqəsini bildirən bir termin olaraq göstərilib [4]. Makinenə və Dədəhayirə istinadən, biznes ekosistemi müxtəlif şirkətlərin müştərilərə dəyərli məhsul çatdırmaq üçün bir-biri ilə kommunikativ əlaqədə olmasını bildirir [8]. Ceksona görə, innovasiya ekosistemi texnoloji inkişafa imkan verən müxtəlif institutlardan ibarət bir sistemdir [7]. Göründüyü kimi, “ekosistem” termini bir sıra sahələrdə

istifadə edilən məfhumdur. Yuxarıda göstərilən tərifləri gözdən keçirdikdə terminin müxtəlif areallarda istifadə olunmasına baxmayaraq təxminən eyni mənasının olduğu aydınlaşır. Belə ki, “ekosistem” termini kompaktlığı, müəyyən çərçivədə fəaliyyət göstərən aktyorların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini və bunun planlaşdırılmış məqsəd üçün edildiyini bildirən bir məfhumdur.

Startaplar və sahibkarlıq da müəyyən bir qəlibləşmiş struktur çərçivəsində fəaliyyət göstərdiyi üçün “ekosistem” termini bu sahəyə də şamil olunur. Ümumilikdə, startap və ya sahibkarlıq ekosistemi mövcud startap və ya sahibkarlıq sahəsinin əhatə etdiyi insanları (rəhbər heyət, işçilər və müştərilər), bu sahənin birbaşa və ya bilavasitə təsir etdiyi və ya təsirləndiyi qurum və təşkilatları, maddi və qeyri-maddi faktorları, o cümlədən bütün bu elementlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini göstərir.

Elmi ədəbiyyatlarda konseptual anlayış olaraq startap və ya sahibkarlıq ekosistemlərinin izahına kifayət qədər rast gəlinir. Məsələn, Şpigela görə, startap ekosistemləri innovasiyaya əsaslanan, startapın fəaliyyət göstərdiyi biznes sahəsinə dəstəkləyən, aktyorlararası sosial

əlaqələrin, investisiya kapitalının və aktiv iqtisadi siyasətlərin birliyidir [11]. Servantes və Nardi startap sahəsində istifadə olunan “ekosistem” terminini startapların əhatə etdiyi şəxslər və qurumların və bu startapların qurulması və inkişafı üçün lazım olan resursların şəbəkəsi kimi qələmə verir [2]. Tripati və digərləri “startap ekosistemi” termininin nəzərdə tutulmuş bir arealın biznes mühitində yeni startaplar yaratmağa yönəlmiş, həmçinin mövcud startapları qoruyub saxlamaq üçün çalışan tərəflərin və qurumların (təşkilatlar) şəbəkəsi olduğunu iddia edirlər [12].

Öncədən diqqətə çatdırıldığı kimi, bir çox elmi mənbələrdə startaplar və sahibkarlığın oxşarlığı və eyniliyi qeyd olunur. “Ekosistem” termininin hər iki konseptə aid edilməsi də bu cəhətdən fərqlənir. Belə ki, sahibkarlıq ekosistemi də ümumilikdə sahibkarlıq biznesinin təsir etdiyi və ya təsirləndiyi şəxsləri, mühitdə fəaliyyət göstərən qurum və təşkilatları və onların qarşılıqlı əlaqəsini özündə ehtiva edir. Məsələn, Feld bildirir ki, sahibkarlıq ekosistemi, universitetlər, hökumət, investorlar, xidmət təminatçıları və digər maraqlı tərəflər kimi bu icmaya dəstək verən texnologiyaya əsaslanan sahibkarlar, onların rəhbərləri və köməkçiləri icmasından ibarətdir [5]. Lakin bir məsələ qeyd olunmalıdır ki, sahibkarlıq ekosistemi haqqında danışılarkən sistemin əhatə dairəsində olan hər bir aktyor nəzərdə tutulsa da, əsas vurğu məhz şəxslərə, yəni sahibkarlara yönəldilir. Məsələn, Fetters və digərləri sahibkarlıq ekosisteminin yeni şirkətlər yaratmaq istəyən və bu məqsədlə akademik, biznes, sosial, siyasi və iqtisadi mühitlərdə müxtəlif əlaqələr quran sahibkarların məcmusu olduğunu bildirir [6]. Yəni startap ekosistemində olduğu kimi nəticəyə yönəlmiş qarşılıqlı əlaqə təsirində olan müxtəlif şəxslər və qurumlar sahibkarlıq ekosistemində də nəzərdə tutulsa da, bu əlaqələri yaradan və onların təsirində olan şəxslər, yəni sahibkarlar əsas fiqurlar olaraq göstərilir. Başqa sözlə, startap ekosistemi daha çox biznes prosesinə meyillənsə də, sahibkarlıq ekosistemi həmin biznesin menecment istiqamətini özündə ehtiva edir. Lakin diqqətə çatdırıldığı kimi, terminologiyalar arasında fərq cüzdür və sahibkarlıq və startap konseptləri bu tədqiqatda bir olaraq qəbul edildiyi üçün, bu sahələrə aid

olan ekosistemlər də tədqiqatın məqsədi üçün eyni olaraq qəbul ediləcək.

Ekosistemlər mövzusunda daha bir əhəmiyyətli baxış ekosistemlərin hansı şərtlərdə uğurlu ola biləcəyinə yönləndirilməlidir. Belə ki, hər bir startap biznesi müəyyən bir sahibkar və ya sahibkarlar qrupu tərəfindən hədəf seçilərək başlandırılır. Proses boyu həmin sahibkarlar bir sıra faktor və aktyorlarla qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Lakin uğurlu nəticə qazanmaq üçün startapın fəaliyyət göstərdiyi ekosistem də nəzərə alınmalı elementlərdən biridir. Bilindiyi kimi, startaplar riskli və həssas biznes fəaliyyətləridir. Amma düzgün yaradılmış ekosistemdə fəaliyyət göstərən startapların uğursuzluq nisbətini aşağı salmaq mümkündür. Məsələn, Dakal öz tədqiqat işində qeyd edir ki, Aalto Universitetinin araşdırmasına görə, bir ekosistemdə bir sıra startaplar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Əgər bu startaplardan biri müəyyən səbəblərdən uğursuzluqla üzləşirsə, ekosistemin digər aktyoru olan startap həmin səbəbləri araşdırır, problemi həll etməyə səy göstərir və gələcəkdə belə bir problemin mövcudluğuna şərait yaratmır. Əlavə olaraq, ekosistemin əhəmiyyəti sahibkarlıq və startapların mövcudluğunun qorunması ilə məhdudlaşmır. Belə ki, ekosistemlər həm də startapların inkubasiya mərhələsi, əməliyyat mərhələsi, həmçinin əhatə dairəsinə təsir edir. Qloballaşmanın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi belə bir dövrdə təkcə yerli deyil, o cümlədən qlobal istehlakçılar müəyyən ərazidə fəaliyyət göstərən startapların operativliyinin genişlənməsinə kömək edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həm startapların, həm də mövcud ekosistemlərin əsas elementlərindən biri olan xarici investorlar da startaplara etdikləri dəstək çərçivəsində təkcə startapın özünü deyil, həmçinin onun əhatə etdiyi ekosistemləri də qiymətləndirirlər. Buna görə də, ekosistemlər, belə demək olarsa, müəyyən mənada startapın fəaliyyətdə olduğu arealın sərhədlərini və onun qlobal funksionallığını artırır [3, 7-8].

Ekosistemləri təşkil edən aktyor və elementlər

Uzun müddət öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilən, qarşıya qoyulmuş hədəfə çatan və mühitdə baş verən yeniliklər səbəbindən reaktiv

olaraq öz hədəflərini dəyişə bilən startaplar üçün ekosistemlərin yaranması, ekosistemdəki iştirakçıların müəyyən edilməsi, onların hansı əhəmiyyəti daşmasının tədqiq edilməsi ekosistemin inkişafı fonunda startap biznesinə də öz töhfəsini verir. Belə olduğu halda startapların fəaliyyət göstərdiyi ekosistem platforması sabit olduqca həmin biznes sahəsi də sağlam inkişaf edir.

Ekosistemlərin təşkil olunduğu aktyorlar və ya elementlərin təyin edilməsi, eləcə də onların rolları barədə elmi ədəbiyyatda kifayət qədər araşdırılma aparılmışdır. Aktyorların təyin olunması barədə ən sadə tipologiya Feldə məxsusdur. Belə ki, Feld ekosistemin bütün əsas iştirakçıları iki rola bölür: sahibkarlar və qidalandırıcılar. Sahibkarlar startap biznesinin və ekosistemdə fəaliyyətdə olan digər şəxslərin liderləridir. Buna görə də, Feldin tipologiyasında sahibkarlar ekosistemdə əsas idarəedici aktyorlar kimi göstərilir. Ekosistemdə iştirak edən digər ünsürlər – hökumət, tədqiqat mərkəzləri, institutlar, investorlar, xidmət təminatçıları isə qidalandırıcı olaraq qələmə verilir [5]. Bu xüsusda, Feldin tipologiyasında Marksist baxış sezilir. Belə ki, Marksizm nəzəriyyəsinə görə, mövcud olan iki nəzəri konsept, “superstruktur” və “baza” cəmiyyətin hərəkət və inkişaf təməlləridir. “Superstruktur” cəmiyyətin liderlərinin manipulyasiyası ilə idarə olunan ideoloji ünsürlərdir. “Baza” isə istehsalın növləri və istehsalı aid digər ünsürləri özündə ehtiva edir. Marksa görə, “superstruktur”, yəni liderlər “baza”nı, belə demək olarsa, cəmiyyətin “qidalandırıcılar”ını manipulyasiya edərək istənilən nəticəyə gətirib çıxarır [10]. Bu xüsusda, Feldin də tipologiyasında əsas vurğu biznesin liderləri olan sahibkarlara yönəldilir. “Qidalandırıcılar” isə köməkçi rol oynayır və sahibkarların iradəsi ilə yaranır və inkişaf edir.

Feldin tipologiyasında ekosistemdəki sahibkarların rolları barədə də geniş şəkildə söhbət açılır. Bu zəmində, mövcud startap biznesinin biznes arealında uğurlu olması üçün sahibkarlara, o cümlədən digər ünsürlərə şamil olunan səciyyəvi xarakteristikalar aşağıdakılardır:

a) Ekosistemə ən təcrübəli sahibkarlar rəhbərlik etməlidir. Bu halda biznesin uğurlu olma ehtimalı yüksəkdir.

b) Sahibkarların öhdəçiliyi uzun müddətli olmalıdır. Startapların funksionallığı adətən qısa zaman çərçivəsində nəzərə alınsa da, sahibkarların öhdəçiliyi startapların qurulmasından öncəki zamanı, startapların inkişaf və produktivlik dövrünə şamil edilir.

c) “Qidalandırıcılar” ekosistemə dəstək verə bilər, lakin ekosistemi yarada və ya ona rəhbərlik edə bilməz. Göründüyü kimi, sahibkarlar ekosistemdə əsas söz sahibləridir.

d) Mentorluq və digər ünsürlərin birgə iştirakı zəruridir. Sahibkarlar əsas qüvvə olsalar da, onlar digər sahibkarlardan və ya ekosistemdə mövcud olan digər startapların fəaliyyətindən öyrənməli, həmçinin “qidalandırıcı”ları qiymətləndirməlidirlər.

e) Bütün ekosistem üçün davamlılıq, şəbəkələşmə və ekosistemə aid olmaq hissi vacibdir.

f) Sahibkarlığın inkişafı üçün təcrübə və risklər labüddür. Belə olan halda digərlərinin təcrübəsi yuxarıda göstəriləyi kimi sahibkarlar üçün bir növ mentorluq funksiyasını daşıyır.

g) Ekosistem mənşəyindən asılı olmayaraq yeni üzvlərə açıq olmalıdır. Çünki reaktiv şəkildə fəaliyyət göstərən innovativ startaplar yeniliyə və bazar tələblərinə cəld şəkildə reaksiya göstərməlidir.

h) Sahibkarlar və investorlar arasında şəbəkələşmə yaranana qədər, ekosistemin başlanğıcında startapların özünü maliyyələşdirməsinə ehtiyac var. Belə ki, startap sahibkarları startapların inkubasiya dövründə maliyyə cəhətdən startapların qurulması və böyüməsini qarşılamağıdır [5].

Göründüyü kimi, Feldin tipologiyası ikinci dərəcəli ünsürlərin əhəmiyyətini inkar etməsə də, sahibkarlara böyük önəm verir. Bu da onunla səciyyələndirilə bilər ki, Feldin ekosistem tipologiyası sırf sahibkarlıq ekosistemi çərçivəsində düşünülmüşdür.

Aquedanın tipologiyasında isə, ekosistemdə iştirak edən elementlərin sayı artırılır. Belə ki, Aquedaya görə, bu elementlər və ya aktyorlar öz maraqları və xeyirləri ilə hərəkət edən ünsürlərdir. Həmin elementlər/aktyorlar aşağıdakı kimi diqqətə çatdırılır:

a) Sahibkarlar – iş imkanını axtaran və sövdələşməyə hazır olan insanlardır. Bu xüsusda

qeyd etmək olar ki, sahibkarlar startap yaratma səbəblərinə görə iki yerə ayrılırlar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir çox insanlar işsizlikdən əziyyət çəkdiyindən biznes sahələrində özlərini sınamaq məcburiyyətində qalırlar. Belə halda sahibkarlara çevrilən həmin şəxslər “zərurət” sahibkarları adlanır. Digər hallarda isə, özləri üçün yeni sınaqlar axtaran biznesmenlər startaplar yaratmaq fikrinə düşürlər. Belə sahibkarlar isə “seriyalı” sahibkarlar adlanır.

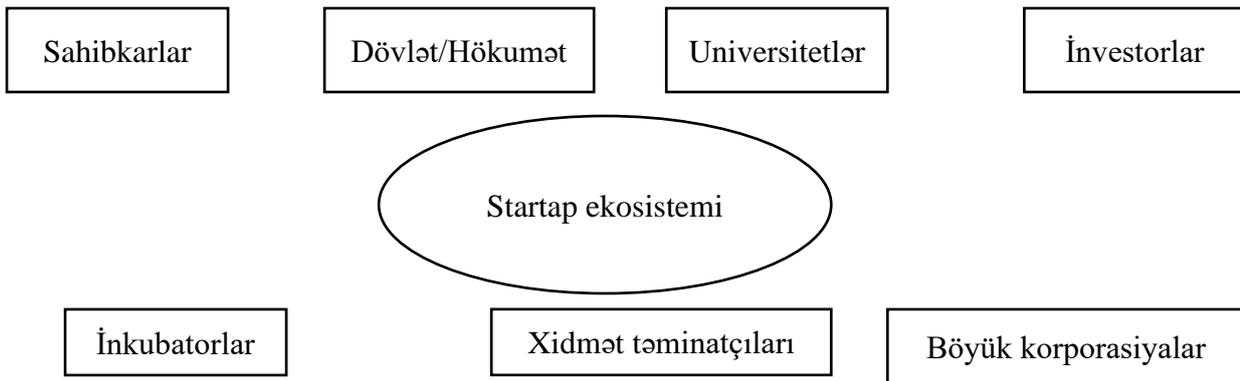
b) Ekosistem qurucuları: Bu tip aktyorlar sahibkarlıq fəaliyyətlərinin inkişafı, dəstəklənməsi və təşviqində fəaliyyət göstərən dəstək institutlarıdır. Onlar ekosistemin sahibkarları və digər aktyor/elementlər arasında əlaqələrin olmasını təmin edirlər. Əlavə olaraq Aqueda bildirir ki, bu əlaqələrin mövcud olmasını təmin etmək üçün və startapın müvəffəqiyyət ehtimalını artırmaq üçün ekosistem qurucuları bütün lazımi resurslara sahib olur.

c) İnvestor qrupları: Belə qruplar yüksək inkişaf edən startapların maliyyələşdirilməsinə cavabdehirlər. Məsələn, Brazilyada startaplara edilən investisiyalar adətən dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Belə olan halda, dövlət dəstəyi fonunda startap ekosistemləri daha təhlükəsiz və davamlı şəraitdə inkişaf edə bilər. Startapların məhsuldar şəraitdə davamlılığına çalışan qruplar, həmçinin

texnoloji inkişaf ilə əlaqədar olan dövlət siyasəti ilə də mütəmadi olaraq əlaqədə olur. İnvestor qrupları, o cümlədən startaplara müəyyən həcmdə kredit vəsaitlərini təklif edir. Belə vəsaitlərə vençur kapitalı və mənfəət əldə etməyə çalışan digər sahibkarların maliyyə resursları da daxildir [1].

Aquedanın tipologiyasına baxdıqda, sahibkarların ekosistemdəki rolu barədə maraqlı bir detal ortaya çıxır. Belə ki, bu tipologiyada sahibkarlar yalnız “yaradıcı” kimi çıxış edir və Feldin fərziyyəsindən fərqli olaraq, sahibkarlar startapların inkişafında bir o qədər də müstəqil söz sahibi deyil. Belə ki, ekosistemin qurucuları, bu zəmində, daha çox diqqəti cəlb edir. Aqueda tam olaraq ekosistem qurucularını identifikasiya etməsə də, qrupun əsasən ikinci dərəcəli işçilərdən (məsələn, menecerlər) ibarət olduğunu zənn etmək olar. Daha bir diqqət çəkən fərq isə, Aquedanın maliyyə məsələlərinə daha həssas yanaşması və investor qruplarını tam fərqli bir aktyor/element kimi təqdim etməsidir.

Ekosistemlərin özündə ehtiva etdiyi aktyor/elementlər və onların rollarının səciyyələndirilməsi cəhətdən ən dolğun informasiyalardan biri Dakal tərəfindən verilir. Belə ki, müəllif öz həmkarlarından fərqli olaraq startap ekosistemində 7 aktyor/elementin olduğunu bildirir.

Mənbə: [3,9]

a) Sahibkarlar: Sahibkarlar ekosistemin öz startap biznesini qurmağa köklənmiş və ya startap sahibi olan liderləri və əsas üzvləridir. Startapların davamlılığının formalaşmasında sahibkarların rolu mühümdür. Sahibkarların

yoxluğunda ekosistemin əsas məqsədi – startapların yaranması və mövcud olması öz mövcudluğunu itirir. Sahibkarlar startapları yaradan tərəf olduqları üçün zəruri ehtiyacları daha yaxşı başa düşürlər. Bu zəmində, onların

startapların lideri olaraq öz bizneslərini ən yaxşı şəkildə formalaşdırmaq potensialı daha yüksəkdir.

b) Dövlət/Hökumət: Ekosistemin əsas fiqurlarından biri də məhz dövlət/hökumətdir. Amma maraqlı bir tendensiya var ki, dövlət/hökumətin çalışma prinsipi ilə startapların çalışma prinsipi arasında fərqlər var. Məsələn, dövlət/hökumət daha çox bürokratik prosedurlarla çalışır və dəyişikliklərə sürətli şəkildə cavab vermə bacarıqları aşağıdır. Startaplar isə əksinə olaraq daha çevik şəkildə məsələlərə uyğun formasını və məqsədlərini dəyişə bilər. Bu baxımdan startaplar və dövlət/hökumət elementi bir-birinə zidd görünə bilər, ikinci ekosistemin fəaliyyətində önəmli ünsürdür. Belə ki, dövlət/hökumət startap ekosisteminin qurulmasında, digər əsas aktyorların iş prinsiplərini əngəlsiz şəkildə yerinə yetirməsində və biznes mühitində informasiyanın bərabər şəkildə paylanmasında əsas pay sahibidir. Bundan əlavə dövlət/hökumət startapları bilavasitə inkişaf etdirə bilər. Məsələn, startapa meyilli dövlət siyasətlərinin aparılması, vergi yükünün azaldılması, monopoliyaların əngəllənməsi və infrastruktur quruculuğu həmin inkişaf metodlarına misal göstərilə bilər.

c) Universitetlər: Dakala görə, dünyadakı uğurlu startap biznesləri hansısa bir universitetlə assosiasiya olunur. Belə ki, akademik biliklərə malik tələbələr, professorlar, texnologiyanın əlçatan olması, tədqiqat laboratoriyalarının yaradılması və sahibkarlığın təşviq edilməsi startap ekosisteminin qurmaq üçün əlverişli şərait yaradır. Bu xüsusda, təhsil sistemi də innovativ ideyaların yaranması üçün zəmin yaradır. Markham və başqalarının araşdırmasına görə, təhsil sisteminə çatışmazlıqlar, eləcə də zəruri sahibkarlıq biliklərinin tədris edilməməsi yenidən yaranmış startaplar üçün problemlər yarada bilər. Belə olduğu halda, sahibkarların müvafiq biznes layihəsini inkişaf etdirməsi sual altına düşür. Universitetlərin startap ekosistemlərinə verdiyi digər töhfə gənc beyinlərin sahibkarlığa cəlb olunmasıdır. Məsələn, universitetlərin nəzdində tələbələr üçün startap cəmiyyətlərinin və ya klublarının yaradılması həmin gənclərin biznes mühitinə cəlb edilməsi üçün təsiredici faktor kimi çıxış edir [9].

d) İnvestorlar: Startap layihəsinin uğurlu olması üçün kifayət qədər maliyyə resurslarının olması ekosistemin əhəmiyyətli elementlərindən biridir. Bilik və bacarıqları olan hər hansı bir sahibkar biznes mühitində tapdığı problem əsasında istənilən universitetin nəzdində tədqiqat proqramları ilə startap layihəsi üçün biznes plan hazırlaya bilər. Lakin təşəbbüsü həyata keçirmək üçün kapital çatışmadıqda və ya kifayət qədər olmadıqda artıq layihənin başlaması və ya uğurlu olması bir o qədər də real görünür. Buna görə də, investorlar startaplar üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. “Mələk” investorlar, dövlət və ya özəl firmaların maliyyə dəstəyi, vençur kapitalı ekosistemin “investorlar” elementi üçün əsas fiqur və detallardır. Dakal həmçinin qeyd edir ki, investorların ekosistemdə yalnız mövcud olması kifayət deyil. Belə ki, investorlar eyni zamanda sahibkarlar üçün startapın istənilən mərhələsində əlçatan olmalıdır. Startapların biznes mühitindəki dəyişikliklərə ani cavab verməsi və ya məqsədlərin dəyişməsi fonunda yaranan maliyyə çətinliklərinə dəstək məqsədilə investorlar sahibkarlar üçün bütün hallarda əlçatan şəraitdə çalışmalıdırlar.

e) İnkubatorlar: Startap inkubatoru layihə üçün əlverişli ofis, dəstək proqramları, maliyyələşdirmənin başlanılması, mentorluq və təlimlər kimi bir sıra vacib funksiyaları yerinə yetirən təsisatdır. Belə təsisatlar, həmçinin mövcud təcrübə və resurslardan istifadə edərək problemlərin həll olunması, habelə digər təşkilat və qurumlarla əlaqənin yaradılmasında da köməkçi rol oynayır.

f) Mentorlar: İnkubatorlarla yanaşı, mentorlar da hər hansı bir startap üçün onun uğurlu və yetişkin olması üçün əsas pay sahiblərindən biridir. Mentorlar startapların qurulması və prosesin davam etdirilməsində öz bilik və bacarıqlarını paylaşan daha təcrübəli sahibkarlar və ya investorlardır. Mentorlar funksiyalarına görə biznes konsultantlarına bənzəyənlər də, adicəkilən şəxslərdən fərqlənirlər. Belə ki, konsultantlar gördükləri işə görə müəyyən məbləğdə qonorar və ya müddətli maaş tələb etdikləri halda, mentorlar heç bir maddi maraq güdmədən startap layihələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsində bilavasitə iştirak edirlər. Mentorların startap və sahibkarlar

üçün əhəmiyyəti ikişəxəlidir. Birincisi, mentorların startup ekosisteminə mövcudluğu sahibkarın vaxt itirmədən istədiyi məlumatı almasına gətirib çıxarır. Belə olduğu halda, startupın inkişaf dinamikası daha sürətli şəkildə hərəkət edir. İkincisi, mentorlar öz təcrübələrini paylaşıqca, sahibkarlar bu təcrübələrdən nəticə çıxarır və mentorun etdiyi səhvlərini təkrarlamadan daha uğurlu bir proyekt ərsəyə gətirir.

g) Xidmət təminatçıları: Startup layihələrinin uğurlu olmasında rolu olan digər elementlərdən biri də məhz xidmət təminatçılarıdır. Xidmət təminatçıları startupın qurulmasında köməyi olan şirkət və ya fərdi məsləhətçilərdir. Biznes konsultantlar, hüquqşünaslar, insan resurslarının idarə olunmasında məsul işçilər, mühasiblər və s. xidmət təminatçıları kateqoriyasına aiddir. Xidmət təminatçıları adətən startup layihəsinin başlanğıcında pulsuz fəaliyyət göstərilir. Bu mərhələdə təminatçıların əsas marağı startupın uzunömürlü və uğurlu olmasıdır, çünki təminatçılar adətən uzunmüddətli müqavilələr əsasında çalışırlar. Digər cəhətdən isə, heç də bütün startaplar ilk başlarda xidmət təminatçıları maliyyə cəhətdən qarşılaya bilmir. Buna görə də, qarşılıqlı anlaşma prinsipi ilə fəaliyyət göstərən xidmət təminatçıları startupın uğur qazanmasında aparıcı faktorlardan birinə çevrilir.

h) Böyük korporasiyalar: Böyük korporasiyalar startaplara həm birbaşa, həm də dolaylı yolla yardım etməsinə görə ekosistemin vacib fiqurlarından biridir. Təbii ki, belə korporasiyaların birbaşa təsiri məhz startup maliyyələşməsinin baş verməsidir. Məsələn, korporasiyalar startaplara daha az xərc çəkməklə daha çox resursun verilməsini təşkil edə bilər. Əlavə olaraq, korporasiyalar öz fəaliyyət sahələrində uğurlu və gəlirli olacaqlarını düşündükləri startup layihələrinə müəyyən mənada sponsorluq edə bilər. Startupın uğurlu olması (məsələn, korporasiyanın fəaliyyət göstərdiyi sahədə məhz startup layihəsinin uğuru nəticəsində hansısa məhsul və ya xidmətin satışında artımın olması) korporasiyanın da maddi gəlirlərini artırdığına görə sponsorluq və ya dəstək fəaliyyətinin göstərilməsi

korporasiyaların ekosistemdəki funksiyalarına aid edilir [3].

Nəticə

Yuxarıda göstərilənlərin fonunda startup ekosisteminin bir sıra element və aktyorlardan ibarət olduğu, onların müəyyən funksiyalar daşdığı və nəticə etibarlı ilə startapların uğurlu və uzunmüddətli olmasına təsir edən bir quruluş olduğu öz təsdiqini tapır. Startapları formalaşdıran elementlər və aktyorlar startapların uğurlu olması üçün əhəmiyyətli predmetlər hesab edilir. Akademik yazılarda öz əksini tapmış bütün element və ya aktyorlar bütünlükdə hər hansı startapda olmaya bilər. Bu zaman sahibkarların yanaşması və ya biznes mühiti startup ekosisteminin qurulması və inkişafı üçün element və aktyorların seçilməsində əsas rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1) Agueda, A. F. P. (2016). Interconnectivity between Ecosystem Builders and Investor Groups in European Startup Ecosystems. *Dissertation -Faculdade de Ciências e Tecnologia da Universidade Nova de Lisboa*.

2) Cervantes, R., Nardi, B., 2012. Building a Mexican startup culture over the weekends. *Proc. 4th Int. Conf. Intercult. Collab.*

3) Dhakal, M. (2020). Creating a Functioning Startup Ecosystem: Case Study Finland. Metropolia University of Applied Sciences.

https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/341755/Dhakal_Mahima.pdf?sequence=2&isAllowed=y

4) Ecosystem. In *Encyclopædia Britannica*. Retrieved September 19, 2023, from <https://www.britannica.com/science/ecosystem>

5) Feld, B. (2011). *Startup Communities: Building an Entrepreneurial Ecosystem in Your City*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

6) Fettes, M., Greene, P., Rice, M., & Butler, J. (2010). *The Development of University-Based Entrepreneurship Ecosystems*.

Cheltenham/Northampton: Edward Elgar Publishing Limited.

7) Jackson, D. J. (2011). What Is an Innovation Ecosystem? Washington, DC.

8) Mäkinen, S. & Dedehayir, O. (2012). Business Ecosystem Evolution and Strategic Considerations: A Literature Review. *Proceedings of the 18th International Conference on Engineering, Technology and Innovation 2012*, ICE.

9) Markham, N., Kruger, M., & Cacioppe, J. (2016). Startup Ecosystem Report: Regional Queensland 2015. Queensland Department of Science, Information Technology, Innovation and the Arts, <https://www.slq.qld.gov.au/blog/startup-ecosystem-report-regional-queensland-2015>

10) Singh, R. I. (2013). Base and Superstructure Theory. *International Journal of Humanities and Social Science Invention (IJHSSI)*, 2(3), 75-77.

11) Spigel, B. (2017). The Relational Organization of Entrepreneurial Ecosystems. *Entrep. Theory Pract.*, 49–72.

12) Tripathi, N., Seppänen, P., Boominathan, G., Oivo, M., & Liukkunen, K., (2018). Insights into startup ecosystems through exploration of multivocal literature. *Information and Software Technology*.10.1016/j.infsof.2018.08.005.

Huseyn Mammad RUSTAMLI

PhD student at the Institute of Economics
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

STARTUP AND ENTREPRENEURSHIP ECOSYSTEMS

Summary

Startups operate as a type of entrepreneurship or in a mold of entrepreneurship. In this regard, the activity of startups is characterized by factors such as innovative approach, use of ICT tools, proper management, scientific research in the field and others. Therefore, it can be assumed that startups work in the background of interaction of factors within a special structure. This structure is referred to as an "ecosystem" in the business and economics literature devoted to entrepreneurship or startups. This article analyzes the concept of a startup ecosystem, the elements that make up the ecosystem and the functions of those objects, as well as their importance for the success of startups.

Keywords: startup ecosystems, entrepreneur, feeders, investor

Гусейн Мамед оглу РУСТАМЛИ

Докторант Института Экономики
Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики

СТАРТАПЫ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИЕ ЭКОСИСТЕМЫ

Резюме

Стартапы представляют собой форму предпринимательской деятельности. Их особенности включают инновационный подход, активное использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), эффективный менеджмент, научные исследования и другие аспекты. Эти факторы взаимодействуют в рамках особой структуры, известной как "экосистема", описываемая в деловой и экономической литературе, посвященной предпринимательству и стартапам. В данной статье рассматривается концепция стартап-экосистемы, её составляющие, функции и их важность для успеха стартапов.

Ключевые слова: стартап-экосистемы, предприниматель, инвесторы, поддержка

Daxil olub: 02.09.2023

Elchin Farhad OSMANOV

PhD Candidate

Baku Business University

MANAGEMENT MECHANISMS OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

Abstract

As a result of the agrarian reforms carried out in Azerbaijan, new owners were created and small and medium enterprises (SMEs) were formed. The development and efficient operation of SMEs is highly dependent on their proper management. The main goal of the research is to investigate the development trends of SMEs and increase the efficiency of their management. The creation of the legal base of SMEs, the main indicators of its development are analyzed, the factors affecting entrepreneurial activity are classified. The article defines the directions of SMEs management, consideration of the economic, social and legal issues of their management, improvement of the existing management mechanisms.

Key words: small and medium-sized enterprises, management mechanisms.

UOT: 338

JEL: M3

DOI: <https://doi.org/10.54414/QTEK8245>

Introduction

It is known that numerous market entities engaged in SME activities have started to form due to the reforms carried out in the agrarian field and 99.7% of the produced agricultural products fall under the share of this division. Despite this, the socio-economic problems of market entities engaged in entrepreneurial activity in many economic regions remain unresolved. Thus, SMEs face many problems during the implementation of the production and sales activities, they are not fully provided with material and technical resources for the organization of the production and service process, the resource potential is used at different levels, cooperation - integration relations have not yet been formed, there is a shortage of credit, management of the owners' activities with economic methods does not meet the demand. Without solving this problem, it is impossible to ensure the dynamic development of these entities engaged in entrepreneurial activity in economic regions. Still, many issues remain unsolved in order to overcome the challenges faced by SMEs.

The main content of the research

"Strategic Roadmap for the national economy perspective of the Republic of Azerbaijan", provides for targeted economic reforms to create a stable business environment and appropriate management structures, supporting the development of entrepreneurial entities and their improvement. [1. p. 100-101]. We believe that the characteristics of economic regions, financial and credit, tax, price, insurance and other economic mechanisms affecting the formation of production and services should be taken into account in entrepreneurial activity in the agricultural field, resources should be used more efficiently to increase agricultural production and improve food supply. In this regard, many systematic and consistent measures are implemented. "Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development" shows that the business environment should be significantly improved and unfair competition should be prevented in order for the private sector, especially small and medium enterprises, to become a source of economic growth and employment. A new and transparent privatization strategy should be implemented. The effectiveness of the business promotion mechanism should be increased. [2. p. 4] "Socio-economic development

strategy of the Republic of Azerbaijan in 2022-2026" is shown to be prepared based on National Priorities, it is envisaged to achieve new goals through effective integration of the country's economy into the global value chain. It is noted that the modern economic infrastructure created at the expense of state investments has supported the development of small and medium enterprises. It is shown that new financial mechanisms will be created for SMEs that want to start entrepreneurship and expand their activities. One of the main goals will be "Acceleration of the development of the private sector, including micro, small and medium-sized enterprises, due to new and more efficient incentives and development environment." [3].

The decree of the President of the Republic on December 28, 2017 "On the further improvement of management in the field of small and medium enterprises" acts as one of the important

conditions for the further development and efficient operation of SMEs activity. [5]. It should be noted that the socio-economic development of the regions has been adopted since 2004 until now (2023). In the State Program, huge tasks have been set for the development of SMEs in the non-oil sector, especially in the agricultural field and they are being successfully implemented.

Currently, the following entities are included in the SMEs in the agricultural field:

1) Family farms, 2) Households, 3) Individual entrepreneurs, 4) State enterprises, 5) Collective (joint) farms, 6) Limited liability companies, 7) Production and service cooperatives. Research shows that the growth trend of business entities is observed in statistics. Thus, as can be seen from Table 1, although there is an increase in existing economic entities in the country, the specific weight of agriculture in 2015 was 9.4%, in 2022 – 7.1%.

Table 1

Number of registered business entities (unit) (6, p. 624-637)

	2015	2020	2022
The total number of registered business entities	94563	146233	167144
Including agriculture	9252	11192	11936
Smaller than it	8869	10316	11012
Specific weight %	95.8	92.2	92.3
Distribution of total entities in agriculture according to types of ownership			
state	534	552	546
municipality	11	61	71
private	8610	10314	10986
mixed	56	109	121
Individual entrepreneurial farms in agriculture	84237	239252	396672

In 2018, 95.8% and in 2022, 92.3% of registered agricultural business entities were small farms. In 2022, 4.6% of the total business entities in agriculture were owned by the state, 0.6% by municipalities, 92.0% by private, 1.8% by foreign and 1.0% by mixed ownership. The number of individual entrepreneurs increased 4.7 times in 2022 compared to 2015.

Our research shows that the indicators for the types of activities of business entities have also differed significantly. This can be seen from the data of table 2.

As it can be seen, micro business entities increased by 38.5 thousand, and small business entities by 813 units. While the wage earners did not increase in one enterprise in micro-entrepreneurship, they increased in small enterprises and decreased by one unit per enterprise on average. There was an increase in the volume of production in micro and small enterprises. All this shows that in recent years the composition of economic entities has changed for objective and subjective reasons. This shows that for the development and efficient operation of SMEs, their management mechanisms should be further

improved according to the goals and tasks of the society.

Table 2

Indicators of business entities by type of activity (6, p. 115-120)

Indicators	Business entities			
	Micro		Small	
	2020	2021	2020	2021
Operating business entities (unit)	301717	346195	5943	6856
Number of wage earners (person)	40864	40921	92125	102250
Average number of employees listed in one enterprise (person)	2	2	16	15
Volume of the product (service, works), million manats	7261,3	11554,3	4703,4	6686,8
Including; agriculture, forestry, fisheries	2849,0	3096,0	277,0	293,0

Research shows that many factors influence the formation and development of entrepreneurial activity in the agricultural sector. These factors directly and indirectly find their expression in the management of SMEs activity in its structure, scope, direction, etc. It can be grouped as follows:

1. Natural factors - soil, climate, raw material base, etc.
2. Demographic factors - population size, composition, natural growth, etc.
3. Technological factors - level of development of science and technology, development of industry, etc.
4. Economic factors - finance, credit, tax, insurance, investment, management, competition, etc.
5. Socio-cultural factors - education, healthcare, sports, religious views, spiritual and moral situation, etc.
6. Institutional factors - development of the financial and banking system, , etc.
7. Legal factors - provision of entrepreneurship in legislation, legal-normative documents, etc.

We believe that these factors should be taken into account in the process of formation, development and management of SMEs. The management of SMEs is considered to be more efficient use of the assets, land, money (capital) at their disposal to achieve the goals they have set for themselves. Management of these opportunities,

planning of production and service processes, making appropriate decisions to implement these processes, leading the activity-collective, as well as monitoring are important conditions. Meanwhile, high responsibility and risk of the entrepreneur is required. Experience shows that management of SMEs is carried out in the following directions:

- 1) to analyze the activity of SMEs;
- 2) to ensure the organization and planning of SMEs;
- 3) Identifying and implementing modern technologies for the development of crop production and animal husbandry;
- 4) to determine and implement integration relations and services for the efficiency of SMEs activity;
- 5) Provide activity and control in production and service provision, efficient organization of activities;
- 6) To ensure the responsibility for the efficient use of land, labor and capital in accordance with the tasks in the activity of SMEs ;
- 7) Ensuring responsibility for the correct fulfillment of goals and tasks for each field of activity, etc.

As it can be seen, the goal, task, organization and planning of the activities of SMEs should be properly organized and controlled. Here, of course, the main goal is ultimately to make a profit. However, goals in entrepreneurial activity can be different. An entrepreneur sets the

goal of expanding the range of production or services, and some of them increase capital. All this depends on the working day and seasonality of production, internal and external environmental factors. This involves determining the ways and directions of the implementation of the action plan according to the goal. Management of SMEs requires consideration of many economic, social and legal issues in accordance with its goals and objectives. These include the following:

- To organize and control the activity of SMEs entities;
- keep records and reports of activities to manage;
- to control the optimality of costs in production and service activities;
- market study, analysis and determine the competition;
- to implement the proper use of available resources to perform effective activities;
- control of timely performance of technological processes through management of activities, etc.

Professor N.C. Gafarov shows that "One of the most important and necessary conditions for the implementation of the production process in the sphere of small and medium entrepreneurship is the formation of the management system, which is realized with the increased responsibility of the head of the enterprise, the possibility of fully involving this property in the production process by connecting it with the right to dispose of the property. The absence of large management structures in small enterprises ensures the multifunctionality of those performing management duties by bringing compactness to it, increases the efficiency of analyzing current data and provides objectivity in making management decisions as a whole. In this regard, management costs in small and medium business spheres are significantly lower than in other areas of the economy." (9. p. 11-12) We believe that it is very important to take into account the features mentioned by the professor in management. For this, in order to implement the specified processes correctly and on time, there should be accurate information about the management, and a proper analysis should be carried out. These can ultimately ensure profitable operation of the

SMEs. It should be noted that the organization and control of each of these tasks is aimed at preventing inefficient spending. After analyzing and evaluating the management of the entrepreneurial activity, the fulfillment of tasks according to the purpose is ensured. When an entrepreneur wants to acquire new resources (land, assets, capital), he comprehensively examines the demand and supply of the market and makes clarifications in the plans.

Every entrepreneur has the right to participate in the management process as the owner of production and service. Therefore, management is carried out taking into account the characteristics of the collective, group and each individual. From this point of view: 1) In order to ensure the efficient activity of the entrepreneur in the field of production and service in the management process, the correct establishment of economic relations between fields and individuals (groups, collectives) is considered one of the important conditions. 2) Those engaged in SME activities have property, land, capital and labor force. Their provision, production and technical conditions are different. Therefore, the results of entrepreneurial activity are also different in this diversity. From this point of view, in order to effectively use the opportunities in the management process, various forms of management are applied in SMEs. 3) Various labor processes are performed depending on their conditions, production and service characteristics, performance time, provision in crop and animal husbandry as well as in service areas. Therefore, the management process should be organized taking into account these factors. 4) It should be taken into account that production and service management constitute a system of management and control that are interconnected and dependent on each other.

Experience shows that collegiality, accountability, thriftiness, compliance with the law, scientific nature of management, responsibility, control and other principles in solving socio-economic and organizational issues in the management of SMEs are necessary conditions for the efficient structure of production and the performance of functions. Research shows that currently the principles of collegiality, economy, and scientific management are not followed in

the activities of SMEs, therefore, the efficiency of the final results of the activity is not ensured.

The management principles mentioned above are not followed in Ganja-Dashkasan, Lankaran-Astara, Guba-Khachmaz, Sheki-Zagatala, Shirvan-Salyan economic regions. We believe that it is appropriate to use the experience of the countries of the world and Azerbaijan for the formation and management of SMEs in the territories liberated from occupation, especially in the economic regions of Karabakh and East Zangezur. The organizational structure of SMEs in the agricultural field is formed in relation to the scale of production and service units. The size of the territory and the management of the entrepreneurial farm with many production units (departments, ancillary and auxiliary areas) is relatively large. The composition of the production and service units performed according to the goals and tasks of the management structure also differs. This management structure expresses the organizational structure of SMEs in relation to subordination, division of duties, and employee functions. When carrying out entrepreneurial activity, this management structure is constantly improved in relation to the scope of fields, technical support of specialization, qualification level of personnel. In the management of SMEs, the factors affecting the organizational structure are analyzed and the optimal scope of management is specified.

Conclusion

Thus, the solution of economic relations in the formation and management of SMEs in the agricultural sector is spontaneous, difficulties arise during product production, sale, purchase of raw materials, and provision of services. We consider it important to increase the economic literacy of those participating in the activities of SMEs, to control costs by using resources efficiently, and to increase organizational and economic knowledge.

Ensuring the efficiency of SMEs management is conditioned by many mechanisms:

- the natural-geographical conditions of SMEs in economic regions and the characteristics of formation of Business entities on organizational-legal grounds should be taken into account;

- related to the formation of agrarian production and services, the activities of SMEs should be determined for each region;

- access to financial resources and possibilities of SMEs development should be evaluated;

- SMEs access to markets, directions of integration and cooperation relations should be determined;

- the improvement of the state support mechanisms of SMEs, especially the improvement of crediting opportunities, increasing the efficiency of the organization of the credit market should be considered as necessary conditions;

- the preparation of accounting and statistical data in the formation of SMEs and the development of activity cannot be considered satisfactory. Therefore, it becomes difficult for entrepreneurs to obtain many quality indicators, realize financial opportunities, and perform organizational management tasks in the management process, and it is impossible to assess reality. In this regard, improving the information provision of entrepreneurship should be one of the priority tasks.

Taking into account the mentioned proposals, the management of SMEs can be improved, which can increase the efficiency of SMEs activities and make fuller use of available resources.

References

1. Strategic Roadmap for the national economy perspective of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2016.
2. Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development. Baku, 2021. P 10.
3. Social-economic development strategy of the Republic of Azerbaijan in 2022-2026. Baku, 2022. p.31
4. State Program of social and economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan in 2019-2023. Baku, 2019. p.17
5. Presidential decree "On further improvement of management in the field of small and medium enterprises". Baku, 2017.
6. Statistical indicators of Azerbaijan. Statistical compilation. Baku, 2022. p. 746
7. Abbasov A.B., Abbasov S.A. Management of small and medium enterprises. Baku. BBU publishing house, 2021. p. 384

8. Ibrahimov I.H. Economics of the agricultural sector. Baku, 2016. p. 655

9. Gafarov N.C. Economic efficiency of small and medium enterprises in the agricultural field. Baku, 2007. p. 112

10. Guliyev E.A. Agrarian economy. Baku, 2015. p. 320

Эльчин Фархад ОСМАНОВ
Кандидат экономических наук
Бакинский Бизнес Университет

МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ МАЛЫМИ И СРЕДНИМИ ПРЕДПРИЯТИЯМИ

Аннотация

В результате проведенных в Азербайджане аграрных реформ были созданы новые собственники и сформированы малые и средние предприятия (МСП). Развитие и эффективная деятельность МСП во многом зависят от правильного управления ими. Основная цель исследования – изучить тенденции развития МСП и повысить эффективность их управления. Проанализировано было создание правовой базы МСП, основные показатели его развития, классифицированы факторы, влияющие на предпринимательскую деятельность. В статье определены направления управления МСП, рассмотрены экономические, социальные и правовые вопросы их управления, совершенствование существующих механизмов управления.

Ключевые слова: малые и средние предприятия, механизмов управления.

Elçin Fərhad OSMANOV, i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti

KIÇIK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRİN İDARƏ ETMƏ MEXANİZMLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanda aparılan aqrar islahatlar nəticəsində yeni mülkiyyətçilər yaranıb, kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) formalaşib. KOM-ların inkişafı və səmərəli fəaliyyəti onların düzgün idarə olunmasından çox asılıdır. Tədqiqatın əsas məqsədi KOM-ların inkişaf tendensiyalarını araşdırmaq və onların idarə olunmasının səmərəliliyini artırmaqdır. KOM-ların hüquqi bazasının yaradılması, onun inkişafının əsas göstəriciləri təhlil edilir, sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir edən amillər təsnif edilir. Məqalədə KOS-ların idarə edilməsinin istiqamətləri, onların idarə olunmasının iqtisadi, sosial və hüquqi məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi müəyyən edilir. mövcud idarəetmə mexanizmləri.

Açar sözlər: kiçik və orta müəssisələr, idarəetmə mexanizmləri.

Daxil olub: 02.11.2023

Elvin Əli QAFFARLI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Doktorantı (UNEC)

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQLAR ÜÇÜN AVROPA İTTİFAQINDA VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Bu araşdırma Avropa İttifaqında kiçik və orta sahibkarlıq üçün vergi güzəştlərinin təsirini və məqsədəuyğunluğunu tədqiqatı aparılıb. Aİ üzv dövlətlərdə xüsusi olaraq KOS-lara yönəlmiş tətbiq edilmiş vergi güzəştləri təqdim edilir. Bu rejimlərin hədəf şirkətlərin effektiv vergi yüklərinə təsirini ölçülür. KOS vergi təşviqləri Avropa siyasətçiləri arasında çox istifadə olunan tədbirdir. Bununla belə, rejimlərin böyük əksəriyyəti KOS-ların vergi öhdəliyini yalnız cüzi dərəcədə azaldır. Böyük güzəştlər varsa, onlar əsasən xüsusi vergi dərəcələrindən irəli gəlir, vergi kreditləri və xüsusi güzəştlər isə kiçik rol oynayır. Əsas nəticə olaraq, kiçik firmalar özlüyündə daha çox iş və innovasiyalar yaratmırlar və aşılmaz maliyyə məhdudiyyətləri ilə üzləşmirlər. Buna görə də, KOS-larla əlaqəli bazar uğursuzluqlarının mövcudluğu və ola bilsin ki, KOS-ların vergi güzəştlərinin istifadəsinə zəmanət verilə bilməz. Bunun əvəzinə kiçik müəssisələr üçün qeyri-mütənasib vergi uyğunluğu xərcləri xüsusi vergi rejimi üçün ən inandırıcı arqumentdir. Bu uyğunluq xərcləri ən uyğun şəkildə inzibati güzəştlərlə həll edilə bilər. Bütövlükdə, siyasətçilərin diqqəti beləliklə, ayrı-seçkilik yaradan təşviqlərdən kiçik, eləcə də böyük müəssisələrə fayda gətirəcək, ümumiyyətlə neytral və sadə vergi sisteminin layihələndirilməsinə keçməlidir.

Açar sözlər: Kiçik və orta sahibkarlıq, vergi siyasəti, Avropa İttifaqı

UOT: 334

JEL: L22

DOI: <https://doi.org/10.54414/BITC2773>

Giriş

Kiçik və orta sahibkarlıq dünya miqyasında iqtisadiyyatların əsasını təşkil edir, innovasiyalarda, iqtisadi artımda və iş yerlərinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bu bizneslər tez-tez sahibkarlıq ruhu, çeviklik və sürətli genişlənmə potensialı ilə xarakterizə olunur. Bununla belə, KOS-lar eyni zamanda kapitalla məhdud çıxış, şiddətli rəqabət və tənzimləmə yükləri də daxil olmaqla unikal problemlərlə üzləşirlər. Bu bizneslərin inkişafı və iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq üçün bütün dünyada hökumətlər KOS-lar üçün xüsusi olaraq hazırlanmış bir sıra vergi güzəştləri tətbiq etmişlər.

(1)

Kiçik və orta sahibkarlıqlar üçün vergi güzəştləri sahibkarlığı inkişaf etdirmək, investisiyaları təşviq etmək və KOS sektorunda rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün hökumətin nəzərində güclü vasitədir. Bu təşviqlər müxtəlif formalarda olur, o cümlədən, vergi kreditləri,

ayrımalar, azadolmalar və KOS-ların vergi yükünü azaltmaq üçün nəzərdə tutulmuş digər maliyyə imtiyazları da daxildir. Bu cür təşviqləri təmin etməklə hökumətlər təkcə mövcud sahibkarlıqların böyüməsini dəstəkləməyən, həm də yeni müəssisələrin formalaşmasını təşviq edən bir mühit yaratmağı hədəfləyirlər.

Bu tədqiqatda biz KOS-lar üçün vergi güzəştlərinə nəzər salacağıq, mövcud təşviqlərin müxtəlif növlərini, onların təklif etdiyi üstünlükləri və KOS-ların onlardan necə yararlana biləcəyini araşdıracağıq. Həmçinin uyğunluq meyarlarını, potensial çətinlikləri və vergi güzəştlərinin dəyərini artırmaq üçün əsas məsləhətlər müzakirə ediləcəkdir. Vergi güzəştlərini başa düşmək bugünkü dinamik iqtisadi mənşərdə KOS-ların tam potensialını açmaq üçün çox vacibdir.

Bu sahibkarlıqlar iqtisadi əhəmiyyətə malikdirlər, çünki KOS-lar həm milli, həm də global iqtisadiyyatın əhəmiyyətli hissəsini təşkil

edir. Onların iş yerlərinin yaradılmasına, texnoloji tərəqqiyə və bazar dinamizminə kollektiv təsirini qiymətləndirməmək olmaz. Onlar tez-tez yeni ideyalar üçün inkubator və iqtisadi tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi kimi xidmət edirlər.

Vergi Təşviqi Paradiqması olaraq hökumətlər KOS-ların əhəmiyyətini və onların iqtisadi artımını təşviq etmək üçün potensialını qəbul edirlər. Bu müəssisələri dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün müxtəlif vergi təşviqi proqramları yaradılmışdır. Bu stimullar KOS-ların maliyyə yükünü yüngülləşdirmək, onlara öz əməliyyatlarına investisiya qoymaq, əhatə dairəsini genişləndirmək və innovasiyaları təşviq etmək üçün nəzərdə tutulub.

Təşviqlərin müxtəlif spektri nəzərindən KOS-lar üçün vergi güzəştləri müxtəlif formalarda olur və xüsusi ehtiyaclara uyğunlaşdırılır. Bunlara az təmsil olunan qruplardan olan şəxslərin işə götürülməsi üçün vergi kreditləri, ixtisaslı biznes xərcləri üçün ayırmalar, müəyyən vergilərdən azadolmalar, tədqiqat və inkişaf səyləri üçün stimullar daxildir. Bu tədbirlər KOS-ların ümumi vergi öhdəliyini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər, genişlənmə, innovasiya və ya iş yerlərinin yaradılmasını təşviq etmək üçün yenidən investisiya edilə bilən resursları azad edə bilər. (2)

İqtisadi qeyri-müəyyənlik dövründə KOS-lar tez-tez uyğunlaşma və yenilik etmək üçün unikal qabiliyyət nümayiş etdirirlər. Hökumətlər başa düşürlər ki, davamlı KOS sektorunun saxlanması ümumi iqtisadi sabitlik üçün vacibdir. Cavab olaraq, onlar KOS-ları gücləndirmək üçün bir vasitə kimi vergi güzəştlərini tətbiq edirlər ki, bu da onlara iqtisadi dəyişikliklərə tab gətirməyə və böyümə trayektoriyasını davam etdirməyə imkan verir.

Son zamanlar vergi siyasəti ilə bağlı ictimai müzakirələr əsasən böyük, çoxmillətli firmaların mənfəət dəyişdirmə fəaliyyətləri ətrafında cəmləşmişdir. Müəssisələrin əksəriyyətini kiçik və orta sahibkarlıq təşkil edir. Avropa İttifaqında onlar bütün bizneslərin 99,8%-ni və ümumi məşğulluğun 67%-ni təşkil edir. KOS-lar iqtisadiyyat üçün artım və innovasiyaların mühərriki kimi geniş şəkildə qəbul edilir. Müvafiq olaraq, Avropa Komissiyası Avropa İttifaqının gələcək çiçəklənməsi üçün "kiçik və orta müəssisələrin artım və innovasiya potensialına əsaslanmaq qabiliyyətini" artırıcı hesab edir. (3)

KOS-lar üçün cəlbəedici biznes mühitinə ehtiyac geniş şəkildə razılaşdırılsa da, onun necə yaradılacağı tam məlum deyildir. KOS-lar maliyyələşdirmə, rəqabət uğursuzluqları və iri müəssisələrlə müqayisədə qeyri-mütənasib tənzimləmə yükləri ilə bağlı çatışmazlıqlarla üzləşirlər. Cəlbəedici biznes mühiti bu maneələrin təsirini minimuma endirir və bütün ölçülü, sənaye və hüquqi formada olan firmalar üçün bərabər şərait yaratmağı hədəfləyir. Təbii ki, vergitutma müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi tənzimləyici çərçivənin mühüm tərkib hissəsidir. Bu, bütün müəssisələr üçün əsas, qaçılmaz xərc faktorunu təşkil edir. Siyasət qurucuları üçün vergitutma biznes mühitinin xüsusilə maraqlı xüsusiyyətidir, çünki o, qanunvericilik vasitəsilə birbaşa təsir və nəzarət edilə bilər. Lakin, bəzən vergi qanunvericiliyi vergitutma ilə bağlı olmayan problemləri kompensasiya etmək üçün həddindən artıq və qeyri-adekvat şəkildə istifadə olunur. Neytral və səmərəli vergi sistemi arxa plana keçir. Xüsusilə KOS-lara yönəlmiş vergi güzəştlərinin istifadəsi bu hallardan biri ola bilər. Vergi ödəyicilərinin müəyyən qrupları üçün imtiyazlı rejim vergi sisteminin neytrallığına və səmərəliliyinə mane olur, eyni zamanda hər hansı bir vergi təşviqinin sosial faydaları müvafiq xərclərə qarşı diqqətlə ölçülməlidir. Beləliklə, KOS vergi güzəştlərinin adekvatlığı kiçik və orta müəssisələrin arzu olunan xüsusiyyətlərindən və bu xüsusiyyətlərin bütövlükdə cəmiyyətin xeyrinə təşviq edilməsində stimulların effektivliyindən asılıdır. Avropadakı siyasətçilər, görünür, bu iki ilkin şərtin KOS-lara vergi güzəştlərinin bütün dünyada olduğu kimi Avropada da çox istifadə olunan siyasət alətinə çevrildiyini hesab edirlər. (4)

Bu araşdırmada Avropa İttifaqında KOS vergi güzəştlərinin cari istifadə vəziyyəti təhlil edilir və qiymətləndirilir. Bu cəhddə biz əvvəlcə hansı KOS-lar üçün vergi güzəştlərinin təklif olunduğunu və onların effektiv vergi yüklərinə necə təsir etdiyini araşdırırıq. Vergi güzəştlərinin xüsusən də mövcud formalarında KOS sektoru ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan siyasət məqsədlərinə nail olmaq üçün nə dərəcədə uyğun alət olduğunu təhlil edirik. Bununla da, siyasətçiləri mikro, kiçik və orta sahibkarlar üçün xüsusi vergi rejimlərinin istifadəsi ilə bağlı aydın məsləhətlər verməyi hədəfləyirəm

Tədqiqat

KOS-un vergi güzəştlərinin təhlili ilə yanaşı ilk növbədə KOS termininin açıqlamasını təqdim etmək lazımdır. Akademik ədəbiyyatda çoxlu sayda kəmiyyət və keyfiyyət yanaşmalarına rast

gəlinə də, xüsusilə Avropa İttifaqında ən görkəmli və geniş istifadə olunan tərif Avropa Komissiyası tərəfindən müəyyən edilmişdir. Təhlildə vergi güzəştləri ilə əlaqədar kiçik və orta sahibkarlıqların seçilməsində aşağıdakı standartla istinad edəcəyəm: [11]

Kateqoriyası	İşçi sayı	İllik dövriyyəsi	Balans hesabı
Mikro	< 10 nəfər	≤ 2 milyon avro	≤ 2 milyon avro
Kiçik	< 50 nəfər	≤ 10 milyon avro	≤ 10 milyon avro
Orta	< 250 nəfər	≤ 50 milyon avro	≤ 43 milyon avro

Cədvəl 1. Avropa Komissiyası tərəfindən təqdim olunan KOS-un açıqlaması
Mənbə: https://single-market-economy.ec.europa.eu/smes/sme-definition_en

Avropa Komissiyası tərəfindən KOS tərifini dörd müxtəlif ölçülü sinifləri ayırd etmək üçün üç kəmiyyət meyarından istifadə edir. Müəssisələr işçilərin sayına, illik dövriyyəyə və balans hesabına görə mikro, kiçik, orta və ya iri müəssisələr kimi təsnif edilir. Konkret olaraq, müəssisələr verilmiş məşğulluq həddinə və ya dövriyyə həddinə, ya da müvafiq ölçü kateqoriyasına aid ediləcək maksimum balans cəminə cavab verməlidirlər. Bu kəmiyyət meyarlarından başqa, Avropa Komissiyasının KOS tərifinə əlaqədar tərəflər haqqında müddəalar da daxildir.

Vergi güzəştləri vergi məcəlləsinin müəyyən fəaliyyətlərə, investisiyalara və ya vergi ödəyicilərinə imtiyaz verən xüsusi müddəalardır. KOS-lar üçün vergi güzəştləri ilə əlaqədar olaraq, güzəştli rejim bir çox formada olur və siyasətçilər üçün mövcud variantları geniş şəkildə üç kateqoriyaya bölmək olar. Bu kateqoriyalar aşağıdakılardır:

1. Vergitutma səviyyəsi: Təşviq müəssisə səviyyəsində tətbiq edilirmi, yoxsa biznesdən gəlir əldə edərkən sahibkara fayda verirmi? Bu fərq ilk növbədə şəffaf şəkildə vergiyə cəlb edilməyən bizneslərə (məsələn, korporasiyalar, məhdud məsuliyyətli şirkətlər və bəzi ölkələrdə müəyyən tərəfdaşlıq formaları) aiddir. Şəffaf vergi tutulan qurumlar (yəni, fərdi sahibkarlar və tərəfdaşlıqlar) vəziyyətində iki səviyyəni ayırd etmək olmaz.

2. Vergi öhdəliyi və uyğunluq xərcləri: Təşviq faktiki vergi öhdəliyinə müraciət edirmi, yoxsa vergi öhdəliyinin müəyyən edilməsi və ödənilməsi prosesi ilə bağlı uyğunluq xərclərini əhatə edirmi?

3. Xammala və hazır məhsula əsaslanan təşviqlər: Verginin ölçüsü müəssisə daxilində sərmayə qoyulmuş vəsaitlərin məbləğindən və ya növündən asılıdır, yoxsa investisiyanın yaratdığı nəticədən (yəni vergi tutulan gəlir) asılıdır? xammal əsaslı vergi güzəştlərinə xüsusi amortizasiya sxemləri, investisiya ehtiyatları və vergi kreditləri daxildir, halbuki xüsusi vergi dərəcələri, azadolmalar və vergi tətilləri ən çox hazır məhsula əsaslanan tədbiri təşkil edir.

Yuxarıda qeyd olunan üç ölçüyə əlavə olaraq, KOS-lar üçün vergi güzəştlərinin layihələndirilməsində, xüsusən də firma ölçüsünə aid olmayan əlavə uyğunluq məhdudiyyətləri ilə bağlı əlavə variantlar yaranır. Bu cür məhdudiyyətlər firmanın yaşına yəni, yalnız yeni və ya gənc firmalara, yerləşdiyi yerə-yalnız müəyyən regionlardakı müəssisələrə, vaxta - yalnız müəyyən dövr üçün nəzərdə tutulan təşviqlər və vergi ödəyicisinin həyata keçirdiyi fəaliyyət növünə - yalnız müəyyən bir sənayedəki müəssisələr aid ola bilər. Açıq KOS təşviqləri kəmiyyət ölçü meyarları, məsələn dövriyyə üzrə dəqiq həddlərdən istifadə edir, halbuki gizli tədbirlər KOS-lara başqa yollarla üstünlük təşkil edir. Məsələn, mövcud miqdarının məhdudlaşdırılması böyük müəssisələri açıq şəkildə istisna etmədən KOS-lar üçün qeyri-mütənasib üstünlüklərə səbəb ola bilər. Əgər hədlər düzgün seçilsə, güzəşt yalnız böyük müəssisələrin ümumi vergi öhdəliyinin kiçik bir hissəsini təşkil edir, kiçik müəssisələr isə nisbi mənada daha çox faydalanır. (5)

Bu təhlilin məqsədi üçün KOS vergi təşviqi termini çox geniş şəkildə Avropa Komissiyası tərəfindən verilən KOS spektrində olan müəssisələr üçün xüsusilə faydalı olan hər hansı bir xüsusi vergi rejimi kimi müəyyən edilir. Rejimlərin çoxluğunu və kəmiyyət təhlilinin model məhdudluqlarını nəzərə alaraq, növbəti təhlil, ilk növbədə, korporativ müəssisələrə tətbiq olunan təşviqlərə və faktiki vergi öhdəliyinin ölçüsünə (yəni, heç bir sırf inzibati güzəştlərə) diqqət yetirəcəkdir. Bundan əlavə, gəlirlə bağlı olmayan vergilər də nəzərə alınmır.

Hazırda Avropa İttifaqında KOS-lara geniş spektrli vergi güzəştləri təklif olunur. İnzibati güzəştləri və vençur kapitalı fondları üçün müddəaları nəzərə alaraq, 28 Aİ Üzv dövlətindən 18-i vergi güzəştlərini xüsusi olaraq KOS-lar üçün nəzərdə tutur. Ümumilikdə, 60-dan çox rejim mövcuddur. Coğrafi baxımdan, Skandinaviya və Şərqi Avropa ölkələri əsasən vergi məcəlləsi vasitəsilə KOS-ları dəstəkləməkdən çəkinirlər, Cənubi və Qərbi Avropa isə bu cür tədbirlərin faydalı olduğuna daha çox əmindir. Məsələn, Belçika, Fransa və İspaniya kimi ölkələr mikro, kiçik və orta sahibkarlar üçün çoxlu stimullar tətbiq ediblər. (6)

Müxtəlif təşviq növləri arasında güzəştli vergi dərəcələri KOS-ları dəstəkləmək üçün ən çox yayılmış alətdir. 28 Avropa İttifaqı üzv dövlətindən 10-da kiçik biznesə böyük biznesə üstünlük verən korporativ gəlir vergisi dərəcələri cədvəli mövcuddur. Əhəmiyyətli olan odur ki, xüsusi vergi dərəcələri adətən geniş mikro və kiçik müəssisələrə şamil edilir, çünki onlar nadir hallarda firmanın ölçüsü ilə bağlı olmayan uyğunluq meyarları ilə əlaqələndirilir. KOS-lar üçün giriş əsaslı təşviqlər də adətən istifadə olunur. Xüsusilə, investisiya ehtiyatları, vergi kreditləri və sürətləndirilmiş amortizasiya sxemləri üzv dövlətlərin təxminən dördü birində tapıla bilər. Xammala əsaslanan rejimlər çox vaxt geniş uyğunluq meyarları ilə birlikdə gəlir. Bu meyarlar müəyyən növ şirkətlər və investisiyalar üçün faydaları məhdudlaşdırır ki, məsələn, yalnız yeni şirkətlər tədqiqat və inkişaf ilə əlaqəli investisiyalar və ya yalnız müəyyən bölgələrdəki şirkətləri ilə əlaqədardır. Digər hallarda, təşviqlər əlavə iş yerlərinin yaradılması və ya güzəştli qaydada əldə edilmiş gəlirin yenidən investisiya edilməsi kimi müəyyən şərtlər daxilində verilir.

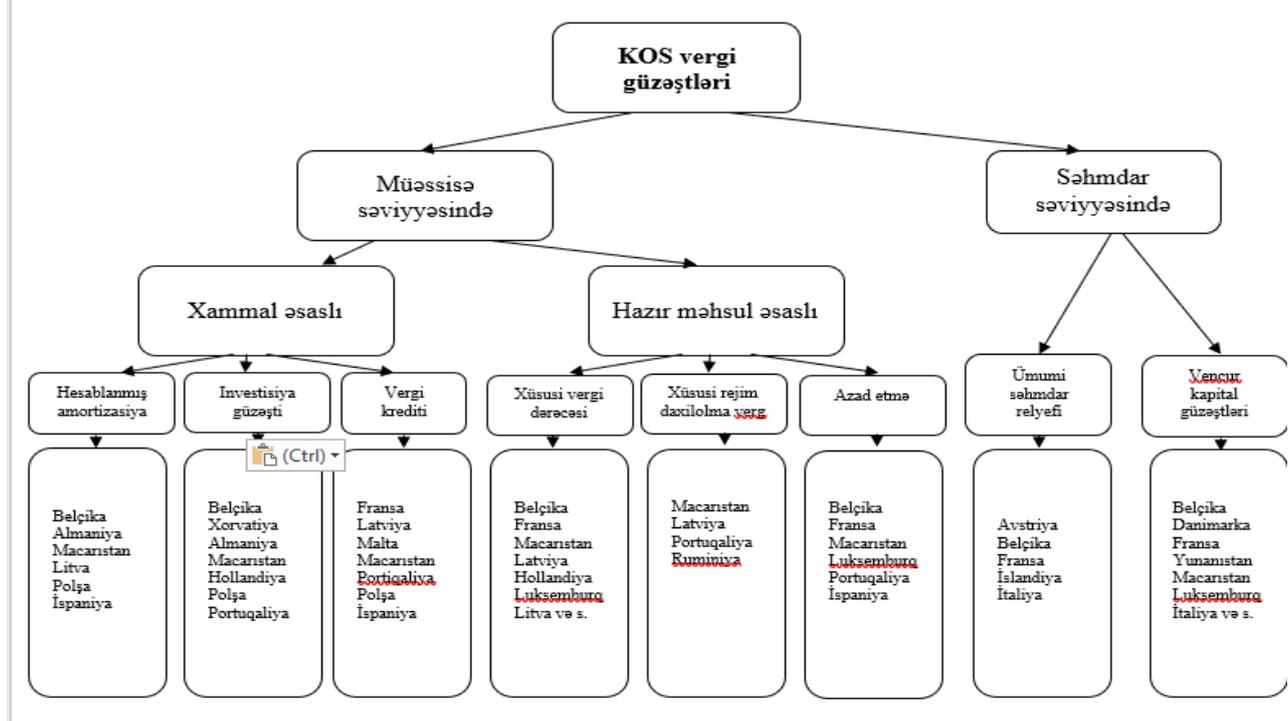
Nəticə etibarilə, təsirə məruz qalmış KOS-ların sayı, eləcə də orta effektiv güzəştlərin həcmi vergi güzəştləri, vergi kreditləri və amortizasiya sxemləri üçün məhsula əsaslanan tədbirlərlə müqayisədə xeyli aşağı olacağı gözlənilir. Ümumilikdə, belə görünür ki, güzəştli vergi dərəcələri bütövlükdə kiçik biznes sektorunu dəstəkləmək üçün əsas alətdir, Halbuki daxilolmaya əsaslanan və səhmdarlar səviyyəsində təşviqlər əsasən KOS-ların əsas töhfə verənlər hesab edilirdi çox xüsusi məqsədlərə xidmət etmək üçün nəzərdə tutulub. Bu məqsədlərə iş yerlərinin yaradılması, eləcə də yeni məhsul və texnologiyaların inkişafı daxildir. Digər tərəfdən, məhsula əsaslanan tədbirlər tərəfindən təmin edilən geniş yayılmış güzəştlər, mikro və kiçik biznesin ölçü ilə bağlı qəbul edilən mənfi cəhətləri, məsələn, qeyri-mütənasib vergi uyğunluğu yükü üçün nəzərdə tutulan kompensasiyanı təmsil edə bilər. [7]

Hazırda mövcud olan KOS təşviqlərinə daha yaxından nəzər salmaq da göstərir ki, siyasətçilər mikro, kiçik və orta ölçülü müəssisələr arasında fərq qoyurlar. Sonuncular açıq şəkildə ölçü meyarlarına istinad edən bütün KOS təşviqlərinin üçdə birini belə ala bilmirlər, halbuki kiçik müəssisələr yalnız bir neçə rejimdən xaric edilir. Göründüyü kimi, vergi güzəştlərinə ehtiyac mikro və kiçik biznes üçün orta sahibkarlıqdan daha güclüdür. Vergi məcəllələrində istifadə edilən ölçü meyarları əsasən Avropa Komissiyasının KOS tərəfindən (yəni işçilərin sayı, daxilolmalar və ümumi aktivlər) meyarlara uyğun gəlir. Dəqiq həddlər müntəzəm olaraq fərqlənir. İstisna olaraq, xüsusi vergi dərəcələrinə uyğunluq əsasən gəlirdən asılıdır. Maraqlıdır ki, yalnız bir neçə ölkə açıq ölçü kriteriyalarından çəkinir və mütləq maksimum relyefləri müəyyən etməklə KOS-lara dolayı yolla üstünlük verir. Məsələn, Hollandiyada investisiya ehtiyatı, eləcə də mütərəqqi vergi dərəcələri cədvəli bütün şirkətlər üçün açıqdır, lakin kiçik mütləq məbləğlərə görə ümumi vergi yükü ilə bağlı təsir orta və böyük müəssisələr üçün cüzi olacaqdır. Bu cür gizli tədbirlər üstünlüyü təklif edir ki, müvafiq hədləri aşmaq bütün relyefi boşaltmır. [8]

Geri qaytarmaların rədd edilməsi həm də Avropa İttifaqında mövcud olan əksər KOS vergi güzəştləri üçün xarakterikdir, yəni vergi güzəştləri vergi bazasını və ya müvafiq olaraq vergi

öhdəliyini üstələdikdə yalnız bir neçə ölkə artıq məbləğin geri qaytarılmasını təmin edir. Bununla belə, bir sıra ölkələrdə, hətta aşağı gəlir və zərər verən vergi ödəyiciləri güzəştlərdən məhrum olması üçün hətta irəliləyişlər də rədd edilir və ya ciddi şəkildə məhdudlaşdırılır. Xüsusilə aşağı

gəlirli firmaların investisiya layihələri üçün kifayət qədər kapital əldə etməkdə problemləri olduğunu nəzərə alsaq, müvafiq təşviqlər faktiki olaraq dəstəklənməsi nəzərdə tutulan vergi ödəyicilərinin böyük hissəsini istisna edə bilər. [12]

Cədvəl 2. Avropa İttifaqında kiçik və orta şirkətlər üçün əsas gəlir vergisi güzəştləri

Mənbə: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/180801564468287868/pdf/The-Use-of-Corporate-Tax-Incentives-A-Guidance-Note-and-Experience-from-Poland-Hungary-and-Latvia.pdf>

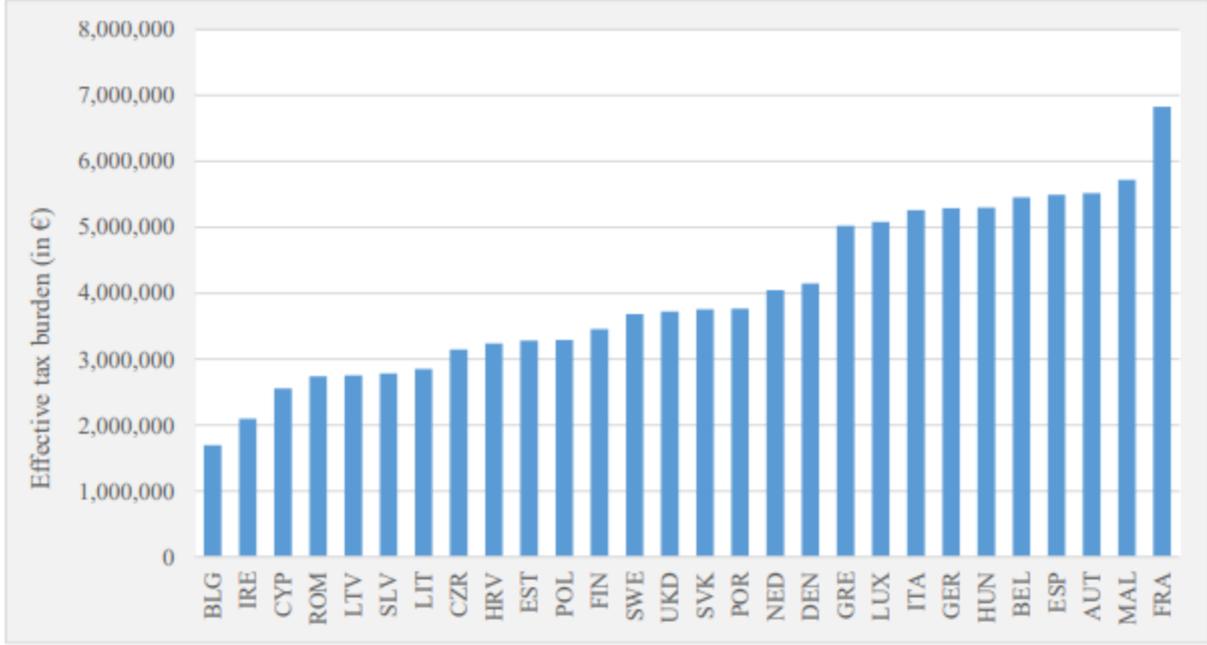
Nəhayət, bəzi ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlığın çoxsaylı vergi güzəştlərinin mövcudluğu diqqətəlayiqdir. Eyni vaxtda təklif olunduqda, güzəştlər təbii olaraq bir-birinin vergi yüklərinin azaldılmasında effektivliyinə təsir göstərir, çünki azaldılmış vergi bazasının təsiri tətbiq olunan vergi dərəcəsinə asılıdır. Məsələn, tədqiqat və inkişaf investisiyaları üçün investisiya ehtiyatı, Fransada olduğu kimi gəlir 33,33% əvəzinə 15% korporativ gəlir vergi dərəcəsinə tabe olarsa, cəlbədiciliyini çox itirə bilər. Beləliklə, çoxsaylı xammal və hazır məhsula əsaslanan rejimlərin birgə mövcudluğu vergi sisteminə xeyli mürəkkəbləşdirici əlavə edir. KOS-lar üçün uyğunluq xərclərinin mühüm rolunu nəzərə alaraq, qanunvericilərə, ehtimal ki, minimum sayda rejimlər vasitəsilə nəzərdə tutulan güzəştləri təmin etmək məsləhət görülə bilər. Uyğunluq yükü ilə əlaqədar olaraq, Avropa İttifaqının dörd ölkəsi Macarıstan, Latviya, Portuqaliya, Rumıniya da ən

kiçik şirkətlərə əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirilmiş rejimlərə çıxış təmin edir. Bu rejimlər vergi tutulan gəlir əvəzinə dövrüyyəyə əsaslanır və müntəzəm olaraq bir neçə rüsumları eyni vaxtda əvəz edir.

Avropa İttifaqında üç ölkədən başqa (Fransa, Macarıstan və Portuqaliya) orta müəssisələr üçün əhəmiyyətli relyeflərin olmaması nəzərə çarpır. Onların vergi yükünün azalması heç bir yerdə 2%-i keçmir. Siyasət tərtib edənlər üçün KOS vergi güzəştlərinin istifadəsini əsaslandırmaq üçün hər hansı arqumentlər orta ölçülü müəssisələrə, yəni 50-250 işçisi olan və illik dövrüyyəsi 10 milyon avro ilə 50 milyon avro arasında olan firmalara aid edilmir. Orta şirkətlər üçün əhəmiyyətli güzəştlər olmadığından, müvafiq vergi yüklərinin sıralanması həm də nümunə ölkələrdə şirkətlərin vergiyə cəlb edilməsinin ümumi səviyyələrinin şəkil 1-dəki kimi yaxşı qiymətləndirilməsidir. Aydın ki, ciddi fərqlər yaranır. Məsələn,

Fransada Bolqarıstan firmalarının üzərinə qoyulan yükdən dörd dəfə çox vergi yükü var. Ümumiyyətlə, Şərqi Avropa ölkələrindəki

müəssisələr nisbətən aşağı səviyyədə vergiyə məruz qalırlar, Qərbi və Cənubi Avropa ölkələri isə əsasən spektrin digər ucunda tapıla bilər. [9]

Şəkil 2. Orta sahibkarlıqların effektiv vergi yükü

Mənbə:

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/642353/IPOL_STU\(2023\)642353_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/642353/IPOL_STU(2023)642353_EN.pdf)

Küçik müəssisələr üçün güzəştlər verən ölkələrin sayı səkkizə qədər artır (yalnız Avropa Vergi Analizatorunda nəzərdə tutulanlar nəzərə alınmaqla). Onların yarısı əhəmiyyətli relyeflər təmin edərkən (Fransa, Macarıstan, İspaniya), digər yarısında təşviqlər çox təvazökar təsirlərə malikdir (Belçika, Malta, Portuqaliya). İri vergi ödəyiciləri üçün tətbiq edilən qaydalar üçün müəyyən edilmiş orta güzəşt vergi öhdəliyinin 3,50%-ni təşkil edir (yalnız küçik şirkətlər üçün effektiv stimül verən ölkələr nəzərə alınarsa, 15,17%). [13]

Ən səxavətli rejim Macarıstanda mövcuddur ki, burada vergi yükü iri müəssisə qaydaları ilə müqayisədə 60%-dən çox azaldılır. Azalma əsasən yerli biznes vergisindən və yalnız küçik və mikro şirkətlər üçün mövcud olan innovasiya vergisindən azadolmalar hesabına baş verir. Bununla belə, bələdiyyələr azadlığın verilməsinin əleyhinə qərar verə bilərlər. Beləliklə, Macarıstanın hər yerində bizneslər faydalanmır.

İstisnalara əlavə olaraq, küçik və mikro şirkətlər, həmçinin hesablaşma hesablarına əsaslanan adi gəlir vergisini tamamilə əvəz edən üç alternativ rejimdən (sadələşdirilmiş sahibkarlıq vergisi, küçik biznes vergisi və küçik sahibkarlıq subyektləri üzrə məcmu vergi) istifadə hüququna malik ola bilərlər. Bu rejimlər daha böyük relyeflərə səbəb ola bilər. Macarıstan nümunəsi KOS-ların vergi güzəştləri ilə bağlı iki əsas narahatlığı göstərir. Birincisi, əgər şirkətlər küçik biznes kateqoriyasını üstələyən kimi gəlirli təşviqlər almaq hüququna malik deyillərsə, səxavətli yardımlar böyümədən böyük bir ruh düşkünlüyü və ya vergi tutulan gəlir və biznes ölçüsü haqqında yanlış hesabatların verilməsinə böyük həvəs yaradır. Müəyyən vergilərdən ümumi azadolmalar bu problemə xüsusilə meyllidir. Onlar təkə mərjinal deyil, həm də orta vergi dərəcəsinin sıçradığı çətinliklər yaradırlar. Bu, yalnız mərjinal vergi rejiminin dəyişdiyi qondarma ziddiyyətlərdən fərqli olaraq iqtisadi qərarların qəbulunda daha güclü təhriflər yaradır.

Çoxlu rejimlərin və stimulların mövcudluğu Macarıstanı narahat edən ikinci məsələdir. Bir neçə variant qarşısında sahibkarlar ümumi mövcud relyefi proqnozlaşdırmaqda və faktiki olaraq vergi yükünü minimuma endirən rejimi seçməkdə çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Beləliklə, vergi qənaətinin əhəmiyyətli bir hissəsi vergi planlaşdırması və vergi uyğunluğu ilə bağlı əlavə xərclərlə kompensasiya edilə bilər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, relyef və planlaşdırma və riayət etmə xərclərinin balanssızlığı, məsələn, Belçikada daha az səxavətli rejimlər üçün daha çox narahatlıq doğurur. [10]

Nəticə

KOS-lar Avropa İttifaqında iqtisadi fəaliyyətin əsas hissəsini təşkil edir və onlar Avropanın iqtisadi inkişafı və rifahı üçün vacibdir. Nəticə etibarilə, KOS-ların xüsusi dəstəyinə ehtiyac, xüsusən də vergi güzəştləri şəklində Avropa siyasətçiləri arasında məşhur bir seçimdir. Bununla belə, müəyyən vergi ödəyiciləri qrupları üçün vergi güzəştlərinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl, vergi sistemi mümkün qədər ədalətli, sadə və neytral olmalıdır. Resursların bölüşdürülməsində təhrifləri minimuma endirmək lazımdır. Təbii ki, kiçik və böyük firmalara ayrı-seçkilik münasibəti bu rəhbər prinsiplərə ziddir və hər iki qrupa imtiyaz verilmədən tutarlı səbəblər olmalıdır. Belə səbəblər göstərildikdə, vergi güzəştlərinin adekvatlığı onların məqsədyönlü problemlərin düzgün həlli və aradan qaldırılması imkanlarından, habelə onların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərdən asılıdır. Onların effektivliyini təmin etmək və gözlənilməz mənfi təsirlərdən qaçmaq üçün onlar sadə, şəffaf və neytral şəkildə tərtib edilməlidir.

Mövcud rejimlərə gəldikdə, KOS-lar üçün vergi güzəştləri Avropa İttifaqının Üzv Dövlətlərində ümumi təcrübədir. Ən əsası, aşağı salınmış gəlir vergisi dərəcələri mütəmadi olaraq mikro və kiçik bizneslərə, eləcə də onların sahiblərinə təklif olunur. Bundan əlavə, xüsusi amortizasiya sxemləri, vergi güzəştləri və vergi kreditləri kimi daxilolmalara əsaslanan təşviqlər çoxsaylı vergi məəcəllələrində tapıla bilər. Sonuncular tez-tez kifayət qədər spesifik tətbiq sahələri ilə, məsələn, müəyyən imkansız

bölgələrlə və ya müəyyən investisiya növləri ilə məhdudlaşır. Tətbiq sahəsindəki bu məhdudyyətləri nəzərə alsaq, Avropa İttifaqında rejimlərin böyük əksəriyyəti KOM-ların əksəriyyətinin vergi yükünə ciddi təsir göstərmir. KOS-ların üç sinfini müqayisə etsək, mikro şirkətlər ən səxavətli imtiyazları əldə edirlər, halbuki kiçik və hətta daha çox orta müəssisələr nadir hallarda əhəmiyyətli vergi endirimlərinə məruz qalırlar. Vergi ödənişlərinin azaldılması ilə yanaşı, ən kiçik müəssisələr də bütün Avropa İttifaqında inzibati güzəştlərdən faydalanır. Sadələşdirmələr daha az tez-tez edilən vergi ödənişləri və sadələşdirilmiş mühasibat uçotu tələbləri ilə bağlı bəyannamələrdən tutmuş alternativ vergi bazalarına (məsələn, dövriyyə) və hətta birdəfəlik ödəmələrə əsaslanan xüsusi rejimlərə qədər dəyişir.

Mövcud KOS stimullarının çoxluğunu nəzərə alaraq, onların əsaslandırılması sualı yaranır. Bütövlükdə, bazar mexanizmi, sürtünmələr bazarın yaxşı işləməsinə mane olmadıqda, resursların ən yaxşı şəkildə bölüşdürülməsinə təkan verəcəyi güman edilməlidir. Bununla belə, əgər bazar uğursuzluğu həqiqətən baş verərsə və KOS sektoruna kifayət qədər investisiya qoyuluşu ilə nəticələnersə, siyasətə müdaxiləyə zəmanət verilə bilər. Kiçik biznesə gəldikdə, iş yerlərinin yaradılması və innovasiya şəklində müsbət xarici təsirlər, eləcə də biznes insayderləri ilə kənar şəxslər arasında asimmetrik məlumat ən çox istinad edilən bazar uğursuzluqlarıdır. Sonuncu kapitalın qeyri-kafi təmin edilməsinə səbəb olur, çünki investorlar əlaqəli riskləri düzgün qiymətləndirə bilmədikdə investisiya qoymaq istəməzlər.

KOS sektorunun yuxarıda qeyd olunan bazar uğursuzluqlarından təsirləndiyini təsdiq etmir. Bunun əvəzinə, iş yerləri və innovasiyalar yaratmaq üçün orta səviyyədə yuxarı meyli olan və artan kapital ehtiyacları və biznesləri ilə bağlı qeyri-müəyyənlik səbəbindən kifayət qədər maliyyə əldə etmək problemlərinə məruz qalan çox kiçik gənc və dinamik firmalar qrupudur. Beləliklə, əsas uyğunluq meyarı kimi ölçüyə əsaslanan vergi güzəştləri adekvat şəkildə hədəflənmir. Bundan əlavə, hazırda mövcud rejimlərin əksəriyyəti bazar uğursuzluğundan ən az təsirlənən, yəni köklü və yüksək gəlirli müəssisələr olan biznesləri ən səxavətli relyeflərlə

təmin etməyə meyllidir. Başlanğıc şirkətlər və qarşıdan gələn yüksək inkişaf, yüksək riskli firmalar, əksinə, güzəştli vergi dərəcələrindən və daxilolmalara əsaslanan, geri qaytarıla bilməyən vergi kreditlərindən faydalanmaq üçün tələb olunan müsbət gəlirə malik olmadıqları üçün, əksinə, çox vaxt tam üstünlüklərdən yararlanma bilmirlər.

KOS-ların vergi sistemi əlverişsiz olduğu güman edilir, çünki onlar iri müəssisələrin vergi planlaşdırma imkanlarına malik deyillər, korporativ mənfəətin ikiqat vergiyə cəlb edilməsindən və məhdud zərər əvəzləşdirmələrindən daha çox təsirlənirlər və onlar kapitaldan daha çox asılıdırlar. Vergi ilə bağlı bu iddia edilən ayrı-seçkiliklər KOS-lar üçün stimulların istifadəsinə haqq qazandırmır. Göründüyü kimi, kiçik biznes sahibləri şəxsi və biznes işlərini qarışdıraraq digər vergi ödəyiciləri qrupuna nisbətən daha çox vergidən yayınırlar. Üstəlik, vergiləri minimuma endirən üsullarla, məsələn, öz hüquqi formasını adekvat şəkildə seçməklə, mənfəətin bölüşdürülməsini öz üstünlüklərinə uyğun olaraq təyin etməklə və ya biznesləri ilə müqavilə münasibətləri qurmaqla əməliyyatları təşkil etmək üçün əhəmiyyətli imkanlara malikdirlər. Bundan əlavə, korporativ mənfəətin ikiqat vergiyə cəlb edilməsi, kapitalın ayrı-seçkiliyi və zərərin əvəzləşdirilməsinin məhdudlaşdırılması kiçik biznesə böyük müəssisələrdən daha çox təsir göstərmir; və belə olsa belə, aşkar yanaşma yeni bir təhrif tətbiq etməklə bir təhrifi azaltmağa çalışmaq əvəzinə, birbaşa problemləri həll etmək olardı.

Bütövlükdə, KOS-lar üçün vergi güzəştlərinin istifadəsi əsasən yersizdir. Mövcud rejimləri nəzərə alsaq, təşviqlərin əksəriyyəti KOS sektorunun problemlərinin həllində səmərəsizdir. Müddəalar müntəzəm olaraq yaxşı tərtib olunmur və vergi məəcəlləsində lazımsız mürəkkəbliyə, habelə investisiya və maliyyələşdirmə qərarlarında əlavə təhriflərə səbəb olur. Beləliklə, avropalı siyasətçilər diqqətlərini xüsusi və əsasən səmərəsiz KOS-lar üçün vergi güzəştləri verməkdən, biznesin inkişafı yolunda vergi ilə bağlı maneələrin aradan qaldırılmasına yönəltməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Acs, Z. J./Audretsch, D. B. (1988a), Innovation and firm size in manufacturing, *Technovation*, Vol. 7 (3), səhifə 197–210.
2. Adams, J. D. /Jaffe, A.B. (1996), Bounding the effects of R&D: an investigation using matched establishment-firm data, *RAND Journal of Economics*, Vol. 27 (4), səhifə 700–721
3. Baregheh, A./Rowley, J./Hemsworth, D. (2016), The effect of organizational size and age on position and paradigm innovation, *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 23 (3), səhifə 768–789.
4. Baumol, W. J. (1990), Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive, *Journal of Political Economy*, Vol. 98 (5), səhifə 893–921.
5. Birch, D. (1981), Who creates jobs?, *The Public Interest*, Vol. 65 (Fall 1981), səhifə 3–14.
6. "Tax Policy for Inclusive Growth in a Changing World" by the International Monetary Fund (IMF)
7. "The Impact of Investment Tax Credits for Small Firms on Firm Level Performance: Evidence from Canadian Provinces" by John R. Baldwin and Wulong Gu
8. "Tax Compliance Costs for Small and Medium-sized Enterprises: PwC Study for the European Commission"
9. "Tax Incentives for Business and Economic Development: A Literature Review" by Jorge Martinez-Vazquez and Violeta Vulovic
10. "The Impact of R&D Tax Credits on Small and Medium-sized Enterprises (SMEs)" by Julio DeCastro and Ioannis Bournakis
11. https://single-market-economy.ec.europa.eu/smes/sme-definition_en
12. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/180801564468287868/pdf/The-Use-of-Corporate-Tax-Incentives-A-Guidance-Note-and-Experience-from-Poland-Hungary-and-Latvia.pdf>
13. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/642353/IPOL_STU\(2023\)64_2353_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/642353/IPOL_STU(2023)64_2353_EN.pdf)

Elvin Ali QAFFARLI

Doctoral student of Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

ANALYSIS OF TAX BENEFITS IN THE EUROPEAN UNION FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES

Summary

This study investigated the impact and feasibility of tax incentives for small and medium-sized enterprises in the European Union. In EU member states, applied tax incentives specifically aimed at SMEs are provided. The impact of these regimes on the effective tax burdens of target companies is measured. SME tax incentives are a widely used measure among European politicians. However, the vast majority of regimes only marginally reduce the tax liability of SMEs. If there are large concessions, they mainly come from special tax rates, while tax credits and special concessions play a minor role. As a main result, small firms do not create more jobs and innovations per se, and do not face insurmountable financial constraints. Therefore, the existence of market failures associated with SMEs and possibly the use of tax incentives by SMEs cannot be guaranteed. Instead, disproportionate tax compliance costs for small businesses are the most persuasive argument for special tax treatment. These compliance costs can best be addressed through administrative relief. Overall, the focus of policymakers should thus shift from discriminatory incentives to designing a generally neutral and simple tax system that benefits small as well as large businesses.

Key words: Small and medium entrepreneurship, tax policy, European Union

Эльвин Али КАФФАРЛИ

*Докторант Азербайджанского государственного
экономического университета (UNEC)*

НАЛИЗ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ ДЛЯ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Резюме

В этом исследовании изучалось влияние и осуществимость налоговых льгот для малых и средних предприятий в Европейском Союзе. В государствах-членах ЕС предусмотрены налоговые льготы, специально предназначенные для МСП. Измеряется влияние этих режимов на эффективное налоговое бремя целевых компаний. Налоговые льготы для МСП являются широко используемой мерой среди европейских политиков. Однако подавляющее большинство режимов лишь незначительно снижают налоговые обязательства МСП. Если и существуют крупные льготы, то они в основном связаны со специальными налоговыми ставками, тогда как налоговые льготы и специальные льготы играют незначительную роль. В результате малые фирмы не создают больше рабочих мест и инноваций сами по себе и не сталкиваются с непреодолимыми финансовыми ограничениями. Таким образом, существование рыночных сбоев, связанных с МСП, и, возможно, использование налоговых льгот МСП не может быть гарантировано. Напротив, непропорциональные затраты на соблюдение налоговых требований для малого бизнеса являются наиболее убедительным аргументом в пользу особого налогового режима. Эти затраты на соблюдение требований лучше всего можно решить путем административной помощи. Таким образом, в целом, политикам следует сместить акцент с дискриминационных стимулов на разработку в целом нейтральной и простой налоговой системы, которая будет выгодна как малому, так и крупному бизнесу.

Ключевые слова: Малое и среднее предпринимательство, налоговая политика, Европейский Союз.

Daxil olub: 25.11.2023

Suqra İnqilab qızı HÜMBƏTOVA
Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti, dosent
E-mail: ms.sugra@mail.ru

Humay Niyazi qızı ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: humayabdullayeva547@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARININ INKIŞAFI VƏ MƏŞĞULLUĞUN TƏMIN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Giriş

Əmək bazarı işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı və əhalinin məşğuliyəti proseslərini tənzimləyən münasibətlər sistemini müəyyən edən bazar növüdür. Onun cari vəziyyəti Azərbaycanda iqtisadi və sosial dəyişikliklərin təsiri altında məşğulluq sahəsində gedən proseslərin nəticələrini əks etdirir. Əmək bazarı, işsizlik və məşğulluq problemlərinin həlli hər bir dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri əmək bazarının inkişafına və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsinə nail olunmasıdır. Ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmaqla dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmişdir. Əhalinin məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə yeni iş yerləri, müəssisələr, infrastruktur obyektləri və s. yaradılmışdır. Məhz bu qəbildən olan tədbirlərin nəticəsində əmək bazarında əhəmiyyətli müsbət dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Belə ki, 2010-2011-ci illər aralığında iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayında dövlət sektorunda çalışanların xüsusi çəkisi 26,4 faizdən 21,9 faizə enmiş, qeyri-dövlət sektorunda işləyənlərin sayı isə 1,2 dəfə artmışdır. Qeyd olunan dövrdə muzzla işləyənlərin orta aylıq nominal əməkhaqqı 2,5 dəfə artaraq 840,0 manat təşkil etmişdir. Ölkənin əmək bazarında bu müsbət dinamika davam etməkdədir. İşgaldan azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı tikinti-quruculuq işlərinin aparılması bu sahədə vəziyyəti daha da yaxşılaşdırır.

Əmək bazarının tənzimlənməsinə nəzəri-konseptual yanaşma. Görkəmli iqtisadçılar əmək bazarı haqqında müxtəlif məzmunlu fikirlərini ümumiləşdirməklə və onların məntiqi mülahizələrinə əsasən demək olar ki, əmək bazarı işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının mübadiləsinə və istifadəsinə təmin edən sosial münasibətlər, sosial normalar və institutların məcmusudur. Bu bazarın inkişaf trayektoriyasında işsizliyin yaranması və ya onun yüksəlməsini şərtləndirən amillərin müəyyən edilməsi ön plana çəkilməlidir. Əks halda onun inkişafının tənzimlənməsi və dövlət siyasəti ilə koordinasiyası üzrə tədbirlərin səmərəliliyi azala bilər.

Əmək bazarının tənzimlənməsi fəaliyyətinə nəzəri yanaşma konsepsiyası işçi qüvvəsinin peşəkar və sektoral strukturlarında və onların müvafiq əmək haqlarında fərqlərin təhlilinə yönəlmişdir. Bu, həm də makroiqtisadi təhlildən və ayrı-ayrı sahələrin, peşələrin və demografik qrupların dinamikasının xüsusiyyətləri ilə əmək bazarının xarakterindən imtina edilməsi ilə bağlıdır. İnstitusionalistlər hesab edirlər ki, məşğulluq sahəsindəki problemləri əsasən əmək bazarında subyektlərin davranışını müəyyən edən müxtəlif növ institusional islahatların köməyi ilə həll etmək olar. Dövlət tənzimlənməsinin bu sahəsinin daha bir ciddi tərəfi davam edən pensiya siyasətidir. Onun əmək bazarına təsir edən alətləri pensiya yaşının müəyyən edilməsi, erkən pensiyaya çıxma imkanı, əvəzetmə dərəcəsinin müəyyən edilməsi, işləyən pensiyaçılara pensiya təyin edilməsi təcrübəsidir. Bütün bunlar pensiyaçıların iqtisadi cəhətdən passiv əhali

katqoriyasından iqtisadi fəallar katqoriyasına keçməsinə stimullaşdırır və ya əngəlləyir.

Əmək bazarına birbaşa təsir göstərən alətlər çox azdır. Bu onunla bağlıdır ki, birbaşa təsir üçün dövlət tənzimləyici kimi deyil, bir çox iqtisadi aktorlardan biri kimi çıxış etməlidir. Tənzimləyici tədbirlər həvəsləndirmə və məhdudiyətlər sistemi yaratmaqla məşğulluğa yalnız dolayı yolla təsir göstərə bilər. Eyni zamanda əmək tələbinə və təklifinə təsirindən asılı olaraq, elementlərin sayı kifayət qədər çox ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında son illər həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə olunmasıdır. Ölkədə aparılan islahatlar iqtisadiyyatda kardinal keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş, dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmişdir. Regionların iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, əhalinin sosial rifahının və həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilib. Əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədilə yeni iş yerləri, müəssisələr, infrastruktur obyektləri və s.

Ölkəmizdə həyata keçirilən səmərəli sosial-iqtisadi siyasət makroiqtisadi mühitə bilavasitə təsir etməklə məşğulluq səviyyəsinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Makroiqtisadi sabitlik ölkəmizdə investisiya fəallığının və məşğulluğun yüksək səviyyədə olması üçün mühüm amillərdən biridir. Makroiqtisadi sabitlik məşğulluğun təmin

edilməsində mühüm amil olsa da, əksər inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu kifayət deyil. Makroiqtisadi sabitlik, səmərəli məşğulluğu təmin etməklə yanaşı, dövlət təhsili, səhiyyə və sosial müdafiə siyasətləri ilə əlaqələndirilərsə, məşğulluq səviyyəsinə birbaşa təsir göstərə bilər. İstənilən ölkədə baş verən demoqrafik dəyişikliklər ilk növbədə əhalinin sayı və strukturunun dəyişməsinə təsir göstərir. Rəsmi statistikaya əsasən, 2019-cu ildə 2005-ci illə müqayisədə Azərbaycan əhalisinin sayı mütləq ifadədə 1619,7 min nəfər artaraq 10 milyona yaxınlaşmışdır.

Əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifinin əsas mənbəyi ölkədə formalaşan əmək ehtiyatlarıdır. Demoqrafik proseslər fonunda əhalinin təbii artımının müsbət dinamikası respublikamızda əmək ehtiyatlarının dinamikasına müsbət təsir göstərir. Əmək ehtiyatlarının əhalinin ümumi tərkibində xüsusi çəkisi 2019-cu ildə 64,2 faiz, 2022-ci ildə isə 65,8 faiz təşkil edib. Əhalinin tərkibində əmək ehtiyatlarının xüsusi çəkisinin 1,6 faiz artmasının səbəblərindən biri də əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı işləyən pensiyaçıların sayının artmasıdır. Digər tərəfdən, ölkədə aparılan pensiya islahatları nəticəsində pensiya yaşının artırılması əmək qabiliyyətli əhaliyə də müsbət təsir göstərir. Əmək pensiyaları ilə bağlı qanunvericilik aktlarına edilən əlavə və dəyişikliklərə əsasən, 2027-ci ilə qədər ölkədə əmək qabiliyyətli ətli yaş həddi 65 yaşadək çatdırılacaq.

Qeyd oluna bilər ki, 2021-ci ildə Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının sayı 2010-cu illə müqayisədə nisbi ifadədə 21,2 faiz, mütləq ifadədə 1 milyon 148 min nəfər artmışdır.

Cədvəl 1

Azərbaycanda işçi qüvvəsinin strukturunun dinamikası (min nəfər)

İllər /Göstəricilər		2019	2020	2021	2022
Əmək ehtiyatlarının sayı		5421.4	6015.2	6335.8	6569.4
o cümlədən	əmək qabiliyyətli yaşda olan şəxslər	5306	5875.5	6198.6	6408.6
	iqtisadi cəhətdən məşğul yaşlı işçilər	103.8	133.3	137.3	160.9
	iqtisadi cəhətdən məşğul yeniyyətələr	13.8	6.4	-	-

Mənbə: <https://www.stawww.t.gov.az>

Cədvəl 2.

2015-2022-ci illərdə Azərbaycanda iqtisadi fəal əhali

	2015	2018	2019	2020	2020	2022
İqtisadi fəal əhali	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayında məşğul əhalinin xüsusi çəkisi	95.0	95.0	95.1	95.2	92.8	94.0
kişilər	95.9	95.9	95.9	96.0	94.0	95.1
qadınlar	94.1	94.1	94.2	94.3	91.6	93.0
İşsizliyin səviyyəsi	5.0	5.0	4.9	4.8	7.2	6.0
kişilər	4.1	4.1	4.1	4.0	6.0	4.9
qadınlar	5.9	5.9	5.8	5.7	8.4	7.0

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/labour/az/001_6-7.xls

Dövlət Statistika Komitəsinin ilkin məlumatına görə, 2020-ci ildə ölkədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 5 milyon 188,9 min nəfər olub, onlardan 4 milyon 937,3 min nəfəri məşğul olub. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 1,14 faiz, məşğul əhalinin sayı

isə 1,24 faiz artmışdır. 2022-ci ilin vəziyyətinə məşğulluq orqanlarında qeydiyyatda olan işsizlərin sayı 86,2 min nəfər olub, onların 37,7 faizini qadınlar təşkil edib. İşsizlikdən sığorta ödənişlərinin orta məbləği 295,6 manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.

Məşğul əhalinin sayı, min nəfər

İllər	Məşğul əhalinin sayı
2015	4671.6
2016	4759.9
2018	4822.1
2019	4879.3
2020	4938.5
2021	4876.6
2022	4988.2

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/labour/az/001_5.xls

Əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və yoxsulluğun aradan qaldırılması Azərbaycan hökumətinin daim diqqət mərkəzində olan prioritet məsələlərdəndir. Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş təbii işsizlik səviyyəsi (5-6%) və ölkədə inflyasiyanın cilalanması. Ümumi Daxili Məhsulun real həcmnin artımı əsasında təkrəqəmli diapazonda (9%-dək) qəbul edilir.

2020-ci il üzrə Dövlət Məşğulluq Agentliyinin yerli orqanları tərəfindən ölkə üzrə qeydiyyatda olan işsizlərin sayı 81,3 min nəfər təşkil edib. Son illər işsizlər arasında qadınların xüsusi çəkisi azalaraq 2005-ci ildəki 51,6 faizlə müqayisədə 13,9 faiz azalaraq, 2019-cu ildə 37,7 faiz təşkil etmişdir. Dinamikaya diqqət yetirdikdə aydın olur ki, iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı getdikcə artır.

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına görə, 2022-ci ilin birinci rübü tarixinə ölkədə işsiz statuslu 308,2 nəfər olmuşdur. Ölkədə işsizlik səviyyəsi 5,88%-dən 5,78%-ə qədər azalmışdır.

Məşğulluğun təmin edilməsi strategiyasının əsasları. Məşğulluğun tənzimlənməsi məsləsi yalnız dövlətin üzərinə düşən vəzifə deyil. Ona görə ki, hazırkı dövrdə işçilər əmək bazarında qarşılaşa biləcəkləri riskləri nəzərə almalı və daim texnoloji yenilikləri mənimsəməyə səy göstərməlidirlər. Müasir əmək bazarında rəqəmsallaşmanın və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) genişlənməsinin təsiri altında işçilərin riskləri onların fəzliyyətinə dair tələblərin dəyişdirilməsi, xüsusən də gəlirin, onun bir hissəsinin, habelə iş yerinin itirilməsi riskləri artır [4, s.26].

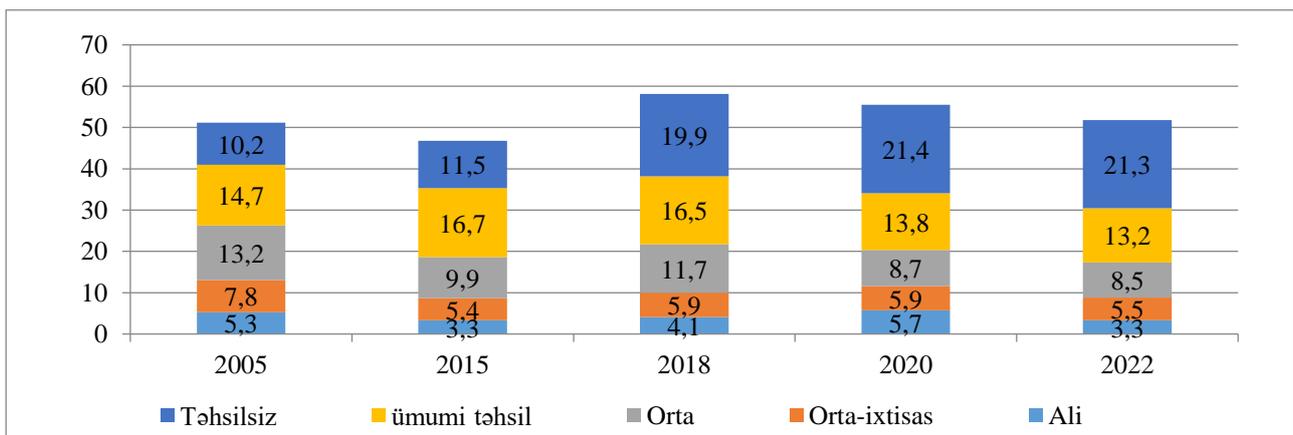
İşəgötürən rəqəmsal texnologiyaların inkişaf səviyyəsinə uyğun gələn və onlardan istifadənin yüksək gəlirini təmin edən keyfiyyətli işçi qüvvəsi axtarır. Bu, təkcə işəgötürənlə işçinin ilk dəfə görüşdüyü xarici əmək bazarı üçün deyil, həm də daxili bazar üçün xarakterikdir. Daxili əmək bazarında işəgötürənin tələbləri təkcə peşəkar bacarıqlara deyil, həm də insan kapitalının digər komponentlərinə aiddir: yüksək dərəcədə uyğunlaşma - dəyişən istehsal şəraitinə tez uyğunlaşma qabiliyyəti, yenidən hazırlıq qabiliyyəti, genişləndirməyə hazır olmaq. "funksionallıq" və daim bilik yenilənməsi, yaradıcı özünü inkişaf, yeni ideyaların yaranması, yaradıcılıq və reaksiyaların sürəti. Rəqəmsallaşma dövründə bir komandaya uyğunlaşmaq, korporativ dəyərləri və mədəniyyəti bölüşmək bacarığı, sədaqət, kommunikativ, sosial kapitalın olması işçinin rəqabət üstünlüyü kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, ərizəçinin əmək bazarında riskləri nə qədər sürətlə artırsa, onun insan kapitalı nə qədər az spesifik olarsa, o, mobilliyə, fəaliyyət profilini dəyişdirməyə, özünü təhsil və ömür boyu öyrənməyə bir o qədər az meyillidir. Aşağıdakı sxem əmək münasibətləri subyektlərinin əsas risk növlərini, eləcə də rəqəmsallaşma kontekstində onları təhrik edən amilləri göstərir.

İnsan kapitalının spesifikliyi onun daşıyıcısının əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatda qeyri-rəsmi əmək münasibətlərin (məsələn, sifarişçi-icraçı) payı artdığından, bu seqmentdə dövlət tənzimlənməsinin əhatə dairəsi xeyli azalır. Tələbin təkliflə qarşılıqlı əlaqədə olduğu bazarın özünü tənzimlənməsinin rolu isə artır. İş axtaranlar arasında rəqabət nə qədər yüksək olarsa, işsiz qalmaq və ya işin itirilməsi riskləri bir o qədər yüksək olar [6,s.178].

Şəkildən görüldüyü kimi, son illərdə təhsilsiz işçilərin işsizlər sırasına daxil olması ehtimalı və riski artmaqdadır. Bu da iqtisadi fəaliyyət sferalarında bəzi ixtisasların aradan çıxması müstəvisində yeni ixtisaslara yiyələnmə və innovativ texnoloji yeniliklərin mənimsənilməsi sahəsində çətinliklərdən irəli gəlir. Xüsusən də əmək qabiliyyətli yaşlı əhalinin həmin problemdən daha çox əziyyət çəkdiyini söyləmək olar. Bu da birmənalı olaraq, hazırkı şəraitdə texnoloji işsizliyin yaranması ehtimalının yüksək olmasını sübut edir.

Şəkil 1

Azərbaycanda təhsil səviyyəsindən asılı olaraq işsizliyin dinamikası

Mənbə: <https://stat.gov.az/source/labour/>

İşəgötürənin tələblərinə uyğun rəqəmsal, informasiya və kompüter bacarıqlarına, ünsiyyət bacarıqlarına və uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olmaq işçinin əmək bazarındaki risklərini azaldır, lakin tam aradan qaldırmır. Rəqəmsal

iqtisadiyyatın inkişafının işsizlik risklərinə zəif təsirini onunla izah etmək olar ki, onun payı hələ əhəmiyyətli deyil. Bundan əlavə, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı tədqiq olunan ölkələrin hökumətləri tərəfindən dəstəklənir, onların

gündəliyinə onun inkişafına diqqət daxil edilir, xüsusi proqramlar, o cümlədən kadrların yenidən hazırlanması proqramları və əhali arasında rəqəmsal bacarıqların inkişafına dəstək verilir. Rəqəmsallaşma və işsizlik səviyyəsi arasında zəif də olsa əks əlaqə onu deməyə əsas verir ki, Avropanın və ABŞ-in əksər yüksək inkişaf etmiş ölkələrində rəqəmsallaşma və restrukturizasiya ilə müşayiət olunan milli sənayenin tərəqqisi ilə əlaqələndirilir. Sonuncunun nəticəsi işçi qüvvəsinə tələbin artması, qısa müddətdə işsizliyin aradan qaldırılması və uzunmüddətli perspektivdə işsizlik riskinin azaldılmasıdır.

Hazırda ölkəmizdə 2019–2030-cu illər üçün qəbul edilmiş məşğulluq strategiyası uğurla icra olunmaqdadır. Bu strategiyanın gözlənilən nəticələrlə yekunlaşmasına işğaldan azad olunan ərazilərin bərpası layihəsinin icrası əhəmiyyətli təsir göstərir. Hesab edilir ki, yaxın perspektivdə yeni iqtisadi rayonların tam mənimsənilməsi ilə ölkədə əmək bazarının inkişafında əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunacaq və bu da əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Nəticə

İstənilən ölkədə əmək bazarının inkişafına nail olunmadan mühüm sosial problemlərin həllinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Ona görə ki, bu bazarın inkişafı məşğulluq, gəlir və rifahın yaxşılaşması deməkdir. Bundan əlavə dövlət müasir standartlara, şəraitə və əmək normalarına malik olan iş yerləri yaratmaq vəzifəsini yerinə

yetirdiyi halda, əmək bazarının digər subyektləri olan iqtisadi fəal əhali bu bazarın tələblərinə uyğunlaşmağa səy göstərməlidir. Nə bir sözlə, əmək bazarının inkişafı və məşğulluğun tənzimlənməsi məsləhətlərinin uğurlu həlli müvafiq bazar subyektlərinin səmərəli qaşılıqlı münasibətlərinə əsaslanır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Xuduzadə. N. Azərbaycanca layiqli əmək, əhəlinin iqtisadi fəallığına dair müayinə: Əmək statistikasına şöbəsi, Bakı 2014
2. Quliyev.T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. Bakı 2003, 612s
3. Ş.M, Muradov. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, inkişaf. Bakı "Elm", 2004 s.139.
4. Зинич А.В., Помогаев В.М., Скосырева Н.Д. (2022). Влияние цифровизации на рынок труда: взгляд городской и сельской молодежи. Фундаментальные исследования. № 1. С. 22-27
5. Капелюшников Р.И. (2017) Технологический прогресс – пожиратель рабочих мест? препринт WP3/2017/03. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 39 с.
6. Кознов А.Б. (2019). Влияние цифровизации на рынок труда. Международный журнал гуманитарных и естественных наук. №. 4-2. С. 177-179.

Сугра Ингилаб кызы ГУМБАТОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, доцент

Хумай Ниязи кызы АБДУЛЛАЕВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, магистрант

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА ТРУДА И ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАНЯТОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Достижение развития рынка труда в стране открывает путь к решению ряда социально-экономических вопросов. Таким образом, прогресс, достигнутый в этой области, приводит к эффективному использованию трудовых ресурсов, повышению уровня занятости, повышению благосостояния населения и увеличению платежей в государственный бюджет. Следует также учитывать, что стремительные технологические инновации в мировой экономике повышают внимание к формированию и развитию человеческого капитала в стране. При этом экономически активное население должно постоянно совершенствоваться и вовремя внедрять инновации, чтобы не столкнуться с риском безработицы на рынке труда.

В представленной статье на основе статистических показателей проанализирована текущая ситуация на национальном рынке труда и рассмотрены соответствующие подходы в целях страхования от рисков безработицы.

Ключевые слова: труд, рынок, занятость, безработица, риск, капитал, регулирование.

Sugra Ingilab HUMBATOVA

Azerbaijan State University of Economics, associate professor

Humay Niyazi ABDULLAYEVA

Azerbaijan State University of Economics, graduate student

ISSUES OF LABOR MARKET DEVELOPMENT AND EMPLOYMENT PROVISION IN AZERBAIJAN

Summary

Achieving the development of the labor market in the country paves the way for solving a number of socio-economic issues. Thus, the progress achieved in this field leads to efficient use of labor resources, raising the level of employment, improving the welfare of the population and increasing payments to the state budget. It should also be taken into account that rapid technological innovations in the world economy increase attention to the formation and development of human capital in the country. At the same time, the economically active population must constantly improve and adopt innovations in time in order not to face the risk of unemployment in the labor market.

In the presented article, the current situation in the national labor market was analyzed on the basis of statistical indicators, and appropriate approaches were considered in order to insure against the risks of unemployment.

Key words: labor, market, employment, unemployment, risk, capital, regulation.

Daxil olub: 05.12.2023

Narmin Vuqar ISAYEVA

Azerbaijan State Oil and Industry University (ADSU), doctoral student

ARTIFICIAL INTELLIGENCE MODEL FOR HUMAN CAPITAL MANAGEMENT

Summary

During the digital transformation, artificial intelligence technologies are actively developed and implemented in the organization's management processes. This trend also applies to human resource management. The purpose of this article is to substantiate the benefits of using artificial intelligence tools in human resource management for organizations. Current state of human resource management has been analyzed in the article, its main problems have been defined. The opportunities offered by artificial intelligence technologies offer in the field of human resources as well as the problems companies face in their implementation have been considered. Practical examples of the use of artificial intelligence tools such as chatbots, mood analysis technologies, voice assistants, facial recognition system in the field of human resource management have been given.

Keywords: artificial intelligence, chatbots, human resource management, human resources

UOT: 338

JEL: G36

DOI: <https://doi.org/10.54414/FPWZ5166>

Intradaction

During the period of the establishment of the digital economy in the world, there are trends associated with changes in the role of humans in the activities of organizations [1; 3]. For Russia, increasing the efficiency of human resource management, as well as throughout the world, is one of the most pressing tasks of digitalization of the economy. Experts from the Rabota.ru service, which provides recruitment and job search services, conducted a study in December 2019, based on the results of which they predict in the coming years a high demand for highly specialized specialists, the transition of more employees to remote work, as well as the spread of new information technologies in the execution of business processes [7]. In this regard, organizational leaders need to have an understanding of modern

Analiz

The core of many new ICTs is artificial intelligence. Artificial intelligence is a set of technologies that can learn and perform tasks without human intervention. Each of the existing AI technologies (natural language processing, facial recognition systems, etc.) is powerful

individually, but when combined, they create unique opportunities to increase the productivity of employees in organizations.

The goal of human resource management is to ensure the use of company employees in such a way that the employer can receive maximum benefit from their skills and abilities, and employees can receive the maximum possible material, psychological and other satisfaction from their work [2]. AI tools help organizations achieve their goals in the field of personnel management (Human Resource Management, hereinafter referred to as HRM).

The purpose of this article is to substantiate the usefulness of organizations using artificial intelligence tools in human resource management. To achieve this goal, the following tasks were set:

- analyze the current state of HRM, identify the main problems in this area;
- consider possible ways to solve problems in human resource management using AI tools;
- consider the advantages and limitations when introducing AI technologies.

The object of the study is human resource management in modern organizations, and the

subject is the use of artificial intelligence tools in human resource management.

In the conditions of the modern digital economy, when the technical and technological equipment of manufacturers is almost the same, those companies that can more effectively use their available human resources can achieve success. In this regard, human resource management is one of the most important areas in the activities of organizations, the basis of business and its main factor of success [1; 3]. New information technologies offer hope for solving existing problems in the field of human resource management.

Let's consider the main problems in the field of HR (English human resources - human resources) that are relevant today.

1. Recruitment and selection of personnel.

Selecting new employees is a routine task. Most HR managers spend their time attracting candidates, reviewing resumes, conducting interviews, and informing candidates on any issues. At the same time, more than 72% of companies have difficulty finding candidates with the necessary skills [13]. Statistics show that companies spend on average from 14 to 63 days to fill their vacancies, and each vacancy costs the company approximately \$500 [12; 15].

2. Development and training of personnel.

The online education platform Udey conducted independent research that showed that 84% of surveyed users believe that they lack certain professional skills [18]. This figure increased globally from 80% in 2017 to 84% in 2018. Study participants also noted that the skill areas they most need to focus on in education include technical skills, leadership and management, and productivity skills, interpersonal communication skills and other so-called soft skills. According to the heads of Russian companies, their employees' communication, creativity and flexibility skills are, on average, higher than what employers need. However, employees often lack sufficient domain knowledge, leadership and organizational abilities [17].

According to a Deloitte study, 79% of respondents in Russia and 76% of respondents worldwide prefer training existing employees to hiring new ones [9]. At the same time, 44% of

Russian employers are forced to enter the labor market due to the low rate of acquisition of new knowledge and skills by existing employees. In addition, spending on the global training and personnel development industry in 2017 amounted to more than \$200 billion [4]. However, about half of these funds were spent without the expected return. Despite the negative statistics, employee training is a way to invest in the success of an organization in the current and long term.

3. Employee involvement in work.

As mentioned earlier, managers strive to structure the HR management process in such a way that companies can get the maximum benefit from the skills and abilities of employees. This requires not only the loyalty of the company's employees, but also their high degree of involvement in work.

Engaged employees are interested in the company's success and are willing to invest their time and energy to achieve common goals. Gallup has found that high levels of engagement lead to decreased turnover, absenteeism, and other misconduct [6]. An Aon Hewitt study revealed a relationship between employee engagement and company profit [6]. It turned out that a 1% increase in engagement increases profits by \$20 million, a 5% increase increases profits by \$100 million, and a 10% increase increases profits by \$200 million. Profits grew in companies regardless of their size.

According to Gallup, only 15% of workers worldwide are engaged at work, and 10% in Eastern Europe [16]. The results of these studies show that engagement management opens up enormous prospects for organizations for further growth and requires new approaches to solving existing problems in the field of personnel management.

Artificial intelligence technologies can be the key to solving current problems in human resource management. The use of artificial intelligence tools in HRM comes down to automating part of HR processes, allowing algorithms to perform both routine and complex analytical work. This frees up the time of HR specialists to perform strategic and current management tasks.

There are dozens of HR processes that companies can improve dramatically. The following questions arise. Which of these processes are suitable for automation? Which ones are the priority? It is important to remember that the tasks that need to be automated first are those that are repetitive and have a large amount of information, as well as those tasks that are prone to errors due to the rate of change and the volume and variety of data.

Let us consider in more detail the priority tasks of HRM, in which there is an active use of artificial intelligence technologies (hereinafter referred to as AI).

1. Analysis of employee mood.

The concept of employee sentiment analysis is quite simple: you need to analyze large volumes of textual information and divide them into categories based on moods or attitudes. Understanding employee sentiment throughout the company, as well as by department or location, helps create a better environment for employees to work and meet their needs. This is possible by combining natural language processing and machine learning technologies. Algorithms work with unstructured information obtained from employee conversations, emails and other incoming information. In addition, machine learning is used to train the system on words that may indicate some problems. One example of a platform that allows you to analyze the mood of employees using AI technologies is the Xander AI solution from Ultimate Software. The goal of the system developers is to combine analytics with emotional intelligence, which helps to obtain a fairly accurate picture of what is happening in the organization. The system receives data from comments on the company intranet, as well as feedback from employee surveys. The machine learning in the Xander solution is “trained” to such an extent that it is able to draw conclusions about the mood of both individual employees and assess the overall mood of the staff in the company.

2. Voice assistants and verbal communication.

While email communication is one of the most commonly used tools for employee engagement, there is no substitute for face-to-face communication. Verbal communication has

always been and will be the fastest and most effective way of interaction, but currently one of the participants in the interaction may be AI, not a person. Many people already use voice applications on mobile devices. These technologies can also be useful for the HR field.

AI technologies used in voice assistants can be useful in employee training. For example, a voice assistant could listen to calls made by the sales team and then make suggestions on how to improve sales performance. The voice assistant can also listen

conversation between managers and subordinates and then provide them with recommendations for developing communication and management skills. However, there are legal and ethical limitations to the spread of this AI technology. At the same time, the voice assistant is a prime example of how useful AI technologies can be for the development of the HR field.

3. Development and training of personnel.

Previously, the use of voice assistants in employee training was considered, but there are other training options using AI technologies: AI solutions can track the work of individual company employees, comparing them with the most successful specialists; Then, based on the analysis of the collected data, AI algorithms are able to develop a personalized training program for employees.

Chatbots can also be used to train company employees. Chatbots help new employees get accustomed to the company faster, since these devices are available around the clock and can answer many questions about working in the company. One of the most significant areas in which bots can help employers is increasing the speed of implementation and mastery of new information technologies. Chatbots are intuitive and easy-to-use tools and make the transition to new technologies much easier.

An example of a chatbot for training is WalkMe, which helps employees learn new technologies. The bot has no software interface and uses a natural language chat interface. The system uses a combination of artificial intelligence and analytics to predict user behavior and offer step-by-step assistance in mastering new technologies. Using WalkMe

helps users complete tasks without any training, even as they navigate between different software tools.

4. Recruitment and selection of personnel.

Bots can also be used in personnel selection. One of the benefits of using bots to communicate with candidates is the ability to customize the speech and wording of the interactive assistant in accordance with the norms accepted in the organization's culture. For example, if an organization wants its culture to be perceived as creative or democratic, the bot can be programmed to be funny, friendly, and convey the company vibe when interacting with candidates and employees. This approach allows you to build closer contact with candidates and, accordingly, gain advantages in the competition for talent.

Facial and emotion recognition algorithms are used to conduct video and regular interviews when selecting personnel. They are able to process video and determine whether the interlocutor is looking at the camera or reading the script behind the scenes. The system analyzes the position of the eyes and the direction in which the applicant is looking. She can also make notes if a person is suspected of potentially cheating. Examples of such HR systems are HireVue, Skillz.

In addition to personnel selection, facial recognition systems in HRM can be used for other purposes. Some companies have implemented systems that record employees' arrival at work. This helps the company not only track working hours, analyze attendance records, but also ensure the security of the office.

In 2019, Gartner published a study reporting that only 17% of organizations are using AI solutions to perform HR functions, and another 30% expect to do so by 2022 [11]. The reason is that many companies face the following problems.

1. Funding AI initiatives.

It can be difficult to quantify the benefits of implementing AI in HRM. The rationale for AI investments and possible outcomes must be verified before technology is deployed. Higher priority should be given to projects that help solve critical problems, such as improving

decision making, speeding up employees, or making management more efficient.

ROI can be used to quantify investments in AI. Management must see the connection between AI applications and the business results that arise from them. An assessment might look like this: First, the relationship between the results of using AI solutions for human resource management with HR metrics, which in turn affect financial

indicators. A good example of how such an assessment scheme works is IBM's AI candidate search system. Their decision contributed to a significant increase in the number of candidates to work for the company. The application allows you to quickly process a large number of candidate resumes, which has increased the speed of attracting candidates, as well as their quality. As a result, in 2017, IBM was able to save \$107 million in human resource management alone thanks to AI [14].

2. Security and privacy issues.

To operate AI algorithms, large amounts of data are used, which must be reliably protected. The information technology security department should develop appropriate guidelines for working with AI technologies, which relate not only to aspects of data security, but also to legal and ethical issues. AI tools such as chatbots should not store any personal data or sensitive information while processing employee requests. This information must be transmitted via secure data transfer protocols and be encrypted to prevent data theft by third parties. To train algorithms, you should use data that does not contain personal information and confidential information about employees. Finally, companies must ensure they have the necessary controls in place over HR data. The lack of such control can lead to erroneous algorithms and, accordingly, incorrect management decisions. Therefore, when working with HR systems that contain AI technologies, employees must have authorized access to information.

3. The difficulty of integrating AI into existing infrastructure.

The difficulty of integration lies in the fact that modern AI solutions for personnel management are narrowly focused. Before

deciding to integrate AI solutions into the infrastructure, it is necessary to first test them in operation, taking into account the culture and business model of the company.

4. Routine maintenance.

Despite the fact that modern technology is quite reliable, there is always the possibility of accidents and malfunctions. There is also the possibility of hacker attacks. Therefore, AI technologies require deep study, constant analysis and updating.

5. Lack of qualified workers.

In the labor market, it is still difficult to find specialists with the necessary education and skills to develop, debug and implement AI technologies.

6. Concerns about rising unemployment due to the introduction of AI in organizations also remain an important issue. The World Economic Forum produced a report, "The Future of Jobs," which predicts that by 2022, the number of jobs will be lost by about 75 million, while about 133 million new jobs will be created thanks to AI [19]. These jobs will involve preparing machines to work effectively in a digital community, as well as analyzing and teaching AI human skills such as critical thinking, empathy and problem solving.

It is unlikely that HR departments will be automated in the next few years, but AI could completely take over HR tasks such as searching for candidates (63%), attracting applicants (47%), and training employees (47%) [8].

Let's summarize the benefits of using AI technologies in HR. In 2019, KPMG conducted a study that showed that 88% of respondents who had already invested in AI considered the investment worthwhile. Of these, 35% focused on training, and 33% on analytics [5]. Let's consider the priority business indicators that are affected by the use of AI tools.

1. Productivity.

The developers of the Zoom.ai chatbot (scheduling virtual meetings and simplifying collaboration for remote work) conducted a study and found that users who actively use the chatbot usually save up to 25 hours per month, and companies save an average of about \$16 thousand US per employee with a salary of 100 thousand US dollars. If we consider these

indicators on a scale of hundreds or thousands of enterprise users, the value of this tool for business and HR becomes obvious [10].

2. Rate of implementation.

This indicator is difficult to assess, but it is also important. The use of chatbots simplifies the transition to using new systems, since communication with them can replace the use of help manuals.

An example of the influence of AI on the speed of introduction of new technologies into a company is the WalkMe chatbot discussed earlier.

3. HR productivity.

The use of AI tools allows some non-urgent or less important tasks to be completed without human intervention, allowing HR managers to focus on urgent and more important tasks. Thus, all existing tasks of the HR department are systematically solved, and the HR manager does his job more efficiently.

4. Retaining valuable employees.

Artificial intelligence tools help support employee development, which increases their job satisfaction, and therefore increases their loyalty to the organization. AI tools can also analyze the mood of employees, helping managers prevent the dismissal of valuable employees.

Conclusion

The conducted research allows us to substantiate the usefulness of using artificial intelligence tools in human resource management. AI technologies enable companies to free HR specialists from routine tasks, optimize and automate many HR processes, increase labor productivity and data processing speed.

At the same time, companies need to soberly determine the feasibility of using AI technologies. Before their implementation, it is necessary to evaluate the return on investment, as well as develop regulations for working with AI tools that will affect the technical, legal and ethical aspects of the company's activities.

Reference

1. Vasilyeva, E. V., Pestryakov, P. P. Application of business analytics methods in

organizing the personnel selection process in technology startups // Management. - 2018. - T. 6, No. 3. - P. 45-54.

2. Graham, H. T., Bennett, R. Human resource management: a textbook; lane from English T.Y. Bazarova, B.L. Eremina. - M.: Unity, 2013. - 600 p.

3. Petrov, S. V. The effectiveness of team building in the modern process of personnel management // Management. -2019. - T. 7, No. 1. - P. 86-90.

4. Bersin, D. Artificial intelligence in the field of personnel management: a truly “killer” application [Electronic resource]. - Access mode: <https://www2.deloitte.com/ru/ru/pages/human-capital/articles/ai-in-hr.html> (access date: 04/08/2020).

5. Bolton, R., Dongri, V., Saran, K., Ferrier, S. The Future of HR 2019: What separates a passive observer from an active participant? //

KPMG [Electronic resource]. - Access mode: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/ru/pdf/2019/04/ru-ru-future-of-hr-2019.pdf> (access date: 04/12/2020).

6. Personnel engagement: assessment methods and ways to improve // Practicum Group [Electronic resource]. - Access mode: <https://practicum-group.com/blogs/vovlechenost-personala/> (access date: 04/11/2020).

7. Results of 2019 and forecasts for 2020 on the labor market // Rabota.ru [Electronic resource]. -Access mode: <https://www.rabota.ru/articles/career/rabota-ru-itogi-2019-goda-i-prognozy-na-2020-god-na-rynke-truda-5486> (date of access: 04/06/2020).

8. Robots vs recruiters // BIT Magazine [Electronic resource]. - Access mode: <http://bit.samag.ru/archive/article/2082> (access date: 04/10/2020).

Nərmin Vüqar İSAYEVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti (ADSU), doktorant

İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏ PROSESİNDƏ SÜNİ İNTELEKTİN İSTİFADƏSİ

Xülasə

Rəqəmsal transformasiya dövründə süni intellekt texnologiyaları fəal şəkildə inkişaf edir və təşkilati idarəetmə proseslərinə daxil edilir. Bu tendensiya insan resurslarının idarə edilməsi proseslərinə də şamil edilir. Məqalənin məqsədi insan resurslarının idarə edilməsində süni intellekt alətlərindən istifadə edən təşkilatların faydalılığını əsaslandırmaqdır. Məqalədə insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində mövcud vəziyyət təhlil edilir və onun əsas problemləri müəyyən edilir. Süni intellekt texnologiyalarının insan resursları sahəsində açdığı imkanlar, eləcə də onları tətbiq edərkən şirkətlərin qarşılaşdıqları problemlər nəzərdən keçirilir. İnsan resurslarının idarə edilməsi sahəsində chatbotlar, əhval-ruhiyyənin təhlili texnologiyaları, səsli köməkçilər, üz tanıma sistemləri kimi süni intellekt vasitələrinin istifadəsinə dair praktiki nümunələr verilmişdir.

Açar sözlər: səs köməkçiləri, süni intellekt alətləri, süni intellekt, kadr hazırlığı

Нармин Вугар ИСАЕВА

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
(АДГУ), докторант

МОДЕЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ КАПИТАЛОМ

Резюме

В ходе цифровой трансформации технологии искусственного интеллекта активно развиваются и внедряются в процессы управления организацией. Эта тенденция также касается и управления человеческими ресурсами. Цель данной статьи — обосновать преимущества использования инструментов искусственного интеллекта в управлении персоналом организаций. В статье проанализировано современное состояние управления персоналом, определены его основные проблемы. Рассмотрены возможности, которые предоставляют технологии искусственного интеллекта в сфере управления персоналом, а также проблемы, с которыми сталкиваются компании при их внедрении. Приведены практические примеры использования инструментов искусственного интеллекта, таких как чат-боты, технологии анализа настроения, голосовые помощники, системы распознавания лиц в сфере управления персоналом.

Ключевые слова: искусственный интеллект, чат-боты, управление человеческими ресурсами, человеческие ресурсы.

Daxil olub: 20.12.2023

Xanım Hikmət qızı QULİYEVA
Azərbaycan Universiteti, baş müəllim
E-mail: x.akberova@gmail.com

Hikmət Əmrah oğlu ƏLƏSGƏROV
Azərbaycan Universiteti, magistr
E-mail: haleskerov999@gmail.com

MİLLİ VƏ QLOBAL MİQYASDA İŞSİZLİK SƏVİYYƏSİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

İşsizlik hər bir ölkənin iqtisadiyyatında daim müşahidə olunan iqtisadi problemlərdən biridir. Lakin dünya ölkələrində əmək bazarının tutumu və iqtisadi fəal əhalinin sayı arasındakı nisbətlər işsizliyin müxtəlif səviyyələrini formalaşdırır. Burada əsas məsələ işsizliyin elmi-təcrübi baxımdan məqbul səviyyədə saxlanması və azaldılmasından ibarətdir. Ona görə də işsizliyin cari səviyyəsinin və onu şərtləndirən amillərin müəyyən edilməsi mühüm məsələlərdən biridir.

Təqdim olunan məqalədə işsizliyin səviyyəsi və dəyişməsi meyilləri qlobal miqyasda və həm də Azərbaycan nümunəsində təhlil edilmiş, işsizlik səviyyəsinin daha yüksək və aşağı olduğu iqtisadi sahələr müqayisəli şəkildə aşkar olunmuşdur.

Açar sözlər: işsizlik, məşğulluq, əmək, bazar, əmək haqqı, qlobal.

UOT: 339

JEL: F1

DOI: <https://doi.org/10.54414/AEKS2077>

Giriş

İstənilən bir dövlətin qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri məşğulluğun təmin edilməsi və ona paralel şəkildə işsizliyin azaldılmasıdır. Ümumilikdə, iqtisadi ədəbiyyatda belə bir ideya qəbul edilir ki, “işsizlik bazar iqtisadiyyatının mövcudluğunun qaçılmaz nəticələrindən biridir və bazarın fəaliyyəti üçün ödənilən müəyyən bir qiymətdir”. İşsizlik əmək qabiliyyətli yaşda olan vətəndaşların ixtisaslarına, iş təcrübələrinə və hətta təhsillərinə baxmayaraq rəsmi formada iş tapa bilməmələri ilə xarakterizə edilən müvafiq sosial-iqtisadi hadisələr kateqoriyasına daxil edilir. İşsizlik əhalinin gəlirlərinin getdikcə azalmasına, ümumilikdə ölkədə həyat səviyyəsinin daha da pisləşməsinə, habelə makroiqtisadi səviyyədə isə ÜDM-in azalmasına gətirib çıxarır. İşsizlik mədəni, siyasi və həmçinin, sosial-iqtisadi sahələrə öz təsirini göstərir ki, bu da vətəndaşların həyatı mənafələrinə olan mənfi təsirlə nəticələnməyə, cəmiyyətin üzvlərinin üstünlük verdiyi fəaliyyət sahəsində öz bacarıqlarını reallaşdırmağa

şəraitin çatışmamasına, onların maddi vəziyyətlərinin pisləşməsinə, cinayətkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, xəstəliklərin artmasına səbəb olur, habelə miqrasiya proseslərinə öz təsirini göstərir. Məhz bu səbəblərdən də işsizliyin səviyyəsinin azaldılması istənilən bir ölkənin makroiqtisadi siyasətinin bazis məqsədlərindən birinə çevrilmişdir.

İşsizlik səviyyəsi üzrə qlobal meyillər. İşsizlikdən bəhs etməzdən öncə, vurğulamalıyıq ki, vətəndaşların əmək davranışlarını stimullaşdıran aşağıdakı amillər sisteminnin nəzərdən keçirilməsi lazımdır [3, s.13]:

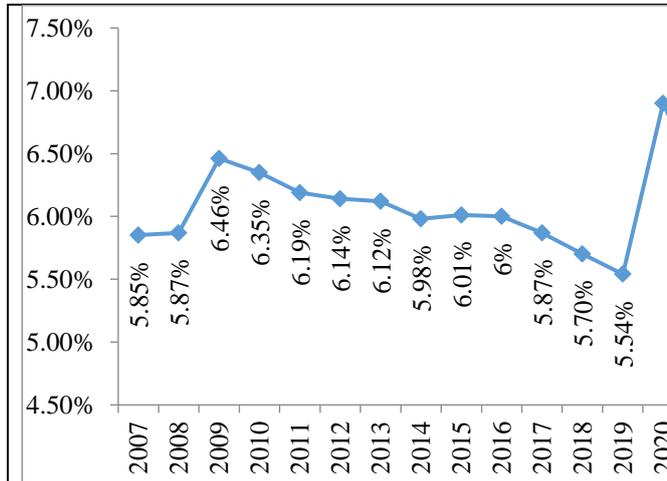
- təhsilin səviyyəsi və həmçinin keyfiyyəti;
- ev təsərrüfatının iqtisadi vəziyyəti;
- özəl və dövlət müəssisələrində karyera yüksəlişi, peşəkar və ixtisas artımı ilə əlaqədar vəziyyət;
- əmək haqqının səviyyəsi və ümumilikdə iş həyatının keyfiyyəti;
- mədəni- sosial amillər;
- dəyərlər;

- demografik vəziyyət;
- iş yerlərinin və məşğulluq sahələrinin mövcudluq səviyyəsi;
- daha yaxşı yaşamaq istəyi və həyat keyfiyyətinin subyektiv qiymətləndirilməsi;
- elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsi;
- cəmiyyət üzvlərinin özünəreallaşdırma səviyyəsi.

Nəzərə almaq zəruridir ki, əmək davranışının əsasını motivasiya komponenti təşkil edir, belə ki, iş davranışının bir formasından digərinə keçid adətən müəyyən həvəsləndirici amillərdən qaynaqlanır. Əmək davranış modellərində dəyişikliklərin baş verməsinin səbəbləri əksər hallarda həm maddi xarakterli (məsələn, yüksək əmək haqqı, ehtiyacların ödənilməsi), həm də

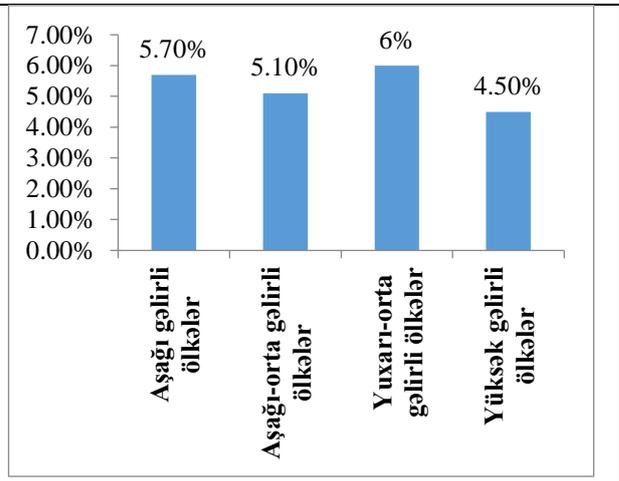
qeyri-maddi (şəxsi özünəreallaşdırma, karyera yüksəlişi arzusu) elementləri ilə bağlıdır. Vurğulamaq yerinə düşər ki, əmək davranışı anlayışı əmək fəaliyyəti kimi anlayışla sıx rezonans doğurur, onların davranış ekvivalenti olmaqla yanaşı, eyni zamanda daha geniş spektri əhatə edir.

İşsizlik səviyyəsinin təhlili zamanla yerli və xarici müəlliflərin araşdırmalarının mərkəzində mövqə tutmuşdur. Ümumilikdə, əmək bazarının təhlili iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Əmək bazarı ilə bağlı qlobal meyilləri nəzərdən keçirək. Bu baxımdan aşağıdakı qrafikdə qlobal işsizlik səviyyəsinin illik dinamikası göstəricilərinə nəzər yetirmək kifayətdir.

Qrafik 1. Qlobal işsizlik səviyyəsinin son 15 ildə dəyişməsi dinamikası, faizlə.

Mənbə: [4].

Qrafik 2. Əhalinin gəlir qrupuna əsasən 2022-ci ildə işsizlik səviyyəsi göstəricisi.

Mənbə: [7].

Göründüyü kimi, qlobal işsizlik səviyyəsi son 15 ildə o qədər də böyük volatillik tendensiyası göstərməmişdir. Verilənlərə nəzər yetirdikdə görə bilərik ki, 2008-ci ildən 2009-cu ilə doğru qlobal işsizlik səviyyəsində 5,87%-dən 6,46%-ə qədər kəskin artım müşahidə edilmişdir ki, bu da məhz 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə ABŞ-dakı banklar ipoteka kreditlərini olduqca sadə şərtlərlə əhaliyə təqdim etdiklərindən dolayı, ev qiymətləri getdikcə sürətlə yüksəlmiş və inşaat şirkətləri mənzilləri satıb bazardan çıxandan sonra isə əhalinin yüksək borclanması ilə kəskin enmişdir. Buna bağlı olaraq, banklarda böhran başlamış və bu da özlüyündə həm maliyyə

sektorunda, həm də digər sektorlarda əhalinin ixtisar edilməsinə və nəticədə işsizlik səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarmışdır. 2009-2019-cu illər dövrü üzrə qlobal işsizlik səviyyəsi məhz stabil olaraq azalan tendensiya göstərmiş və 2020-ci ildə isə 5,54%-dən 6,9%-ə kəskin olaraq yüksəlmişdir. Göründüyü kimi, bu artım son 15 illik tendensiyada ən yüksək artım olmuşdur. Bunun isə səbəbi hamımıza məlum olan Covid-19 pandemiyası və onun gətirdiyi çağırış və problemlərlə bağlı idi. Belə ki, məhdudiyətlər və qapanmalar səbəbilə müxtəlif iş yerləri öz fəaliyyətini müvəqqəti və yaxud da birdəfəlik dayandırmış və nəticə etibarilə həmin təşkilatların əməkdaşları ixtisara

məruz qalaraq işsiz əhali qrupuna çevrilmişdilər. Baxmayaraq ki, 2022-ci ildə bu göstərici aşağı düşərək 5,77% təşkil etmişdir. Onu da vurğulamalıyıq ki, müvafiq indikator məhz hələ də pandemiyadan öncəki qlobal işsizlik səviyyəsinə enə bilməmişdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, hələ ki qlobal əmək bazarındakı canlanma pandemiyadan öncəki səviyyəyə qayıtmamışdır. 2020-ci ildəki qlobal işsizlik səviyyəsi təxminən son 40 illik dövrün maksimal göstəricisini təşkil etmişdir [5].

Global Finance-in məlumatına əsasən, qlobal işsizlik səviyyəsi göstərici 2023-cü ildə yenidən yüksələrək 5,8 faiz təşkil etmişdir [6]. Bunun da səbəbləri məhz texnologiyanın sürətli inkişafı, xüsusən də süni intellektin tətbiqi nəticəsində bir çox sahələrdə işin avtomatlaşdırılması, bununla da insan əməyinə ehtiyacın olmaması və məhz bu səbəblərdən dolayı da həmin peşə sahiblərinin öz işlərini itirməsidir. Belə ki, 2023-cü ildə bir çox süni intellekt növləri təkmilləşmiş formada ortaya çıxmış və demək olar ki, bir çox insanların işini əvəz etmişdir.

Göründüyü kimi, 2022-ci ildə ən yüksək işsizlik səviyyəsi göstəricisi məhz yuxarı-orta gəlirli ölkələrdə qeydə alınmışdır – 6%. Bu qrup ölkələrdə müvafiq tendensiyanın ortaya çıxmasının əsas səbəb faktorları məhz aşağıdakılardır:

1. İqtisadi keçid. Sözügedən ölkələrin əksəriyyəti istehsal əsaslanan iqtisadiyyatlardan məhz daha çox xidmət

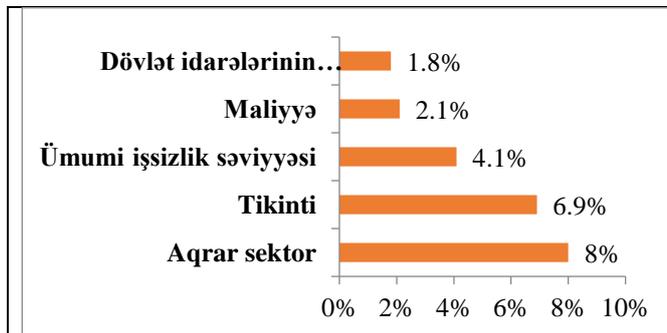
yönlü iqtisadiyyatlara keçid mərhələsindədirlər. Bu isə özlüyündə müvəqqəti olaraq yeni sənayelər üçün lazım olan bacarıqlara və sərişələrə malik olmayan işçilərin iş yerlərini itirmələrinə səbəb olur.

2. Qlobal iqtisadi yavaşlama. Belə ki, COVID-19 pandemiyasının təsiri, habelə müxtəlif bu və ya digər geosiyasi gərginliklər və bununla paralel olaraq təchizat zəncirinin pozulması haqqında bəhs edilən ölkələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edərək qlobal iqtisadi yavaşlamaya gətirib çıxardı.

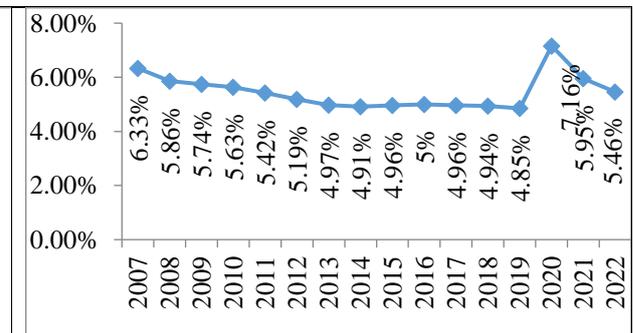
3. Texnoloji irəliləyişlər. Avtomatlaşdırma və ən əsası, rəqəmsallaşma yuxarı-orta gəlirli ölkələrin əvvəllər inkişaf etdiyi ənənəvi sektorlarda iş yerlərinin itirilməsinə gətirib çıxardı.

4. Struktur problemlər. Müvafiq ölkələr məhz özlərinin qeyri-adekvat xarakter daşıyan təhsil sistemləri, infrastrukturlarının olmaması və eyni zamanda iş yerlərinin formalaşdırılmasına və iqtisadi artıma mane olan çoxsaylı bürokratik səmərəsizliklər kimi bir sıra struktur problemlərlə üzləşməkdədirlər.

5. Əmtələrdən asılılıq. Yuxarı orta gəlirli ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadiyyatları məhz daha çox əmtələrdən asılıdır. Beləliklə, əmtə qiymətlərindəki müvafiq dalğalanmalar da özlüyündə iqtisadi qeyri-sabitlik vəziyyətinin yaranmasına və buna bağlı olaraq iş yerlərinin itirilməsinə səbəb olur.

Qrafik 3. ABŞ-da 2024-cü ilin yanvar ayına olan məlumata əsasən, işsizlik səviyyəsinin ən yüksək və ən aşağı olduğu iki sektor və ölkədə orta (faktiki) işsizlik səviyyəsi.
Mənbə: [8].

Qrafik 4. Azərbaycanda işsizlik səviyyəsinin son 15 illik dəyişməsi dinamikası, faizlə.
Mənbə: [9].

Qrafikdən görüldüyü kimi, ABŞ-da cari ilin yanvar ayında ümumilikdə işsizlik səviyyəsi 4,1 faiz təşkil etmişdir ki, bu da qlobal orta işsizlik səviyyəsindən kifayət qədər aşağıdır. ABŞ-da işsizlik səviyyəsinin ən çox olduğu iki sektor məhz aqrar sektor (8%) və tikinti sektoru (6,9%) olmuşdur. Aqrar sektorda işsizlik səviyyəsinin bu qədər yüksək olmasının əsas səbəbi məhz kənd təsərrüfatı texnologiyalarının getdikcə təkmilləşdirilməsi və əl əməyini əvəz etməsidir ki, bu da özlüyündə bu sektorda muddla işləyən əhali sayının ixtisarına gətirib çıxarır. Tikinti sektorunda işsizlik səviyyəsinin yüksək olmasının səbəbi isə məhz bu sektorda işləyən muddlu işçilərin fəaliyyətlərinin əsasən mövsümi və bəzi hallarda müvəqqəti xarakter daşmasıdır.

Ən aşağı işsizlik səviyyəsinə malik iki sektora gəldikdə, qeyd etmək olar ki, maliyyə və dövlət idarələri sektorunda işsizlik səviyyəsinin aşağı olması məhz ölkənin iqtisadi inkişafının son dövrdə stabilliyi və dayanıqlı olması ilə əlaqədardır. Görüldüyü kimi, ABŞ-da əhalinin məşğulluq siyasəti kifayət qədər səmərəli şəkildə həyata keçirilir və ölkənin işsizlik səviyyəsi qlobal işsizlik səviyyəsi göstəricisinin altındadır. Beləliklə, bu bölmədə qlobal işsizlik tendensiyaları araşdırılmış və məqalənin növbəti bölümü isə Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi üzrə müvafiq tendensiyaların təhlilinə həsr olunmuşdur.

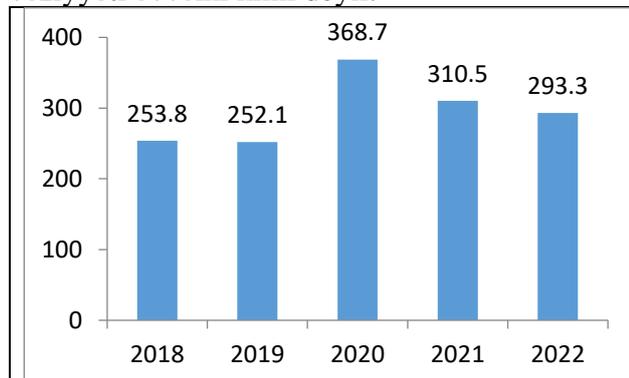
Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi dəyişməsi dinamikasının təhlili. Azərbaycanda işsizlik səviyyəsinin son 15 illik dəyişməsi meyllərini izləmək üçün aşağıdakı qrafikdə verilənlərə nəzər yetirək.

Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi statistikasının göstəricilərinin illər üzrə dəyişməsinə baxdıqda qlobal göstəricidən kifayət qədər fərqlənən bir mənzərə ilə qarşılaşmaqdayıq. Belə ki, qlobal göstəricidən fərqli olaraq, 2008-ci il maliyyə böhranı zamanında işsizlik səviyyəsində ölkəmizdə artım müşahidə edilməmişdir və ümumiyyətlə, 2007-2019-cu illər üzrə bu göstərici azalan dinamika tendensiyası göstərmişdir. 2008-ci il maliyyə böhranı zamanı bu göstəricinin dəyişməməsi səbəbi məhz həmin dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının tamamilə qapalı olması və bununla əlaqədar olaraq da yerli bankların

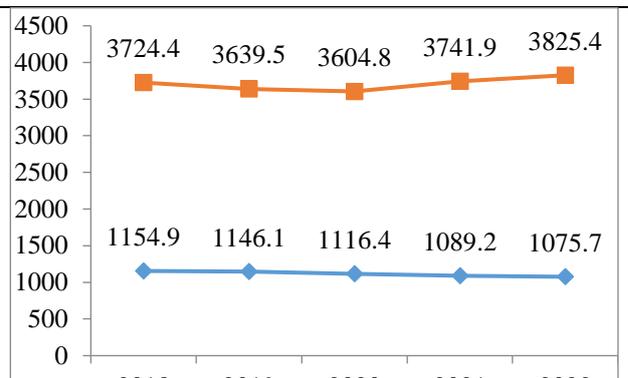
demək olar ki zərər görməməsidir. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə ölkəmizdə ipoteka kreditləri heç də hamı üçün əlçatan şərtlərlə rəsmiləşdirilmirdi və buna görə də böhran ölkəmizdə demək olar ki təsirsiz ötürmüşdür. İşsizlik göstəricisi 2020-ci ildə kəskin artaraq 7,16% təşkil etmişdir. Təbii ki, bunu pandemiya ilə əlaqədar yaranamış böhranla əlaqələndirmək olar, lakin bu qədər kəskin fərqin ortaya çıxmasının bir sıra digər başlıca səbəbləri mövcuddur. Belə ki, ölkəmizdə təəsüf ki, hələ də kölgə iqtisadiyyatı kifayət qədər aktualdır və hələ də işçiləri əmək müqaviləsiz işlədən şirkətlər mövcud olmaqdadır. Təbii ki, bu göstərici cari dövrdə xeyli azalıb, lakin pandemiya öncə vəziyyət çox fərqli idi və demək olar ki, özəl sektorların əksəriyyəti işçilərini əmək müqaviləsi olmadan işlədirdi. 2020-ci ildə həmin müəssisələr kompensasiyalardan qaçmaq üçün əmək müqaviləsinin olmamasını bəhanə gətirərək işçilərinə heç bir ödəniş ödəmədi və hətta onları işdən azad etdi. Həmin işçilər də birdəfəlik yardımın alınması məqsədilə işsiz kimi qeydiyyatda düşdülər və bu da işsizlik səviyyəsinə əsaslı təsir göstərmiş oldu. Bundan başqa, 2020-ci ilə qədərki dövrdə faktiki olaraq işsiz olan əhalinin işsiz kimi qeydiyyatda düşməməsi tendensiyası da hökm sürməkdə idi ki, onların da əksəriyyəti məhz pandemiya dönməndə birdəfəlik yardım əldə edə bilmək üçün məcburi olaraq işsiz statusunu aldılar və bu da təbii ki göstəriciyə öz təsirini göstərmiş oldu.

Göründüyü kimi, son 5 illik dövr üzrə ən yüksək işsiz əhali göstəricisi məhz 2020-ci ildə qeyd alınmışdır – 368,7 min nəfər. Bu göstərici 2019-cu il göstəricisi ilə müqayisədə 46,25% çox, 2018-ci il göstəricisi ilə müqayisədə 45,27% çox və 2022-ci il göstəricisindən isə 25,7% çoxdur. Tendensiyadan gördüyümüz kimi, 2021-ci ildən etibarən işsiz əhali sayı göstəricisi tədricən azalmağa başlamışdır və 2022-ci ildə 293,3 min nəfər təşkil etmişdir ki, bu da 2021-ci illə müqayisədə məhz 5,54% azdır. Lakin vurğulamalıyıq ki, işsiz əhalinin ümumi sayı göstəricisi hələ də pandemiya qabaqkı vəziyyətə qayıtmamışdır. Sözsüz ki, burada əhalinin sayının artım tempi faktoru da rol oynayır, lakin 2019-cu illə 2022-ci ili müqayisə etdikdə aldığımız 16,34% fərq onu

deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə əmək bazarının vəziyyəti əvvəlki kimi deyil.

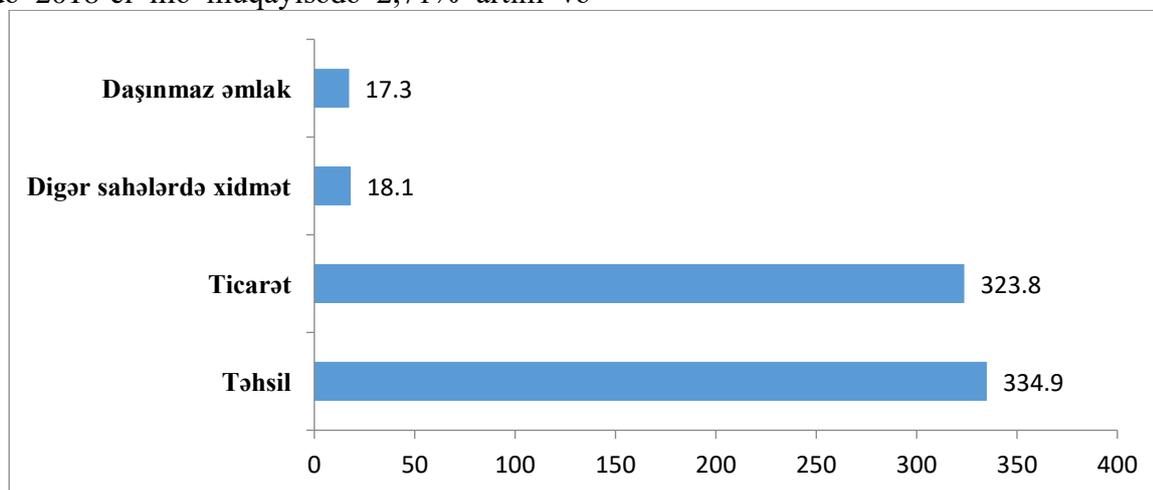
Qrafik 5. Azərbaycanda son 5 ildə işsiz əhalinin ümumi sayının dəyişməsi dinamikası, min nəfər
Mənbə: [10].

Qrafik 6. Azərbaycanda məşğul əhalinin dövlət və qeyri-dövlət sektoru üzrə xüsusi çəkisi, min nəfər
Mənbə: [10].

Göründüyü kimi, ölkəmizdə son 5 illik dövr üzrə qeyri-dövlət müəssisələrdə çalışan məşğul əhalinin sayı dövlət sektorunda işləyənlərdən təxminən 3 dəfədən daha çox olmuşdur. Qeyri-dövlət sektoru üzrə məşğul əhalinin sayı 2022-ci ildə 2018-ci illə müqayisədə 2,71% artım və

dövlət sektoru üzrə məşğul əhalinin sayı isə eyni dövrlərin müqayisəsində məhz 6,86% azalma tendensiyası göstərmişdir. Bu isə özlüyündə ölkəmizdə özəl sektorun, xüsusən də kiçik-orta sahibkarlığın inkişafının nəticəsidir.

Qrafik 7. 2022-ci ildə Azərbaycanda maddəli işçilərin sayının ən çox və ən az olduğu iqtisadi sahələrin müvafiq bölgüsü, min nəfər.
Mənbə: [11].

Ölkəmizdə 2022-ci ildə ümumi maddəli işçi sayı məhz 1,73 milyon nəfər təşkil etmişdir ki, bu da ümumi əhali sayının təxminən 17,3%-ni təşkil edir. Göründüyü kimi, Azərbaycanda 2022-ci ildə ən çox maddəli əhali məhz təhsil sektorunda işləyir. Bunun isə başlıca səbəbi məhz təhsil sektorunun inkişafı və əhalinin bu

sektora olan marağıdır. Əhalinin bu sektora can atmasının əsas səbəbi isə təhsil sektorunda məşğulluğun uzunmüddətli olması və işsizlik səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Həmçinin, ticarət sektorunda da maddəli işçilərin sayı ön sıradadır, belə ki, ölkəmizdə bazar hər gəlir qrupunda alıcıların olması ilə seçilir və buna görə də

ticarətlə məşğul olan satıcılar çox asanlıqla özlərinə müştəri kütləsi toplaya bilirlər. Bu da həmin sektorda işləyən muzzdlu işçilərin sayını artırmaqdadır. Bundan başqa, ölkəmizdə məşğul əhalinin çoxunun təhsil və peşə bacarıq səviyyəsinə görə digər sahələri təmsil edə bilməməsi (ki bu ciddi problemdir) də özlüyündə onların bacardıqları sahəyə, yəni ticarətə cəlb olunmasına gətirib çıxarmışdır.

Nəticə

Nəticə etibarilə, dünyada və Azərbaycanda əmək bazarı, əhalinin məşğulluq və işsizlik səviyyəsi göstəriciləri özünün inkişaf dinamikası və bu dinamikanı formalaşdıran faktorların fərqlilikləri ilə seçilməkdədir. Qlobal tendensiyada işsizlik səviyyəsi və əmək bazarı qlobal siyasi-iqtisadi dalğalanmalara qarşı həssaslığı ilə seçildiyi halda, ölkəmizdə bu göstəriciyə daha çox əhalinin peşəkar bacarıqları, əməyə, gələcəyə olan baxışları və həmçinin ölkədaxili bürokratik proseslər təsir göstərir. Aparılan təhlillər göstərmişdir ki, ölkəmizdə işsizlik səviyyəsi pandemiya sonrakı kifayət qədər aşağı düşmüş və nəzarət altında saxlanıla bilməmişdir. Bundan başqa, pandemiya dönməsində məşğulluq sahəsində uçot və hesabatda təhriflərin, kənarlaşmaların olmasının aşkarlanmasını, həmin prosesin müəyyən ölçüdə hazırda da davam etməsini nəzərə alaraq, bu göstəricininin səviyyəsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizmi daha da təkmilləşdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Gautié J. “The rise and demise of unemployment.” Handbook of Labour Market Policy in Advanced Democracies, 2023, p.14-26.
2. Kahn R.F. “Unemployment as seen by the Keynesians.” Richard F. Kahn: Collected Economic Essays, 2022, p.225-239.
3. Кутаев Ш.К. “Сущность и основные факторы, влияющие на трудовое поведение населения.” Актуальные проблемы социальных и трудовых отношений, 2023, стр.12-13.
4. <https://www.statista.com/statistics/279777/global-unemployment-rate/>
5. <https://data.worldbank.org/indicator/S.L.UEM.TOTL.ZS>
6. <https://gfmag.com/data/world-unemployment-rates/>
7. <https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/Goal-08/>
8. <https://www.statista.com/statistics/217787/unemployment-rate-in-the-united-states-by-industry-and-class-of-worker/>
9. <https://www.macrotrends.net/countries/AZE/azerbaijan/unemployment-rate>
10. https://www.stat.gov.az/source/labour/az/001_1.xls
11. https://www.stat.gov.az/source/labour/az/002_8-9.xls

Ханум Хикмат кызы ГУЛИЕВА

Университет Азербайджан, старший преподаватель

Хикмет Амрах оглы АЛЕСКЕРОВ

Университет Азербайджан, магистр

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УРОВНЯ БЕЗРАБОТИЦЫ НА НАЦИОНАЛЬНОМ И ГЛОБАЛЬНОМ МАСШТАБЕ

Резюме

Безработица является одной из экономических проблем, которые постоянно наблюдаются в экономике каждой страны. Однако соотношение емкости рынка труда и численности экономически активного населения в странах мира формирует разные уровни безработицы. Главный вопрос здесь – сохранение и снижение безработицы на приемлемом с научной и

экспериментальной точки зрения уровне. Поэтому определение текущего уровня безработицы и факторов, определяющих ее, является одним из важных вопросов.

В представленной статье уровень безработицы и тенденции изменения были проанализированы в глобальном масштабе, а также на примере Азербайджана сравнительно выявлены отрасли экономики с более высоким и более низким уровнем безработицы.

Ключевые слова: *безработица, занятость, труд, рынок, заработная плата, глобальный.*

Khanim Hikmat GULIYEVA
Azerbaijan University, head teacher

Hikmet Amrah ALASGAROV
Azerbaijan University, master

COMPARATIVE ANALYSIS OF NATIONAL AND GLOBAL UNEMPLOYMENT RATE

Summary

Unemployment is one of the economic problems that are constantly observed in the economy of every country. However, the ratio between the capacity of the labor market and the number of economically active population in the countries of the world forms different levels of unemployment. The main issue here is to maintain and reduce unemployment at an acceptable level from a scientific and experimental point of view. Therefore, determining the current level of unemployment and the factors determining it is one of the important issues.

In the presented article, the unemployment level and trends of change were analyzed on a global scale and also in the example of Azerbaijan, the economic sectors with higher and lower unemployment levels were comparatively revealed.

Keywords: *unemployment, employment, labor, market, wages, global.*

Daxil olub: 02.12.2023

İlhamə Məhəmmədnəbi qızı MAHMUDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dosent
E-mail: a_murad97@mail.ru

Nəzrin İbrahim qızı QULUZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: guluzade2001@gmail.com

AZƏRBAYCANDA REGIONAL İNKİŞAF SİYASƏTİ: FORMALAŞMASI MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ MÜASİR BAXIŞLAR

Xülasə

Müstəqil Azərbaycanda milli iqtisadiyyatda və eləcə də regionların inkişafında sabitliyə və dinamikliyə nail olunması heç də asan olmamışdır. Bu mərhələyə çatmaq üçün kompleks və ardıcıl regional inkişaf proqramlarını işləyib hazırlanmış və reallaşdırılmışdır. İlk proqramların uğurlu icrası sonrakı dövrlərin diversifikasiya və transformasiya dövrləri kimi iqtisad tarixinə düşməsinə səbəb olmuşdur. Bütövlükdə regional inkişafın təmin edilməsi istiqamətində aparılan siyasət, strategiya və proqramların icra mexanizmi və nəticələrinin müqayisəli təhlili elmimaraşdırma baxımından əhəmiyyət kəsb edən məsələdir.

Təqdim olunan məqalədə regional inkişaf siyasətinin formalaşması mərhələlərinin səciyyəsi və müasir çağırışlardan irəli gələn prioritetlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *region, inkişaf, sabitlik, diversifikasiya, klaster, infrastruktur, innovasiya.*

UOT:332

JEL:H02

DOI: <https://doi.org/10.54414/ZCSC3209>

Giriş

Ölkənin milli iqtisadiyyatın struktur etibarilə regionların iqtisadiyyatından və ya sektorlardan ibarət olması onun inkişaf səviyyəsinin də məhz regional və sektorial tərəqqidən asılı olduğunu göstərir. Regionların inkişafının təmin olunması, onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələri arasındakı fərqlərin azaldılması zəmnində əhalinin güzəranının yaxşılaşdırılması və urbanizasiya prosesinin qarşısının alınması hazırkı milli iqtisadi inkişaf prioritetləri sırasındadır. Demək olar ki, son iyirmi beş ilə və 2030-cu ilə qədər olan dövrü əhatə edən sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarında regional inkişaf mərkəzi yer tutur. Əsas Ulu Öndər H.Əliyev tərəfindən qoyulan sabit və dinamik sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının təkil hissəsi olan region iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi hazırda əvvəlki dövrlərdən daha aktualdır. Ona görə ki, ölkə rəhbərliyinin qarşıya qoyduğu qeyri-resurs iqtisadiyyatının inkişafı

vəzifəsinin uğurlu həlli bilavasitə regionlardan öz başlanğıcını götürür.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən sənaye inqilabının, rəqəmsallaşma, elektronlaşma və integrasiyanın milli iqtisadiyyata təsirləri ardıcıl şəkildə region təsərrüfatına transformasiya olunur. Ona görə də regionlarda sağlam rəqabət mühitinin yaradılması, rəqabətli insan kapitalının formalaşdırılması və ekoloji tarazlığın təmin olunması müasir çağırışlar arasında xüsusi yer tutur. Məhz bu baxımdan regionlarda iqtisadi artıma nail olunması, dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olunması, ixrac yönümlü məhsul istehsalının və ixracının təşviqi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına sanballı töhfə ola bilər.

Milli regional inkişaf siyasətinin mərhələləri. Azərbaycanda regional inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsinə müstəqillik əldə olunduqdan sonra başlanılmışdır. Həmin vaxtdan indiyə qədər ötən dövrdə həyata keçirilən regional inkişaf

siyasətinin icrası nəticələrini nəzərə alaraq, Azərbaycanda regional inkişaf siyasətinin aşağıdakı dörd mərhələsini fərqləndirmək olar [6,s.129]:

1991-2003-cü illəri əhatə edən ilkin mərhələ. Bu dövr sovetlər birliyinin süqutundan sonrakı lik müstəqilliyik illərini əhatə edir. Həmin mərhələ ölkəmizdə milli dövlət institutlarının qurulması, regional inkişafın hüquqi bazasının yaradılması və idarəetmə səlahiyyətlərinin bir hissəsinin mərkəzi hökumətdən yerli hökumətlərə ötürülməsi ilə səciyyəlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövr regional inkişaf siyasəti nisbətən zəif xarakter daşıyırdı. Ona görə ki, maliyyə resursları potensialının məhdudluğu və strateji planlaşdırmanın zəifliyi üzündən regional inkişafı bağlı problemlər davam edirdi.

2004-2013-ci illər aralığını əhatə edən inkişaf mərhələsi. Bu dövr ərzində Azərbaycanda regional siyasətin formalaşması sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermişdir. Respublika hökuməti tərəfindən balanslaşdırılmış regional inkişafın təşviqi və regionların inkişaf səviyyələrində olan bərabərsizliklərin azaldılması istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərin mərkəzində Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013 –ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı və sonrakı dövrləri əhatə edən ardıcıl regional inkişaf proqramlarının qəbulu durur. Həmin proqramlar çərçivəsində hökumət regionların iqtisadi imkanlarını və region əhalisinin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün magistral yolların, məktəblərin, xəstəxanaların və digər mühüm infrastruktur obyektlərinin tikintisi üzrə inkişafı layihələri həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, regionlarda iqtisadi artımın təşviqi və əlavə iş yerlərinin yaradılması məqsədilə bütün mümkün mənbələrdən olan investisiyaların cəlb edilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilmişdir.

2014-2019-cu illəri əhatə edən diversifikasiya (iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi) mərhələsi. Bu dövr iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının azaldılması və regionlarda qeyri-neft sahələrinin inkişafının təşviqi üzrə məqsədyönlü regional siyasətin aparılması ilə yadda qalmışdır. Hökumət tərəfindən regionlarda iqtisadi artıma nail olmaq və onu stimullaşdırmaq məqsədilə innovativ təşəbbüslərə, o cümlədən ölkənin müxtəlif regionlarında sənaye parklarının,

texnoparkların və klasterlərin yaradılması üzrə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Daha konkret desək, qeyd edilən dövr investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə azad xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, regionlarda turizm, kənd təsərrüfatı və digər qeyri-neft sahələrinin inkişafı istiqamətində səylər göstərilmişdir. Hökumət region əhalisinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün sosial infrastruktur sahələrinin yenidən qurulmasına da diqqət yetirmişdir.

2020-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edən transformasiya mərhələsi. Bu dövr Azərbaycanda müasir regional inkişaf siyasətinin formalaşmasının son mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Hazırda regionların iqtisadi artım, innovasiya və davamlı inkişaf mərkəzlərinə çevrilməsi üzərində işlər davam etdirilir. Bununla paralel olaraq, regionlarda rəqabət qabiliyyətli sahibkarlıq və innovasiya fəaliyyətinin təşviqi, infrastrukturun inkişafının, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və xarici bazarlara çıxışın təmin edilməsi üçün tədbirlər görülür. Həndən əlavə regional inkişaf proqramlarının səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün regional idarəetmə orqanlarının potensialının gücləndirilməsi məsələsi də diqqət mərkəzində saxlanılır, regionlararası inkişaf və əməkdaşlıq təşviqi edilir, ölkədaxili və beynəlxalq səviyyədə regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi üzrə fəaliyyət həyata keçirilir.

Ümumi şəkildə onu demək olar ki, indiyə qədər regional inkişaf siyasətinin reallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən dövlət proqramları öz uğurlu nəticələrini vermişdir. Onların reallaşdırılması gedişində aşağıda göstərilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır:

- Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- Regionların infrastruktur baxımından inkişafı;
- Qeyri-neft sektorunun inkişafı;
- İqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi;
- Regionlarda işsizlik səviyyəsinin azaldılması;
- Yeni müəssələrin yaradılması;
- Normativ-hüquqi aktların beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması;

- Rəqabətli bazarların formalaşdırılması və sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi;
- Regionların mövcud resurları potensialı əsasında layihələrin icrasının təmin edilməsi [7,s.248].

Azərbaycanda müasir regional inkişaf siyasəti dünya miqyasında baş verən yeniliklərin ölkə iqtisadiyyatına təsir istiqamətləri və dərəcələri nəzərə alınmaqla formalaşdırılır. Bu sahədə başlıca istiqamət dövlət qurumlarının göstərdikləri xidmətlərin elektronlaşdırılması və əməliyyatların sürətləndirilməsi prosesinin təşkili əsasında regional inkişafın təmin edilməsidir. Digər mühüm istiqamət regionların infrastruktur inkişafının həyata keçirilməsidir. Azərbaycan dövləti regional inkişafın dəstəklənməsi üçün müasir infrastrukturun yaradılmasına və inkişafına irihəcmli investisiya qoyuluşlarını həyata keçirir. Burada regionlararası əlaqələrin yaxşılaşdırılması, məhsulların (xidmətlərin) və işçi qüvvəsinin hərəkətini asanlaşdırmaq üçün yeni magistral və dəmir yollarının, hava və dəniz limanlarının, ümumiyyətlə, müasir nəqliyyat şəbəkələrinin tikintisi ön plana çəkilir. Hökumət tərəfindən eyni zamanda regionların enerji təhlükəsizliyini təmin edə biləcək enerji infrastrukturunun yaradılmasına, bərpa olunan enerji layihələrinə sərmayə qoyulur.

Kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycanın regional siyasətinin əsas aspekti kimi diqqət mərkəzində saxlanılır. Ölkəmizin torpaq və iqlim şəraiti kənd təsərrüfatının inkişafında mühim rol oynayır. Bu sahənin davamlı inkişafı əhalinin yeni iş yerləri və ölkə ərazisində əhalinin miqrasiyasının qarşısını alır, yalnız ərazi vahidinin deyil, bütün regionların inkişafı üçün əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının inkişafının təşviqi, aqrar təsərrüfatçılıq vərdişlərinin və təcrübəsinin modernləşdirilməsi, suvarma sisteminin təkmilləşdirilməsi və aqrobiznesin dəstəklənməsi mühüm vəzifələr hesab edilir. Bunların məntiqi davamında region əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, kənd və şəhər arasında fərqlərin azaldılması məqsədilə su təchizatının və kəndlərin enerji təminatının yaxşılaşdırılması üzrə proqramlar həyata keçirilir.

Turizm sənayesinin inkişafı Azərbaycanın regional inkişafının təşviqi vasitəsi kimi əhəmiyyətli rola malikdir. Buraya ölkənin

müxtəlif regionlarında turizm potensialının təbliği, turizm destinasiyalarının, mədəni irs obyektlərinin, ekoturizmin inkişafı daxildir. Hökumət yerli və xarici turistlərin regionlara cəlb edilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması və region iqtisadiyyatının inkişafı təyinatlı stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirir.

Azərbaycanın regional inkişafının sürətləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan iqtisadi birliyini hədəfləyən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi, digər analoji regional nəqliyyat və ticarət dəhlizlərinin yaradılması təşəbbüsləri dəstəklənməlidir və dəstəklənir. Regional iqtisadi inteqrasiya və əməkdaşlığın təşviq edilməsi üçün Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) kimi regional təşkilatlarda və forumlarda hökumətin səmərəli iştirakı da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, XXI əsrin iqtisadi inkişafının ilk iki onilliyi əhəmiyyətli dinamik dəyişikliklərlə səciyyələnir. Regional müəssisələr dəyişən ekoloji şəraitə və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə uyğunlaşmaqla bağlı problemlərin həll edilməsi üçün müxtəlif şəbəkə təşkilatlarında, o cümlədən klasterlərdə qarşılıqlı əməkdaşlığa başlayırlar. Bununla yanaşı, regional iqtisadiyyatın müasir struktur sahələri tədricən artan rəqabətin təsirinə məruz qalır.

Regional özünüidarəetmə orqanlarının və iş yerlərinin yaradılmasının əsas maliyyə mənbəyi olan daha geniş vergi bazasının yaradılması əlverişli biznes mühitinin yaradılmasına diqqətin artırılmasını tələb edir. Regional iqtisadiyyatın ehtiyaclarını ödənilməsinə və institusional mühitin inkişafına səriştəli kadrların təhsil-təlim prosesi üçün lazımi şəraitin yaradılması, eləcə də sət infrastrukturun (avtomobil və dəmiryolu nəqliyyatı şəbəkələrinin inkişafı) formalaşdırılması vasitəsilə nail oluna bilər. Bu, daha çox yerli ərazi idarəetmə orqanlarının təşkilatı və maliyyə dəstəyi nəticəsində mümkün olur. Bununla belə, özəl sektorun inkişafının stimullaşdırılması prosesi genişləndirilməlidir. Bu proses IV Sənaye inqilabı müstəvisində mövcud problemlərin sistemli həllinin və dövlət orqanlarının iqtisadi fəaliyyətinin daha az səmərəli olduğu sektorları əhatə etməlidir.

Regional inkişafda klaster yanaşması. Dövlət xidmətlərinin göstərilməsi prosesinə uğurla daxil edilə bilən obyektiv bazar strukturları arasında milli və dünya səviyyəsində rəqabət apara bilən inkişaf etmiş klasterlər mövcuddur. Müəyyən bir klasterin yerləşmə bölgəsinə məsul şəxslərin nöqtəyi-nəzərindən onların öz üzvləri, eləcə də yerləşdiyi region və bütövlükdə ölkə üçün müxtəlif üstünlüklər təmin etməsi (innovasiya, rəqabət qabiliyyətinin artması, beynəlmilləşmə). mühüm cəhətlərdən biridir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, dünyada müəyyən dövlətlər klasterlərin formalaşmasına, onların inkişafına və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi proseslərinin dəstəklənməsinə yönəldilən milli və regional təşəbbüslərə başlayırlar. Bu fəaliyyət regional iqtisadi sistemlərin inkişafı və müəyyən bir ərazidə güclü klaster strukturlarının mövcudluğu şəraitində onların ixtisas dərəcəsinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi əhəmiyyətlidir.

Sxem 1. Klaster siyasəti modeli

Mənbə: Mariusz Citkowski, Cluster and cluster policy as tools for regional development management, 2020

Regional inkişafda klaster yanaşması müəyyən bir coğrafi ərazidə klasterlərin böyüməsini və rəqabət qabiliyyətini təşviq etmək üçün hökumət və regional inkişaf agentlikləri tərəfindən tətbiq edilən strategiya, təşəbbüs və müdaxilələrə istinad edir. Klasterlər iqtisadi sinerjiya yaratmaqla innovasiyaya təkan verə bilən, müəyyən sənaye sahəsində firmaların, təchizatçıların və əlaqəli qurumların cəmləşməsidir. İqtisadi inkişafa klaster yanaşması adətən klaster daxilindəki firmalar arasında əməkdaşlığın, bilik mübadiləsinin və resursların səfərbərliyinin optimallaşdırılmasına, onların inkişafı üçün dəstəkləyici mühitin yaradılmasına yönəldilən tədbirləri əhatə edir. Beləliklə, regional inkişafda klaster yanaşmasının elementlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar [7, s.268-269]:

- Klasterin eyniləşdirilməsi və xəritələşdirilməsi - regionda mövcud klasterlərin müəyənləşdirilməsini və xəritələşdirilməsini, onların güclü və zəif tərəflərinin, inkişaf potensialının və imkanlarının aşkar olunmasını əhatə edir. Bu araşdırma mövcud vəziyyətin və məlumatların

təhlilinə maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi aparıla bilər.

- Klasterin təşviqi və brendinqi – investisiyaların, bilik və resursların cəlb edilməsi məqsədilə klasterlərin statusunun və imicinin təşviq olunmasını əhatə edir. O, klasterin üstünlüklərini nümayiş etdirmək üçün marketinq şirkətlərinin brendinq söylərini və şəbəkələşmə tədbirlərini də əhatə edə bilər.

- Klaster idarəçiliyi və koordinasiya - firmalar, tədqiqat institutları və dövlət qurumları kimi klasterin maraqlı tərəfləri arasında əməkdaşlığı asanlaşdırmaq üçün effektiv idarəetmə mexanizmlərinin və koordinasiya strukturlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu, həm də dialoqun, fikir mübadiləsinin və birgə təşəbbüslərin asanlaşdırılması üçün klaster təşkilatlarının və şəbəkələrinin yaradılmasını əhatə edir.

- Klaster üçün xüsusi dəstək xidmətləri - klasterlərə maliyyə və texniki yardım, təlim və mentorluq kimi ixtisaslaşmış dəstək xidmətlərinin göstərilməsini nəzərdə tutur. Həmin xidmətlər klaster daxilində firmaların qarşılaşdıqları ehtiyacların ödənilməsi və çətinliklərin aradan

qaldırılması sahəsində maneələrin aradan qaldırılmasına yardım edilməsinə istiqamətlənir.

- İnnovasiya və biliklərin ötürülməsi - əməkdaşlıq, tədqiqat və inkişaf, texnoloji yeniliklərin yayılması və əqli mülkiyyətin idarə edilməsini təşviq etməklə klasterlər daxilində innovasiyaların və biliklərin ötürülməsini nəzərdə tutur. Bu, birgə inkişaf layihələrinin, texnoloji transfer ofislərinin və klasterlərin daxilində innovasiya mərkəzlərinin dəstəklənməsini də əhatə edə bilər.

- İnfrastruktur və klaster ekosisteminin inkişafı - klasterlərin inkişafı üçün əlverişli sosial mühitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Buraya sənaye parklarına, nəqliyyat və kommunal xidmətlər kimi fiziki infrastruktur sahələrinə investisiya qoyuluşu, həmçinin təhsil, tədqiqat və elmin inkişafı, biznes xidmətlərinin dəstəklənməsi ekosisteminin inkişaf etdirilməsi daxildir.

- Klasterin beynəlmilləşdirilməsi və ixracın təşviqi - qlobal bazarlara çıxışın, ticarətin təşviqinin və beynəlxalq şəbəkələşmənin asanlaşdırılması ilə klasterlərin ixrac yönümlüyünün təşviq olunmasını əhatə edir. Buraya ixrac konsorsiumlarının, ticarət missiyalarının və beynəlxalq biznesin inkişafı proqramlarının dəstəklənməsi daxil ola bilər.

Hazırkı mərhələdə respublikanın regional inkişaf siyasətində başlıca məqsədlərdən biri işğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq və inkişaf işlərinin sürətləndirilməsidir. Yeni iqtisadi rayonlaşma çərçivəsində əhalinin məskunlaşmasının təşkili və məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədilə mövcud regional potensialdan səmərəli istifadə, regionların inkişafına klaster yanaşması kimi tələbləri qarşıya qoyur.

Nəticə

Müasir dövrdə ölkəmizdə regionların inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişlərə nail olunsada işğaldan azad olunmuş ərazilərin minalardan təmizlənməsi, infrastrukturun yaradılmasının və

əhalinin məskunlaşmasının mərhələli şəkildə aparılması ilə əlaqədar yeni iqtisadi rayonlarda hələlik gözlənilən nəticələrə tam nail olunmamışdır. Bununla bərabər dövlət başçısının rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə regionların inkişafı sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərə doğru inamli addımlar atılır. Qəbul edilmiş proqram, strategiya və konsepsiyalarda nəzərdə tutulan hədəf və prioritetlər bilavasitə həmin məqsədlərə xidmət edir. Hesab edilir ki, qarşıdakı dövrdə Şərqi Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə dövlətlərarası ticarət əlaqələrinin genişlənməsi regional və milli iqtisadi inkişafa öz töhfəsini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, 14 aprel, 2009.
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, 27 fevral, 2014.
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2019-2023-cü illər), 29 yanvar, 2019.
4. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, 29 dekabr, 2012.
5. A.Ş. Şəkəraliyev "Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər", Bakı 2009
6. Ə.X.Nuriyev.Regional idarəetmənin əsasları.Bakı:Elm, 2007-428s.
7. Ə.X.Nuriyev.Ölkənin regional strukturunun formalaşması təkmilləşməsi problemləri(tarix və müasirlik), Bakı:Savad, 2021-376s
8. T.N.Əliyev.Heydər Əliyev dühasına iqtisadçı baxışı.Bakı:Elm və Təhsil, 2023-428s.
9. M.M. Mahmudov, İ.M. Mahmudova "Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi", Bakı 2011
10. Mariusz Citkowski, Cluster and cluster policy as tools for regional development management, 2020

Ильхама Махаммаднаби гызы МАХМУДОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, доцент

Назрин Ибрагим кызы ГУЛУЗАДА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, магистрант

ПОЛИТИКА РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И СОВРЕМЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ

Резюме

В независимом Азербайджане было нелегко добиться стабильности и динамизма в национальной экономике и региональном развитии. Для достижения этого этапа были разработаны и реализованы комплексные и последовательные программы развития регионов. Успешная реализация первых программ привела к последующим периодам диверсификации и трансформации в экономической истории. Моя наука представляет собой важный вопрос с точки зрения исследования.

В представленной статье отражена характеристика этапов формирования политики регионального развития и приоритеты, вытекающие из современных вызовов.

Ключевые слова: *регион, развитие, стабильность, диверсификация, кластер, инфраструктура, инновации.*

Ilhama Mahammadnabi gizi MAHMUDOVA

Azerbaijan State University of Economics, associate professor

Nazrin Ibrahim GULUZADA

Azerbaijan State University of Economics, graduate student

REGIONAL DEVELOPMENT POLICY IN AZERBAIJAN: FORMATION STAGES AND MODERN VIEWS

Summary

It has not been easy to achieve stability and dynamism in the national economy and regional development in independent Azerbaijan. In order to reach this stage, complex and consistent regional development programs were developed and implemented. The successful implementation of the first programs led to the subsequent periods of diversification and transformation in economic history. it is an important issue from the point of view of scientific training.

The characteristics of the stages of regional development policy formation and the priorities arising from modern challenges are reflected in the presented article.

Keywords: *region, development, stability, diversification, cluster, infrastructure, innovation.*

Daxil olub: 11.11.2023

Nurlan Xətai BƏŞİROV

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

E-mail: besirovnurlan@gmail.com

VERİLƏNLƏR BAZASI VƏ VERİLƏNLƏR BAZASI İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİNİN FORMALAŞMASI PROSESİ

Xülasə

Verilənlər bazası təyin edilmiş istifadəyə uyğun olaraq bir araya gətirilən və təşkil edilən məlumatların məcmusudur. Verilənlər bazası banklar, xəstəxanalar, universitetlər və şirkətlər kimi müxtəlif təşkilatların bütün əməliyyat məlumatlarını saxlayır. Bu təşkilatların fəaliyyət göstərməsi, idarə etmələri və gündəlik işlərini davam etdirmələri üçün istifadə olunan müxtəlif məlumatlar verilənlər bazaları vasitəsilə toplanır və saxlanılır. Verilənlər bazalarında saxlanılan bütün məlumatlara sistemli şəkildə daxil olmaq mümkündür. Üstəlik saxlanılan məlumatlar idarə oluna, yenilənə, köçürülə və bir-biri ilə əlaqələndirilə bilər. Verilənlər bazası məlumatların təkrarlanması qarşısını alır və ya minimuma endirir. O, məlumatların və təhlükəsizliyini və etibarlılığını təmin edir, məlumatların bütövlüyünün pozulmasının qarşısını alır. Bu məqalədə verilənlər bazası və verilənlər bazası idarəetmə sistemlərinin formalaşması prosesi təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: məlumat, verilənlər bazası, program, idarəetmə sistemləri.

UOT: 344

JEL: M21

DOI: <https://doi.org/10.54414/KQPC8792>

Giriş

Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı ilə paralel olaraq nəhəng həcmdə məlumatlar ortaya çıxır. Bu texnologiya əsərində informasiya həyatımızın çox vacib hissəsinə çevrilib. Kompüterlər, mobil telefonlar, planşetlər və veb səhifələr, mobil tətbiqlər və sosial media kimi alətlər vasitəsilə həyatımızın hər anında daimi məlumat axını var. Bu axın məlumat əldə etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki məlumat verilənlərin xam formasıdır. Məlumat tək istifadə edilə bilməz və heç bir mənası yoxdur. Məlumatları təhlil etmək, qruplaşdırmaq və şərh etmək lazımdır. Onlar rəqəm, şifahi və ya simvol formasında ola bilər. Müəssisələrin görünməz, lakin ən qiymətli aktivlərindən biri onların məlumatlarıdır. Müəssisələr öz menecerlərinin və işçilərinin qərarlarını dəstəkləmək, uğur və performanslarını artırmaq üçün lazımı məlumatlara asan çıxış əldə etmələrini təmin etməlidirlər. Bu məqamda isə verilənlər bazası modelləri geniş şəkildə istifadə olunur.

Müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün işlənmiş və aidiyyəti şəxslərə fayda verəcək bir forma çevrilən verilənlərin və ya xam informasiyanın vəziyyəti olan məlumat, təşkilatların daha qısa müddətdə davamlı olaraq əldə etmək istədikləri ən təsirli faktora çevrilmişdir. Qərarların qəbulu prosesində kompüterlərdən səmərəli istifadə etməklə “informasiya sistemləri” günümüzün trend mövzuları arasında öz yerini tutmuşdur. Bu gün yaşanan bu dəyişiklik və inkişaf məlumatların modelləşdirilməsini və saxlanmasını və buna görə də verilənlər bazalarının yaradılmasını tələb edir. Kompüter və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı hər gün daha çox təşkilata təsir edir və onları müxtəlif həllər istehsal etməyə məcbur edir. Müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün işlənmiş və aidiyyəti şəxslərə fayda verəcək bir forma çevrilən verilənlərin və ya xam informasiyanın vəziyyəti olan məlumat, təşkilatların daha qısa müddətdə davamlı olaraq əldə etmək istədikləri ən təsirli faktora çevrilmişdir. Verilənlərin ölçüsü,

miqdarı və mürəkkəbliyi kimi amillərdən asılı olaraq müxtəlif verilənlərin modelləşdirilməsi, məlumatların saxlanması və sorğu metodları hazırlanmışdır.

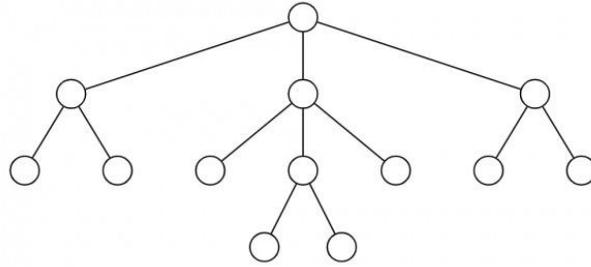
Verilənlər bazası və verilənlər bazasının idarə edilməsi sistemi

Verilənlər bazası məlumat saxlamaq üçün istifadə olunan bir mexanizmdir. Məlumatların informasiyaya çevrilməsi prosesinin ilk mərhələlərindən biri olan məlumatların toplanmasından sonra gələn məlumatların saxlanması prosesi verilənlər bazası adlanan fiziki mühitlər sayəsində baş verir. Verilənlər bazası əlaqəli məlumatların toplusudur. Bunlar qeydə alınmış məlum faktları təmsil edir və hər biri bir məna ehtiva edir. Verilənlər bazası bir-biri ilə əlaqəli obyektləri və münasibətləri modelləşdirir.

Bir çox məlumat modelləri keçmişdən bu günümüze qədər inkişaf etmişdir. Verilənlər

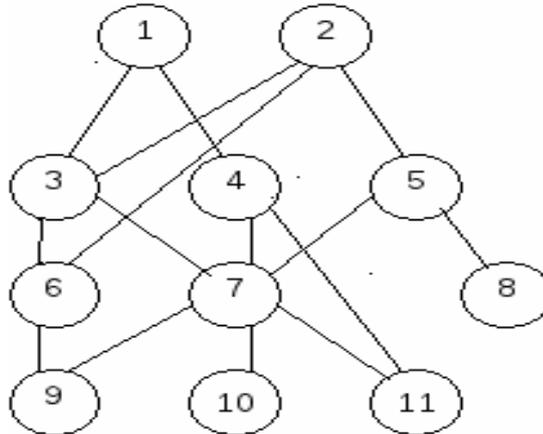
modeli, konseptual olaraq verilənlərin verilənlər bazasının idarə edilməsi sistemlərində necə göstərilə biləcəyini təmsil edən modeldir. Verilənlər modeli hansı məlumatların sinifə daxil ediləcəyinə və onun necə zəruri olacağına diqqət yetirir. Verilənlər modeli 4 kateqoriya üzrə təsnif olunur:

1. İyerarxik modeli. Bu model 1960-1970-ci illərdə istifadə edilən ilk məlumat modelidir. Bu modeldə verilənlər bazası tərəfindən saxlanılan məlumatlar qeyd adlanır. Qeydlər ağac (tree) strukturunda saxlanılır. İyerarxik modellərdə, bir qayda olaraq hər bir obyekt özündən yuxarı səviyyəli yalnız bir obyektə tabe olur. İlk qeyd əsas qeyd adını alır. Əsas qeydin də bir və ya bir neçə əlavə qeydi ola bilər. Əlavə qeydlər yalnız bir nöqtədən əsas qeydlə əlaqələndirilə bilər (Önder E., 2015).

Şəkil 1. VB-nin iyerarxik modeli

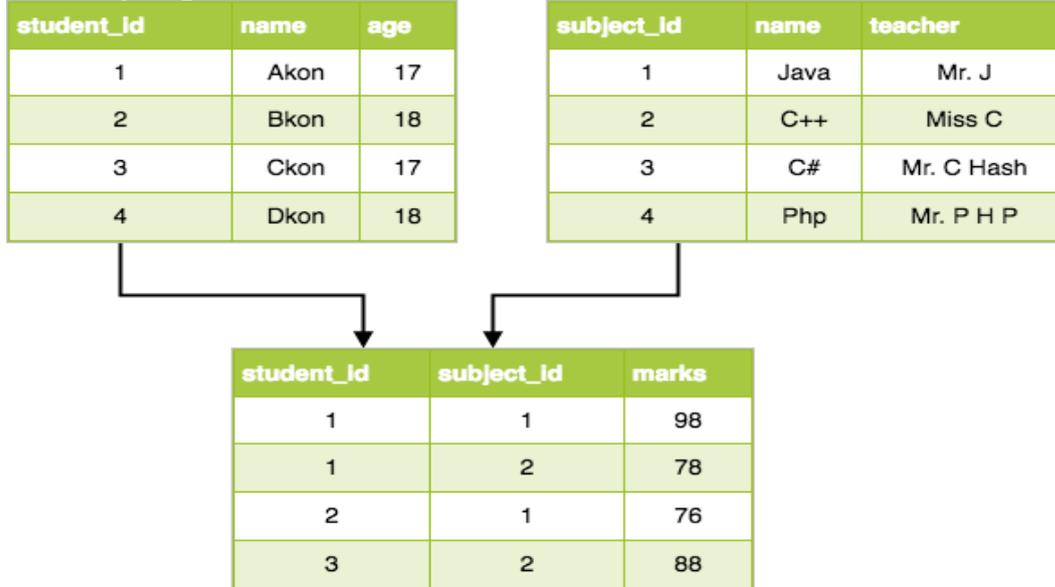
2. Şəbəkə modeli: İyerarxik modeldən fərqli olaraq, bir məlumat birdən çox verilənlə əlaqəli ola bilər. Şəbəkə modelində bir obyekt bir neçə obyektə tabe olu. Hər bir qeyddə birdən çox əsas və əlavə qeydlər ola bilər (Vural Y., 2010).

Şəkil 2. VB-nin şəbəkə modeli

3. Relasiya modeli: Bugünkü məlumat bazalarının əksəriyyəti əlaqə modelini dəstəkləyir. Modelin əsasını münasibətlər təşkil edir. Bu modeldə verilənlər sıra və sütunlardan ibarət olan cədvəllərə bölünür. Hər sütunda sahə adlanan ayrı bir məlumat saxlanılır. Hər bir sahənin saxlayacağı məlumatların növü

əvvəlcədən müəyyən edilmişdir. Cədvəldə iki eyni sətir ola bilməz və onların ümumi sayı məhdudlaşdırılır. Sütun verilənlərin müəyyən bir elementinə uyğun gəlir və o verilənlərin sadə quruluşundan ibarətdir.

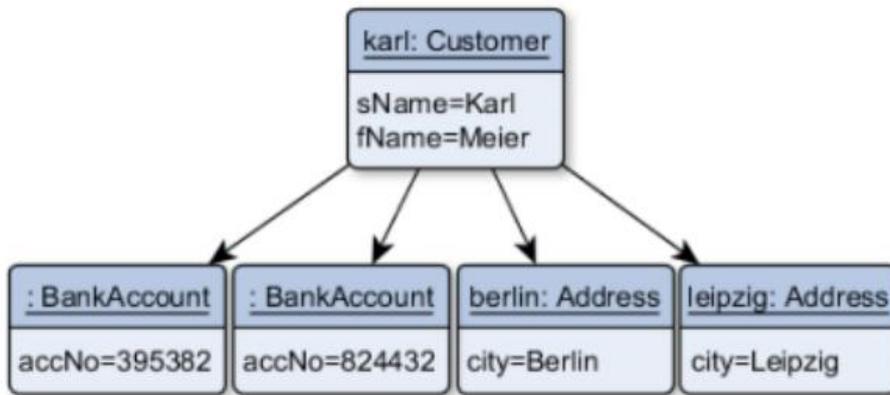

Şəkil 3. VB-nin relasiya modeli

4. Obyekt yönümlü model: Bu modeldə bazanın ayrı-ayrı verilənləri obyekt şəklində təşkil olunur. Obyekt yönümlü verilənlər bazasında axtarış əməliyyatları çox tez yerinə yetirilir. Xüsusilə, çox böyük verilənlərə malik cədvəllərdə axtarış zamanı relasiya modelindən daha səmərəli işləyir. Relasiya modelində

verilənlər iki ölçülü cədvəl şəklində, obyekt yönümlü verilənlər modelində isə verilənlər tək bir cədvəl şəklində gəlir.

Bu model kommertiya baxımından uğursuz oldu, çünki relasiya modelindən obyekt yönümlü məlumat modelinə keçidin dəyəri çox yüksək idi (Teorey J.T., 1999).

Şəkil 4. VB-nin obyekt yönümlü modeli

Hal-hazırda ən populyar model relasiya modelidir. Relasiya modeli cədvəllər, sorğular, formalar, hesabatlar, makroslar, web-səhifələr və modullardan ibarətdir. Verilənlər bazasında verilənləri çıxarmaq, emal etmək, dəyişmək və silmək üçün xüsusi proqramlar tələb olunur. Bu proqramlar verilənlər bazalarının idarəetmə sistemləri (VBİS) adlanırlar.

Verilənlər bazasını yaratmaq üçün aşağıdakı proqramlar istifadə edilir:

MySQL: Bu, dünyada istifadə edilən ən məşhur verilənlər bazası sistemlərindən biridir. Altı milyondan çox sistemdə quraşdırılmışdır. Bu verilənlər bazası idarəetmə sistemi bir çox verilənlər bazasını asan idarə etməyə imkan verir. Digərləri ilə müqayisədə sürətli və möhkəmdir. 1995-ci ildən istifadə olunur. Unix və Windows kimi platformalarda pulsuz paylansa da, ödənişli variantı da var. Veb serverlərdə istifadə olunmaqla yanaşı, PHP və ASP veb proqramlaşdırma dilləri ilə də işləyə bilir.

Oracle: Microsoftdan sonra ikinci ən böyük proqram təminatı şirkətidir. Bu proqram şirkəti məlumat texnologiyaları ilə tez-tez xatırlanır. Bu, çox istifadəçi tərəfindən idarə olunan mühitdə böyük həcmdə məlumatların saxlanması və əldə edilməsinə imkan verir. Fərdi olaraq çox istifadə olunan bir sistem olmasa da, korporativ sahədə geniş istifadə olunan verilənlər bazası sistemidir. Asan və çevik proqram inkişafı sayəsində geniş şəkildə verilənlər bazası sistemi kimi görülür. O, əməliyyatın ölçüsündən asılı olmayaraq böyük məlumatları tez emal etmək qabiliyyətinə malikdir.

PostgreSQL: Bu, birbaşa SQL sorğu dilini dəstəkləyən bir dildir. Təhlükəsiz, yüksək performanslı, böyük verilənlər bazası sistemi kimi müəyyən edilir. 1996-cı ildə bazara çıxarılıb. Bu yüksək, təhlükəsiz və səhvsiz

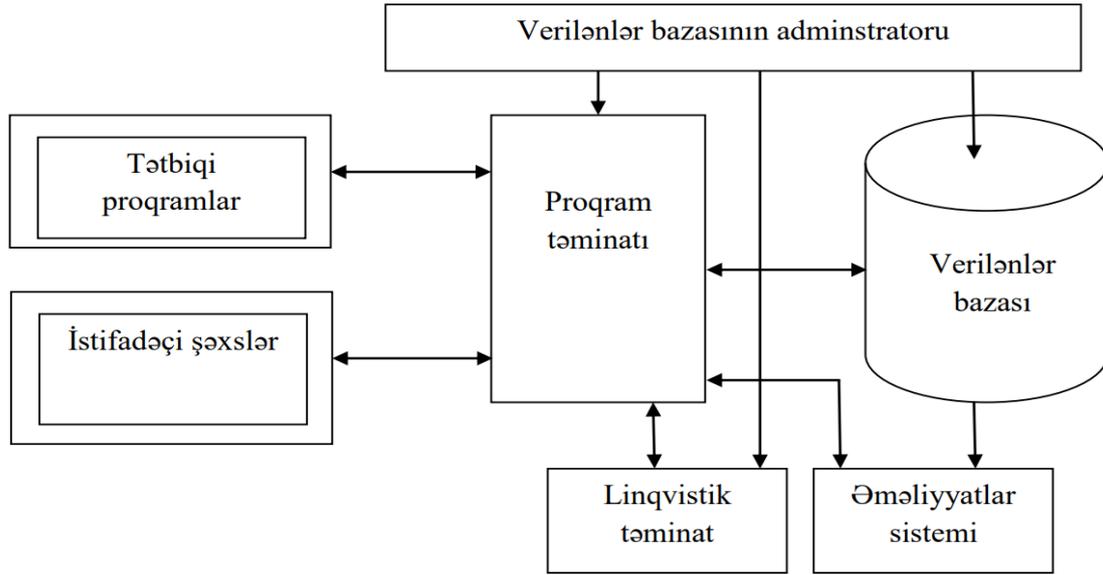
olaraq təsvir edilmişdir. Bu xüsusiyyətlərə görə, əksər proqram tərtibatçıları tərəfindən sevilir.

SQLite: Açıq mənbə kodu ilə hazırlanmış verilənlər bazası sistemidir. SQLite C# və C++ proqramlaşdırma dilləri ilə hazırlanmış bir sistemdir. Ən çox seçilmə səbəbi və ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti heç bir server quruluşu və ya konfigurasiya tələb etməməsidir. 2000-ci ildə bazara çıxarılıb. Bu Windows, Linux və MacOS üçün mövcud olan bir sistemdir. Fayl strukturu ilə işlədiyi üçün ona üstünlük verilir. Sürətli bir sistemdir.

Firebird: Borland açıq mənbə kodu ilə hazırlanmış verilənlər bazası sistemidir. C++ dilində yazılmışdır. Ucuz sistemlərdə işləyə bildiyi, pulsuz olduğu və tutum məhdudiyyəti olmadığı üçün üstünlük verilir. Əməliyyat sistemi proqram təminatı tərtibatçıları üçün də effektiv həllər təklif edir.

Verilənlər bazasının idarəetmə sistemləri verilənlər bazalarını müəyyən etmək, yaratmaq, istifadə etmək və dəyişdirmək və verilənlər bazası sistemləri ilə bağlı bütün əməliyyat tələblərinə cavab vermək üçün nəzərdə tutulmuş sistemlər və proqramlardır. Bu sistem qısaca VBİS adlanır. Verilənlər bazası əslində mövcud olan və bir-biri ilə əlaqəli olan obyektləri və münasibətləri modelləşdirir (Al-Saeedi, B., 2016). Verilənlər Bazasının İdarə Edilməsi Sistemləri (VBİS) verilənlərə eyni vaxtda çoxlu əlaqə təmin etmək imkanı verir. Bu sistemlər verilənlər bazası idarəçiliyinin bir hissəsi kimi verilənlərin necə saxlanacağını, istifadə olunacağını və əldə olunacağını məntiqi şəkildə idarə edən qaydalar sistemidir. Verilənlər bazası tətbiq proqramları və istifadəçi interfeyslərini özündə cəmləşdirən struktur “verilənlər bazası sistemi” (VBS) adlanır.

Şəkil 5-də verilənlər bazasının idarəetmə sistemini sadələşdirilmiş formada aşağıdakı sxemdə göstərmək olar:

Şəkil 5. VBİS-in sadələşdirilmiş sxemi.

Sxemdə VBİS-in əsas komponentləri olan linqvistik təminat, verilənlər bazası, proqram təminatı, və onların əməliyyat sistemi, VBA ilə və istifadəçilərlə qarşılıqlı münasibətləri göstərilmişdir.

Verilənlər bazası idarəetmə sistemlərindən istifadənin faydalarını aşağıdakı kimi sadalamaq olar (Alakoç Burma Z., 2019):

Verilənlərin ardıcılığı (Data Consistency): Verilənlər bir yerdə saxlandığı üçün hər kəsin eyni məlumatlara çıxışı olur və bununla da məlumatların ardıcılığı təmin edilir.

Məlumatların təkrarlanması (Data Redundancy): Məlumatların təmin edilməsində mərkəzi struktur olduğundan o, verilənlərin bir yerdən idarə olunmasını təmin edərək məlumatların təkrarlanmasının qarşısını alır.

Verilənlərə eyni vaxtda giriş (Data Concurrency): Bu, birdən çox istifadəçiyə eyni vaxtda eyni məlumatı ardıcıl şəkildə əldə etməyə imkan verir.

Məlumatların bütövlüyü (Data Integrity): Verilənlərə ardıcıl və dəqiq çıxışı təmin edir. Silinmiş məlumatlar aid olduğu bütün yerlərdən silinir və bununla da bütövlükdə verilənlərə çıxış təmin edilir.

Məlumatların təhlükəsizliyi (Data Security): Yalnız giriş icazəsi olan istifadəçilərin

məlumatlara daxil olmasına icazə verməklə məlumatların təhlükəsizliyini təmin edir. Eyni zamanda, məlumatların korlanmasının və ya arzuolunmaz şəkildə dəyişdirilməsinin qarşısını alır.

Məlumatların müstəqilliyi (Data Independence): O, verilənlər bazasında saxlanılan məlumatların strukturunu və idarəsini istifadəçidən abstraksiya edir, ona görə də istifadəçi bu əməliyyatlarla məşğul olmur.

Verilənlər bazasının istifadəsi ilə saxlanılan məlumatların sorğulanması ehtiyacı meydana çıxır. Verilənlər bazası sorğu dilləri verilənlər bazalarında mürəkkəb sorğuları yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş dillərdir. Əvvəlcə riyazi sintaksisi olan SQUARE adlı dil hazırlanmışdır. Daha sonra ingilis dilinə bənzər sintaksisi olan SEQUEL dili geniş auditoriya tərəfindən daha asan istifadə oluna bilməsi üçün hazırlanmışdır. Zamanla bu dil SQL adlandırıldı və bu gün bir çox verilənlər bazasında istifadə olunur. SQL-dən başqa, PL-SQL, T-SQL, GraphQL, LINQ, AQL və s. Bir çox sorğu dilləri işlənilib hazırlanmışdır (Binani S., Gutti A., Upadhyay S., 2016).

Verilənlər bazalarının əsas məqsədi məlumatı saxlamaq və lazım gəldikdə həmin məlumatlara mümkün qədər tez daxil olmaqdır. Buna görə də

verilənlər bazasından ən böyük gözlənti onun fəaliyyətidir. Verilənlər bazasına texniki qulluq əməliyyatları və fəaliyyət təkmilləşdirmələri verilənlər bazası administratorlarının məsuliyyətidir. Verilənlər bazalarının səmərəli işləməsi üçün bir neçə səviyyədə fəaliyyət optimallaşdırmaları aparılmalıdır.

Verilənlər bazalarında verilənlərə fasiləsiz giriş olmalıdır, ona görə də verilənlər bazasında baş verə biləcək hər hansı problem onlar yüksəlməzdən əvvəl həll edilməlidir. Məlumatların artım sürətinə diqqət yetirilməlidir. Verilənlər bazası üçün kifayət qədər fiziki resurslar ayrılmalıdır. Verilənlər bazasında fəaliyyət itkisinə səbəb olan sorğulara nəzarət edilməli və lazımı təkmilləşdirmələr aparılmalıdır (Yılmaz M., 2009).

Nəticə

Verilənlər bazası adətən kompüter sistemində elektron şəkildə saxlanılan strukturlaşdırılmış məlumat və ya verilənlərin mütəşəkkil toplusudur. Verilənlər bazası adətən verilənlər bazası idarəetmə sistemi (VBİS) tərəfindən idarə olunur. Bir yerə yığılıqda verilənlər və VBİS, eləcə də onlarla əlaqəli proqram təminatı verilənlər bazası sistemi adlanır və çox vaxt sadəcə verilənlər bazası kimi qısaldılır.

Verilənlər bazası təşkil olunarkən bu meyarlar nəzərə alınır: 1) verilənlər bazasında verilənlərin izafiliyi minimum olsun; 2) verilənlər, onları emal (redaktə) edən proqramlardan asılı olmasın; 3) lazımı verilənləri axtarıb tapmaq, dəyişdirmək və yeniləmək üçün ümumi üsul və vasitələrindən istifadə olunsun; 4) verilənlər bazasının tətbiq sahəsini genişləndirmək mümkün olsun; 5) verilənlər bazasının strukturu ilə verilənlərin daxili strukturu uyğun olsun; 6) verilənlər bazasındakı bütün verilənlərin idarə edilməsi üçün eyni üsuldən istifadə edilsin; 7) verilənlərin təhlükəsizliyi tam təmin olunsun.

Bu gün əməliyyatda istifadə olunan ən çox yayılmış verilənlər bazası tiplərindəki məlumatlar verilənlərin işlənməsi və sorğulanmasını səmərəli etmək üçün çox vaxt

bir sıra cədvəllərdə sətir və sütunlarda modelləşdirilir. Beləliklə, məlumatlar asanlıqla əldə edilə bilən, idarə oluna bilən, dəyişdirilə bilən, yenilənən, idarə olunan və təşkil edilən hala gətirilir. Əksər verilənlər bazaları verilənlərin yazılması və sorğulanması üçün strukturlaşdırılmış sorğu dili (SQL) istifadə edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Kərimov S. Q. (1999), "İnformasiya sistemləri və verilənlər bazaları". Bakı.
2. Önder E. (2015), Yönetim Bilişim Sistemleri Kapsamında Web Tabanlı İlişkisel Veri tabanı Yönetim Sistemleri ve Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
3. Vural Y. (2010), Veritabanı Yönetim Sistemleri Güvenliği:Tehditler ve Korunma Yöntemleri, Politeknik Dergisi,13(2), 71-81.
5. Teorey J.T. (1999), Database Modeling and Design, Morgan Kaufmann , Burlington, ISBN: 978-1558605008.
6. Al-Saedi B. (2016), Factors influencing the database selection for B2C web applications, Yüksek Lisans Tezi, Technische Universität München, Computational Science and Engineering.
7. Alakoç Burma Z. (2019), Veri Tabanı Yönetim Sistemleri, <https://tr.scribd.com/document/81285535/veritabanı-1-E-Kitap>.
8. Binani S., Gutti A., Upadhyay S. (2016), SQL vs. NoSQL vs. NewSQL- A Comparative Study, Communications on Applied Electronics, 6(1), 43-46.
9. Yılmaz M. (2009), Enformasyon ve Bilgi Kavramları Bağlamında Enformasyon Yönetimi ve Bilgi Yönetimi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 49(1), 97-101.
10. Abdullayev Y., Musayev İ., Qurbanov B. (2001), "Məlumat bazalarının layihələndirilməsi". Bakı.

Нурлан Хатаи БАШИРОВ

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ БАЗ ДАННЫХ И СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ БАЗАМИ ДАННЫХ

Резюме

База данных — это совокупность данных, собранных и организованных в соответствии с назначенным использованием. В базе данных хранятся все оперативные данные различных организаций, таких как банки, больницы, университеты и компании. Различная информация, используемая этими организациями для работы, управления и продолжения повседневной работы, собирается и хранится в базах данных. Ко всем данным, хранящимся в базах данных, можно получить систематический доступ. Более того, сохраненными данными можно управлять, обновлять, передавать и связывать друг с другом. База данных позволяет избежать или свести к минимуму дублирование данных. Он обеспечивает безопасность и надежность данных, предотвращает нарушения целостности данных. В данной статье проанализирован процесс формирования баз данных и систем управления базами данных.

Ключевые слова: информация, база данных, программное обеспечение, системы управления.

Nurlan Khatai BASHIROV

PROCESS OF FORMATION OF DATABASES AND DATABASE MANAGEMENT SYSTEMS

Summary

A database is a collection of data collected and organized according to its intended use. The database stores all operational data of various organizations such as banks, hospitals, universities and companies. Various information used by these organizations to operate, manage and continue day-to-day operations is collected and stored in databases. All data stored in databases can be accessed systematically. Moreover, the stored data can be managed, updated, transferred and linked with each other. The database allows you to avoid or minimize data duplication. It ensures data security and reliability and prevents data integrity violations.

Keywords: information, database, software, management systems.

Daxil olub: 02.12.2023

Lamiyə Lazım qızı XANKIŞIYEVƏ

Bakı Avrasiya Universiteti, müəllim
E-mail: gasimova.lamia@gmail.com

Sara Rafiq qızı MƏMMƏDZADƏ

Bakı Avrasiya Universiteti, magistrant
E-mail: ms.mammadovasara@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ BANKLARIN INVESTISIYA FƏALİYYƏTİNƏ SİSTEMLI YANAŞMA

Xülasə

İnvestisiya əməliyyatları bankların aktiv əməliyyatlarından və gəlir mənbələrindən biridir. Bu baxımdan maliyyə bazarında fəaliyyətinin genişləndirilməsi iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilir. Bankların investisiya fəaliyyəti mövcud iqtisadi vəziyyətdə maliyyə alətlərindən səmərəli istifadənin təşkilinə təkan verir. Ona görə də bankların investisiya potensialı qiymətləndirilməli və onların investisiyalaşdırma məqsədilə istifadə variantları müəyyən edilməlidir.

Təqdim olunan məqalədə bankların investisiya fəaliyyətinə kompleks yanaşmaların təkmilləşdirilməsi üzrə təklif və tövsiyələr öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: bank, xidmət, investisiya, resurs, investisiya portfeli.

JEL: Q00; Q10; O13; J43; P48

UOT: 338.43

DOI: <https://doi.org/10.54414/KQPC8792>

Giriş

Hazırda Azərbaycanda fond bazarının qarışıq infrastruktur modeli üstünlük təşkil edir, yəni şirkətlər və banklar bərabər şərtlərlə investisiya bankçılığı xidmətləri göstərirlər. Lakin iqtisadiyyatda mövcud vəziyyət elədir ki, bank sektoru ən böyük investisiya potensialına malikdir. Üstünlük, ilk növbədə, müstəsna mövqə, eləcə də kredit emissiyası formasında vəsaitlərdən istifadə etmək və bu vəsaitləri kredit sisteminin mövcud kanalları vasitəsilə yönəltmək üçün unikal imkanlardır.

Bank sektorunda investisiya fəaliyyəti mənfəət əldə etmək, adekvat likvidlik səviyyəsini saxlamaq və aktivləri diversifikasiya etmək üçün zəruri olan investisiya fəaliyyəti kimi başa düşülür. Belə investisiyalara açıq (birbaşa) və ya dolaylı gəlir əldə etmək üçün bank vəsaitlərinin qiymətli kağızlara investisiya edilməsi daxildir.

Bankın investisiya fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə investisiya məqsədlərinə əsaslanan kreditləşmə, vəsaitlərin qiymətli kağızlara, səhmlərə və s. investisiya edilməsi, habelə bankın

aktivlərinin strukturunun təhlili və mövcud vəsaitlərin sonrakı investisiyalarda istifadə edilməsi üçün ayrılması daxildir. Bu mənada ölkənin iqtisadi siyasətinin ən mühüm struktur elementi hesab edilən bankların investisiya fəaliyyətinin sistemli şəkildə tədqiq olunması bir çox iqtisadçı alimlərin marağına səbəb olmuşdur.

Bankların investisiya fəaliyyətinə nəzəri yanaşmalar. İqtisadi ədəbiyyatlarda “İnvestisiya” termini latınca “invest” sözündən yaranıb, “sərmayə qoymaq” deməkdir. Zaman keçdikcə “investisiya” anlayışı bir sıra yeni mənalara zənginləşdi və müxtəlif fəaliyyət sahələrində, o cümlədən bank sistemində geniş istifadə olunmağa başladı. “İnvestisiyalar, əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə yönəldilmiş, nəticədə mənfəət (gəlir) əldə edilən və ya digər faydalı effekt yaradan əmlak və əqli aktiv növləridir” [6, s.126]. Digər bir yanaşmada isə «İnvestisiya qoyuluşu nəgd pulun və ya gerbli kağızda əks olunmuş bank hesabının mübadiləsi üzrə xalis maliyyə əməliyyatı yox, maşın avadanlıq və yeni fabrikin binası tikintisi kimi real aktivlərin alınması

deməkdir» [4,s.25]. Terminoloji polemikalara qoşulmadan belə qəbul edirik ki iqtisadi kateqoriya olmaq etibarını ilə investisiya dedikdə mənfəət və ya sosial effekt əldə edilməsi məqsədi ilə sahibkarlıq obyektləri və digər növ fəaliyyətlərə qoyulmuş maliyyə vəsaiti, eləcə də maddi və intellektual qiymətli nəzərdə tutulur.

Təbii ki, investisiya anlayışı adı altında mənfəət əldə edilməsini və yaxud sosial məqsədin həyata keçməsinə nəzərdə tutan qoyuluşlar da nəzərdə tutulur. Belə qoyuluşlara sahibkarlıq obyektlərinə və sair sahələrə pul vəsaitləri, səhmlər, qiymətli kağızlar, texnologiyalar, avadanlıqlar, intellektual dəyərlər də aid edilir [2, s. 258-259]. Həqiqət də isə investisiyaları onlara qənaət etmək və ya yerləşdirilməsindən müsbət gəlir əldə etmək ümidi ilə vəsait yerləşdirə biləcəyiniz hər hansı bir alət kimi başa düşmək olar.

Digər bir yanaşmada isə, iqtisadçı alimlər investisiya fəaliyyəti obyektlərinin ən dolğun siyahısını təqdim edir: “yeni yaradılmış və modernləşdirilmiş əsas vəsaitlər, iqtisadiyyatın bütün sektorlarında və sahələrində dövriyyə vəsaitləri, qiymətli kağızlar, məqsədli pul depozitləri, elmi-texniki məhsullar, digər əmlak, habelə mülkiyyət hüquqları və əqli mülkiyyət hüquqları mülkiyyətidir” [6, s.232].

Fikrimizcə banklara münasibətdə ən dəqiq tərifini Leontyev V.E., Boçarov V.V., Radkovskaya N.P. verir: “Bank investisiyaları geniş mənada bankın özünün təşəbbüsü ilə müəyyən müddət ərzində bankda iştirakdan mənfəət əldə etmək məqsədi ilə vəsaitlərin (həm öz, həm də borc götürülmüş) faiz şəklində gəlir gətirən investisiyasıdır. Dar mənada isə bank investisiyaları aktivləri diversifikasiya etmək, əlavə gəlir əldə etmək və balansın likvidliyini qorumaq məqsədilə bankın qiymətli kağızlara investisiyalarıdır” [2,s.9]. Beləliklə, bank investisiyaları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- ✓ Bank investisiyalarının mənbəyi bankın öz vəsaitləri, habelə cəlb edilmiş resurslar ola bilər;
- ✓ Vəsaitlərin yatırılı biləcəyi alətlər banklar üçün qanunla məhdudlaşdırılır.
- ✓ Bank üçün (kommersiya təşkilatı kimi) iqtisadi effekt, ilk növbədə, mənfəətdir.

Eyni zamanda, fikrimizcə, dəyərin hərəkəti prosesini əks etdirmək üçün məqsədyönlü fəaliyyət, kapitalın yaradılması, toplanması və sərfəli qoyulması prosesi kimi müəyyən edilən

“investisiya fəaliyyəti” kimi xüsusi anlayışlar da mövcuddur. Banklara münasibətdə hazırda “investisiya bankçılığı” anlayışının müəyyənləşdirilməsinə müxtəlif metodoloji yanaşmalar formalaşmışdır. Eyni zamanda, bir çox müəlliflər investisiya bankçılığı və bank investisiya vasitəçiliyi anlayışlarını ayırmağı təklif edirlər. Bank investisiya vasitəçiliyi müştərilərlə bankların komissiyon agentləri və ya agentləri rolunu əhatə edən formalarda qarşılıqlı əlaqədir. Eyni zamanda, banklar öz və ya borc vəsaitlərini başqa istiqamətə yönəltmədən, xidmət göstərilən müştərilərin sayını artırmaqla fəaliyyətlərinin gəlir bazasını genişləndirirlər.

İnvestisiya bankçılığı daha dar bir anlayışdır. Onun bank investisiya vasitəçiliyindən fərqi ondan ibarətdir ki, bu zaman fəaliyyətin investisiya xarakteri bankların öz təşəbbüsü ilə müəyyən edilir. Buraya gəlir əldə etmək və ya onların köməyi ilə digər müəssisələrin idarə edilməsində iştirak etmək hüququ əldə etmək üçün resursların qiymətli kağızlarda və digər maliyyə aktivlərində yerləşdirilməsi əməliyyatları daxildir. Y.S. Maslençenkovun istifadə etdiyi metodoloji yanaşmanı tətbiq etmək üçün “investisiya bankçılığı” anlayışının daha dəqiq müəyyən edilməsini zəruri hesab etməklə, yeni “investisiya bankçılığı triadası” anlayışının tətbiqini təklif edir. İnvestisiya bankçılığı triadası üç anlayışın birləşməsidir: “investisiya bankçılığı əməliyyatı”, “investisiya bankçılığı xidməti” və investisiya bankçılıq məhsulu”.

Yuxarıda göstərilənlər həmçinin “investisiya bankçılığı” anlayışının mövcud təriflərinin təhlili müəllifə öz tərifini təklif etməyə imkan verir. İnvestisiya bankçılığı əməliyyatı – məqsəd, yer və vaxt baxımından razılaşdırılmış, bank tərəfindən həyata keçirilən (hüquqi cəhətdən müəyyən edilmiş hüquq qabiliyyətinə görə) və öz təşəbbüsü və (və ya) hesabına öz və borc vəsaitlərini yerləşdirməyə yönəlmiş mənfəət və digər üstünlüklər əldə etmək məqsədilə qiymətli kağızlarda və digər maliyyə alətlərində müştərilərin təşəbbüsü ilə formalaşan hərəkətlər sistemidir.

Beləliklə, investisiya bankçılığı əməliyyatlarının məcmusu investisiya bankçılığı vasitəçiliyinin elementi kimi investisiya bankçılığı xidmətini formalaşdırır. Bununla belə, investisiya xidməti həmişə yalnız investisiya bank əməliyyatlarını

əhatə etmir, çünki onun xarakterindən və məzmunundan asılı olaraq, müxtəlif növ digər bank əməliyyatlarının daxil edilməsini tələb edir: hesablaşma, nağd pul və s. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, heç də hər bir bank xidməti investisiya bankçılıq xidmətləri sırasına düşmür.

Beləliklə, hazırda banklar bazarın peşəkar iştirakçıları kimi Maliyyə Bazarları üzrə Mərkəzi Bank tərəfindən verilmiş lisenziya əsasında qiymətli kağızlar bazarında aşağıdakı peşəkar fəaliyyət növlərini həyata keçirə bilərlər: broker, diler, qiymətli kağızların idarə edilməsi, kliring, depozitar (və müvafiq olaraq müştərilərə bu növ xidmətlər təqdim edir). Müəllifin fikrincə (“investisiya” anlayışına əsaslanaraq), göstərilən xidmətlərin bütün siyahısı investisiya bank xidmətləri kimi təsnif edilməməlidir. Məsələn, qarşı tərəflərin qarşılıqlı öhdəliklərinin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızların tədarükü), onların əvəzləşdirilməsi və hesablaşmaları üzrə bank xidmətləri; konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi və qiymətli kağızların sertifikatlarının saxlanması üzrə xidmətlərin göstərilməsi müəyyən edilmiş qaydada investisiya bankçılıq xidmətləri kimi təsnif edilə bilməz.

Bütün bank kredit xidmətlərini investisiya xidmətləri kimi təsnif etmək də mümkün deyil. Bunlara yalnız kredit xidmətləri daxildir ki, onun əsasında investisiya bankı krediti şəklində investisiya bank məhsulu istehsal olunur.

Bankın investisiya xidmətləri və investisiya bankçılıq triadası. Bankın investisiya xidmətləri anlayışının mövcud təriflərinin təhlili müəllifə öz tərifini təklif etməyə imkan verir. Investisiya bankçılıq xidməti müştərilərin əlavə gəlir əldə etmək istəyindən yaranan əlavə resursların cəlb edilməsinə və maliyyə bazarlarında investisiya niyyətlərinin həyata keçirilməsinə olan ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş investisiya və digər bank əməliyyatlarının məcmusudur. Bu tərifdən belə çıxır ki, investisiya bankçılıq xidmətləri aşağıdakıları əhatə etməlidir:

1. İlk qiymətli kağızlar bazarında investisiya bank xidmətləri (anderraytinq xidmətləri, diler xidmətləri).

2. Təkrar qiymətli kağızlar bazarında investisiya bank xidmətləri (broker xidmətləri, diler xidmətləri, müştərinin qiymətli kağızlar portfelinin idarə edilməsi xidmətləri).

3. Kredit, pul, valyuta bazarlarında investisiya bank xidmətləri və s. (müştərilərin təşəbbüsü ilə xarici valyutanın, qiymətli metalların və s. alınması).

4. Təşkilatların birləşmələrinin, satınalmalarının və restrukturizasiyasının təşkili və dəstəklənməsi xidmətləri.

Bankın investisiya xidmətlərinin diqqət mərkəzindən (məqsədindən) asılı olaraq, müəllif onları üç bloka bölməyi təklif edir: müştərilərin maliyyə resurslarının artırılması xidmətləri (gəlirli investisiyalar hesabına), müştərilər üçün əlavə maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi xidmətləri, birləşmələrin, satınalmaların və restrukturizasiyanın aparılması və dəstəklənməsi üzrə xidmətlər.

İqtisadi inkişafın indiki mərhələsində müştərilərin investisiya ehtiyacları o qədər müxtəlifdir ki, onlar artıq banklardan investisiya və digər bank xidmətlərini birləşdirən daha mürəkkəb forma kimi investisiya məhsulları yaratmağı tələb edirlər.

Beləliklə, investisiya bank məhsulu müştərinin investisiya ehtiyaclarını (fəaliyyətini təşkil etmək üçün əlavə resursların cəlb edilməsi) və investisiya niyyətlərini (əlavə gəlir əldə etmək istəyi) ödəyir. Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, sadə investisiya bankçılıq məhsulları əsas investisiya bank xidmətlərinin göstərilməsi və müşayiət olunan xidmətlərin göstərilməsi əsasında formalaşır ki, onlar olmadan bu məhsul satıla bilməz.

Kompleks investisiya bankçılıq məhsulları əsas investisiya bank xidmətlərinin, müşayiətedici və əlavə xidmətlərin göstərilməsi əsasında formalaşır. Əlavə xidmətlər təqdim olunmaya bilər, lakin onlar bir deyil, bir neçə müştəri ehtiyacını ödəmək üçün sadə investisiya bank məhsulunu doldurmağa xidmət edir.

Qablaşdırılmış investisiya bank məhsulları, əsas bank məhsulunun investisiya olmasına baxmayaraq, bir-birini tamamlayan bir neçə bank məhsulunun, eləcə də banklar (yaxud dost) tərəfindən “maliyyə supermarketi” kimi akkreditə olunmuş digər maliyyə şirkətlərinin məhsullarının satışı əsasında formalaşır”. Müəllif “investisiya bank məhsulu” anlayışının mövcud təriflərinin təhlilinə əsaslanaraq aşkar etmişdir ki, ümumi mənada investisiya bank məhsulu ümumilikdə bank məhsuluna aid olan bütün xüsusiyyətlərə ma-

likdir. Bununla belə, yalnız və ilk növbədə investisiya bankçılıq məhsuluna aid edilə bilən aşağıdakı xüsusiyyətlər vardır:

- İntestisiya bankçılıq məhsulu həmişə uzun müddət üçün nəzərdə tutulur;
- Bu, Azərbaycanda yüksək riskli məhsuldur, çünki uzun müddət ərzində bank gələcək hadisələrin proqnozu əsasında öz fəaliyyətini (investisiya daxil olmaqla) planlaşdırır;
- İntestisiya bank məhsulunun mahiyyəti bankın və müştərinin iqtisadi səmərələri, bankın üzərinə götürdüyü riskin ölçüsü və mövcud qanunvericilik nəzərə alınmaqla hazırlanmış daha mürəkkəb sənədlər sistemində adekvat şəkildə əks olunmalıdır (layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması, layihənin biznes planı, ekspert rəyləri və s.).
- İntestisiya bank məhsulunun yaradılması və həyata keçirilməsi təkcə bankdan və onun müştərisinin ehtiyaclarından deyil, həm də dövlətin investisiya siyasətindən asılıdır.

Yuxarıda göstərilənlərə uyğun olaraq, investisiya bank məhsulu anlayışının tərifini bu cür vermək təklif olunur. İntestisiya bankçılıq məhsulu müştərilərin investisiya niyyətlərini və ehtiyaclarını hərtərəfli ödəməyə yönəlmiş əsasını investisiya xidməti olan bank xidmətlərinin məcmusudur. İntestisiya məhsulunun məzmunu (xidmətlərin kəmiyyəti və kombinasiyası) bazar tələblərindən və hər bir konkret bankın investisiya strategiyasından asılıdır.

Aparılmış tədqiqat investisiya bankçılığının fəaliyyətinin əsasını təşkil edən “investisiya bankçılığının triadasını” təqdim etməyə imkan verir. Beləliklə, tədqiqat “investisiya bankçılığının” anlayışının tərifini aydınlaşdırmağa imkan verir. İntestisiya bankçılığının məqsədi mənfəət və digər gəlirlər əldə etmək olan bank fəaliyyətidir, o cümlədən müştərilərə investisiya və digər bank xidmətlərinin göstərilməsi, onun spesifik təcəssümü müxtəlif mürəkkəblik və məzmunlu bank investisiya məhsullarının yaradılması və həyata keçirilməsidir.

İntestisiya bankçılığının əsas üstünlüyü gəlir, risk və likvidliyi idarə etmək bacarığıdır, çünki qiymətli kağızlar və digər maliyyə alətləri bütün bu xüsusiyyətlərə malikdir. Seçilmiş strategiya tələb olunan keyfiyyətdə qiymətli kağızlar və digər maliyyə alətləri portfelini formalaşdırmağa və gəlir (mənfəət) və ya digər üstünlüklər əldə etməyə

imkan verir. İntestisiya bankçılıq xidmətlərinin üstünlüyü gəlir göstəricilərinin, müştəri bazasının imicinin və ölçüsünün artması, likvidlik və risk göstəricilərinin isə pisləşməməsidir. İntestisiya bankçılıq məhsulunun həyata keçirilməsi bir tərəfdən gəlirin artması, eləcə də müştəri bazasının imicinin və ölçüsünün yaxşılaşması ilə, digər tərəfdən isə, likvidlik göstəricilərinin pisləşməsi və bank fəaliyyətində riskin artması ehtimalı ilə əlaqələndirilir.

Nəticə

Beləliklə, investisiya fəaliyyətinin və mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər kommersiya banklarının investisiya fəallığının artırılmasına, onların rəqabət qabiliyyətinin, likvidliyinin və maliyyə sabitliyinin artırılmasına kömək edir. Bankların səmərəli investisiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin bankın maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırdığı fəaliyyətlər adlandırmaq olar. İntestitor fəallığının və bank sektorunun investisiya cəlbədiciliyinin artırılması imkanını isə yalnız iqtisadiyyatın sabit vəziyyətini təmin edəcək.

Yekun olaraq qeyd edilə bilər ki, investisiya bankçılığının konsepsiyasını müəyyənləşdirərkən inteqrasiya olunmuş yanaşmadan istifadə investisiya bankçılığının komponentlərinin bankın əsas rəqabət üstünlüklərinə təsir dərəcələrini müəyyən etməyə imkan verir. Bu da rəqabətin güclənməsi şəraitində bankın rəqabət üstünlüklərinə nail olması və davamlı inkişafı istiqamətlərinin əsaslandırılmasına şərait yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev A.A. İntestisiya fəallığının stimullaşdırılması istiqamətləri. Müasir mərhələdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas meylləri. Bakı, Elm, 2016. s.85- 92
2. Axundov Ş., Axundov M. Bazar iqtisadiyyatının əsasları. Bakı, 2001. 665s.
3. Əsgərova R.Pul, kredit və banklar, dərslik, Bakı 2007, 476s.
4. “İntestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 13 yanvar, 1995-ci il.
5. Банковское дело: Учебник для вузов. 2-е изд./Под. Ред. Г. Белоглазовой, Л. Кроливецкой. СПб.: Питер, 2010, 400 с.

6. Корпоративные финансы: учеб. для вузов/ под ред. М.В. Романовского, А.И. Вострокнутовой. – СПб.: Питер, 2011. 592 с.

7. Финансовый менеджмент: теория и практика: Ф59 Учебник/Под. Ред. Е.С.

Стояновой. 6-е изд., перераб. И доп.-М.: Изд-во «Перспектива», 2018. 656 с.

8. www.nba.az

9. www.economy.gov.az

Ламия Лазым кызы ХАНКИШИЕВА

Бакинский Евразийский Университет, преподаватель

Сара Рафик кызы МАМЕДЗАДЕ, магистрант

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКОВ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Резюме

Инвестиционные операции являются одной из активных операций и источников доходов банков. С этой точки зрения расширение деятельности на финансовом рынке рассматривается как одно из приоритетных направлений стратегии экономического развития. Инвестиционная деятельность банков в современной экономической ситуации стимулирует организацию эффективного использования финансовых инструментов, поэтому необходимо оценить инвестиционный потенциал банков и определить их возможности для инвестиционных целей.

Представленная статья содержит предложения и рекомендации по совершенствованию комплексных подходов к инвестиционной деятельности банков.

Ключевые слова: банк, услуга, инвестиции, ресурс, инвестиционный портфель.

Lamiya Lazim KHANKISHIYEVA

Baku Eurasian University, teacher

Sara Rafiq MAMMADZADE

Baku Eurasian University, graduate student

A SYSTEMATIC APPROACH TO THE INVESTMENT ACTIVITY OF BANKS IN THE MODERN PERIOD

Abstract

Investment operations are one of the active operations and sources of income of banks. From this point of view, the expansion of activities in the financial market is considered as one of the priority directions of the economic development strategy. The investment activity of banks in the current economic situation encourages the organization of efficient use of financial instruments. Therefore, the investment potential of banks should be evaluated and their options for investment purposes should be determined.

The presented article contains suggestions and recommendations on improving the complex approaches to the investment activities of banks.

Keywords: bank, service, investment, resource, investment portfolio.

Daxil olub: 24.11.2023